

ТТ
ДЕ
МОПАСАН

М Мопаcсан

ТОМ 1

Пампушка. Неділі паризького буржуа. Дім Тельє. Мадмуазель Фіфі.

ТОМ 2

Життя. Бенасові казки. М'ясичке сляво.

ТОМ 3

Міс Гарріст. Сестри Рондолі. Під сонцем. Івета.

ТОМ 4

Казки дня і ночі. Любий друг.

ТОМ 5

Туан. Добродій Паран. Маленька Рок. Горля.

ТОМ 6

Монт-Оріоль. На воді. Обранець пані Тюсон. П'єр і Жан.

ТОМ 7

Сильна як смерть. З лівої руки. Мандрівне життя. Марна краса.

ТОМ 8

Наше серце. Мюзота. Дядько Мілон. Носій. Місті. Вірші.

1 крб. 10 коп.

НОВЕ ПЕРЕДПЛАТНЕ ВИДАННЯ

«ДНІ ПРА»

в 1972—1973 роках

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ

Збірка творів

у чотирьох томах

ТОМ 1

Книга пісень. Нові вірші. Сучасність. Романсеро. Поважі останніх років.

ТОМ 2

Атта Троль. Німеччина. Зимова казка. Мандрівні картини.

ТОМ 3

Французькі художники. З мемуарів пана фон Шнабеловського. Флорентійські ночі. Бахаракський рабін. Про французьку сцену. Листи про Німеччину. Доктор Фауст. Лютенці.

ТОМ 4

Мемуари. Думки і замітки. Вибрані листи. Спогади сучасників про Гейне.

У перекладах видатних майстрів художнього слова Максима Рильського, Леоніда Первомайського, Миколи Бажана, Миколи Лукаша та інших.

EDITIONS

DNIPRO

KIEV

1972

ВИДАВНИЦТВО

«ДНІПРО»

КИЇВ

1972

Guy de Maupassant

OEUVRE

EN HUIT VOLUMES

Tome huitième

NOTRE COEURE

MUSOTTE

LE PÈRE MILON

COLPORTEUR

MISTI

DES VERS

Traduit en ukrainien

Гіде Мопассан

**ТВОРИ
У ВОСЬМИ ТОМАХ**

Том восьмий

**НАШЕ СЕРЦЕ
МЮЗОТА
ДЯДЬКО МІЛОН
НОСІЙ
МІСТІ
ВІРШІ**

Перекладено з французької

И(Фр)
М78

Редакційна колегія:

*Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ, Микола ЛУКАШ,
Дмитро ПАВЛИЧКО, Борис ТЕН,
Тетяна ЯКИМОВИЧ*

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе

7—3—4

Пр. Інф. лист 68М

НАШЕ
СЕРЦЕ

ПОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Одного разу Масіваль — композитор, відомий автор «Ревеки», той самий, кого вже років п'ятнадцять звали «славетним молодим маестро», сказав своєму другові Андре Маріюлеві:

— Чому ти не попросиш, щоб тебе познайомили з панною Мішель де Бюрн? Запевняю тебе, це одна з найцікавіших жінок сучасного Парижа.

— Бо я зовсім не створений для цього товариства.

— Мій любий, ти помиляєшся. Це дуже своєрідний, дуже сучасний, жвавий і артистичний салон. Там багато лунає музики, там ведуть розмови не гірше, ніж у салонах кращих пліткарок минулого століття. Тебе в цьому домі оцінили б передусім тому, що ти прегарно граєш на скрипці, по-друге, тому, що про тебе там було сказано багато хорошого, й, нарешті, тому, що тебе вважають за людину небуденну й не дуже ласу на знайомства.

Підлещений, але ще впираючись і думаючи до того ж, що ці наполегливі запросини робляться не без відома молодій жінки, Маріюль мовив: «Овва! То мені байдуже», — але в цьому зумисному гордуванні вже чулася згода.

Масіваль почав знову:

— Хочеш, я тебе познайомлю цими днями? Та ти уже знаєш її з розповідей приятелів, бо ми говоримо про неї досить часто. Їй двадцять вісім років, це дуже гарна жінка, велика розумниця, вона не хоче знов одружуватися, бо була дуже нещаслива в першому шлюбі. Вона зробила свою оселю місцем зустрічей приємних людей. Там не надто багато клубних завсідників та світських шалапутів. Якраз стільки, скільки треба для доброго враження. Вона буде в захваті, як я тебе приведу.

Маріюль, переконаний, відповів:

— Гаразд! Яюсь цими днями.

На початку другого тижня музикант зайшов до нього й спитав:

— Чи ти завтра вільний?

— Та ніби... так.

— От і добре! Підемо обідати до пані де Бюрн. Вона мені доручила запросити тебе. Ось і записка від неї.

Поміркувавши ще кілька секунд для годиться, Маріоль одповів:

— Згода.

Андре Маріоль мав років тридцять сім, він був не жонатий ще і без певного заняття, досить багатий, щоб жити по своїй уподобі, подорожувати і навіть прибирати собі гарненьку колекцію нового малярства і старовинних дрібничок; він мав репутацію чоловіка дотепного, трохи дивакуватого, трохи відлюдкуватого, ледь вибагливого, ледь пихатого, що тримався самотою більше з гордощів, ніж з сором'язливості. Щедро обдарований від природи, тонкого розуму, але ледачий, здатний усе збагнути і, може, зробити багато дечого, він обмежувався тим, що втішався життям, як глядач, або, певніше, знавець. Коли б він був бідний, то, напевне, став би людиною видатною або й славетною; вродившись ж багатим, він завжди докоряв собі за це, що не зумів нічого осягти. Брався потроху, правда, до різних мистецтв, але якимось дуже мляво: у літературі — друкуючи подорожні нотатки, цікаві, жваві й добірного стилю; в музиці — грою на скрипці, чим здобув навіть між фахівцями славу обдарованого дилетанта; і, нарешті, — в скульптурі, в цьому мистецтві, де вроджена спритність і хист сміливо виводити оманні контури заміняють в очах невігласів майстерність і знання. Його глиняна статуетка «Туніський масажист» мала деякий успіх на торшній виставці.

Казали, що він не тільки чудовий верхівець, але й видатний фехтувальник, хоч він ніколи не виступав прилюдно, мабуть, через ту саму несміливість, що змушувала його уникати великосвітських товариств, де можна було побоюватися серйозного суперництва.

Але друзі одностайно вихваляли і цінували його, може, через те, що він не затьмарював їх. У кожному разі, про нього говорили як про людину надійну, віддану, чуйну і приємну в стосунках.

Зросту майже середнього, він мав чорну борідку, коротко підстрижену на щоках і гостро продовжену на під-

борідді, сивувате, але з гарними кучерями, волосся; він вирізнявся відкритим поглядом ясних, живих, карих очей, недовірливих і трохи суворих.

Приятелював він найбільше з митцями, — з романістом Гастоном де Лямартом, композитором Масівалем, художниками Жобенем, Ріволе, де Модолем, — котрі, здавалося, дуже цінували його приязнь, його розум, дотепність і навіть його думку про їхні твори, хоча в глибині душі вони з пихою людей, що досягли успіху, мали його за невдаху, — хай навіть дуже милого та дуже розумного.

Його гордовита стриманість ніби казала: «Я ніщо, бо не захотів бути чим-небудь». І він обертався в тісному колі, зневажаючи світську галантність та модні салони, де інші сяяли б ясніше і відтрутили б його в юрбу світських статистів. Він одвідував лише такі дома, де напевне могли оцінити його безперечні, але приховані чесноти; і він так швидко згодився піти до пані Мішель де Бюрн лише тому, що найкращі його друзі, ті самі, що всюди розповідали про його заховані таланти, були постійними гостями цієї молодой жінки.

Вона мешкала на першому поверсі чудового будинку на вулиці генерала Фуа, позаду церкви Сент-Огюстен. Дві кімнати — їдальня та вітальня, де приймали всіх гостей, — виходили на вулицю; дві інші — в пишній садок, що був у користуванні домовласника. З того боку була друга вітальня, дуже простора, скоріше довга, ніж широка, з трьома вікнами, звідки було видно дерева, гілля яких торкалося віконниць; її обставлено виключно рідкісними й простими речами й меблями, бездоганного й суворого смаку і величезної цінності. Стільці, столи, чудові шафки й полички, картини, віяла і порцелянові фігурки під склом, вази, статуетки, величезний настінний годинник, обрамлені панно — вся окраса будинку молодой жінки надила або приковувала погляд своїм стилем, старовиною та елегантністю. Щоб створити собі таку обстанову, якою вона пишалася майже так само, як сама собою, вона скористалася приязню, люб'язністю і чуттям усіх знайомих їй художників. Вони з мисливським азартом вишукували для неї, багатой й щедрої, речі, позначені тим своєрідним відбитком, що його не вловлює вульгарний аматор, і завдяки цим людям пані де Бюрн влаштувала собі славетний малодоступний салон, де, як їй здавалося, гості почували

себе краще і куди йшли радніше, ніж до звичайних салопів інших світських жінок.

Одна з її улюблених теорій полягала в тому, що відтінок шпалер, фіранок, зручність крісел, зграбність форм, краса цілості пестять, голублять і милують зір не менше, ніж чарівні усмішки господарів. Принадливі чи відразні оселі, казала вона, багаті чи бідні, приваблюють, утримують або відштовхують так само, як і істоти, що мешкають там. Вони збуджують або пригнічують серце, гріють або морозять розум, змушують до розмови або до мовчання, засмучують або звеселяють. Словом, вони навівають кожному відвідувачеві якесь незрозуміле бажання зостатися або піти геть.

У цій дещо темній вітальні, між двома жардиньєрками з квітами, на почесному місці стояв величний рояль. Далі високі двійчасті двері вели до спальні, за нею йшла прибиральня, теж дуже елегантна і простора, обтягнена перським полотном, як літня вітальня,— там пані де Бюрн мала звичай перебувати, коли зоставалася сама.

Одружившись з світським негідником, одним із тих хатніх тиранів, перед якими всі мусять коритися й хилитися, вона спочатку була дуже нещаслива. Цілих п'ять років доводилося їй зносити жорстокість, вимогливість, ревності, навіть брутальність цього огидного владаря; і, перелякана, ошелешена несподіванкою, вона не опиралася ярму подружнього життя, що відкрилося їй, її гнітила деспотична й жорстока воля брутального самця, жертвою котрого вона стала.

Якось увечері, вертаючись додому, чоловік її помер від аневризму, і, коли принесли його тіло, загорнене в ковдру, вона довго дивилася на нього, не вірячи в реальність виволення, почувуючи глибоку стримувану радість і боячись виявити її.

Вдачі незалежної, веселої аж занадто, звабна і дуже кмітлива, з проблисками вільнодумства, що невідомо як з'являються в декотрих паризьких дівчаток, ніби вони з дитинства вдихали пряне повітря бульварів, куди вечорами крізь відчинені двері театрів вривається атмосфера схвалених чи освистаних п'єс, вона все-таки зберегла від свого п'ятирічного рабства якусь дивну боязкість, поєднану з колишньою відважністю, постійний страх, як би не зробити, не сказати чогось зайвого, палке бажання неза-

лежності і тверду рішучість уже ніколи більше не наражається на втрату своєї волі.

Її чоловік, людина світська, змушував її приймати гостей, граючи роль німої, елегантною, чемною і чепурною рабині. Між приятелями цього деспота було багато митців, і вона приймала їх з цікавістю, слухала залюбки, але ніколи не насмілювалася показати їм, як добре вона їх розуміє і як високо ставить.

Коли скінчилася її жалоба, вона запросила декого з них на обід. Двоє відмовилися, троє ж прийняли запросини і, на свій подив, побачили в ній чарівну молоду жінку з відкритою душею, що одразу без усякого кривляння мило призналася їм у тому, яку втіху давали їй колишні їхні одвідини.

Так поступово вона обрала серед колишніх знайомих, що її мало знали або мало цінували раніш, кілька душ до свого смаку і як вдова, як вільна жінка, що хоче, однак, залишитися чесною, почала приймати найелегантніших чоловіків, яких їй пощастило зібрати довкола себе, приєднавши до них лише двох-трьох жінок.

Перші запрошені зробилися близькими друзями, створили ядро, за ними пішли інші, і домові надано вигляду невеликого монаршого двору, куди кожен допущений приносив або талант, або гучне ім'я; кілька ретельно вибраних титулів домішувалися тут до ясних умів різночинної інтелігенції.

Її батько, пан де Прадон, що займав горішній поверх, був ніби захисником моральності і обороною її доброго імені. Старий зальотник, надзвичайно елегантний, дотепний, він запобігав коло неї і поводився з нею скоріше як з дамою серця, ніж як з дочкою; він очолював обіди, що їх вона давала четвергами і що незабаром здобули в Парижі славу, ставши предметом пліток і заздрощів. Прохання бути відрекомендованим і запрошеним усе частішали, їх обговорювали в приятельському гуртку й часто відкидали після своєрідного голосування. Кілька дотепів, сказаних у тому салоні, облетіли ціле місто. Там дебютували актори, художники й молоді поети, і то було для них ніби хрещенням їхньої слави. Патлаті генії, яких приводив Гастон де Лямарт, заступали коло рояля угорських скрипалів, представлених Масівалем, а екзотичні танцюристки дивували тут гостей своєю хвилюючою пластикою,

перше ніж з'явитися перед публікою в *Едемі* чи *Фолі-Бержер*.

Пані де Бюрн, що заховала прикрий спогад про своє світське життя під чоловіковим гнітом, і до того ж ревно бережена друзями, розважливо утримувалася надто поширювати коло знайомих. Задоволена і водночас чутлива до того, що могли б сказати й подумати про неї, вона давала волю своїм трохи циганським нахилам, зберігаючи водночас якусь буржуазну обачність. Їй хотілося мати добру славу, вона боялася нерозважливості, була коректна в своїх забаганках, поміркована в зухвальстві і стереглася, щоб її не могли запідозрити ні в одному зв'язку інтимному, ні в одній любовній пригоді, ні в одній інтризі.

Всі пробували її спокусити; та нікому, казали, в тому не пощастило. Вони сповідалися один одному і здивовано признавалися у своїй невдачі, бо чоловіки майже не вірять,— і, може, небезпідставно,— у таку цотливість незалежних жінок. Про неї ходила легенда. Казали, ніби її чоловік на початку їхнього подружнього життя виявив таку гидотну брутальність і такі неймовірні вимоги, що вона назавжди вилікувалася від кохання. І її приятелі часто обмірковували це між собою. Вони завжди доходили висновку, що дівчина, вихована в мріях про майбутні любові та в чеканні хвилюючої таємниці, що уявляється їй як щось мило-непристоїне, щось нечисте, але витончене, мусила страшенно обуритися, коли подружні стосунки їй одкрив такий мугир.

Світський філософ Жорж де Мальтрі додавав з тонкою посмішкою:

— Пора її ще прийде. Вона ніколи не минає таких от жінок. І що пізніше, то голосніше вона покличе. Наша приятелька з її артистичним смаком закохається на старість у якогось співця або піаніста.

Гастон де Лямарт був іншої думки. Як романіст, психолог і спостерігач, що вивчав світських людей, з яких він, до речі, малював іронічні, але схожі портрети, він уважав, що знає жінок і розуміється на їхній душі з непомильністю й незрівнянною проникливістю. Він заносив пані де Бюрн до розряду нинішніх божевільних, образ яких він дав у своєму цікавому романі «Одна з них». Він перший змалював цю нову породу жінок, породу розсудливих істеричок, яких терзають нерви, постійно шарпають супротивні потяги, що навіть не встигають стати бажан-

ням жінок, у всьому розчарованих, хоча вони нічого ще не спробували з вини обставин, з вини доби, умов моменту, сучасних романів; ці жінки, позбавлені вогню, нездатні на захоплення, еднають у собі примхи розпечених дітей з сухістю старих скептиків.

Йому теж не пощастило спокусити її.

А в пані де Бюрн по черзі закохувалися всі її шанувальники, і після кризи вони довго ще були розчулені й схвильовані. Помалу вони утворили ніби якусь громаду правовірних. Ця жінка була для них мадонною, і вони говорили безперестану про неї в полоні її чару, навіть оддалік. Вони прославляли її, хвалили, критикували й ганили, залежно від настрою, зважаючи на образу, роздратування чи ревності, коли вона віддавала перевагу кому-небудь із них. Вони постійно ревнували її один до одного, трохи одне за одним стежили, але завжди трималися довкола неї щільною лавою, щоб не допустити якогось небезпечного суперника. Найвідданіші були: Масіваль, Гастон де Лямарт, гладун Френель, молодий філософ, вельми модна великосвітська людина пан Жорж де Мальтрі, відомий своїми парадоксами, красномовством і різнобічною освіченістю, завжди поповнюваною останніми науковими досягненнями, незрозумілою навіть для найпалкіших його прихильниць; він славився також своїм убранням, так само вишуканим, як і його теорії. До цих видатних людей господиня дому додала кількох світських людей, як казали, дуже дотепних: графа де Марантена, барона де Гравіля та ще двох-трьох інших.

Найпривілейованішими серед обранців були Масіваль і Лямарт, які завжди вміли розважити й забавити молоду жінку своєю артистичною невимушеністю, своїми вигадками й умінням поглузувати з усього і навіть трошки з неї самої, коли вона дозволяла. Але її бажання — чи то природне, чи то зумисне, — не давати ні одному з своїх поклонників тривалої й помітної переваги, пустотливе й вільне її кокетування, її справжня справедливість у розподілі знаків уваги підтримували між ними приязнь, приперчену ворожістю, і жвавість розуму, що робила їх привабливими.

Іноді хтось із них, щоб допекти іншим, приводив свого приятеля. А що той приятель звичайно не бував людиною дуже видатною чи особливо цікавою, всі інші, з'єднавшись проти нього, швидко його виживали.

І от Масіваль привів свого товариша, Андре Маріоля. Слуга в чорному вбранні доповів:

— Пан Масіваль! Пан Маріоль!

Під великою пишною хмарою рожевого шовку — непомірно широким абажуром, що відбивав на старовинний квадратний мармуровий стіл ясне світло від лампи-маяка, укріпленої на високій колоні з позолоченої бронзи, над альбомом, тільки оце принесеним Лямартом, схилилися чотири голови — жіноча й три чоловічих. Романіст перегортав сторінки й давав пояснення.

Жінка обернулася до прибульців, і Маріоль побачив ясне обличчя трохи рудуватої блондинки, з непокірними кучериками на скронях, вогненними, як підпалений хмиз. Тонкий задертий носик, живий усміх, рот з виразно окресленими губами, глибокі ямочки на щоках, трохи вишпуге роздвоєне підборіддя надавали цьому личкові глузливого виразу, а очі якось дивно притьмарювали його серпанком смутку. Ті очі були блакитні, але злинялі, немов їх мили, терли та шарували; а посередині блищали круглі, розширені чорні зіниці. Цей блискучий і чудний погляд ніби свідчив про мрії, нав'язні морфієм, якщо не був викликаний просто кокетливою дією беладонни.

Пані де Бюрн, стоячи, простягала руку, віталася й дякувала.

— Я вже давно прошу своїх друзів привести вас, — казала вона до Маріоля, — але мені завжди доводиться по кілька разів просити, поки виконають моє прохання.

Це була висока, зграбна, трохи повільна в рухах жінка; сукня з помірним викотом ледь оголювала прекрасні плечі, плечі рудуватої блондинки, незрівнянні при вечірньому освітленні. Однак її волосся не було червонувате, а тієї непередаваної барви, що буває в опалого листя, підпаленого осінню.

Потім вона познайомила пана Маріоля зі своїм батьком, що вклонився й подав йому руку.

Чоловіки, розбившись на три гуртки, невимушено розмовляли, неначе в себе вдома, в звичайному своєму колі, де жіноча присутність надавала відтінок гречності.

Гладун Френель розмовляв з графом де Марантенем. Постійне перебування Френеля в цій господі та прихильність до нього пані де Бюрн часто дратували й сердили її приятелів. Ще молодий, але товстий, як сосиска, надутий, засапаний, майже безбородий, з головою, оповитою

серпанком непокірного білявого волосся, такий пересічений, пудний, він напевне мав у очах молодої жінки лише одну заслугу,— неприємну для інших, але істотну для неї,— він любив її без тями, дужче й відданіше, ніж усі. Його охрестили тюленем. Він був жонатий, але ніколи не натякав про те, щоб привести познайомити свою дружину, що, як говорили, навіть здалека дуже ревнувала його. Лямарт і Масіваль особливо обурювалися видимою прихильністю своєї приятельки до цього сопуна, та коли вони не втримувалися й дорікали їй за несмак, егоїстичний і вульгарний, вона, посміхаючись, відповідала:

— Я його люблю, як добру, вірну цяцьку.

Жорж де Мальтрі розповідав Гастонові де Лямарту про останнє, ще не вивчене відкриття мікробіологів.

Пан де Мальтрі супроводжував свої міркування безконечними й дуже тонкими застереженнями, але романіст Лямарт слухав їх з тим піднесенням, з тією довірливістю, з якою літератори, не задумуючись, сприймають усе, що здається їм своєрідним і новим.

Великосвітський філософ, з білявим, як льон, чубом, високий і стрункий, був затягнутий у фрак, що тісно облягав йому стан. Його тонке обличчя, що виступало з білого комірця, було бліде, а гладеньке й біляве волосся здавалося наклеєним.

Щодо Лямарта, Гастона де Лямарта, котрому часточка «де» прищепила деякі дворянські й великопанські претензії, то це був передусім літератор, невблаганний і нещадний літератор. Озброєний гострим поглядом, що схоплював образи, постави, жести з швидкістю й точністю фотографічного апарата, й обдарований проникливістю й письменницьким чуттям, природним, як нюх у мисливської собаки, він зранку до ночі нагромаджував фахові спостереження завдяки двом дуже простим властивостям — докладному сприйняттю зовнішніх форм та інстинктивному вгадуванню внутрішньої сутності — він надавав своїм книжкам барви, тону, вигляду і гостроти правдивого життя; до того ж вони зовсім не зраджували тенденцій, звичайних у письменників-психологів, а здавалися уривками людського життя, вихопленими з дійсності.

Вихід у світ романів Лямарта викликав у товаристві плітки, злорадство й обурення, бо завжди здавалося, що в них пізнаєш відомих людей, ледве прикритих прозорою маскою, а його поява у вітальнях незмінно тягла за

собою тривогу. Та ще він видав том своїх спогадів, у яких змалював портрети деяких знайомих чоловіків та жінок, хоча й без явної незичливості, але з такою точністю й нещадністю, що багато хто був уражений. Хтось прозвав його «пострах друзів».

Про цю людину із загадковою душею й замкненим серцем казали, що він божевільно кохав колись жінку, котра завдала йому багато страждання, і що тепер він мститься на інших.

Лямарт із Масівалем добре розуміли один одного, хоча музикант був зовсім іншої натури, одвертішої, щирішої, може, не такої глибокої, зате експансивнішої. Після двох великих успіхів — опери, спершу поставленої в Брюсселі, а потім перенесеної до Парижа, де її захоплено зустрінуто в *Опера-Комік*, та іншого твору, прийнятого й одразу поставленого в *Гранд-Опера*, де його високо цінували, як вияв чудового таланту, — він пережив якийсь занепад, що, як передчасний параліч, спостигає більшість сучасних митців. Вони не старіються в промінні слави й успіху, як їхні батьки, та здаються враженими німечю в самому розквіті віку. Лямарт казав: «Тепер у Франції зустрічаються лише генії-невдахи».

У той час Масіваль здавався сильно захопленим пані де Бюрн, і гурток уже поговорював про це; ось чому, коли він побожно поцілував їй руку, всі погляди звернулися до нього.

Він спитав:

— Може, ми спізналися?

Вона відповіла:

— Ні, я ще чекаю барона де Гравіля й маркізу де Братіан.

— А, маркізу? Чудово! То ми матимемо сьогодні музику?

— Сподіваюся.

Нарешті приїхали й припізнілі гості. Маркіза була жінка, мабуть, затовста для свого зросту, італійка з походження, жвава, чорноока, з чорними бровами і віями, з чорним волоссям, таким густим та розкішним, що воно спускалося на чоло й отіняло очі; вона славилася серед світських жінок своїм чудовим голосом.

Барон, чоловік із бездоганними манерами, з запаленими грудьми та великою головою, здавався цілком заверше-

ним тільки з віолончеллю в руках. Запальний меломан, він ходив тільки до тих домів, де шанували музику.

Покликали до обіду, і пані де Бюрн, взявши попід руку пана Андре Маріоля, пропустила перед собою гостей. Коли вона зосталася з Маріолем останньою в вітальні, то, перш ніж і собі рушити, глянула на нього, і йому здалося, ніби в цих ясних очах з чорними зіницями він уловлює якусь складнішу думку й гострішу цікавість за ті, що ними звичайно завдають собі клопоту гарні панії, приймаючи гостя за своїм столом уперше.

Обід минув трохи нудно і мляво. Лямарт нервувався й тримався вороже — не одверто вороже, бо завжди намагався бути гречним, але він заражав усіх тим майже невловимим лихим настроєм, що заморожує невимушену розмову. Масіваль, похмурий і заклопотаний, їв мало й поглядав спідлоба на господиню дому, думки якої наче витали десь далеко. Неуважна, вона відповідала усміхаючись і знову замовкала, ніби думала про щось, хоча й не дуже захопливе, а все ж цікавіше для неї цього вечора, ніж її приятелі. Вона намагалася бути якнайпривітніша до маркізи й Маріоля, але робила це з обов'язку, зі звички, була дуже неуважна й заклопотана чимось іншим. Френель і пан де Мальтрі сперечалися про сучасну поезію. Френель мав про поезію думки, звичайні для світської людини, а пан де Мальтрі розтлумачував міркування найспритніших віршомазів, незбагненні для обивателів.

За обідом Маріоль ще кілька разів зустрічав допитливий погляд молодой жінки, але вже не такий виразний, не такий пильний, не такий зосереджений. Лише маркіза де Братіан, граф де Марантен і барон де Гравіль розмовляли безперестану і встигли розказати одне одному силу всякої всячини.

Пізніше Масіваль, що ставав дедалі похмуріший, сів до рояля й узяв кілька акордів. Пані де Бюрн неначе ожила і нашвидку влаштувала невеличкий концерт із своїх улюблених творів.

Маркіза була в голосі й, зворушена Масівалевою присутністю, співала справді майстерно. Композитор акомпанував їй з тим журливим виглядом, що завжди мав граючи. Його довге волосся спадало на комір ффрака, змішуючись з кучерявою, широкою, блискучою й шовковистою бородою. Багато жінок були закохані в нього і, за чутками, бігали за ним і тепер. Пані де Бюрн, що сиділа коло

рояля, поринула вся в музику і, здавалося, одночасно й милувалася музикантом, і не бачила його, аж Маріоль відчув легенькі ревності. Він не ревнував саме її і саме до цього чоловіка, але, бачачи цей жіночий погляд, зачарований знаменитістю, він відчув себе приниженим у своїй чоловічій гідності, розуміючи, що жінки оцінюють нас залежно від здобутої нами слави. Не раз уже він таємно страждав, стикаючись із знаменитостями в присутності жінок, чия ласка для багатьох є найвища нагорода за досягнутій успіх.

Годнині о десятій одна по одній приїхали баронеса де Фремін і дві єврейки з вищих банківських сфер. Розмова йшла про одне оголошене весілля і одне розлучення.

Маріоль дивився на пані де Бюрн, що сиділа тепер під колопою з величезною лампою нагорі.

Її тонкий кирпатенький носик, милі ямочки на щоках і підборідді надавали їй пустотливого, як у дитини, вигляду, хоч вона наближалася вже до тридцяти років, а її очі кольору зів'ялої квітки були сповнені якоїсь хвилюючої таємниці. Шкіра її в яскравому вечірньому освітленні набирала відтінків ясного оксамиту, а волосся, як вона повертала голову, спалахувало рудуватим відблиском.

Вона відчула чоловічий погляд, спрямований на неї з другого кінця вітальні, і скоро підвелася й пішла до Маріоля, усміхаючись, немов у відповідь на його заклик.

— Ви, мабуть, знудилися? — сказала вона. — В незвичному товаристві завжди трохи нудно.

Він заперечив.

Вона підсунула стільця й сіла біля нього.

І вони одразу розговорилися. Це сталося зненацька, як спалахує сірник, піднесений до полум'я. Здавалось, вони вже давно знали думки й почуття одне одного, а однакова натура, освіта, однакові уподобання, смаки приготували їх до взаємного розуміння і призначили їм зустрітись.

Можливо, тут зіграла роль і спритність молодой жінки; але радість від зустрічі з людиною, котра слухає, вгадує твої ідеї, відповідає і, заперечуючи, дає поштовх до дальшого розвитку думки, запалила Маріоля. Підлещений, крім того, люб'язним прийомом, переможений її звабною принадністю, чарами, що ними вона вміла оповити чоловіків, він намагався показати їй ту властивість свого розуму, не дуже помітного з першого погляду, але своєрідного

й тонкого, що привертав до нього тих небагатьох, але справжніх друзів, які його добре знали.

Зненацька вона сказала:

— З вами, пане, справді дуже приємно розмовляти. Мені, до речі, так і говорили.

Він відчув, що червоніє, і зважився відповісти:

— А мені, пані, говорили, що ви...

— Докажуйте — кокетка? Так, я дуже кокетую з тими, хто мені подобається. Це всім відомо, і я з тим не криюся, але ви побачите, що моє кокетство зовсім безстороннє, і це мені дозволяє зберігати... або вертати своїх друзів, ніколи не втрачаючи їх остаточно, і втримувати їх усіх коло себе.

Її затаєна думка, здавалося, говорила: «Будьте спокійні і не надто самовпевнені; не дуріть себе, бо вам дістанеться не більше, ніж іншим».

Він відповів:

— Це називається відверто попередити своїх гостей про всі небезпеки, що загрожують їм тут. Дякую, пані, мені дуже подобається такий спосіб.

Вона відкрила йому шлях до розмови про неї. Він з того скористався. Він почав з компліментів і переконався, що вона їх любить; потім збудив її жіночу цікавість, розказуючи, що про неї говорять у різних товариствах, де він буває. Трохи стурбована, вона не могла приховати, що це її цікавить, хоча й намагалася проявити цілковиту байдужість до того, що можуть думати про її спосіб життя й смаки.

Він піддесливо малював їй портрет жінки незалежної, розумної, непересічної і звабливої, що оточила себе талантами і разом з тим залишилася бездоганно світською.

Вона відхиляла його компліменти з усмішкою, бо, власне, була влещена; вона трохи відмагалася, але від душі втішалася з усіх тих подробиць, що він подавав, і жартами вимагала усе нових і нових, уміло розпитуючи його з якоюсь сласною жадібністю до лестощів.

Він думав, дивлячись на неї: «По суті, це просто дитина, як і всі жінки». І він закінчив красивою фразою, вихваляючи її за справжню любов до мистецтва, таку рідкісну в жінок.

Тоді вона несподівано прибрала глузливого тону в душі тієї французької лукавої веселості, що, здається, становить саму сутність нашої нації.

Маріоль її перехвалив. Вона дала йому зрозуміти, що вона не дурна.

— Йй-право,— мовила вона,— признаюся вам, я й сама не знаю, що я люблю: мистецтво чи митців.

Він зауважив:

— Як же можна любити митців, не люблячи самого мистецтва?

— Вони часом цікавіші, ніж світські люди

— Так, зате вони мають прикріші вади.

— Це правда.

— То ви музики не любите?

Вона раптом споважніла.

— О ні! Я кохаюся в музиці. Я, здається, люблю її над усе. А проте Масіваль переконаний, що я зовсім на ній не розуміюся.

— Він вам так сказав?

— Ні, він так думає.

— А звідки ви це знаєте?

— О, ми, жінки, якщо й нічого не знаємо, то майже завжди здогадуємося.

— То Масіваль думає, що ви не розумієтеся на музиці?

— Я в цьому впевнена. Я бачу це вже з одного того, як він мені її тлумачить, як підкреслює відтінки, а сам у той час, певне, думає: «Все одно марно; це я роблю лише тому, що ви дуже милі».

— Але ж він мені казав, що в цілому Парижі не буває таких гарних музичних вечорів, як у вас.

— Так; завдяки йому.

— А літературу ви не любите?

— Дуже люблю і навіть наважуюся думати, що добре на ній розуміюся, всупереч Лямартовій думці.

— А він теж вважає, що ви на ній зовсім не розумієтеся?

— Авжеж.

— Але ж він теж не казав вам цього?

— Вибачайте, цей-то казав. Він вважає, що деякі жінки можуть тонко й вірно розуміти описані почуття, життєвість дійових осіб, психологію взагалі, але що вони цілком нездатні оцінити найголовніше в його майстерності — мистецтво. Коли він вимовляє слово «мистецтво», то не лишається нічого іншого, як вигнати його за двері.

Маріоль спитав усміхаючись:

— А ваша думка, пані?

Вона трохи поміркувала, потім подивилася йому просто в очі, щоб переконатися, чи він здатен вислухати її й зрозуміти.

— Я? У мене є свої власні міркування про це. Я гадаю, що почуття... почуття — ви розумієте мене? — почуття може розкрити розум жінки для сприймання всього, що захочете; але, звичайно, це в ньому не утримується. Зрозуміли?

— Ні, не зовсім, пані.

— Я хочу сказати, що для того, щоб зробити нас такими самими цінителями, як чоловіки, треба передусім удаватися до нашої жіночої природи, а потім уже до розуму. Все те, що чоловік задалегідь не потурбується зробити для нас привабливим, мало нас цікавить, бо ми все сприймаємо через почуття. Я не кажу «через кохання», ні, — а взагалі через почуття, що має всякі можливі форми, вияви, відтінки. Почуття належить нам, а ви, чоловіки, не розумієте його гаразд, бо воно вас засліплює, а нам воно світить. О, я бачу, для вас усе це дуже неясно, — шкода! Словом, коли чоловік нас любить і нам приємний, — бо ж нам конче треба усвідомлювати себе любленими, щоб бути здатними на таке зусилля, — і коли цей чоловік істота непересічна, він може, якщо постарается, змусити нас усе вгадати, все відчутти, все зрозуміти, геть-чисто все, і в деякі хвили він може частинами передати нам усе своє духовне багатство. Певна річ, звичайно це потім зникає, гасне, бо ми легко забуваємо, — так, забуваємо, як повітря забуває вимовлені слова! Ми наділені інтуїцією і здатні до прозріння, але ми мінливі, вразливі й оновлюємося під впливом оточення. Коли б ви знали, як часто змінюється в мене душевний стан, як я стаю цілком іншою жінкою залежно від погоди, здоров'я, прочитаної книжки чи цікавої розмови. Далєбі, іноді в мене душа зразкової матері родини — хоча й без дітей, а інколи — майже душа кокотки... без коханців.

Він був зачарований і спитав:

— І ви гадаєте, що майже всі розумні жінки здатні на таку активність думки?

— Так, — мовила вона. — Тільки вони поступово скніють, а середовище безповоротно затягує їх у той чи інший бік.

Він знову спитав:

— Отже, ви ставите музику над усе?

— Так. Але те, що я вам оце говорила, яка ж то правда! Звичайно, я не тішилась би музикою так, як тішусь тепер, я б не любила її так, як люблю, коли б не той ангел Масіваль. У всі твори великих композиторів, що їх я вже й так любила палко, він вдихнув душу, граючи їх для мене. Яка шкода, що він жонатий!

Вона промовила останні слова жартом, але з таким глибоким жалем, що вони заглушили все — і її міркування про жінок, і її захоплення мистецтвом.

Масіваль справді був жонатий. Ще до того, як досяг успіху, він зв'язав себе одним з тих союзів, нерідких у світі мистецтва, що їх потім доводиться тягнути за собою крізь славу аж до самої смерті.

А втім, він ніколи не говорив про свою дружину, не виводив її у світ, де сам часто бував, і хоч мав трьох дітей, але про те мало хто й знав.

Маріюль засміявся. Справді, це мила жінка, рідкісного типу, дуже гарна, повна несподіванок! Він наполегливо, не одриваючися, вдивлявся в неї — це, мабуть, зовсім її не соромило — вдивлявся в це поважне й веселе обличчя, трохи свавільне, з задержуватим носиком, з теплим рум'янцем, отінене руським волоссям, яскравого, але м'якого тону, в це обличчя, на якому грали барви гарячого літа і дозрілості такої досконалої, ніжної, привабної, що здавалося, ніби ця жінка саме цього року, цього місяця, цієї хвилини досягла свого цілковитого розквіту. Він думав: «Чи не фарбується вона?» — й намагався вловити при корінні волосся яснішу або темнішу смужку, але не знаходив її.

Приглушені кроки по килиму змусили його здригнутися й повернути голову. Двоє слуг принесли чайний столик. У великому срібному приладі, блискучому й складному, неначе хімічний апарат, тихенько булькотіла вода, що підігрівалася синім полум'ям спиртівки.

— Вип'єте чашку чаю? — спитала вона.

Коли він згодився, вона підвелася й прямою ходою, вишуканою в самій своїй твердості, не похитуючись, підійшла до столика, де пара співала в череві того приладу, посеред квітника з пиріжків, пундиків, зацукрованих фруктів і цукерок.

Легкий її силует виразно вимальовувався на шпалерах вітальні, і Маріюль помітив, який у неї тонкий стан і стрункі стегна в поєднанні з широкими плечима й пов-

ними грудьми, якими він тільки оце милувався. Її світла сукня, звиваючись, розгорнулася за нею й пеначе без кінця розтягувала по килиму її тіло, і в нього майнула груба думка: «Ну, сирена! Вона тільки зваблює».

Тепер вона обходила гостей, з чарівною грацією частуючи їх.

Маріоль стежив за нею поглядом, коли Лямарт, що блукав з чашкою в руках, підійшов до нього й спитав:

— Підемо разом?

— Авжеж.

— Зараз же, добре? Я втомився.

— Зараз підемо.

Вони вийшли.

На вулиці письменник спитав:

— Ви додому чи до клубу?

— Зайду до клубу на часинку.

— До «Барабанщиків»?

— Так.

— Я проведу вас до дверей. Мені вже обридли ті клуби. Я ніколи там не буваю. А записався, щоб тільки брати екіпаж.

Вони взялися попід руку й пішли до церкви Сент-Огюстен.

Пройшовши кілька кроків, Маріоль промовив:

— Яка чудна жінка! Якої ви думки про неї?

Лямарт голосно засміявся.

— Це вже починається криза, — сказав він. — Ви перейдете через неї, як і всі ми: я вже видужав, але і я перехворів свого часу. Друже мій, криза полягає в тому, що, зібравшись разом або зустрівшись хоч би де, її друзі говорять лише про неї.

— У всякому разі, особисто я говорю про неї вперше, і то цілком природно, бо я ж ледве знаю її.

— Хай так. Поговорімо про неї. То знайте — ви закохаетесь в неї. Це неминуче, через це переходять усі.

— Що ж то, вона така знадлива?

— І так, і ні. Хто любить жінок колишніх, жінок душевних, сердечних, чутливих, жінок з давніх романів, той її не любить і так гидує нею, що врешті починає говорити про неї всяку мерзоту. Хто ж, як от ми, цінує чари сучасності, той мусить визнати, що вона чудова, поки не прихилиться до неї. А от усі саме й прихиляються.

Врешті від цього не вмирають, та й страждають не дуже; але шаліють, що вона така, а не інакша. Ви теж того зазнасте, якщо вона захоче; та вона вже наставила вам сильце.

Маріюль вигукнув, висловлюючи свою таємну думку:

— Ну, я для неї — перший-ліпший! Та й мені здається, вона цінує передусім титули й відзнаки.

— Так, це вона любить, що й казати! А в той же час їй на них начхати. Найславніший, наймодніший і навіть найвидатніший чоловік й десяти разів не буває в неї, якщо він їй не подобається; зате вона по-дурному заприязнилася з тим йолопом Френелем і причепою Мальтрі. Вона чомусь панькається з несосвітеними дурнями, може, тому, що вони її бавлять більше, ніж ми, а може, тому, що вони, власне, її більше люблять, а всі жінки до того чутливіші, ніж до всього іншого.

І Лямарт почав говорити про неї, аналізуючи, міркуючи, щось доводив, потім знов сам собі суперечив; на запитання Маріюля він відповідав палко й щиро, як людина зацікавлена темою, але й трохи спантеличена, і висловив багато правдивих спостережень і помилкових висновків.

Він казав:

— Але ж вона не єдина: в наш час схожих на неї жінок знайдеться півсотні, коли не більше. Та ось хоча б тоненька Фреміц, що зараз приїхала до неї, зовсім така сама, але зухваліша в поведженні й одружена з якимсь чудним паном, а через те її дім найцікавіша божевілля в усьому Парижі. Я і в цій кунсткамері часто буваю.

Вони, не помічаючи, пройшли бульвар Мальзерб, вулицю Руаяль, алею Єлісейських Полів і вже підходили до Тріумфальної арки, коли Лямарт раптом витяг годинника.

— Голубе мій, — мовив він, — ось уже годину й десять хвилин, як ми говоримо про неї; досить на сьогодні. До клубу я вас проведу іншим разом. Ідіть спати, і я теж.

II

То була простора, світла кімната, — стіпи й стеля її були обтягнені чудовим перським полотном, що привіз приятель-дипломат. На тому полотні тло було жовте, ніби його вмочено в золотисті вершки, а малюнки — різних відтінків, з перевагою перської зелені, й зображали вони чу-

дові будинки з позагинаними дахами, а навкруг тих будинків никали чудернацькі леви в перуках, блукали антилопи з безмірними рогами і літали райські птахи.

Меблів було мало. На трьох довгастих столах із зеленими мармуровими стільницями лежало все потрібне для жіночого туалету. На середньому — великі тарелі з грубого кришталю. Другий був захаращений цілою батареєю пляшечок, шкатулок і ваз, великих і малих, із срібними накривками, оздобленими коронами. На третьому містилася сила-силенна приладдя й інструменту, створених до послуг сучасного кокетства, вжитку складного, таємничого й делікатного. В цьому кабінеті стояло тільки дві канапи й кілька низеньких крісел, оббитих м'якою стьобаною матерією, для відпочинку втомленого роздягненого тіла. Далі цілу стіну займало величезне дзеркало, розпросторене, немов ясний обрій. Воно складалося з трьох стулок, бічні поверталися на шарнірах, дозволяючи молодій жінці бачити себе одразу і прямо, і збоку, й ззаду, замкнутися у власному своєму образі. Праворуч, у ніші, звичайно запнутій завісою, була ванна, чи, певніше, глибокий басейн, теж із зеленого мармуру, до нього спускалися два східці. Бронзовий амур, — зграбна фігурка роботи Пределе, — сидючи на краю басейну, лив до нього теплу й холодну воду із двох мушлей, якими він грався. В глибині цього куточка піднімалося гранчасте венеціанське люстро, із похило поставлених дзеркал; сходячись круглястим склепінням, воно захищало, ховало й одбивало в кожній своїй часточці і купальню, і купальницю.

Трохи далі стояв письмовий стіл гарної, але простої сучасної англійської роботи, всіяний розкиданими паперами, згорнутими листами, розірваними конвертами з блискучими золотими вензелями. Тут вона писала й проводила час, коли бувала сама.

Простягшись на канапі в китайському кашеміровому халаті, пані де Бюрн відпочивала після купання; її голі руки, прекрасні, гнучкі й пружні, сміливо виступали з широких згорток матерії, а підібране вгору й туго скручене рудувате волосся лежало на голові важкою масою.

В двері постукала покоївка і, зайшовши, подала листа.

Пані де Бюрн узяла його, подивилася на почерк, розірвала, прочитала перші рядки й спокійно промовила до служниці:

— Я подзвоню вам за годину.

Залишившись сама, вона всміхнулася з переможною втіхою. Перших слів було досить, щоб зрозуміти, що це — довгождане Маріолеве освідчення. Він опирався куди довше, ніж вона сподівалася, бо ось уже три місяці, як вона його зваблювала, вживаючи всіх своїх чарів, усю свою чудовну принаду і виявляючи йому знаки уваги, що ними ще не вщедряла нікого. Він здавався недовірливим, упередженим, настороженим проти неї, проти постійно наставлених сильців її ненаситного кокетства. Треба було немало душевних розмов, в які вона вкладала всю свою зовнішню звабу, всю чарівну силу свого розуму, немало музичних вечорів, коли біля рояля, де ще брили струни, біля сторінок партитури, сповнених співучої душі композитора, вони тремтіли від однакового зворушення, щоб нарешті вона помітила в погляді приборканого чоловіка припущене благаання знесиленої любові. Вона-то, кокетка, добре розумілася на цьому! Вона так часто, з хижою, як у кішки, спритністю та з невичерпною цікавістю збуджувала в чоловіків, яких їй щастило спокусити, ту таємну й жорстоку недугу! Вона тішилася, бачачи, як поступово заповняє їх, як скоряє, панує над ними, завдяки непереможній жіночій могутності, як стає для них Єдиною, стає свавільним і владним Кумиром. Інстинкт війни й завоювання розвився в ній поступово, як розвиваються приховані недуги. Може, ще в роки подружнього життя в її серці зародилася потреба помститися, невиразна потреба відплатити чоловікам за те, що вона терпіла від одного з них, узяти гору, зігнути їхню волю, зламати опір і теж завдавати їм болю. Але головне, вона вдалася кокеткою; і як тільки відчула себе вільною, то взялася переслідувати й покоряти закоханих, як мисливець переслідує дичину, — просто задля втіхи бачити, як вони падають. Але серце не прагнуло хвилювання, як серця ніжних і вразливих жінок; вона не шукала ні всежерущої пристрасті одного чоловіка, ані щастя взаємного кохання. Їй лише треба було бачити довкола себе загальний подив, пошану, поклоніння, любовний фіміам. Хто тільки одвідував її оселю, мусив бути рабом її краси, і ніякий духовний інтерес не міг її надовго прив'язати до тих, хто опирався її кокетству, нехтував кохання взагалі чи любив іншу. Щоб стати її приятелем, треба було закохатися в неї; зате до закоханих вона виявляла надзвичайну запобігливість, чарівну уважність, безмежну ласкавість, щоб утримати коло себе всіх своїх

бранців. Коли вже хтось попадав до почту її поклонників, то піби належав їй правом війни. Вона керувала ними спритно й мудро, відповідно до їхніх вад, добрих прикмет і до характеру їхніх ревнощів. Хто вимагав занадто багато, того вона виганяла, коли хотіла; потім, як вони розумнішали, знову допускала їх, але на суворих умовах; і немов розбещене дівча, так тішилася з тої знадливої забави, що їй здавалося однаково цікаво і зводити з ума старих панів, і забивати памороки молодим.

Можна було б навіть сказати, що вона узгоджувала свою прихильність із нав'язною нею любов'ю; і гладун Френель, некорисний і неповороткий статист, був одним з її фаворитів, бо вона знала й почувала, якою несамовитою пристрастю він поїнятий.

Вона не була зовсім байдужа до чоловічих чарів; але вона зазнавала лише перших поривів захоплення, відомих їй самій і погамованих тієї миті, коли вони могли б стати небезпечні.

Кожен новачок приносив своїм любовним славослів'ям нову ноту, а також невідому сутність своєї душі — особливо люди мистецтва; в них вона відчувала яскравіші й тонші відтінки, вишуканість і гостроту почувань, що час від часу будили в ній нетривку мрію про велику пристрасть і довге єднання. Але, під тиском мудрого побоювання й обережності, вагання й недовіри, вона завжди стримувала себе, поки нарешті закоханець переставав її хвилювати. До того ж вона, як дочка свого часу, мала той скептичний погляд, що швидко позбавляв ореолу навіть найвидатніших людей. Як тільки вони закохувалися в неї і в душевному сум'ятті втрачали свої показні пози й величні звички, вони починали здаватися їй усі однакові — бідні істоти, над якими вона панує силою своїх чарів.

Словом, щоб така довершена жінка, як вона, могла покохати чоловіка, він повинен був би мати нечувані прикмети.

А проте вона дуже нудилася. Вона не любила світського товариства, де бувала, лише скоряючись звичаю, і де терпляче висиджувала довгі вечори, стримуючи позіхи й сонливість; вона забавлялася там лише витонченим базіканням, своїми задирливими примхами, своєю мінливою цікавістю до тих чи інших речей і людей, вона захоплювалася тим, чим милувалася і що цінувала, лише настільки, щоб не знеохотитися занадто швидко до того,

але й не стільки, щоб знайти справжню радість у прихильності чи в забаганці; змордована нервами, а не бажаннями, не знаючи почувань, що до краю захоплюють душі прості й палкі, вона жила в веселій суєті, без наївної віри в щастя, шукаючи лише розваг і вже знемагаючи з утоми, дарма що вважала себе задоволеною.

Вона вважала себе задоволеною, бо гадала, що вона найпривабніша та найобдарованіша з усіх жінок. Горда своїми чарами, що їхню силу вона не раз випробовувала, закохана в свою своєрідну, чудну і звабливу красу, впевнена в тонкості свого сприйняття, що давало їй змогу вгадувати й розуміти силу речей, яких не бачать інші, пишаючися своїм розумом, що його так високо цінували стільки видатних людей, і не усвідомлюючи обмеженості свого кругозору, вона вважала себе за істоту, ні з чим не зрівнянну, за коштовну перлину в цьому банальному світі, який видавався їй порожнім і нудним, бо вона була для нього занадто гарна.

Ніколи вона не догадувалася, що то вона сама — неусвідомлена причина своєї постійної болючої нудьги, а обвинувачувала в тому інших і покладала на них відповідальність за свій смуток. Коли їм не щастило розважити її, звеселити, а тим більше захопити, то лише тому, що їм бракувало привабливості й справжньої гідності.

— Усі нудні до смерті, — казала вона сміючись. — Терпимі лише ті, хто мені подобається, і лише тому, що мені подобаються.

А подобалися їй переважно ті, хто вважав її за незрівнянну. Добре знаючи, що нічого не здобудеш без праці, вона всіх старань докладала, щоб спокушати чоловіків; на її думку, не було нічого приємнішого, як тішитися даниною захопленого погляду й розчуленого серця — цього несамовитого м'яза, що починає тріпотіти від одного слова.

Вона дуже дивувалася, що їй так тяжко подолати Андре Маріюля, бо з першого ж дня ясно відчувала, що подобається йому. Потім поволі збачнула його недовірливу натуру, потаємно уражену, дуже глибоку й зосереджену, і, використовуючи ці його риси, почала виявляти до нього стільки уважності, дарувати таку перевагу й щирі симпатії, аж він нарешті скорився.

Особливо за останній місяць вона стала почувати, що він бентежить при ній, що він подоланий, мовчазний і гарячково збуджений. Але він усе ще втримувався від

освідчення. Ох, ті освідчення! По правді кажучи, вона не дуже-то їх любила, бо коли вони були занадто палкі, занадто відверті, їй доводилося бути суворою. Двічі вона мусила навіть розгніватися і заборонити приходити до себе. Але ж дуже втішалася з боязких виявів кохання, з напівпризнань, з натяків скромних, з таємного поклоніння; і вона справді виявляла винятковий такт і вмільсть, домагаючись від своїх поклонників такої стриманості.

Ось уже місяць, як вона чекала й чатувала на вустах Маріоля слова, що в них виливається пригнічене серце, виразні чи тільки як натяк, залежно від природи людини.

Він не сказав ні слова, зате він пише їй. Лист був довгий: цілі чотири сторінки! Вона тримала його в руках, тремтячи від задоволення. Потім простяглася на канапі, скинула на килим пантофельки, щоб уместитися зручніше, узялася до читання. Вона була здивована. У поважних висловах він казав їй, що не бажає через неї страждати і що вже занадто добре знає її і не хоче бути її жертвою. У дуже чемних фразах, сповнених компліментів, де всюди проривалася стримувана пристрасть, він признавався, що йому відома її манера поводитися з чоловіками, що він також захоплений, але поклав собі звільнитися від цього рабства, піти від неї. Він просто вертається до свого колишнього мандрівного життя. Він їде.

То було прощання, красномовне й рішуче.

Вона щиро здивувалася, читаючи, перечитуючи й знов вертаючись до цих чотирьох сторінок такої ніжно-зворушеної й палкої прози. Вона підвелася, взула пантофельки й почала ходити по кімнаті, відкинувши назад рукава й оголивши до плеча руки, які ховала в кишеньки халата, бгаючи листа.

Вона думала, збентежена таким несподіваним освідченням: «А чоловік цей пише дуже гарно: щиро, чуло, зворушливо. Він пише краще, ніж Лямарт: від його листа не віддає романом».

Їй захотілося курити; вона підійшла до столика з парфумами і взяла сигаретку з саксонської порцелянної табакерки. Закуривши, вона рушила до дзеркала і побачила в трьох стулках трьох молодих жінок. Підійшовши зовсім близько, зупинилася, злегка вклонилася сама собі, злегка всміхнулася, злегка приязно хитнула головою, немов кажучи: «Гарна! Гарна!» Вона приглянулася до своїх очей, помилувалася зубами, підняла руки, поклала їх

на стегна й повернулася боком, нахилиючи трохи голову, щоб добре роздивитися на себе в усіх трьох дзеркалах.

І вона завмерла в закоханому спогляданні, стоячи навпроти самої себе, оточена потрійним відбитком свого тіла, що здавалося їй чарівним; вона захоплювалася собою, огорнута себелюбною й плотською втіхою від своєї краси, і смакувала її з радістю майже такою самою чуттєвою, як у чоловіків.

Так милувалася вона собою щодня, і її покоївка, що часто заставляла її перед дзеркалом, казала ущипливо: «Пані так дивиться в дзеркала, що скоро їх наскрізь продивиться».

Але в цій любові до самої себе і був секрет її чарів й її влади над чоловіками. Вона так милувалася собою, так дбала про вишуканість свого образу і зграбність усієї своєї постаті, шукаючи й знаходячи все те, що могло ще більше відтінити її, так добирала певловимих відтінків, які робили її красу ще невідпорнішою, а її очі ще дивнішими, і так уміло вдавалася до всіх способів, які прикрашали її в її власній думці, що мимоволі знаходила все те, що могло найбільше подобатися й іншим.

Коли б вона була ще прекрасніша, але байдужіша до своєї вроди, то не мала б тої привабливості, що навіювала кохання майже всім, кому не був чужий від природи сам її чар.

Незабаром, трохи втомившись стояти, вона сказала своєму зображенню, що все ще всміхалося до неї (і зображення у трійчастому дзеркалі поворушило устами, повторюючи її слова): «Гаразд, пане, ми ще побачимо, як то буде». Потім, перейшовши кабінет, вона сіла за письмовий стіл.

Ось що вона написала:

«Дорогий пане Маріоль, зайдіть до мене побалакати завтра, годині о четвертій. Я буду сама і, сподіваюся, переконаю Вас, що страшною для Вас небезпеки нема.

Я Ваш друг і доведу Вам це.

Мішель де Бюрн»

Як просто вона вбралася другого дня, щоб прийняти Андре Маріоля! Сіра сукенка, ясно-сіра, з бузковим відтінком, — журлива, як смеркання, і зовсім гладенька; комір облягав шию, рукави — руки, корсаж — груди й стан, спідниця — стегна й ноги.

Коли він увійшов, з трохи поважним виразом на обличчі, вона пішла йому назустріч, простягнувши обидві руки. Він поцілував їх, і вони посідали; кілька секунд вона мовчала, щоб упевнитися в його збентеженні.

Він не знав, що казати, й чекав, щоб вона заговорила.

Нарешті вона зважилася:

— Ну що ж! Берімося одразу до головної справи. Що сталося? Ви мені написали, знаєте, дуже зухвалого листа.

Він одповів:

— Знаю й дуже прошу вибачити. Я буваю і завжди був з усіма надмірно, до брутальності щирий. Я міг собі піти без тих непотрібних та образливих пояснень, з якими я до вас звернувся. Та зважив, що краще повестися відповідно до своєї вдачі й покластися на ваш розум, добре мені відомий.

Вона заговорила з жалем, але в душі задоволена:

— Стривайте, стривайте! Що це за шаленство?..

Він перебив її:

— Краще про це не говорити.

Тут вона жваво перепинила його, не давши йому говорити далі:

— А я і покликала вас якраз для того, щоб поговорити про це; і ми говоритимемо про це доти, доки ви зовсім переконаєтеся, що для вас нема жодної небезпеки.

Вона засміялася, як школярка, і її скромна сукня надавала тому сміхові щось дитинне.

Він промовив стиха:

— Я вам написав правду, щирю правду, страшну правду, що лякає мене.

Вона знов споважніла і відказала:

— Хай так, мені це відомо, через це переходять усі мої друзі. Ви мені написали також, що я страшенна кокетка: я з тим згоджуюся, але від того ніхто не вмирає; ніхто навіть, здається, особливо не страждає. Буває те, що Лямарт називає кризою. От саме вона й прийшла на вас, але це минає, а потім настає... як би то сказати?... настає хронічна закоханість, котра зовсім не мучить. Я її підтримую на малому вогні у всіх своїх приятелів, щоб вони були мені якомога відданіші, покірніші, вірніші. Що ж? Погодьтеся, що я теж щира, і одверта, й різка. Чи ви багато бачили таких жінок, що зважилися б сказати те, що я вам зараз кажу?

Вона мала такий забавний і рішучий вираз, такий про-

стодушний і водночас задерикуватий, що й він не міг не всміхнутися.

— Усі ваші приятелі, — мовив він, — люди, котрі вже раз горіли на тому вогні, перш ніж їх запалили ви. Вони вже палали й обгоріли, їм легше витримувати жар, у якому ви їх держите. Я ж, пані, ще ніколи не зазнавав цього. І від якогось часу я почуваю: коли я віддамся тому почуттю, що росте в моєму серці, то буде щось страшне.

Вона раптом стала дуже приязна і, злегка нахилившись до нього, склавши на колінах руки, сказала:

— Вислухайте мене: я ж жартую. Мені прикро втрачати приятеля через страх, на мою гадку, примарний. Ви покохаєте мене, нехай так. Але теперішні чоловіки не кохають сучасних жінок так глибоко, щоб справді мучитися через них. Вірте мені, я знаю і тих, і тих. — Вона замовкла, потім додала з отим чудним усміхом, властивим жінці, коли вона скаже правду, думаючи, нібито бреше:

— Годі, я ж не маю того, за що можна було б мене любити без тями. Я занадто сучасна. От побачите, я буду вам другом, добрим другом, до якого ви по-справжньому прихилитеся, але й тільки — уже про те я подбаю.

Потім поважніше додала:

— У кожному разі, попереджаю вас, що сама я нездатна по-справжньому захопитися хоч би ким, що до вас я ставитимуся так само, як і до інших, як до тих, до кого я ставлюся добре, але не більше того. Я боюся деспотів і ревнивців. Од свого чоловіка я мусила все терпіти; але від приятеля, просто від приятеля, я не хочу терпіти ніякої любовної тиранії, що отруєє сердечні взаємини. Бачите, яка я ласкава до вас, я говорю по-товариському, нічого не криючи. Чи ви не згодні на чесне випробування, яке я вам пропоную? Коли нічого з того не вийде, ви завжди встигнете піти собі, хоч би яка серйозна була ваша недуга. Як з очей, так і з думки.

Він дивився на неї, вже подоланий її голосом, її рухами, всією п'янкою звабою її істоти, і прошепотів, геть покірний і тремтячий від її близькості:

— Я згоден, пані. І якщо мені буде важко, тим гірше для мене. Ви варті того, щоб через вас мучилися.

Вона його спинила.

— А тепер не говорімо про це більше, — мовила вона, — не говорімо про це ніколи.

І вона перевела розмову на такі теми, що вже не хвилювали його.

За годину він пішов від неї, терзаючись, бо кохав її, і радіючи, бо вона просила його, а він обіцяв їй не від'їжджати.

III

Він мучився, бо кохав її. На відміну від звичайних закоханих, яким жінка, обраниця їхнього серця, постає в ореолі досконалості, він захопився нею, дивлячись на неї тверезим поглядом недовірливого й підозрілого чоловіка, ні разу в житті не причарованого до краю. Його неспокійний, проникливий і повільний розум, завжди насторожений, захищав його від пристрасті. Кілька захоплень, два короткі романи, що зачахли з нудьги, та оплачені зв'язки, порвані від огиди,— ото вся історія його серця. Він дивився на жінок, як на річ, необхідну для тих, хто бажає мати затишну господу й дітей, або як на предмет, відносно приємний для тих, хто шукає любовних розваг.

Коли він познайомився з пані де Бюрн, то мав упередження проти неї завдяки признанням своїх приятелів. Те, що він знав про неї, цікавило його, інтригувало, подобалося йому, але було йому трохи відразливе. В принципі йому були незрозумілі ті гравці, які ніколи не розплачуються. Після перших зустрічей він став згоджуватися, що вона справді дуже своєрідна і наділена особливим заразливим очаруванням. Природна й уміло відтінена краса цієї стрункої, ставної білявої жінки, що здавалася одночасно й огрядною й легкою, з прегарними руками, створеними для обіймів і пестоців, з довгими й тонкими ногами, створеними для бігу, як ноги в газелі, з такими маленькими ступнями, що вони не повинні були лишати й слідів,— краса ця здавалася йому якимось ніби символом марних надій. До того ж у бесідах з нею він відчував ту приємність, що її раніше вважав за неможливу у світських розмовах. Обдарована розумом, повним безпосереднього, несподіваного та глузливого запалу, і ласкавою іронією, вона інколи піддавалася, проте, впливу почуття, думки чи образу, ніби в глибині її грайливої веселості ще витала тінь поетичної ніжності наших прабабусь. І це робило її чудовою.

Вона була ласкава з ним, бажаючи подолати його, як і інших; а він приходив до неї так часто, як тільки міг,—

його тягла потреба її бачити, потреба дедалі більша. Ніби якась сила виходила з неї й захоплювала його, сила привабливості, погляду, усміху, голосу, сила непереможна, хоча він часто ішов від неї роздратований якимсь її вчинком чи словом.

Що більше він почував себе захопленим тими незбагненними флюїдами, що ними проймає і підкоряє нас жінка, то глибше він розгадував, розумів її натуру та мучився, бо дуже палко бажав, щоб вона була інша.

Але те, що він засуджував у ній, причарувало й поклонило його, проти його бажання, наперекір розумові, навіть більше, ніж справжні її достоїнства.

Її кокетство, що ним вона одверто гралася, як віялом, то розгортаючи, то згортаючи його на очах у всіх, залежно від того, хто її співрозмовник і чи подобається він їй; її звичка нічого не сприймати серйозно, яка спочатку бавила його, а тепер лякала; її постійна жадоба розваги та чогось нового, завжди неситима жадоба в її стомленому серці, — все те часом доводило його до такого розпачу, що, вернувшись додому, він вирішував бувати у неї рідше, а потім і зовсім припинити відвідини.

А на другий день він уже шукав нагоди піти до неї. Що більше він закохувався, то гостріше усвідомлював безнадійність цього кохання й неминучість майбутніх страждань.

О, сліпий він не був: він поринав у те почуття, як людина, що потопає з втоми, бо човен перекинувся, а до берега далеко. Він знав її так, як тільки можна було її знати, бо яснозорість, що йде у парі з коханням, загострила його проникливість і він уже не міг не думати про неї безнастанно. З невтомною упертістю він намагався зрозуміти її, освітити темні глибини цієї загадкової жіночої душі, те незбагненне поєднання грайливого розуму й розчарованості, розсудливості й дитинності, зовнішньої щирості й несталості — всі ці суперечливі прикмети, зібрані воедино, щоб вийшла істота рідкісна, привабна й бенкетна.

Але чого ж вона так вабить його? Він без кінця питав себе сам про це і все ж не міг зрозуміти, бо, мавши натуру вдумливу, спостережливу й гордо-стриману, мусив би шукати в жінці старовинні, спокійні властивості: ніжність, вірну приязнь, постійність, що служать запорукою щастя чоловікові.

А в цій він знаходив щось несподіване, якусь новизну, хвилюючу своєю небуденністю, одне з тих створінь, котрі започатковують нові покоління, різняться від усього відомого давніше та випромінюють, навіть своєю недосконалістю, страшну привабність, що таїть у собі загрозу.

Після палких і романтичних мрійниць Реставрації прийшли веселухи доби Імперії, переконані в реальності втіхи; а тепер от з'явився новий різновид вічного жіночого — витончена істота з мінливою чутливістю, з душею неспокійною, бентежною, нерішучою, що, здавалося, скуштувала всіх наркотиків, якими заспокоюють або ж збуджують нерви: і запаморочливий хлороформ, і ефір, і морфій, що збуджують мрії, гасять почуття й присипляють зворушення.

Він утішався в ній чаром тепличного створіння, призначеного і привченого захоплювати. То був рідкісний предмет розкоші, привабливий, добірний і витончений, на якому спиняються очі, біля якого б'ється серце й збуджуються бажання, так само, як от виникає апетит перед тонкими стравами, відокремленими від нас вітриною, але зготованими і виставленими напоказ саме на те, щоб збудити у нас почуття голоду.

Коли він цілком переконався, що невпинно котиться з гори до безодні, то з жахом почав думати про небезпеку свого захоплення. Що з ним станеться? Як вона вчинить? Вона, напевне, обійдеться з ним так, як обходила ся з усіма: доведе його до того стану, коли йдеш слідом за всіма жіночими примхами, як собака йде слідом за своїм паном, а потім визначить йому місце в своїй колекції більш або менш славетних друзів. Та чи ж справді вона вчинила так з усіма іншими? Невже нема серед них ні одного, ні єдиного, котрого вона б кохала, справді кохала — місяць, день, годину, в одному з тих швидко стримуваних поривів, яким віддавалося її серце?

Він безперестану говорив з іншими про неї після її обідів, де всі вони розпалювалися від спілкування з нею. Він почував, що всі вони схвильовані, незадоволені, вимучені, як люди, що не дістали справжньої втіхи.

Ні, вона не кохала ні одного з цих героїв, виставлених на людську цікавість. А він — ніщо супроти них; ніхто не озирається, не дивиться, коли його ім'я лунає в юрбі чи у вітальні. Що ж він для неї? Ніщо, ніщо, статист, знайомий, той, хто для таких розбещених жінок стає пересічним

відвідувачем, корисним, але позбавленим принади, як вино без аромату, вино, розбавлене водою.

Якби він був знаменитістю, то ще погодився б на таку роль, бо його слава зробила б її не такою принизливою. А так, невідомий, він не хотів погоджуватися на це. І написав їй прощального листа.

Одержавши коротку відповідь, він був такий розчулений, ніби щастя впало на нього, а як вона взяла з нього обіцянку, що він не поїде, то зрадів, неначе позбувся якогось лиха.

Збігло кілька днів, і між ними нічого не сталося; та коли минуло заспокоєння, що звичайно приходить після криз, він відчув, як бажання зростає і спалює його. Він вирішив ніколи нічого більше ні про що не говорити, але ж він не давав обіцянки не писати їй. І ось якось увечері, коли не міг заснути, коли її образ опанував його в любовній лихоманці безсоння, він сів, майже проти своєї волі, до столу і почав викладати на білому папері свої почування. Був то не лист, а якісь нотатки, речення, думки, тремтіння муки, що обернулася в слова.

Це його заспокоїло; йому здавалося, ніби він трохи позбувся своєї туги, і, лігши, нарешті заснув.

Вставши другого дня, перечитав тих кілька сторінок, — побачив, що вони сповнені трепету; поклав їх у конверт і надписав адресу, але велів однести листа на пошту лише пізно ввечері, щоб вона його отримала вранці.

Він був певен, що ці аркушики не обурять її. До листів, де говориться щиро про кохання, найцотливіші жінки ставляться безмежно вибачливо. І такі листи, написані людиною, в котрій тремтить рука, а погляд зачарований одним-єдиним видом, мають непереможну силу над серцями.

Увечері він пішов до неї — довідатися, як вона його прийме та що йому скаже. Він застав у неї пана де Прудона, що куриє, розмовляючи з дочкою. Той часто так от сидів у неї цілими годинами, поводячися з нею скоріше як з чарівною жінкою, ніж як з дочкою. Вона надавала їхнім стосункам та почуттям відтінку того любовного поклоніння, що сама мала до себе і що вимагала від усіх.

Коли вона побачила, що прийшов Маріоль, її обличчя засіяло втіхою; вона жваво простягла йому руку; її усміх казав: «Я рада вам».

Маріоль сподівався, що батько незабаром піде собі. Але

пан де Прадон не йшов. Він добре знав свою дочку і вже давно не мав сумніву в ній, уважаючи її за позбавлену сексуальності, однак наглядав за нею з цікавою, турботною, майже подружньою увагою. Йому хотілося довідатися, яку надію на сталий успіх має цей новий друг, довідатися, що він таке, чого він вартий. Чи виявиться він просто перехожим, як багато інших, чи стане членом звичайного її гуртка?

З того, як пан Прадон уместився, Маріоль побачив, що його не здихаєшся. Він скорився і вирішив навіть спробувати сподобатися йому, гадаючи, що прихильність або хоч безсторонність усе-таки краща за ворожість. Він сипав дотепами, був веселий, бавив пана де Прадона, нічим не зраджуючи своєї закоханості.

Вона задоволено думала: «Він не дурний і добре грає комедію».

А пан де Прадон міркував собі: «Який приємний чоловік! Йому моя дочка, здається, не закрутила голови, як отим усім дурням».

Коли Маріоль зважив, що йому пора йти, то лишив їх обох зачарованих.

Зате сам він виходив із її оселі з тугою в душі. Коло цієї жінки він уже страждав од самої неволі, в якій вона його тримала; почував, що надаремне стукатиме до цього серця, як ув'язнений стукає в залізні двері тюрми.

Він був певен, що його охопило кохання, й уже не намагався звільнитися; отож, не маючи змоги втекти від своєї долі, він вирішив бути хитрим, терплячим, упертим, потайним, подолати її спритністю, покорою, до якої вона така жадібна, палким коханням, що її п'янить, добровільним рабством, що він візьме на себе.

Його лист сподобався. Він ще писатиме. І писав. Майже щоночі, повернувшись додому, в годину, коли душа, зворушена від денних хвилювань, перетворює в якусь галюцинацію все, що її цікавить або збурює, він сідав до столу при лампі й віддавався захватові, думаючи про неї. Паростки поезії, що їм стільки млявих людей з лінощів дають заглухнути в своєму серці, зростали від цього захоплення. Він писав усе про ті самі речі, про одне й те саме — про своє кохання — у формах, які оновлювалися тому, що кожного дня оновлювалося його бажання, і роз'ятрував свою пристрасть, працюючи над її літературним виразом. Цілі дні він підшукував і знаходив невідпорно перекон-

ливі слова, що їх надмірне збудження викрешує з розуму, як іскри. Цим він сам роздмухував полум'я у своєму серці й обертав його в пожежу, бо справді палкі любовні листи часто небезпечніші для того, хто пише, ніж для тої, хто їх одержує.

Підтримуючи в собі цей збуджений стан, розпалюючи собі кров словами і привчаючи свою душу до єдиної думки, він поволі втратив реальне уявлення про цю жінку. Переставши сприймати її такою, якою вона уявлялася спочатку, він бачив її тепер лише крізь ліризм своїх фраз; і все, що писав їй по ночах, робилося для нього істиною. Завдяки цій щоденній ідеалізації він бачив її таку, яку вимріяв собі. Та й колишня упередженість його зникла перед тою безперечною приязню, що пані де Бюрн виявляла до нього. Хоч вони ні в чому й не призналися одне одному, вона, очевидно, з усіх була найприхильніша до нього і одверто йому те виявляла. Тож він з якоюсь божевільною надією сподівався, що, може, врешті вона його покохає.

Справді, вона з якоюсь наївною і непоборною радістю піддавалася чарові тих листів. Ніколи ніхто ще не пестив і не кохав її так, з такою мовчазною стриманістю. Ніколи нікому не спадало на думку такої чарівної вигадки — надсилати їй щоденно до пробудження той сніданок любовних почуттів у паперовій обгортці, що її покоївка вранці подавала на срібній таці. А найцінніше було те, що він ніколи про це не говорив, що він ніби й сам про це не знав, і в її вітальні був найскромнішим із її приятелів, що він жодним словом не натякав на той потік ніжності, який потаємки виливав на неї.

Правда, вона й раніше одержувала любовні листи, але зовсім інші, не такі стримані, настирливіші, скоріше схожі на вимоги. Протягом трьох місяців, трьох місяців своєї кризи, Лямарт писав їй гарні листи, листи дуже захопленого романіста, що літературно красномовствує. Вона зберігала в столі в окремій шухлядці ці дуже тонкі й дуже звабливі послання до жінки, написані щиро схвильованим стилістом, що бавив її своїм пером доти, доки не втратив надію на успіх.

Маріюлеві листи були зовсім інші; вони різнилися такою силою і зосередженістю, такою правдивою щирістю виразу, такою цілковитою покорою, такою відданістю, яка обіцяла бути довготривалою, що вона їх одержувала, роз-

гортала і смакувала з такою втіхою, якої ще не зазнавала від жодного писання.

Це відбивалося на її прихильності до Маріоля — вона запрошувала його приходити тим охочіше, що він тримався бездоганно стримано і, говорячи з нею, ніби сам не знав, що коли-небудь писав їй про своє ревне кохання. До того ж випадок здавався їй небуденним, гідним роману, й вона відчувала глибоке задоволення, маючи коло себе таку закохану істоту, якийсь владний зачаток симпатії, що змушував її зовсім особливо ставитися до Маріоля.

Досі, незважаючи на пиху кокетства, вона відчувала в усіх полонених нею серцях сторонні турботи; вона панувала в них не одна: вона виявляла, бачила в них владні інтереси, не зв'язані з нею. Масіваля вона ревнувала до музики, Лямарта — до літератури, і завжди кожного до чого-небудь, незадоволена з такого півуспіху, але неспроможна вигнати все чуже з душ тих честолюбних чоловіків, знаменитостей або людей мистецтва: бо ж їхня професія для них — коханка, з якою ніщо й ніхто не може їх розлучити. І ось вона вперше зустріла такого чоловіка, для якого була всім! Принаймні він так запевняв. Лише гладун Френель кохав її, мабуть, не менше. Але ж то був гладун Френель. Вона догадувалася, що піколи й нікого вона так не опановувала; і її егоїстична вдячність до того, хто давав їй цей тріумф, набирала подоби ніжності. Тепер вона вже потребувала його, потребувала його присутності, його погляду, його покори, потребувала цього прирученого кохання. Хоча він менше, ніж інші, тішив її гордощі, зате більше тішив ті владні вимоги, що керують душею й тілом кокеток, її гонор та її інстинкт панування, її хижий інстинкт безпристрасної самиці.

Подібно до того, як завойовують країни, вона захопила його життя поступово, послідовними дрібними наскоками, що день у день частішали. Вона влаштовувала прийоми, виїзди до театру, обіди в ресторанах, щоб він брав участь у них; вона тягла його за собою з лихою радістю завойовниці, не можучи вже обходитися без нього, чи, певніше, без раба, в якого його обернула.

Він ходив за нею щасливий, бо почував, що його бавлять, пестять її очі, її голос, усі її примхи; тепер він жив у постійній нестямі бажання й кохання, що зводила його з ума й палила, немов та гарячка.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Маріюль приїхав до неї. Йому довелося чекати, бо вона ще не вернулася додому, хоча вранці призначила йому побачення синьою депешею.

У цій вітальні, де він так любив бувати, де йому все подобалося, він усе-таки, лишившись сам, щоразу відчував якесь стиснення в грудях, злегка задихався, нервував і не міг спокійно сидіти на місці доти, аж доки вона не з'являлася. Він ходив по кімнаті в блаженному чеканні, боячись, як би не затримала її якась несподівана перешкода і не змусила відкласти їхнє побачення на завтра.

Коли ж почув, що перед дверима на вулиці спинився фіакр, то затремтів од надії, а як залунав у передпокої дзвінок, то більше вже не мав сумніву, що це вона.

Вона проти звичаю ввійшла у капелюшку, із збудженим і радісним виглядом.

— Маю для вас новину, — промовила вона.

— Та що ви, пані!

Вона засміялася, дивлячись на нього:

— Авжеж, я їду на який час до села.

На його обличчі раптом відбився великий жаль.

— О! І ви говорите мені це так весело!

— От-от. Сідайте, зараз усе розкажу. Не знаю, чи відомо вам, що пан Вальсазі, брат моєї покійної матері, головний дорожний інженер, має в Авранші маєток й живе там іноді з жінкою й дітьми, бо там працює. Отож ми щоліта відвідуємо їх. Цього року я не хотіла їхати, але він розгнівався й зробив татові прикру сцену. До речі, скажу вам по секрету: тато ревнує мене до вас і робить мені сцени, кажучи, ніби я себе компрометую. Вам доведеться приїжджати не так часто. Але не турбуйтеся, я все владнаю. Отож тато висварив мене й примусив дати обіцянку, що я поїду на десять, а може, й на дванадцять

днів до Авранша. Ми поїдемо у вівторок вранці. Що ви на це скажете?

— Скажу, що ви мені красте серце.

— Та й годі?

— А чого ж ви хочете? Не можу ж я вас не пустити!

— Ви не бачите жодної на те ради?

— Та... та ні... я не знаю! А ви?

— А я ось що думаю: Авранш зовсім близько від гори Сен-Мішель. Чи бували на Сен-Мішелі?

— Ні, пані.

— Гаразд! У цю п'ятницю вам спаде на думку поїхати подивитися на це чудо. Ви спинитесь в Авранші, а, скажімо, в суботу ввечері, на заході сонця підете гуляти в публічний сад, звідки видно затоку. Ми там випадково зустрінемося. Тато скривиться, ну й хай. Другого дня я влаштую поїздку цілою родиною до абатства. Виявляйте захват і будьте милі, як то ви вмієте, коли хочете. Завоюйте мою тітку й запросіть нас усіх пообідати в тій таверні, де ми оселимось. Ми там переночуємо і, таким чином, розлучимося лише другого дня. Ви повернетесь через Сен-Мало, а за тиждень я буду вже знов у Парижі. А що, хіба ж я не мила?

У пориві вдячності він прошепотів:

— Ви єдине, чим я дорожу на світі.

— Тс! — мовила вона.

І кілька хвилин вони дивилися одне на одного. Вона всміхалася, висловлюючи тією усмішкою всю свою вдячність, подяку свого серця, а також і прихильність, дуже щирю, дуже палку, майже ніжну. А він милувався нею, пожираючи її очима. Йому хотілося впасти перед нею, кинутися їй до ніг, цілувати її сукню, кричати, а головне — показати їй те, чого він не вмів висловити, що захопило його всього, і душу його, і тіло, те, що було невимовно-болісне, бо він не міг цього виявити, — своє кохання, своє страшне й солодке кохання.

Але вона розуміла його й без слів, як стрілець угадує, що його куля пробила саму серцевину мішені. В цьому чоловікові не залишилося нічого, окрім неї. Він належав їй більше, ніж вона самій собі. І вона була задоволена і вважала, що він дуже милий.

Вона весело запитала:

— Отже, згода? Ми зробимо цю прогулянку?

Він мовив переривчастим від зворушення голосом:

— Звичайно, пані, згода.

Потім знов, після мовчанки, вона заговорила, не просячи вибачення:

— Сьогодні я не можу вас більше затримувати. Я вернулася додому лише для того, щоб вам це сказати, бо я ж їду післязавтра. Увесь завтрашній день у мене зайнятий, а перед обідом мені ще треба побувати в чотирьох чи п'яти місцях.

Він зараз же підвівся, повний жалю: адже єдиним його бажанням було не розлучатися з нею. І, поцілувавши їй руку, він пішов, з трохи згніченим серцем, але сповнений надії.

Він мав прожити чотири дуже довгі дні. Він їх перебув у Парижі, ні з ким не бачився, бо прагнув мовчання, а не гомону голосів, і самоти, а не друзів. А в п'ятницю вранці він виїхав восьмигодинним експресом. Тієї ночі він майже не спав, розгарячений чеканням подорожі. Його темна тиха кімната, де чути було лише гуркіт запізнілих фіакрів, що ніби кликали його в дорогу, гнітила його, мов тюрма.

Як тільки між спущеними завісами пробилось світло, сіре й сумне світанкове світло, він скочив з ліжка, відчинив вікно й подивився на небо. Він боявся, що буде негода. Стояла погідна година. Колихався легенький туман, провіщаючи спеку. Він одягнувся швидше, ніж звичайно, був готовий за дві години до від'їзду; серце йому рвалося з нетерплячки, щоб уже виїхати з дому, бути в дорозі, нарешті; ледве одягнувшись, він послав по візника, оскільки боявся, що пізніше не знайде його.

При перших поштовхах карети він відчув радісний дроз, але на Монпарнаському вокзалі знову розхвилювався, довідавшись, що до відходу поїзда лишається ще п'ятдесят хвилин.

Одне купе було вільне; він купив його цілком, щоб усамітнитися і мріяти досхочу. Коли ж відчув, що їде, наближається до неї, що його швидко й м'яко мчить експрес, нетерплячка його не тільки не вляглася, а ще більше зросла, і в нього з'явилося бажання, нерозумне, дитинне бажання — обома руками штовхати обиту штофом стіну, щоб прискорити рух.

Довго, аж до полудня, він сидів, знеможений надією і скутий чеканням, але потроху, після того як минули

Аржантан, пишна нормандська природа притягла його погляд до вікна.

Поїзд їхав просторою хвилястою місцевістю, перерізаною ярами, де селянські оселі, пасовища і яблуневі сади були обсажені високими деревами, густе верховіття яких ніби виблискувало в сонячному промінні. Надходив кінець липня; наступала пора достатку, коли нормандська земля, могутня годувальниця, постає в усьому своєму цвітінні, повна життєвих соків. На всіх цих ділянках, повідділюваних і поєднаних високими листяними стінами, всюди на цих свіжих луках, що їхній ґрунт здавався плоттю і ніби сочився сидром, без краю мелькали здорові сірі воли, рябі корови з чудними узорами на боках, руді широколобі бугаї з відвислим пелехатим підгорлям; вони стояли горді й зухвалі біля загороди або лежали, напасшись на ситих пасовищах.

Тут і там, поїд тополями в легкому серцанку верб, бігли вузькі річечки, струмки, виблиснувши на мить у траві і зникнувши, щоб далі знову з'явитися, сповнити цю місцевість благодатною свіжістю.

І зачарований Маріоль проносив своє кохання крізь це швидко й безперервне мигтіння прекрасного яблуневого саду, де паслися череди.

Але, коли він на станції у Фоліньї пересів на інший поїзд, нетерплячка знов опанувала його, і за останні сорок хвилин він разів з двадцять витягав з кишені годинника. Він щохвилини вихилявся з вікна і нарешті побачив на високому горбі місто, де вона його чекала. Поїзд спізнювався, й лише одна година відділяла його від тої хвилини, коли він мав несподівано зустріти її в міському саду.

Він був єдиним пасажиром в омнібусі, посланому готелем; карета піднімалася крутою дорогою до Авранша, якому поставлені на самій вершині будинки здалека надавали вигляду фортеці. Зблизька ж то було гарне й старе нормандське місто з невеличкими одноманітними оселями, збитими в купу, схожими одна на одну, з відбитком старовинної гордості й скромної гідності, що робили їх якимись середньовічними, селянськими.

Кинувши свою валізку в кімнаті, Маріоль зараз же запитав, як пройти до Ботанічного саду, і хоча часу він мав ще багато, квапливо подався туди, сподіваючись, що, може, й вона поспішиться.

Підійшовши до брами, він зразу побачив, що сад порожній або майже порожній. Там гуляло лише троє дідів, троє місцевих обивателів, котрі, мабуть, проводили там щодня своє останнє дозвілля; бавилося кілька маленьких англійців, тонконогих дівчат і хлопців у супроводі білявої гувернантки, що сиділа з неуважним і мрійним виглядом.

У Маріюля швидко билося серце, він ішов уперед, оглядаючи доріжки. Дійшов до алеї високих розкішно-зелених берестів, що перетинали сад надвоє, сплітаючись над доріжкою склепінням із густого листя; він минув алею і, підходячи до тераси, піднесеної над виднокругом, раптом забув про ту, задля кого прибув сюди.

Біля підніжжя горба, на якому він стояв, розстилася безмежна піщана рівнина, зливаючися вдалині з морем і небом. Річка котила цю своєю водою, а численні калюжі виділялися блискучими плямами і здавалися роззявленими безоднями другого, внутрішнього неба.

Посеред тої жовтої пустелі, ще мокрої від припливу, що саме спадав, кілометрів на дванадцять чи п'ятнадцять од берега вимальовувалися величні обриси шпичастої скелі — чудернацької піраміди, увінчаної собором.

Серед тих величезних дюн вона мала за сусідку лише одну оголену круглу скелю, що утвердилася серед хисткого намулу, — Томбелен.

Далі з синявих хвиль виступали темні гребені інших скель, затоплених у воду, а праворуч, пробігаючи обрієм, погляд знаходив на цій піщаній пустелі широкі простори зеленої нормандської землі, так рясно вкритої деревами, що вона видавалася безмежним лісом. Тут уся природа являлася відразу, в одному місці, в усій своїй величі, у всій могутності, свіжості та красі. І погляд переходив від лісів до гранітного стрімчака, самотнього мешканця пісків, що знімав над безкраїм надмор'ям свої чудні готичні обриси.

Дивна втіха, уже не раз колись відчута Маріюлем, трепет перед несподіваними красотами, коли вони відкриваються очам мандрівника в незнайомих місцях, тепер так сильно захопили його, що він аж став нерухомо, зворушений та розчулений, забуваючи про своє поневолене серце. Та залунав дзвін, Маріюль озирнувся, знов охоплений палким чеканням зустрічі. Сад усе ще був майже безлюдний. Маленькі англійці зникли. Лише троє старих продовжували свою невеселу прогулянку. Він і собі почав ходити.

Вона зараз прийде, з хвилини на хвилину. Він її побачить у кінці доріжки, що веде до цієї чудової тераси. Пізнає її постать, її ходу, потім обличчя й усміх і почує її голос. Яке щастя! Яке щастя! Він почував, що вона десь тут близько; ще невловима, вона думає про нього і знає, що зараз його побачить.

Він майло не скрикнув. Блакитна парасолька, всього лише верх парасольки, майнула недалеко, над гущавиною. То напевно вона. Надбіг хлопчик, котячи поперед себе обруча; далі показалися дві дами,— в одній із них він пізнав її,— а потім двоє чоловіків: її батько і ще якийсь пан. Вона була вся у блакитному, як весняне небо. Ах, так! Він упізнав її, ще й не розрізняючи обличчя; але не зважувався йти їй назустріч, відчуваючи, що заїкатиметься, червонітиме, не знатиме, як з'ясувати цей випадок під недовірливим поглядом пана Прадона.

Однак він ішов їм назустріч, усе дивлячись у бінокль, увесь поглинутий, здавалося, спогляданням обр'ю. Озвалася до нього вона, навіть і не вдаючи здивування.

— Добридень, пане Маріоль,— мовила вона.— Правда, як тут чудово?

Збентежений од такого привітання, він не знав, у якій спосіб одповідати, й пролететав:

— Ах, ви тут, пані? Яке щастя! Мені захотілося побувати в цій чудовій місцевості.

Вона відповіла всміхаючись:

— І ви вибрали час, коли я тут. То дуже мило, пане. Потім вона його відрекомендувала:

— Це оди з моїх найкращих друзів, пан Маріоль. Моя тітка, пані Вальсазі. Мій дядько, будує мости.

Всі привіталися, пан де Прадон і молодик холодно потиснули один одному руку, і товариство рушило далі.

Вона вмістила його між собою й тіткою, кинувши йому блискавичний погляд, один з тих поглядів, що свідчать про глибоке хвилювання. І знов заговорила:

— Як вам подобається тут?

— Мені здається, я ніколи не бачив нічого кращого.

Тоді вона знов:

— Ах, коли б ви прожили тут, як оце я, кілька днів, то відчули б, як глибоко захоплює ця краса. Цього не передати ніякими словами. Морські припливи й відпливи на піщаній рівнині, великий безперервний рух води, що все це обмиває двічі на день і наступає так швидко, що й кінь

чвалом не міг би втекти від нього, надзвичайне видови-сько, дароване нам небом,— їй-богу, це все доводить мене до нестями! Я сама не своя. Правда ж, тіточко?

Пані Вальсазі, стара вже жінка, з сивим волоссям, поважна провінціалка, шановна дружина головного інженера, пихатого чиновника, чванливого, як більшість вихованців Політехнічної школи, потвердила, що ніколи ще не бачила своєї племінниці в такому захваті. І, поміркувавши, додала:

— Але це й не диво; бо ж вона нічого не бачила і нічим не захоплювалася, окрім театральних декорацій.

— Але ж я майже щороку буваю в Дьєппі чи в Трувілі.

Стара дама засміялася:

— До Дьєппа або Трувіля їздять лише задля зустрічей з поклонниками. Море там на те й існує, щоб у ньому купалися закохані.

Це було сказано зовсім просто, може, й без лукавства.

Тепер вони верталися до тераси, що непереможно тягла до себе всіх. До неї мимоволі йшли з усіх кінців саду, подібно до того, як кулі скочуються пологою площиною. Сонце, заходячи, ніби розстеляло тонку, прозору й легку запону за високим силуетом абатства, що все темнішало й темнішало, скидаючись на велетенську раку на тлі ссаяного покрову. Але тепер Маріоль дивився лише на любов біляву істоту, що йшла поруч з ним, немов оповита блакитною хмаркою. Ніколи ще він не бачив її такою прекрасною! Йому здавалося, ніби вона в чомусь змінилася, але він не знав у чому; від неї віяло якоюсь свіжістю, розливою у всьому її тілі, в очах, у волоссі; свіжістю, що вступила і в її душу, свіжістю цієї країни, цього неба, світла, зелені. Такою він ще ніколи її не бачив і ніколи не кохав.

Він ішов поруч із нею й не знав, що сказати; її сукня злегка торкала його, її рука часом зачіпала його, їхні красномовні погляди зустрічалися,— те все остаточно обертало його в ніщо, зводило нанівець його особу. Він раптом відчув, що дотик цієї жінки нищить його, бере його під свою владу, що від нього нічого вже не лишається,— нічого, крім самого бажання, нічого, крім заклику, нічого, крім кохання. Вона знищила всю його колишню сутність, як полум'я спалює листа.

Вона добре побачила, вона зрозуміла свою цілковиту перемогу і, тремтячи, розчулена і до того ж оживлена цим сільським і морським повітрям, сповненим сонячним промінням і життєвим соком, сказала, не дивлячись на нього:

— Яка я рада бачити вас! — І зараз же додала: — Скільки часу ви пробудете тут?

Він відповів:

— Два дні, якщо сьогодні можна рахувати за день. — Потім, обернувшись до тітки, сказав: — Чи не погодиться пані Вальсазі з чоловіком зробити мені честь і провести завтрашній день разом на горі Сен-Мішель?

Пані де Бюрн відповіла за родичку:

— Я не дозволю тітці відмовитися, коли вже ми маємо щастя зустріти вас тут.

Інженерова дружина додала:

— З охотою згоджуся, пане, але з тою умовою, що сьогодні ввечері ви в мене пообідаєте.

Він уклонився, приймаючи запитання.

Тоді в ньому спалахнула несамоविта радість, радість, яка проймає нас при отриманні найбажанішої звістки. Чого він досяг? Що нового сталося в його житті? Нічого. А все ж його окрилив п'янкий захват, викликаний якимсь невиразним передчуттям.

Вони довго гуляли по цій терасі, чекаючи, доки сяде сонце, щоб можна було милуватися чорною зубчастою тінню гори, яка вимальовувалася на вогнистому небі.

Вони розмовляли про звичайні речі, обмежуючись тим, що можна сказати при сторонній людині, і зрідка позирали одне на одного.

Потім повернулися до вілли, розташованої на околиці Авранша, посеред чудового саду, над затокою.

Зі скромності, до того ж збентежений холодним, майже ворожим ставленням пана де Прадона, Маріюль пішов рано. Коли він підносив до вуст руку пані де Бюрн, вона сказала йому двічі підряд з якимсь особливим виразом:

— До завтра, до завтра.

Як тільки він пішов, пан і пані Вальсазі, що давно вже засвоїли провінційні звички, запропонували лягати спати.

— Лягайте, — сказала пані де Бюрн, — а я пройдуся по садку.

Батько її додав:

— І я теж.

Вона вийшла, загорнувшись у шаль, і вони пішли поруч по білих піщаних алеях, освітлених повним місяцем, схожих на звивисті річечки, що бігли серед клумб і дерев.

Після досить довгого мовчання пан де Прадон мовив тихо, майже пошепки:

— Люба дитино, будь справедлива й визнай, що я ніколи не докучав тобі порадами.

Вона зрозуміла, куди він хилить, і, готова до цього нападу, відповіла:

— Вибачайте, тату, принаймні одну пораду ви мені дали.

— Я?

— Так, ви.

— Пораду щодо... способу твого життя?

— Так, і навіть дуже недобру. А тому я вирішила, що коли ви мені дасте ще якісь поради, то я їх не послухаюся.

— Що ж я тобі порадив?

— Одружитися з паном де Бюрном. А це доводить, що вам бракує розважливості, прозорливості, ви не знаєте людей взагалі, а вашої дочки зокрема.

Він мовчав кілька хвилин, трохи здивований і збентежений, потім заговорив помалу:

— Так, я тоді помилився. Але я певен, що не помилюся, висловивши тобі сьогодні свою батьківську пораду.

— Що ж, кажіть! Я скористаюся з неї, якщо придасться.

— Ще трохи — і ти себе скомпрометуєш.

Вона засміялася занадто весело і сказала, докінчуючи його думку:

— Звичайно, з паном Маріодем?

— З паном Маріодем.

— Ви забуваєте, що я вже скомпрометувала себе з Жоржем де Мальтрі, з Масівалем, з Гастоном де Лямартом, ще з десятьма іншими, до кого ви мене ревнували; досить мені назвати чоловіка милим і відданим, як увесь мій гурток починає лютувати, і ви перший, ви, кого небо мені дало за благородного батька й головного керівника.

Він жваво відповів:

— Ні-ні, досі ти ні з ким себе не скомпрометувала. Навпаки, в своїх стосунках з приятелями ти виявляєш багато такту.

Вона відповіла гордовито:

— Любий тату, я вже не дівчинка й обіцяю вам, що скомпрометую себе з паном Маріолем не більше, ніж із будь-ким іншим; не бійтеся. Але признаюся вам, що то я просила його приїхати сюди. Я вважаю його за чарівного, такого самого розумного, як усі ті, але меншого егоїста. Така була й ваша думка перед тим, як ви помітили, що я до нього трохи прихильніша, ніж до інших. О, не дуже то ви хитрі! Я теж вас добре знаю, і багато дечого могла б вам розказати, коли б захотіла. Отож пан Маріоль мені подобається, і тому я вирішила, що було б дуже присмно зробити з ним ненароком невеличку прогулянку, що нерозумно позбавляти себе втіхи, якщо не наражаєшся ні на яку небезпеку. А я не наражаюся на небезпеку скомпрометувати себе, бо ви ж при мені.

Тепер вона засміялася вже одверто, знаючи, що кожне її слово влучає в ціль, що вона його зв'язала, завдяки цьому натяку на його підозріливість і ревності, які вона вже давно відчула в ньому, і втішалася з цього відкриття із таємним злорадним і зухвалим кокетством.

Він замовк ніяково, незадоволений, роздратований, усвідомлюючи, що вона вгадала під його батьківською турботою приховану ворожість, у причині якої він не хотів признатися навіть самому собі.

Вона додала:

— Не бійтеся! Зовсім природно в цю пору року зробити поїздку на гору Сен-Мішель з дядьком, тіткою, з моїм батьком і з знайомим. До того ж про це ніхто й не знатиме. А якщо й знатиме, то тут нема нічого лихого. Як ми повернемося до Парижа, цей знайомий займе своє звичайне місце серед інших.

— Хай так, — мовив батько. — Вважаймо, що я нічого не казав.

Вони пройшли ще кілька кроків. Пан де Прадон спитався:

— Може, підемо додому? Я втопився, хочу спати.

— Ні, я ще трохи погуляю. Ніч така гарна!

Він багатозначно промовив:

— Не заходь далеко. Мало хто може зустрітися.

— О, я буду тут під вікнами.

— Добраніч, моя люба дитино.

Він швидко поцілував її в чоло й пішов до вілли.

Вона сіла трохи далі на простій лавці, вкопаній під дубом. Ніч була тепла, сповнена ароматами полів, подихом моря та ясним туманом; повний місяць, піднявшись у чисте небо, лив світло на затоку, огорнуту серпанком. Серпанок стелився, немов білий дим, ховаючи дюни, що їх у цей час мав затопити морський приплив.

Мішель де Бюрн, склавши на колінах руки, втуливши очі в далечінь, намагалася проникнути у свою власну душу крізь непрозорий серпанок, як той, що застилав піски.

Скільки вже разів, сидючи у прибиральні перед дзеркалом у своїй паризькій квартирі, вона питала себе: що я люблю? чого хочу? чого сподіваюся? чого прагну? що я таке?

Окрім захоплення самою собою і глибокої потреби подобатися, що справді її дуже втішала, вона ніколи не зазнавала ніяких почуттів, якщо не брати до уваги скороминущої цікавості. Вона, до речі, усвідомлювала це, бо так звикла роздивлятися й вивчати своє обличчя, що не могла не спостерігати також і за душею. Досі вона мирилася з цим браком інтересу до всього, що інших людей зворушує, її ж може хіба що тільки забавити, але аж ніяк не схвилювати.

І все ж щоразу, коли вона почувала, що в ній зароджується гостріша цікавість до когось, щоразу, коли суперниця, відбиваючи в неї поклонника, котрим вона дорожила, тим самим розпалювала її жіночі інстинкти і збуджувала в її крові гарячку потягу, вона зазнавала в цьому вдаваному зародженні любові далеко палкіше відчуття, ніж просту радість успіху. Але завжди це тривало недовго. Чому? Вона втомлювалася, їй це набридало, була, можливо, надто прониклива. Все, що спочатку їй подобалося в чоловікові, все, що її захоплювало, хвилювало, зворушувало, приваблювало, скоро починало їй здаватися вже відомим, пересічним, звичайним. Всі вони надто скидалися один на одного, хоч і не були однакові; і ще ні в одному з них вона не знаходила тих прикмет і властивостей, що могли б довго її хвилювати та схилити її серце до кохання.

Чому так? Чи то була їхня вина, чи її? Бракувало їм того, чого вона сподівалася, чи їй бракувало того, що примушує кохати? Чи тому кохаєш, що зустрів нарешті людину, яка уявляється тобі створеною для тебе, чи просто тому, що ти вродився із здатністю кохати? Інколи їй зда-

валосся, що кожне серце, так само, як тіло, мусить мати руки, — руки ніжні й знадливі, що притягають, обіймають і пригортають, її ж серце — безруке. Її серце мало лише очі.

Часто трапляється, що чоловіки, і чоловіки непересічні, несамовито закохуються в жінок, не вартих їх, позбавлених розуму, чарівності, часом навіть краси. Чому? Як? Що це за таємниця? Значить, ця людська недуга залежить не тільки від фатальної зустрічі, а й від якогось зерна, яке ми носимо в собі і яке зненацька проростає? Вона вислухувала признання, відгадувала таємниці, навіть бачила на власні очі, як раптово мінялися люди від того дурману в їхній душі, і вона багато про те думала.

У світському товаристві, в повсякденній суєті візитів, пліток, усіх тих дурничок, якими бавляться, якими заповнюють дозвілля багатії, вона часом із заздрісним, ревним і майже недовірливим дивуванням помічала людей — і жінок, і чоловіків, з якими явно відбувалося щось надзвичайне. Це проявлялося не яскраво, не впадало в очі, але вона вгадувала й розуміла це своїм уродженим чуттям. На їхніх обличчях, в їхніх усміхах, і надто в очах, з'являлося щось невимовне, якийсь захват, якесь солодке щастя, душевна радість, що розливалася по всьому тілі, осяювала і плоть, і погляд.

Сама не знаючи чому, вона сердилася на них. Закохайні завжди гнівили її, і вона вважала за погорду те глухе й глибоке роздратування, яке виникало в неї проти тих, у кого серце палало жагою. Їй здавалося, що вона розпізнає їх завдяки своїй незвичайно гострій і непомильній проникливості. І справді, часто їй удавалося відчутти і розгадати любовні стосунки раніш, ніж про них починали підозрювати в товаристві.

Коли вона думала про те солодке божевілля, що в нього вкидає нас чийсь існування, чийсь образ, звук голосу, думка, ті невловимі риси в близькій людині, що несамовито хвилюють наше серце, вона усвідомлювала, що сама до того нездатна. А все ж як часто, — втомлена від усього, мріючи про якісь невимовні насолоди, змучена бентежним прагненням змін і чогось невідомого, що, може, було лише невиразним хвилюванням, несвідомим прагненням кохати, — вона з таємним соромом, породженим гордотою, бажала зустріти чоловіка, котрий викликав би в ній хоч на деякий час, на кілька місяців, оте чарівне піднесення

всіх думок і тіла; бо життя в дні такого хвилювання, певне, має якусь дивну принадність екстазу й сп'яніння.

Вона не тільки бажала цієї зустрічі, але навіть сама ледь-ледь готувала її, зовсім ледь-ледь проявивши трохи своєї лінивої енергії, яку ніщо не поривало надовго.

Усі її скороминуці захоплення визнаними знаменитостями, що засліплювали її на кілька днів, закінчувалися тим, що короточасний спалах її серця завжди згасав у безпорадному розчаруванні. Вона занадто багато чекала від тих людей, від їхнього характеру, їхньої делікатності, їхнього хисту. Спілкуючись з кожним із них, вона щоразу переконувалася, що вади у видатних людей часто відчувуються різкіше, ніж їхні гарні прикмети, що талант — то особливий дар, усе одно, як гострий зір чи здоровий шлунок, дар особливий, самодостатній, зовсім не залежний від усіх інших приємних якостей, що роблять взаємини сердечними та привабливими.

Проте до Маріоля її від першої зустрічі прив'язувало щось інше. Але чи любила ж вона його? Чи кохала посправжньому? Не бувши ані славетний, ані видатний, він завоював її своєю відданістю, ніжністю, розумом — усіма своїми правдивими й простими якостями. Він завоював її, бо вона думала про нього безнастанно; безнастанно хотіла, щоб він був коло неї; жодна істота в цілому світі не була їй приємніша, симпатичніша, потрібніша. Чи то ж і є кохання?

Вона не почувала в душі того вогню, що про нього стільки кажуть, але вона вперше зазнала щирого бажання бути для цього чоловіка чимсь більшим за привабливу приятельку. Чи вона його кохала? Чи треба для кохання, щоб якась людина здавалася сповненою чарів, вирізнялася серед оточення і стояла вище за всіх, в ореолі, який серце звичайно запалює довкола своїх обранців, чи ж досить, щоб людина дуже подобалася, так, що без неї майже не можна вже обійтись?

Коли так, то вона його кохала або принаймні була дуже близько від того, щоб кохати. Глибоко, з пильною увагою поміркувавши, вона зрештою відповіла собі: «Так, я люблю його, але мені бракує сердечного пориву: то вада моєї натури».

А проте сьогодні вона трохи відчула в собі той порив, коли побачила, як він ішов їй назустріч на терасі авраніського саду. Вперше в ній прокинулося те невимовне, що

штовхає, вабить, кидає нас до когось; їй давало велику втіху йти поруч із ним, відчувати його коло себе, запаленого коханням, і дивитися, як сонце сідає за тінню Сен-Мішеля, подібно до казкового видава. Хіба саме кохання — не казка для душ, у яку одні інстинктивно вірять, про яку інші мріють так довго, що врешті теж починають вірити в неї? Чи й вона врешті повірить? Вона відчула дивне й солодке бажання схилити свою голову цьому чоловікові на плече, стати йому ближчою, шукати тієї «цілковитої близькості», що її ніколи не осягнеш, подарувати йому те, що надаремне пропонуєш, бо все одно завжди збережеш це при собі: свою таємну сутність.

Так, вона мала потяг до нього, і ще й тепер має, у цю хвилину, в глибині свого серця. Може, досить скоритися цьому пориву, і він обернеться в жагу? Вона завжди надто опиралася, надто роздумувала, надто боролася з чарами людей. Чи не солодко ж було б такого вечора, як сьогодні, пройтися з ним під вербами коло річки і, щоб віддячити за все його кохання, дарувати йому для поцілунку свої уста?

У віллі відчинилося вікно. Вона озирнулася. То був її батько — певне, шукав її.

Вона гукнула до нього:

— То ви ще не спите?

Він відповів:

— Ти застудишся.

Вона підвелася й пішла додому. Вернувшись до себе, вона розсунула завіси, щоб ще раз подивитися на туман у затоці, дедалі біліший від місячного сяйва, і їй здалося, що й туман в її серці світліє від сходу кохання.

Однак спала вона добре, і покоївка мусила будити її, бо вони збиралися виїхати рано, щоб снідати на горі.

По них приїхало велике ландо. Почувши шерех коліс по піску перед ганком, пані де Бюрн визирнула у вікно і одразу зустріла погляд Андре Маріоля, спрямований на неї. Серце в неї злегка забилося. Вона з подивом і переляком відчула незвичний і чудний порух того м'яза, що тріпоче і жене кров лише через те, що ми побачили когось. Так само, як і напередодні вночі, вона спитала себе: «Невже я закохана?»

Потім, побачивши його перед собою, вона зрозуміла, що він такий захоплений, такий хворий од кохання, що їй

справді захотілося відкрити обійми й дати йому поцілувати себе.

Вони лише переглянулися, і від того погляду він був такий щасливий, що зблід.

Коні рушили. Стояв ясний літній ранок, повний пташиного співу й пишного молодого життя. Екіпаж почав спускатися схилом, минув річку і проїхав кілька сіл каменистою дорогою, таксю нерівною, що подорожніх підкидало на лавах. Після довгої мовчанки пані де Бюрн почала насміхатися з дядька, бо дороги були в поганому стані; цього було досить, щоб зламати кригу, і веселість, що витала в повітрі, передалася всім.

Зненацька при виїзді з якогось сільця знову показалася затока, але вже не жовта, як напередодні ввечері, а блискуча від прозорої води, що вкривала все,— піски, солончаки і навіть трохи далі дорогу, як казав кучер.

Потім цілу годину їхали ступою, чекаючи, коли цей потік відрине назад до моря.

В'язи й дуби, посаджені довкола ферм по дорозі, ховали щохвилини від очей обриси монастиря, що височів на горі, яку в цей час оточувало звідусіль море. Потім він знов мелькав між ферм, все ближче та ближче і все дивніше. Сонце забарвлювало в руді тони узорчастий гранітний храм, що стояв на вершині скелі.

Мішель де Бюрн і Андре Маріоль милувалися ним, потім презиралися між собою, і в їхніх поглядах едналися в неї ледь народжене, а в нього вже буйне зворушення серця з поетичністю цього видива, що постало перед ними в рожевому мареві липневого ранку.

Розмовляли щиро, по-приятельському. Пані Вальсазі розповідала трагічні історії, нічні драми в рухливих пісках, що засмоктують людей. Пан Вальсазі боронив греблю від нападок художників і розхвалював її переваги, підкреслюючи, що вона дає змогу в будь-який час сполучатися з горою і поступово одвойовувати в моря дюни — спочатку для пасовиськ, а потім і для нив.

Раптом екіпаж зупинився. Море заливало дорогу. Поглянути — то була дрібничка — тонка водяна плівка на каменистому ґрунті, але відчувалося, що подекуди утворилися вибої і ями, з яких не вибратися. Довелося чекати.

— Вода швидко спадає,— запевняв пан Вальсазі, показуючи на дорогу, з якої тоненький шар води збігав, ніби

його випивала земля або тягла кудись таємнича й могутня сила.

Вони вилізли з екіпажа, щоб подивитися зблизька на той чудний, швидкий і німий відступ моря, йдучи за ним слідом. На затоплених луках, подекуди нерівних, уже проступали зелені плями, які все росли, закруглялися, оберталися в острови. Ці острови поступово набували обрисів суходолів, поділених крихітними океанами, і нарешті на всьому протязі затоки стала помітна безладна втеча моря, що відступало в далечінь. Ніби з землі стягали довгий сріблястий серпанок — величезний, геть подертий, пошарпаний серпанок, і, сповзаючи, він оголював великі луки з низькою травою, але все ще запинав білі піски, що стелилися далі.

Всі знов увійшли в екіпаж і стояли в ньому, щоб краще бачити. Дорога попереду вже підсихала, і коні рушили, але все ще ступою. На вибоях мандрівники втрачали рівновагу, і Андре Маріоль раптом відчув, що до його плеча припало плече пані де Бюрн. Спочатку він подумав, що доторк цей спричинений випадковим поштовхом, але вона не відсупулася, і кожен стрибок коліс віддавався ударом у плече Маріолеві, хвилював його серце й викликав у ньому трепет. Він уже не зважувався глянути на молоду жінку, скутий блаженством цієї несподіваної близькості, і гадав, плутаючись у думках, як одурманений: «Чи то ж можливо? Невже можливо? Чи то вже ми обое втрачаємо розум?»

Копі знов пішли клусом, довелось сісти. Тоді Маріоля раптом охопила владна незрозуміла потреба бути дуже люб'язним з паном де Прадоном, й він почав виявляти до нього найуслесливіші знаки уваги. Чутливий до компліментів майже так само, як і дочка, пан де Прадон піддався лестощам, і скоро його обличчя набуло благодушного виразу.

Нарешті доїхали до греблі і покотили до гори, вона стояла в кінці прямої дороги, прокладеної серед пісків. Річка Понторсон обмивала її лівий схил; праворуч тяглися пасовиська, порослі низенькою травою, що її кучер називав морським гребінцем, а далі з'явилися дюни, ще вогікі, просякні морською водою.

Висока будова здіймалася на синьому небі, де тепер виразно вимальовувалися всі деталі — баня з дзвіничками й башточками, покрівля, наїжена ринвами у вигляді

усміхнених химер і кошлатих потвор, якими наші предки в марновірному страху прикрашали готичні святині.

До готелю, де замовлено сніданок, приїхали лише близько першої. Господиня, передбачаючи спізнення, ще не приготувала його, довелося чекати. Тому до столу сіли пізно; всі дуже зголодніли. Шампанське зразу всіх розвеселило.

Всі були задоволені, а два серця почували себе на межі раювання. За десертом, коли збудження від випитого вина і втіха від розмови розлили в тілі ту радість буття, що надихає нас після доброї трапези й настроює з усім згоджуватися і все хвалити, Маріоль спитав:

— Чи не залишитися нам тут до ранку? Як чудово було б увечері помилуватися місяцем і разом повечеряти!

Пані де Бюрн зараз же згодилася; двоє чоловіків теж. Лише пані Вальсазі вагалася — через сина, котрий залишився вдома, але чоловік умовив її, нагадавши, що їй уже не раз доводилося так відлучатися. Він тут же, не встаючи з-за столу, написав депешу гувернантці. Йому дуже подобався Маріоль, котрий, бажаючи підлеститися, похвалив греблю і висловив думку, що вона не так уже й шкодить красі гори, як звичайно кажуть.

Вставши з-за столу, вони пішли оглянути абатство. Поклали собі йти вздовж фортечних мурів. Містечко — це купа середньовічних домів, збудованих одні над одними на величезній гранітній скелі, на самому вершку якої височіє монастир, — місто відокремлене від пісків високим зубчастим муром. Той мур круто здіймається вгору, оточуючи старе місто, утворюючи виступи, кутки, площадки, сторожові башти, які на кожному повороті відкривають перед здивованим поглядом усе нові простори широкого обрію. Всі замовкли, розімлівши після щедрого сніданку, але знов і знов дивувалися незрівнянній будівлі. Над ними, в небі, здіймався химерний хаос стрілок, гранітних квіток, арок, перекинутих з башти на башту: — неймовірне, величезне й легке архітектурне мереживо, ніби вишите по блакиті, з якого виступала, рвалася, ніби до лету, казкова й моторошна зграя ринв із звірячими мордами. Між морем і абатством, на північному боці гори, за останніми домами починався дикий і стрімкий схил, званий Гаєм, бо він заріс старими деревами; він вирізнявся темно-зеленою плямою серед жовтих безмежних пісків.

Пані де Бюрн і Андре Маріоль, що йшли попереду,

спинилися, щоб подивитися вниз. Вона спиралася на його руку, завмерши від небувалого захвату. Вона піднімалася легко, ладна хоч би й усе життя так підніматися з ним, до цього казкового храму і навіть ще вище, до чогось невідомого. Їй хотілося, щоб цей крутий схил тягнувся нескінченно, бо тут вона вперше в житті почувала майже цілковите внутрішнє вдоволення.

Вона прошепотіла:

— Боже мій! Яка краса!

Він відповів, дивлячись на неї:

— Я не можу думати ні про що, крім вас.

Вона, усміхаючись, заперечила:

— Я жіпка не дуже поетична, але мені тут так подобається, що я справді глибоко вражена.

Він прошепотів:

— А я... я кохаю вас безтямно.

Він почув, як вона легенько потисла йому руку, і вони рушили далі.

Біля брами абатства їх чекав сторож, і вони піднялися між двома величезними баштами пишними сходами, що привели їх у вартівню. Потім вони почали переходити від зали до зали, від двору до двору, від келії до келії, слухаючи пояснення, дивуючись, захоплюючись усім, усім милуючись: склепінням з його товстими стовпами, гарними й міцними величезними колонами — підпорою вітара верхньої церкви, і всім цим чудом, — грандіозною триповерховою будовою, що складається з готичних пам'ятників, поставлених один над одним, найдивовижнішим витвором середньовічної монастирської й військової архітектури.

Нарешті вони дійшли до монастиря. Коли вони побачили великий квадратний двір, оточений колонадою, найлегшою, найграційнішою, найчарівнішою з усіх монастирських колонад у світі, то з подиву аж зупинилися. Подвійний ряд тонких колонок, увінчаних чудовими капітелями, несе на собі вздовж усіх чотирьох галерей безперервну гірлянду готичних орнаментів і квіток, безконечно розмаїтих, створених невичерпною вигадкою, — витонченою і наївною фантазією простодушних стародавніх майстрів, чії руки втілювали в камені їхні мрії й думки.

Мішель де Бюрн і Андре Маріоль, взявшись під руку, пеквапливо обійшли все подвір'я, а всі інші, трохи втомлені, милувалися здалека, стоячи біля брами.

— Боже, як мені тут подобається! — сказала вона, сплячучись.

Він відповів:

— А я вже не знаю, де я, що бачу, що зі мною діється. Я лише почуваю, що ви біля мене, і все.

Тоді вона, усміхаючись, подивилася йому просто в очі й шепнула:

— Андре!

Він зрозумів, що вона віддається йому. Вони не сказали більше ні слова і пішли далі.

Огляд будівлі тривав, але вони вже майже ні на що не дивилися.

На хвилину їх, однак, відвернули замкнуті в арці мережані сходи, перекинуті просто в повітрі від одної вежки до іншої ніби для того, щоб ними йти на хмари. Ще раз їх охопило здивування, коли вони прийшли до «Стежки божевільних», — запаморочливої гранітної доріжки, що в'ється, без билець, майже до самого верху останньої башти.

— Можна нею пройти? — спитала вона.

— Заборонено, — відповів сторож.

Вона дістала двадцять ф'ранків. Сторож завагався. Вся родина, і так уже ошелешена стрімкою кручею й безмежним простором, стала заперечувати проти такої необачності.

Вона спитала в Маріоля:

— А ви підете, правда?

Він засміявся:

— Я ходив ще й небезпечнішими стежками.

І, не звертаючи уваги на інших, вони пішли.

Він ішов попереду, вузьким карнизом над самим краєм безодні, а вона пробиралася за ним, тулячись до муру, спустивши очі, щоб не бачити відкритої прірви під собою; тепер вона вже хвилювалася, майже мліла з остраху, чіплялася за його простягнену до неї руку, але почувала, що він дужий, не втрачає притомності, певен себе й ступає твердо, і зачарована, не зважаючи на свій страх, думала: «Оце справді чоловік!»

Вони були самі в просторі, на такій висоті, де ширяють лише морські птахи, вони підіймалися над обрієм, по якому безнастанно проносилися білокрилі чайки, вдивляючись у далечінь жовтими очицями.

Почуваючи, що вона тремтить, Маріоль спитав:

— У вас паморочиться голова?

Вона відповіла стиха:

— Трохи. Але з вами я не боюся.

Тоді, наблизившись до неї, він обняв її однією рукою, щоб підтримати, й вона відчула таке заспокоєння від тієї грубуватої чоловічої допомоги, аж підвела голову й подивилася в далечінь.

Він майже ніс її, а вона йшла, втішаючись тією дужою поміччю людини, що вела її небом, і почувала вдячність до нього, романтичну жіпочу вдячність за те, що він не псує поцілунками цього польоту, польоту двох чайок.

Коли вони вернулися до своїх супутників, що чекали їх, дуже занепокоєні, пан де Прадон з обуренням сказав до своєї дочки:

— Що за дурниці ти чиниш!

Вона переконано відповіла:

— Це не дурниця, бо вона вдалася. Що вдається, то не дурне, тату.

Він здвигнув плечима, і вони рушили вниз. Спинилися ще біля воротаря, щоб купити фотографії, а як вернулися до готелю, то настав уже час обідати. Господиня порадила трохи пройтися по пісках, щоб помилуватися горою з боку моря, звідки, за її словами, відкривається найкращий краєвид.

Незважаючи на втому, всі вирушили в дорогу і, обійшовши мури, трохи заглибилися в підступні дюни, хисткі, хоч і тверді на вигляд, де нога, ступивши на розстелений під нею прекрасний жовтий килим, нібито щільний, раптом несподівано вгрузала аж до литок в оманний золотавий намул.

З того боку абатство, зненацька втративши вигляд морського собору, який так вражає, коли дивитися на нього з берега, набуло, наче на пострах океанові, войовничого вигляду феодального замку, з високим зубчастим муром, прорізаним мальовничими стрільницями і спертим на велетенські контрфорси, що вросли своїм циклопічним муруванням у підніжжя мальовничої гори.

Але пані де Бюрн і Андре Маріоля вже ніщо не цікавило. Вони думали тільки про себе, оплетені сітями, що їх наставили одне одному, замуровані в тій в'язниці, де не знають нічого про світ, де не бачать нікого, окрім одної сдиної істоти.

Коли ж вони опинилися за столом, перед повними тарілками, під веселим світлом ламп, то ніби прокинулися і відчули, що голодні.

За столом сиділи довго, а як кінчили обід, то за приємною розмовою забули про місячне сяйво. Нікому, проте, не хотілося виходити і ніхто про це не заговорював. Хай повний місяць посріблює поетичними переливами дрібну хвилю припливу, що вже сунувся пісками, ледве чутно й моторошно шурхочучи; хай він освітлює мури, що зміїлися довкола гори, хай серед неповторної декорації безмежної затоки, блискотливої від одсвітів, що повзли дюнами, кладе ромаптичні тіні на дзвінички абатства — більше вже не хотілося дивитися ні на що.

Ще не було й десятої години, як пані Вальсазі, знеможена сном, порадила йти спати. І ту пораду прийняли без найменшої суперечки. Сердечно попрощавшись, всі пішли до своїх кімнат.

Андре Маріоль знав, що не засне; він засвітив дві свічки на каміні, відчинив вікно і став милуватися ніччю.

Усе тіло його знемагало від муки марної надії. Він знав, що вона тут, зовсім близько, відділена від нього лише двома дверима, а наблизитися до неї було так само неможливо, як спинити морський приплив, що затоплював усе довкола. Він почував у грудях потребу кричати, а нерви його були такі напружені від невгамованого й марного бажання, аж сам у себе питався, що він робитиме, не можучи довше витримувати самоти в цей вечір нездійсненого щастя.

І в готелі, й на єдиній покрученій вулиці містечка помалу завмерли всі шерехи. Маріоль усе ще стояв, спершись на підвіконня, дивлячись на срібну скатертину морського припливу, розуміючи лише, що час минає, і все не лягав спати, неначе в передчутті якогось щастя.

Раптом йому здалося, ніби хтось обережно торкає клямку. Він рвучко озирнувся. Двері помалу відчинялися. Увійшла жінка; голова в неї була закрита білим серпанком, а вся постать закутана у широкий халат, зітканий ніби з шовку, пуху й снігу. Вона старанно замкнула за собою двері, потім, ніби не помічаючи його, що стояв у ясному отворі вікна, вражений щастям, пішла просто до каміна й погасила обидві свічки.

Вони мали побачитися другого дня вранці перед входом до готелю, щоб попрощатися. Андре Маріоль зійшов перший і чекав її появи з щімким почуттям турботи й щастя. Що вона скаже? Якою буде? Що станеться з ними обома? В яку смугу життя — чи то щасливу, чи страшну — він ступив? Вона може зробити з нього все, що захоче, — людину, яка живе у світі мрій, подібно до курців опію, або мученика, — то її воля. Він походжав коло двох екіпажів, що мали роз'їхатися в різні боки: йому випадало закінчити свою подорож через Сен-Мало, щоб завершити обман, а решта верталися до Авранша.

Коли він побачить її знову? Чи вона скоротить своє перебування в родичів, чи затримається там? Він страшенно боявся її першого погляду і перших слів, бо в хвилини коротких нічних обіймів не бачив її, і вони майже нічого не сказали одне одному. Вона віддалася рішуче, але з соромливою стриманістю, не всолоджуючись, не втішаючись його пестощами; потім пішла своєю легкою ходою, шепнувши: «До завтра, мій друже!»

Від цієї швидкої, дивної зустрічі в Маріоля лишилося ледве вловиме почуття розчарування, як у людини, котра не могла зібрати всього того жнива кохання, здавалося, вже дозрілого, і в той же час залишилося сп'яніння перемогою, а тому й надія, майже певність, що незабаром він доб'ється від неї цілковитого самозабуття.

Він почув її голос і затремтів. Вона говорила голосно, очевидно, сердячись за якусь батькову забаганку, й, коли вона показала на верхніх сходинок, на устах її лежала гнівна зморшка.

Маріоль рушив до неї; вона його побачила й почала усміхатися. Її погляд раптом пом'якшав, в ньому з'явилась якась лагідність і розлилася по всьому обличчі. А взявши її руку, простягнуту рвучко й ніжно, він відчув, що вона підтверджує принесений нею дар і робить це без примусу й каюття.

— То ми розлучаємося? — мовила вона.

— Ох, пані! Не можу висловити, як мені це важко.

Вона прошепотіла:

— Але ж ненадовго.

Пан Прадон підходив до них, тому вона додала зовсім тихо:

— Скажіть, що збираєтеся днів на десять до Бретані, але не їдьте туди.

Пані Вальсазі дуже схвильована підбігла до них.

— Що мені сказав твій батько? Ти збираєшся їхати післязавтра? Почекала б принаймні до того понеділка.

Пані де Бюрн, трохи нахмурившись, відповіла:

— Тато нетактовний і не вмів мовчати. Море викликає в мене, як завжди, дуже прикру невралгію, і я справді сказала, що мені треба поїхати, щоб не довелося лікуватися цілий місяць. Але тепер не час говорити про це.

Маріюлів кучер квапив його, щоб не спізнитись на поїзд до Понторсона.

Пані де Бюрн спитала:

— А коли ви думаете повернутися до Парижа?

Він нібито вагався.

— Не знаю ще, мені хочеться побачити Сен-Мало, Брест, Дуарнез, Затоку померлих, Трояндовий мис, Одьєрн, Пенмарк, Морбіган,— коротше, об'їздити весь той славетний бретонський мис. Це в мене забере...— Помовчавши, ніби вираховуючи, він сказав приблизнено:

— Днів п'ятнадцять або двадцять.

— Це довго,— відповіла вона, засміявшись.— А я, якщо почуватимусь так само погано, як цієї ночі, за два дні повернуся додому.

Зворушення стисло йому груди, йому хотілося крикнути: «Дякую!» — але він задовольнився тим, що поцілував, поцілував, як коханець, руку, що вона простягла йому на прощання.

Обмінюючись незчисленими вітаннями, подяками і запевненнями у взаємній прихильності з подружжям Вальсазі і з паном де Прадоном, що трохи заспокоївся, почувши про його подорож, Маріоль сів у карету й поїхав, озираючись на пані де Бюрн.

Він вернувся до Парижа, ніде не спиняючись і нічого не помічаючи в дорозі. Цілу ніч, сівши в куточку вагона, напівзаплющивши очі, схрестивши руки, з душею, поглинутою одним єдиним спогадом, він думав про свою здійснену мрію. А як тільки опинився вдома, у першу ж хвилину в своїй тихій бібліотеці,— де він звичайно перебував, де працював, де писав, де майже завжди чуввав себе за тишно в товаристві своїх улюблених книжок, фортепіано й скрипки,— в душі його почалася та постійна мука нетерплячки, яка, мов гарячка, хвилює ненаситні серця. Вра-

жений тим, що не може ні за що взятися, нічого робити, ніщо не в силі не тільки розважити його думки, але навіть заспокоїти його тіло, — ні звичні заняття, що ними він урізноманітнював життя, ні читання, ні музика, — він задумався: що йому робити, щоб заспокоїти цю нову турботу. Його охопила потреба — фізична незрозуміла потреба піти з дому, ходити, рухатися; охопив той напад неспокою, що від думки передався тілу і був нічим іншим, як інстинктивним і невгамовним бажанням шукати і знову знайти когось. Він одягнув пальто, взяв капелюха, відчинив двері і, вже йдучи сходами, запитав себе: «Куди я?» І в нього виникла думка, яка досі не зринала в його голові. Йому треба було знайти притулок для їхніх побачень — затишне, просте й гарне помешкання.

Він шукав, ходив, оббігав вулиці за вулицями, авеню й бульвари, неспокійно придивлявся до швейцарів, що догідливо всміхалися, до господинь з підозрілими обличчями, до помешкань з непевними меблями і ввечері повернувся додому засмучений. Другого ранку, з дев'ятої години, він знов узявся до шукання і, врешті, як уже темніло, знайшов на вулиці в Отейлі, у глибині саду з трьома виходами окремих флігель. Місцевий оббивач обіцяв прибрати його за два дні. Маріоль вибрав оббивку, замовив меблі — зовсім прості, з мореної сосни — і дуже м'які килими. За садом наглядав якийсь пекар, що жив поблизу. З його дружиною Маріоль домовився, щоб вона прибирала помешкання. Сусідній садівник підрядився засадити квітники.

Усі ці клопоти затримали його аж до восьмої години, а коли він прийшов додому, змучений втомою, то побачив на своєму столі телеграму, й серце його забилося. Розгорнувши її, він прочитав:

«Буду вдома завтра ввечері. Чекайте вказівок.

Міш.»

Він ще не писав їй, боячись, що лист пропаде, оскільки вона мала виїхати з Авранша. Зразу по обіді він сів до столу, щоб висловити їй усе, що було на душі. Він писав довго й тяжко, бо йому здавалося, ніби всі вирази, речення і навіть думки занадто звичайні, недосконалі й безглузді, щоб передати його ніжну й пристрасну подяку.

В листі, одержаному другого ранку, вона підтверджувала, що вернеться того самого вечора, і просила ще не показуватися нікому кілька днів, щоб усі вірили в його

відсутність. Крім того, вона просила його прийти завтра о десятій годині ранку в Тюільрійський сад на терасу, що височіє над Сеною.

Він прийшов туди на цілу годину раніш і блукав по великому саду, де мелькали лише ранні перехожі: службовці, що поспішали до міністерств на лівому березі, прикажчики, робітники всіх професій. Він відчував свідому втіху, дивлячись, як ці люди квапилися, бо потреба в щоденному хлібі гнала їх до роботи, як скотину, і, порівнюючи себе до них у цей час, коли він чекав свою коханку, одну з володарок світу, він почував себе таким щасливчиком і обранцем долі, далеким від життєвої боротьби, що мав охоту подякувати синім небесам, бо для нього провидіння — то була лише зміна блакиті й негоди, залежно від Випадку, підступного владаря над людьми й днями.

За кілька хвилин перед десятою він зійшов на терасу й почав приглядатися.

«Спізнюється!» — подумав він. Не встиг він розчутити десять ударів, вибитих на сусідній вежі, як йому здалося, що він упізнає її здалеку, що це вона швидко йде по саду, немов швачка, поспішаючи до свого магазину. Не мав, проте, певності. Чи це справді вона? Він упізнав її ходу, але його дивувала зміна в її зовнішності, — вона здавалася такою скромною в простій темній сукні. Це справді вона простувала до сходів на терасу і йшла впевнено, ніби бувала тут уже не раз.

«Їй, мабуть, подобається це місце й вона інколи гуляє тут», — подумав Маріюль. Він дивився, як вона підбрала сукню, піднімаючись на перший мармуровий східець, як легко пройшла інші, а коли він кинувся до неї, щоб прискорити зустріч, вона з ласкавим усміхом і трохи стурбована промовила до нього:

— Ви дуже необережні. Вам не треба так чекати на видноті! Я побачила вас майже від вулиці Ріволі. Ходімо, сядемо на лавці, он там, за оранжереями. Там і чекайте мене іншим разом.

Він не міг утриматися і запитав:

— Значить, ви часто тут буваєте?

— Так, я дуже люблю цю місцину. Я люблю гуляти вранці і приходжу сюди милуватися цим пишним краєвидом. До того ж тут ніколи нікого не стрінеш, тоді як Булонський ліс просто неможливий. Але нікому не зраджуйте цієї тасмниці.

Він засміявся:

— Ще б пак!

Взявши несміливо її ручку, що ховалася в згортках вбрання, він зітхнув:

— Як я вас кохаю! Я знудився, чекаючи вас! Чи одержали ви мого листа?

— Так, дякую. Він дуже мене зворушив.

— То ви не гніваєтеся на мене?

— Звичайно, ні. За що ж? Ви такий милий.

Він шукав палких, трепетних слів, щоб висловити свою вдячність і хвилювання. Не знаходячи їх і занадто хвилюючись, щоб вибирати слова, він знову проказав:

— Як я вас кохаю!

Вона сказала:

— Я вас сюди покликала, бо й тут є вода й човни. Звичайно, це не те, що там, однак і тут не погано.

Вони сіли на лавці біля балюстради, що йде вздовж річки, і були майже самі. Двоє садівників і три няньки з дітьми були в ту пору єдині живі душі на просторій терасі.

Коло їхніх ніг набережною їхали екіпажі, але вони їх не бачили. Зовсім близько, під муром, що спускався від тераси, лунали кроки, але вони, не знаходячи ще слів для розмови, дивилися на цей гарний паризький краєвид, що тягнеться від острова Св. Людовіка та веж Собору Богоматері до Медонських горбів. Вона знов промовила:

— Як тут усе ж таки гарно!

Але його раптом пройняв натхненний спогад про їхнє сходження до небес з вершин абатства, і, пойнятий жалем за тим спалахом почуття, він мовив:

— Пам'ятаєте, пані, наш зліт біля «Стежки божевільних»?

— Ще б пак... Але тепер, коли я згадую про це, мені стає страшно. Боже, як закрутилася б у мене голова, коли б довелось це повторити! Я тоді зовсім сп'яніла від повітря, сонця та моря. Гляньте, мій друже, як тут теж чудово в нас перед очима! Я дуже люблю Париж.

Він здивувався, невиразно передчуваючи, що в ній уже нема чогось, що майнуло там, на вершині.

Він прошепотів:

— Все одно де, аби я був коло вас!

Вона мовчки потиснула йому руку. Цей легкий потиск сповнив його більшим щастям, ніж зробили б ніжні

слова; серце його звільнилося від тої ніяковості, яка його гнітила, і він зміг нарешті заговорити.

Він сказав їй повільно, майже урочисто, що віддав їй своє життя навек, що вона може робити з ним усе, що захоче.

Вона була йому вдячна, але, як справжня дочка повітніх часів, отруєна сумнівами, як безнадійна невільниця їдкої іронії, вона посміхнулася, відповідаючи йому:

— Не обіцяйте так багато!

Він зовсім повернувся до неї і, дивлячись у саму глибину її очей тим проникливим поглядом, що скидається на дотик, повторив їй тільки що сказане — довше, палкіше, поетичніше. Все, що він писав їй у стількох захоплених листах, він висловлював тепер з таким переконливим запалом, що вона слухала його мову, ніби витаючи в хмарах фіміама. Усім своїм жіночим єством вона відчувала пестощі цих закоханих вуст, що їх вона ще ніколи не знала.

Коли він замовк, вона відповіла йому просто:

— І я теж вас дуже люблю!

Тепер вони трималися за руки, неначе підлітки, що йшли поруч путівцем, і затуманеним поглядом спостерігали, як пливають річкою пароплавчики. Вони були самі в Парижі, серед невизначного безугавного, близького й далекого гомону, що носився над ними в цьому місті, повному життя, і вони були тут ще більше усамітнені, ніж на верху високої башти, і на кілька секунд справді забули, що на землі є ще хтось, окрім них.

До неї першої вернулося відчуття реальності і свідомість, що час минає.

— Хочете знов побачитися тут завтра? — спитала вона.

Він поміркував кілька секунд і збентежився від того, про що збирався запитати:

— Так... так... звичайно... Але... хіба ми ніколи не побачимося в іншому місці?.. Тут самотньо... Однак... сюди кожен може прийти.

Вона вагалася.

— Ваша правда... А крім того, ви не повинні нікому показуватися щонайменше зо два тижні, щоб усі вірили, що ви подорожуєте. Буде так мило й таємниче зустрічатися з вами, в той час як усі думають, що вас нема

в Парижі. А поки що я не можу вас приймати. Тому... я не уявляю собі...

Він почував, що червоніє, але сказав:

— І я не можу просити вас заїхати до мене. Але хіба ж нема іншого способу, іншого місця?

Як жінка практична, вільна від удаваної соромливості, вона не здивувалася і не обурилася.

— Авжеж. Але про це треба подумати.

— Я вже подумав.

— Уже?

— Так, пані.

— І що ж?

— Чи ви знаєте вулицю В'є-Шан у Отейлі?

— Ні.

— Вона виходить на вулиці Турнемін і Жан-де-Сольж.

— Ну, а далі?

— На цій вулиці, чи, вірніше, в цьому провулочку, є садок; а в садку будиночок, з якого можна вийти також на ті дві вулиці, що я назвав.

— Ну, а далі?

— Цей будинок чекає на вас.

Вона поміркувала, потім усе так само невимушено поставила два-три запитання, підказаних їй жіночою обережністю. Він дав роз'яснення, що, мабуть, задовольнили її, бо вона мовила підводячись:

— Гаразд, я завтра прийду.

— О котрій годині?

— О третій.

— Я вас чекатиму за хвірткою. Будинок номер сім. Не забудьте. Проходячи, лише стукніть.

— Добре. До побачення, мій друже, до завтра!

— До завтра. До побачення. Дякую! Я обожнюю вас!

Вони стояли поруч.

— Не проводжайте мене,— сказала вона.— Побудьте тут хвилин з десять, а потім ідіть набережною.

— Прощайте.

— Прощайте.

Вона пішла дуже швидко, з таким стриманим, скромним і діловитим виглядом, що була зовсім подібна до тих тоненьких роботящих паризьких дівчат, які вранці біжать вулицями, поспішаючи до своєї чесної праці.

Він звелів везти себе до Отейля, турбуючись, що помешкання не буде готове на завтра.

Але там було повно робітників. Стіни вже оббито штофом, паркет застелено килимами. Всюди мили, стукали, вбивали цвяхи. В саду, рештках колишнього парку, досить просторому й гарному, було кілька високих і старих дерев, густих гайків, подібних до лісу, дві зелені альтанки, два газопи й доріжки, що крутилися між деревами й кущами. Місцевий садівник уже посадив троянди, гвоздики, герань, резеду і ще десятків зо два інших рослин, поспішити або затримати розквіт яких можна з допомогою пильної уваги, щоб потім в один день обернути необроблену землю в розквітлий квітник.

Маріоль так тішився, ніби добився нового успіху; він узяв від майстра обіцянку, що всі меблі будуть на своєму місці завтра перед полуднем, і пішов по магазинах по дрібнички, щоб прикрасити цей куточок зсередини. Для стін він вибрав кілька чудових репродукцій з славетних картин, для камінів і столів — деківський фаянс і кілька дрібничок, що жінки люблять завжди мати наповхаті.

За день він потратив свої двомісячні прибутки і зробив це з глибокою втіхою, думаючи, що цілих десять років він заощаджував не з любові до грошей, а тому, що не мав потреби, а тепер, завдяки цьому, міг розкошувати, як вельможа.

Другого дня він уже зранку був у флігелі, приймав привезені меблі, казав що де ставити, сам вішав картини, лазив по драбинах, курих пахоцями, кропив парфумами тканини, килими. У тій гарячці, в цьому чарівному піднесенні, що охопило всю його істоту, йому здавалося, ніби він ніколи не робив нічого цікавішого, нічого приємнішого, як тепер. Щохвилини він дивився, котра година, вираховував, скільки ще часу відділяє його від того моменту, коли прийде вона,— він підганяв робітників, турбувався, щоб усе влаштувати якнайкраще, розставити і поєднати всі речі якнайзручніше.

З обережності він відпустив робітників, коли ще не вибило другої години. І поки стрілка на годиннику помалу обходила останнє коло, в тиші цього дому, де він чекав найбільшого щастя, що його коли-небудь мав зазнати, на самоті з своєю мрією, переходячи з кімнати до вітальні і назад, розмовляючи вголос, уявляючи, марячи,

він тішився такою безумною любовною радістю, що її не почував ще ніколи.

Потім він вийшов до саду. Сонячне проміння, пробиваючись крізь листя, падало на траву і якимось особливо гарно освітлювало квітник з трояндами. Отже, і саме небо намагалось прикрасити це побачення. Потім він притаївся за хвірткою, але часом прочиняв її, боячись, як би пані де Бюрн не помилилася.

Вибило три удари; на них одразу озвалося кілька фабричних і монастирських дзигарів. Тепер він чекав з годинником у руці, і коли пролунало два легкі удари в хвіртку, до якої він припав вухом, він здригнувся з подиву, бо не вловив ані найменшого шереху.

Він одчинив; то була вона. Вона дивилася на все здивовано. Спочатку вона неспокійним поглядом оглянула пайближчі будинки, але зразу заспокоїлася, бо, звичайно, не знала нікого серед тих скромних обивателів, які тулилися там; тоді вона з цікавістю і вдовolenням оглянула садок; нарешті, знявши рукавички, притулила обидві руки до уст коханця і взяла його попід руку.

За кожним кроком вона говорила:

— Боже! Як же тут гарно! Яка несподіванка! Як чарівно!

Помітивши квітник з трояндами, освітлений сонцем крізь віття, вона скрикнула:

— Але ж це — як у казці, мій друже!

Вона зірвала троянду, поцілувала її і приколола у себе на грудях. Вони ввійшли до флігеля; вона мала такий задоволений вигляд, що йому хотілося стати перед нею навколішки, хоча в глибині серця він почував, що їй слід було б поцікавитися більше ним і менше оточенням. Вона роздивлялася навкруги, схвильована, радісна, як дівчинка, що бавиться новою іграшкою. Не відчуваючи ніякої ніякості в цій гарній могилі її жіночої цноти, вона цінувала вишуканість меблів із захватом знавця, смакові якого догодили. Ідучи сюди, вона боялася знайти банальне помешкання з вицвілими шпалерами, споганене попереднім побаченням. Тут же, навпаки, все було нове, несподіване, чепурне, зроблене саме для неї, і коштувало, певне, дуже дорого. Цей чоловік — справді довершеність.

Вона повернулася до нього і підняла руки чарівним закличним рухом; заплющивши очі, вони обійнялися,

злившись у поцілунку, що дає дивне й двоїсте почуття — блаженства й небуття.

Три години пробули вони в непорушній тиші цього притулку тіло до тіла, уста до вуст; душевне сп'яніння у Андре Маріоля злилося нарешті зі сп'янінням плоті.

Перед розлукою вони пройшлися по садку й посиділи в зеленій альтанці, звідки їх не було видно. Захоплений Андре говорив до неї побожно, як до ідола, що зійшов до нього зі свого священного п'єдесталу, а вона слухала, змучена втомою, — він часто бачив таку втому в її очах після чііх-небудь надто довгих одвідин. А все ж вона була ласкава, на обличчі в неї сяяла трохи вимушена, ніжна усмішка, і, тримаючи його руку, вона весь час її стискала, — може, більше мимоволі, ніж свідомо.

Вона, мабуть, не слухала, що він казав, бо, перебивши його посеред фрази, сказала:

— Мені давно пора йти. О шостій годині я мушу бути в маркізи де Братіан і вже дуже спізнююся.

Він обережно провів її до хвіртки, яку відчинив їй, коли вона прийшла. Вони обнялися, і, потай виглянувши на вулицю, вона пішла попід муром.

Зоставшись на самоті, він відчув ту раптову порожнечу, що лишає в нас жінка, зникаючи після обіймів, ту дивну подряпину в серці, завдану кроками, що віддаляються; йому здалося, ніби він покинутий, ніби він нічого не взяв од неї. І він почав ходити піщаними доріжками, думаючи про вічну суперечність між сподіванками й дійсністю.

Він пробув тут аж до вечора, потроху заспокоюючись і віддаючись їй здалека з більшим самозабуттям, ніж віддавалася вона, коли була в його обіймах; потім повернувся додому, пообідав, не помічаючи, що їсть, і взявся їй писати.

Другий день здався йому довгим, а вечір нескінченним. Він знов написав їй. Як це вона не відповіла йому, нічого не веліла передати? Вранці другого дня він одержав коротку телеграму з призначенням нової зустрічі на завтра, о тій самій годині. Той невеличкий синій папірець зразу вилікував його від недуги чекання, що вже починала його мучити.

Вона прийшла, як і вперше, вчасно, ласкава, усміхаючись; і їхня зустріч у отейльському будиночку була зовсім така сама, як і перша. Андре Маріоль, спочатку здиво-

ваний і збентежений тим, що не відчував у їхніх взаєминах тієї палкої пристрасті, наближення якої він передчував, але ще більше закоханий почуттєво, потроху забував мрію про сподіване володіння, спізнаючи трохи іншого щастя в володінні тим, що було йому даровано. Він прив'язався до неї путами пестоців, найнебезпечнішими, найнерозривнішими, тими єдиними путами, що від них ніколи вже не визволитися чоловікові, коли вони міцно охоплюють його і так увіп'ються, що виступить кров.

Збігло три тижні, такі солодкі, такі скороминуці! Йому здавалося, що це ніколи не скінчиться, що він завжди житиме так, зникнувши для всіх та існуючи для неї самої, і в його мрійливій душі, душі художника, що нічого не створив, якого завжди мучили даремні сподіванки, народилася примарна надія на життя тихе, щасливе й замкнуте.

Мішель приходила двічі на тиждень, не опираючись, зваблена, певне, так само втіхою цих побачень, чаром будиночка, що перетворився на оранжерею рідкісних квітів, й новиною цих любовних стосунків, майже цілком безпечних, бо ніхто не мав права стежити за нею, і все ж повних таємниці, — як і відданою, дедалі більшою ніжністю її коханця. Але якось вона сказала йому:

— Тепер, мій друже, вам пора знову з'явитися в світі. Завтра приходьте до мене. Я сказала, що ви повернулися.

Його це дуже вразило.

— О, нащо так швидко! — вигукнув він.

— Бо коли якось випадком дізнаються, що ви в Парижі, то ваша самотність здалася б надто незрозумілою, викликала б підозри.

Він визнав, що вона має слухність, і пообіцяв прийти до неї на другий день. Потім спитав:

— Ви завтра приймаєте гостей?

— Так, — одповіла вона. — Буде навіть маленьке свято.

Ця новина була йому прикра.

— Яке ж то свято?

Вона задоволено сміялася.

— Я з допомогою всіляких хитроців добилась від Масівалю, щоб він зіграв у мене свою *Дідону*, якої ще ніхто не чув. Це поема про античне кохання. Пані де Братіан, що вважає себе за єдину Масівалеву власницю, в розпачі. А втім, вона теж буде, бо вона співає. Чи я ж не молодець?

— Багато буде людей?

— О ні, лише кілька найближчих. Ви їх майже всіх знаєте.

— Чи не можна мені ухилитися від цього концерту? Я такий щасливий у своїй самотності.

— О ні, мій друже. Зрозумійте ж, я найбільше розраховую на вас.

У нього забилося серце.

— Дякую,— мовив він.— Прийду.

III

— Добрий день, любий пане Маріоль.

Він помітив, що тепер він уже не «любий друг», як в Отейлі. І швидкий потиск її руки сказав йому, що перед ним була жінка заклопотана, поглинута світськими обов'язками.

Він рушив до вітальні, а пані де Бюрн пішла назустріч красуні пані Ле Прієр, трохи іронічно прозваної «богиною» за відважне декольте й претензію на скульптурність форм. Її чоловік був академік з відділу Написів і красного письменства.

— Ах, Маріолю! — вигукнув Лямарт.— Де ви пропадали? Ми вже думали, що вас нема серед живих.

— Я подорожував по Фіністеру.

Він почав ділитися своїми враженнями, та романіст перебив його:

— Ви знайомі з баронесою де Фремін?

— Ні, знаю лише в обличчя. Але я багато про неї чув. Кажуть, вона дуже цікава.

— Це королева заблудлих, але вона дивовижна, від неї віє найвишуканішою сучасністю. Ходіть, я вас познайомлю.

Взявши Маріоля попід руку, Лямарт повів його до молоді жінки, котру завжди порівнювали з лялькою. Бліда і чарівна білява лялечка,— сам диявол вигадав її й сотворив на погибель великим бородатим дітям! Очі в неї були видовжені, вузькі, гарні, грошки підняті до скронь, як у китайців; їхній погляд, нагадуючи синю емаль, струмував між повіками, рідко коли розплющеними зовсім, повільними повіками, створеними, щоб приховувати, щоб ненастанно опускати завісу над таємницею цієї істоти.

Її біляве волосся сяяло шовково-сріблястими відлисками, а тонкого рота з вузькими губами ніби намалював мініатюрист, а потім обвів легкою рукою карбівник. Голос її кришталево бринів, а її несподівані, гострі думки, сповнені розтлінного чару, були своєрідні, злі й примхливі. Розпусна холодна зваба і спокійна загадковість цього істеричного дівчати бентежили багатьох, породжуючи хвилювання й бурхливі пристрасті. Вона була відома всьому Парижу як найекстравагантніша і до того ж найдотепніша світська жінка із справжнього товариства, хоча ніхто достеменно не знав, хто вона така і що собою являє. Вона скоряла чоловіків своєю невідпорною могутністю. Її чоловік теж був загадкою. Спокійний і гордовитий, він неначе нічого не помічав. Була то сліпота, байдужість чи поблажливність? А може, йому не було чого помічати, окрім дивацтв, що вабили і його самого? Про нього говорили порізному. Ходили й дуже погані чутки. Навіть казали, що він використовує таємні гріхи дружини.

З пані де Бюрн її єднали взаємний невиразний потяг і дика заздрість; періоди їхньої приязні чергувалися з періодами несамовитої ворожнечі. Вони подобалися одна одній, боялися одна одної і шукали одна одну, як двоє запеклих дуелістів, з котрих кожен високо цінує суперника і мріє його вбити.

Нині тріумфувала баронеса де Фремін. Вона щойно здобула перемогу, і то велику перемогу: вона відвоювала Лямарта, відбила його в суперниці, розлучила й наблизила до себе, щоб приручити його і відкрито записати до своїх поклонників. Романіст, очевидно, був захоплений, заінтригований, зачарований і ошелешений тим, що знайшов у цій неймовірній істоті; він не міг утриматися, щоб не говорити про неї всім, і з того вже глузували.

В ту хвилину, як він знайомив Маріоля, пані де Бюрн глянула на нього з другого кінця вітальні, і він, усміхаючись, прошепотів своєму приятелю:

— Гляньте, яка незадоволена тутешня володарка.

Андре підвів очі; але пані де Бюрн уже одвернулася до Масівалю, що показався з-за розсуненої порт'єри.

Майже вслід за ним увійшла маркіза де Братіан, і це дало Лямартові привід пожартувати:

— А знаєте, ми вже будемо при другому виконанні *Дідони*; перше, видно, відбулось у маркізи в кареті.

Пані де Фремін додала:

— Справді, чарівна Мішель утрачає найкращі скарби своєї колекції.

У Маріюлевім серці раптом збудився гнів, майже ненависть до цієї жінки і несподівана неприязнь до всього цього товариства, до життя цих людей, до їхніх думок, смаку, їхніх нікчемних уподобань, їхніх блазенських забав. І, скориставшись з нагоди,— Лямарт нахилився до молодой жінки і став говорити їй щось тихенько — він пішов геть від них.

Вродлива пані Ле Прієр сиділа сама за кілька кроків од нього. Він підійшов привітатися з нею. На Лямартову думку, в цьому передовому середовищі вона була представниця старовини. Молода, висока, гарна, з дуже правильними рисами обличчя, з каштановим, у вогненних блискітках, волоссям, привітна, приваблива своєю безтурботністю й доброзичливістю, своїм спокійним і мудрим кокетством, великим бажанням подобатися, захованим під виглядом щирої й простої сердечності, вона здобула собі вірних прихильників, котрих оберігала від небезпечних суперниць. Її салон складався з близьких приятелів, і всі вони в один голос вихваляли її чоловіка.

Між нею й Маріюлем зайшла розмова. Вона дуже цінила цього розумного й стриманого чоловіка; про нього мало говорили,— але він був, може, вартий більше, ніж інші.

Увійшли останні запрошені: гладун Френель, задиханий, ще витираючи востаннє хусткою завжди вогке і блискуче чоло; світський філософ Жорж де Мальтрі; далі, разом, барон де Гравіль і граф де Марантен. Пан де Прадон з дочкою вітали гостей. До Маріюля пан де Прадон був дуже уважний. Але Маріюль з тяжким серцем дивився, як пані де Бюри переходить від одного до другого, зайнята всіма більше, ніж ним. Правда, двічі вопа кинула на нього швидкий погляд, який ніби казав: «Я думаю про вас»,— але погляд такий короткий, що він, може, й помилився в його значенні. А потім він уже не міг не бачити, як уперте Лямартове залицяння до пані де Фремін дратує пані де Бюри. «То,— думав він,— лише злість кокетки, заздрість світської дами, що в неї украли дорогу дрібничку». Однак він мучився від того; особливо коли помічав, як вона безперестану поглядає на них крадькома, але зовсім не турбується, що він сидить коло пані Ле Прієр. Бо ж його вона міцно тримас, за нього вона певна, в той час як другий вислизає від неї. У такому разі що ж означає для

неї їхнє кохання, їхнє тільки-но народжене кохання, що витіснило з його душі всі інші думки?

Пан де Прадон закликав до тиші, і Масіваль уже розчинив фортепіано, а пані де Братіан, знімаючи рукавички, підходила до нього, щоб проспівати жагучу пісню Дідони, коли двері ще раз одчинилися і ввійшов молодий чоловік, що привернув до себе всі погляди. Це був високий, стрункий блондин, з кучерявими баками, коротким кучерявим чубом та бездоганною аристократичною зовнішністю. Здавалося, навіть пані Ле Прієр захвилювалась.

— Хто це такий? — спитав у неї Маріоль.

— Як?! Ви його не знаєте?

— Не знаю.

— Граф Рудольф фон Бернгауз.

— Ах, той, хто мав поєдинок з Сіжізмоном Фабром?

— Так.

Та пригода мала великий розголос. Граф фон Бернгауз, радник австрійського посольства, дипломат з великим майбутнім, прозваний «елегантним Бісмарком», почувши на одному офіційному прийомі якесь негречно зауваження про свою імператрицю, викликав кривдника — славетного фехтувальника — на дуель і вбив його.

Після цього поєдинку, що схвилював громадську думку, граф фон Бернгауз за один день став знаменитістю, на взірєць Сари Бернар, з тою відміною, що його ім'я було оповите ореолом лицарської доблесті. А втім, це була мила, чарівна, бездоганно вихована людина, приємний співрозмовник. Лямарт казав про нього: «Це приборкувач наших прекрасних левіць».

Він шанобливо зайняв місце коло пані де Бюрн, а Масіваль сів до фортепіано, і його пальці перебігли по клавішах.

Майже всі слухачі пересіли, вместилися ближче, щоб краще чути й бачити співачку. Лямарт опинився поруч з Маріолем.

Запанувала цілковита тиша, сповнена напруженого чекання, уваги й пошани, потім піаніст почав з повільного, дуже повільного чергування звуків, що здавалося музичною розповіддю. Змінялися паузи, легкі повтори, низки коротких фраз, то знеможених, то нервових, тривожних, але несподівано своєрідних. Маріоль віддався мріям. Йому уявлялася жінка, цариця Карфагена, прекрасна своєю дозрілою молодістю і цілком розквітлою красою, що

поволі виходить на морський берег. Він угадував її страждання, велике горе в її душі, і дивився на пані де Братіан.

Нерухома, бліда під копицею чорного волосся, ніби нафарбованого нічною п'тьмою, італійка чекала, дивлячись поперед себе. В її енергійному, трохи суворому обличчі, на якому темними плямами вирізнялися очі й брови, у всій її похмурій постаті, дужій і пристрасній, було щось тривожне, як загроза бурі, що таїться в темному небі.

Масіваль, злегка похитуючи кучерявою головою, розповідав далі на гучних клавішах трагічну повість.

Зненацька співачка затремтіла, і з її напіврозтулених уст вихопився протяжний надривний зойк розпачу. То не був крик трагічної безнадії, що лунає зі сцени, супроводжуваний скорботними жестами співаків, то не був красивий стогін зрадженого кохання, що викликає в залі захоплені вигуки; то був крик нестямний, яким виливала свою муку не душа, а плоть, схожий на виття розчавленого звіра, — крик покинутої самиці. Потім вона замовкла; а Масіваль знову повів трепетну, ще схвильованішу, ще боліснішу повість нещасливої цариці, покинутої коханим.

Потім знову пролунав жіночий голос. Тепер вона говорила, вона розповідала про нестерпні тортури самотності, про невгасиму жадобу втрачених пестоців і про болісне усвідомлення, що він пішов назавжди.

Від її голосу, гарячого й трепетного, здригалися серця. Здавалося, ніби ця похмура італійка, з волоссям, темнішим за ніч, вистраждала те, про що вона співає, що вона кохає або принаймні може кохати з несамовитим запалом. Коли вона замовкла, її очі були повні сліз; вона не поспішаючи почала витирати їх. Лямарт, нахилившись до Маріоля, сказав, тремтячи від захвату:

— Боже, яка вона гарна в цю хвилину, мій любий! Оце жінка, й іншої тут немає!

Потім, подумавши, додав:

— А втім, хто знає? Може, це лише міраж, створений музикою. Бо, окрім ілюзії, нічого нема! Зате яке чудове мистецтво — музика! Які вона створює ілюзії. Та ще й усякі ілюзії!

В перерві між першою і другою частинами музичної поеми композитора й співачку гаряче вітали. Особливо захоплювався Лямарт, і до того цілком щиро, бо він мав хист почувати й розуміти і був однаково чутливий до будь-

яких виявів краси. Він так палко розповів пані де Братіан про те, що відчував, слухаючи її, аж вона трохи почервоніла з утіхи, тим часом як інших жінок, що те чули, взяла досада. Можливо, він і сам помітив, яке враження справили його слова. Повертаючись на своє місце, він побачив, що граф Рудольф фон Бернгауз сидить коло пані де Фремін. Вона одразу вдала, ніби йому в чомусь звиряється, й обоє вони усміхалися, неначе тіпилися без краю цією задушевною розмовою. Маріоль стояв біля дверей і все більше хмурнішав. Письменник підійшов до нього. Гладун Френель, Жорж де Мальтрі, барон де Гравіль і граф де Марантен оточили пані де Бюрн, яка стоячи розливала чай. Вона була ніби в вінку закоханців. Лямарт іронічно звернув на те увагу свого приятеля й додав:

— А втім, вінок без самоцвітів, і я певен, що вона віддала б усі оті рейнські камінці за той діамант, якого їй бракує.

— Який діамант? — спитав Маріоль.

— Та Бернгауз. Чарівний, невідпорний, незрівнянний Бернгауз! Той, для кого і влаштовано цей концерт, для кого зроблено це чудо: Масівалія умовили привезти сюди його флорентійську Дідону.

Андре, дарма що не дуже-то вірив, однак відчув, як серце його стиснулося від гострого болю.

— Чи вона його давно знає? — спитав він.

— О ні, найбільше днів десять. Але які зусилля вона зробила за цю коротку кампанію і яку розвернула завойовницьку тактику. Коли б ви були тут — то посміялися б від душі!

— Он як? Чому?

— Вона зустріла його вперше в пані де Фремін. Того дня я там обідав. До Бернгауза у цій господі дуже прихильні, в чому ви можете переконатися: досить подивитися на нього зараз. Отож, як тільки вони познайомилися, наша чарівна приятелька пані де Бюрн заходилася завойовувати незрівнянного австрійця. І вона досягла свого, вона досягне, дарма що крихітка де Фремін переважає її зухвалістю, справжньою байдужістю і, мабуть, порочністю. Але наша приятелька де Бюрн досвідченіша в кокетстві, вона більше жінка, я хочу сказати, жінка сучасна, тобто невідпорна завдяки мистецтву зваблювати, яке тепер заміняє колишні природні чари. І слід би навіть сказати, не мистецтво, а естетика — глибоке розуміння глибокої

естетики. Вся її сила саме в тому. Вона чудово себе знає, бо любить себе більше за все на світі, і вона ніколи не помиляється, добираючи найкращого способу, як перемогти чоловіка та як надати собі ціни, щоб нас заповонити.

Маріоль заперечив:

— Я гадаю, ви перебільшуєте; зі мною вона трималася завжди дуже просто!

— Бо простота — це спосіб, саме відповідний для вас. Та я ж і не хочу сказати про неї нічого лихого; я вважаю, що вона переважає майже всіх її подібних. Але це взагалі не жінки.

Кілька акордів, узятих Масівалем, змусили їх замовкнути, і пані де Братіан проспівала другу частину поеми, де вона показала себе справжньою Дідоною, чудовою своєю земною жагою і почуттєвим розпачем.

Але Лямарт не спускав очей з пані де Фремін та графа фон Бернгауза, що сиділи поруч. Як тільки останній звук фортепіано завмер, заглушений оплесками, він сказав роздратовано, ніби вів далі якусь суперечку, ніби не погоджувався з суперечником:

— Ні, то не жінки. Навіть найпорядніші з них — нікчеми, та ще й самі цього не свідомі. Що більше я їх узнаю, то менше відчуваю те солодке сп'яніння, яке має викликати в нас справжня жінка. Ці теж п'янять, але при цьому страшенно збуджують нерви, це не натуральне вино. О, воно чудове для дегустації, але йому далеко до колишнього справжнього вина. Любий мій, адже жінка створена і послана на цей світ лише для двох речей, в яких тільки й можуть проявитися її справжні, великі, чудові властивості: для кохання й материнства. Я міркую, як пан Прюдом. А ці от не здатні на кохання і не хочуть дітей; коли ж у них з недогляду родяться діти, це для них нещастя, а потім тягар. Справді, це потвори.

Маріоль, здивований гнівним тоном письменника та лихим вогником у його очах, спитав:

— То чого ж ви половину життя пробуваєте коло їхніх спідниць?

Лямарт жваво відповів:

— Чого? Чого? Та тому, що це мене, їй-богу, цікавить! А потім... а потім... що ж, ви забороните лікарям ходити до лікарні і спостерігати недуги? Такі жінки — моя клініка, та й годі.

Це міркування ніби заспокоїло його. Він додав:

— Ще й те сказати: я їх люблю, бо вони дуже сучасні. По правді кажучи, я такою ж мірою чоловік, як вони жінки. Коли я нібито заприязнюся з котроюсь із них, то мені втішно знаходити й спостерігати все те, що мене від неї одвертає, і я займаюся цим з такою самою цікавістю, з якою хімік приймає отруту, щоб випробувати її властивості.

Помовчавши, він почав знову:

— Тому я ніколи не піймаюся на їхній гачок. Я вдаюся до їхньої ж зброї, і то не гірше, як і вони, а може, й краще, і це мені стає в пригоді для моїх творів, а їм воно ні до чого, оте, що вони роблять. Чи ж не дурні вони? Це все пустоцвіти, чудові пустоцвіти, а котра з них і чутлива на свій лад,— тільки й того, що марніє з горя, коли старіється.

Слухаючи його, Маріоль почував, як його огортає смуток, гнітюча туга, ніби пронизлива вогкість негоди. Він знав, що взагалі письменник має слухність, але не хотів визнати його цілковиту правду.

Тому він почав, трохи дратуючись, сперечатися, не стільки щоб оборонити жінок, скільки для того, щоб з'ясувати, чому в сучасній літературі їх зображують такими мінливо-розчарованими.

— За тих часів, коли романісти і поети вихваляли їх і збуджували в них мрійливість, вони шукали й гадали, що знаходять у житті відповідник того, що серця їхні передчували по книжках. Тепер ви вперто усуваєте все поетичне й привабливе і показуєте лише реальність, а вона нищить усі ілюзії. А якщо, мій любий, нема кохання в книжках, то нема його й у житті. Ви створювали ідеали, і вони вірили в ваші творіння. Тепер ви лише художники правдивої дійсності, а слідом за вами й вони увірували в банальність життя.

Лямарт, що любив літературні суперечки, почав був заперечувати, але до них підійшла пані де Бюрн.

Того дня вона була чарівно вбрана і якось особливо гарна, а свідомість боротьби надавала їй одважного й зухвалого вигляду.

Вона сіла.

— Ось це я люблю,— мовила вона,— піймати двох чоловіків на розмові, коли вони говорять, не хизуючись переді мною. До того ж лише вас двох і цікаво послухати тут. Про що ви сперечаєтесь?

Лямарт, не бентежачись, тоном світського насмішника розказав, про що йшла мова. Потім знову взявся доводити своє з ще більшим запалом, спонукуваний бажанням сподобатися, яке відчувають при жінках усі, хто прагне слави...

Вона одразу зацікавилася темою суперечки і, запалившись сама, взяла в ній участь, боронячи сучасних жінок дуже розумно, вміло й доладно. Кілька фраз, незрозумілих для письменника, про те, що навіть і найпідозріліші жінки можуть бути вірні й віддані, змусили забитися Маріолеве серце. Коли ж вона пішла й сіла біля пані де Фреміц, що вперто тримала коло себе графа фон Бернгауза, то Лямарт і Маріоль, зачаровані її жіночою мудрістю й вишуканістю, одностайно визнали, що вона, безперечно, надзвичайна.

— Ось погляньте лише на неї! — додав письменник.

Ішов великий поєдинок. Про що вони говорили, австрієць і дві жінки? Пані де Бюрп підійшла саме в ту хвилину, коли тривале усамітнення двох людей, чоловіка й жінки, хоч би вони й подобалися одне одному, стає одноманітним. І вона порушила це усамітнення, розказавши обурено все, щойно чути з Лямартових уст. Усе те, звичайно, могло стосуватися і пані де Фреміц, усе те йшло від останнього завойованого нею поклонника, все те повторювалося при людині дуже тонкій, що зуміє зрозуміти. Знову розгорілася суперечка на вічну тему про кохання; і господиня дому знаком запросила Лямарта й Маріоля прилучитися до них. Потім, коли голоси залунали гучніше, вона покликала всіх.

Знялася загальна суперечка, весела й палка; кожен уставив своє слово, а пані де Бюрн, приправляючи навіть найвтішніші свої думки дрібною почуття, можливо, вданого, зуміла показати себе дотепною й забавною, бо того вечора вона справді була в ударі, була жвава, розумна й гарна, як ніколи.

IV

Як тільки Андре Маріоль залишив пані де Бюрн і чари її присутності почали розвіюватись, він відчув у самому собі й навколо себе, в тілі своєму, в душі і в цілому світі зникнення тієї втіхи життя, що підтримувала його й оживляла від певного часу.

Що ж сталося? Нічого, майже нічого. Вона була дуже ласкава до нього наприкінці того вечора, раз чи двічі сказала йому поглядом: «Для мене тут нема нікого, окрім вас». І однак він почував, що вона призналася йому в чомусь, чого він волів би ніколи не знати. То теж було ніщо, майже ніщо; а проте він був уражений, як та людина, котра довідується, що його батько чи мати зробили якийсь негарний вчинок, коли дізнався, що протягом останніх трьох тижнів, тих трьох тижнів, які він вважав цілком відданими, присвяченими нею, як і ним, хвилина по хвилині, такому новому й такому яскравому почуттю їхнього розквітлого кохання,— вона вернулася до колишнього способу життя, зробила багато візитів, почала метушитися, укладати плани, відновила огидну любовну війну, перемагала своїх суперниць, зваблювала чоловіків, з приємністю вислухувала компліменти і полонила своїми чарами інших, а не тільки його.

Уже! Вона вже захопилася всім цим! О, пізніше він би не здивувався. Він знався на світі, на жінках, на почуттях, він був досить розумний, щоб усе зрозуміти, і ніколи б не допустив у собі надмірної вимогливості і похмурої недовірливості. Вона була гарна, була створена, щоб подобатися, щоб приймати хвалу й банальні компліменти. З-поміж усіх вона вибрала його, віддалася йому сміливо й гордо. Він усе одно залишався б удячним рабом її примх і покірним свідком її життя — життя гарної жінки. Але щось мучилося в ньому, в тому темному куточку на дні душі, де таяться найпотаємніші почування.

Він, певне, не мав рації і ніколи не мав її з тої пори, як себе пам'ятав. Він проходив світом із зайвою настороженістю. Оболонка його душі була занадто ніжна. А через те жив він у самотності; боячись чвар й образ. Він не мав рації, бо ці образи майже завжди викликаються тим, що ми не терпимо в своїх ближніх рис, не властивих нам самим. Він це знав, бо часто таке спостерігав в інших; і все ж не міг погамувати своє хвилювання.

Звичайно, він не мав за що дорікати пані де Бюрн; коли вона протягом цих днів щастя, дарованих нею, тримала його віддалік од свого салону й ховала, то це ж тільки для того, щоб відвернути увагу, обдурити підглядачів, а потім спокійно належати йому. Чому ж той жаль увійшов йому до серця? Чому? Бо він думав, ніби вона віддалася йому вся цілком, а тепер зрозумів, відчув, що

ніколи йому не пощастить заволодіти й неподільно володіти її різнобічною й товариською натурою.

Правда, він добре знав, що все життя зведене на хистких підвалинах, і досі з цим мирився, ховаючи своє незадоволення під зумисною відлюдкуватістю. Але на цей раз йому здалося, що він нарешті осягнув ту безнастанно сподівану, безнастанно очікувану «повну міру». Але «повна міра» — не від світу сього.

Вечір минув сумно, і Маріоль намагався доказами розуму побороти своє тяжке враження.

Коли він ліг, це враження, замість розвіятися, ще зросло, а що він завжди пильно вивчав самого себе, то став дошукуватися найменших причин своїх нових душевних мук. Вони проходили, йшли геть, знов поверталися, як легкі подуви крижаного вітру, примішуючи до його кохання біль, — поки що слабкий, далекий, але дошкульний, схожий на ті невиразні невралгії, викликані протягом, що загрожують жорстокими стражданнями.

Передусім він зрозумів, що ревнує вже не тільки як несамовитий коханець, але і як sameць-власник. Доки він не побачив її знову серед чоловіків, її поклонників, він не знав цього почуття, хоча почасти й передбачав його, але уявляв його собі іншим, зовсім не таким, яким воно тепер обернулося. Коли він знов побачив свою кохану, яка в дні їхніх таємних і частих зустрічей, у пору їхніх перших обіймів, мала б замкнутися в усамітненні і в палкому чутті, коли він знов побачив її і помітив, що вона не менше, а може, ще й більше, ніж перше, захоплюється і тішиться тим самим нікчемним кокетством, що вона розтрачує себе перед першим-ліпшим, отож на долю її обранця можуть залишитися тільки крихти, він відчув, що ревнує тілом ще більше, ніж душею, і тепер це було почуття невиразне, як невиявлена гарячка, але цілком певне, бо він засумнівався в ній.

Спочатку він засумнівався інстинктивно, завдяки глухій недовірі, що попала скоріше в його кров, ніж у думку, завдяки майже фізичному болю, що охоплює чоловіка, коли він не має певності в своїй подрузі. Засумнівавшись, він став підозрювати.

Що він таке для неї, нарешті? Перший коханець, десятий? Безпосередній наступник чоловіка, пана де Бюрпа, чи, може, наступник Лямарта, Масівалія, Жоржа де Мальтрі, а може, попередник графа фон Бернгауза? Що йому

відомо про неї? Що вона чарівно гарна, що вона вишукана, розумна, витончена, дотепна, зате непостійна, швидко втомлюється, знесилюється, пересичується, що вона найбільше закохана в саму себе і безмежно кокетлива. Чи мала вона коханця — або й коханців — перед ним? Коли б вона їх не мала, хіба віддалася б вона йому так одважно? Звідки взялася б у неї зухвалість зайти до кімнати в готелі вночі? Хіба прийшла б вона потім так легко в отейльський флігель? Перше ніж прийняти його запрошення, вона тільки поставила кілька запитань, цілком природних для досвідченої і обачливої жінки. Він відповів їй, як чоловік обережний, звичний до таких побачень; а вона одразу сказала «так», довірлива, заспокоєна, певне вже маючи досвід давніших пригод.

З якою стриманою владністю постукала вона до тої хвірточки, що за нею він чекав її, мало не мліючи, з тремтливим серцем! Як певно вона увійшла, без видимого хвилювання, тим тільки заклопотана, чи не можуть її побачити із сусідніх будинків. Як вона одразу відчула себе неначе вдома в цьому непевному притулку, найнятому й умебльованому для її гріховних утіх! Чи могла б жінка, навіть одважна, вища за житейську мораль, зневажлива до забобів, але недосвідчена, чи ж могла б вона так спокійно поринути в невідомість цієї першої зустрічі? Хіба не відчула б вона душевного збентеження, вагання, інстинктивної боязні, ступаючи на цей шлях, хіба не відчула б вона всього того, коли б не мала досвіду в таких любовних пригодах, коли б звичка до таких речей уже не притупила її природженої соромливості?

Розпалений болісною нестерпною гарячкою, що її душевні муки збуджують у теплі постелі, Маріоль метався, захоплений ланцюгом своїх підозрив, як людина, котра сунеться вниз по схилу. Інколи він пробував спинити їхній потік і розбити їхню послідовність; він підшукував, утішався тими розумними і заспокійливими міркуваннями, але в ньому таївся паросток страху, і він не міг перешкодити його зростанню.

А проте за що мав він їй дорікати? Хіба лиш за те, що вона не цілком схожа на нього, що вона розуміє життя не так, як він, та що чутливі струни її серця не зовсім у згоді з його струнами?

Другого дня, тільки-но він прокинувся, в ньому стало зростати, як голод, бажання знов побачити її, зміцнити

біля неї своє захитане довір'я, і він чекав призначеної години, щоб вирушити туди з першим офіційним візитом.

Коли він увійшов до маленької вітальні, де вона на самоті писала листи, вона встала йому назустріч, простягнувши обидві руки.

— Ах! Добридень, любий друже,— мовила вона з такою живою й щирою втіхою, що всі погані думки, тінь яких ще витала в його душі, миттю розвіялися.

Він сів біля неї й одразу почав їй казати, як він її любить, бо тепер він її любив уже не так, як перше. Він ніжно з'ясував їй, що на світі є дві породи коханців: одні шаленіють від жадання, але їхній пал спадає на другий же день після перемоги; інших же володіння скоряє й прихиляє; у них у парі з чуттєвим коханням ідуть духовні невисловлені поклики, які поривають чоловіче серце до жінки, і це заводить у велику неволю, неволю цілковитого й болісного кохання.

Так, болісного, завжди болісного, хоч би яке щасливе воно було, бо ніщо, навіть у найінтимніші хвилини, не заспокоює потреби в тій, кого ми носимо в своєму серці.

Пані де Бюрн слухала його зачарована, вдячна і зворушена його словами, як зворушується глядач, коли якийсь артист захоплено грає роль, і ця роль хвилює нас, відгукуючись луною у нашій власній душі. І це справді було як луна, бентежна луна щирої жаги; але не в ній кричала та жага. Проте вона була дуже рада, що збудила таке почуття, дуже рада, що це сталося з людиною, яка може так його висловлювати, з людиною, яка справді дуже їй подобається, до якої вона починає дуже прихилитися, яка стає все більше й більше потрібна не для тіла її, плоті, а для її таємничого жіночого ества, такого жадібного до пестощів, хвали, покори; була така рада, що їй хотілося обняти його, дати йому свої уста, віддати себе всю, аби тільки він і далі так її кохав. Вона йому відповідала без хитрощів і манірної соромливості, з глибокою вмілістю,— даром деяких жінок,— даючи йому зрозуміти, що й він багато чого досяг в її серці. І, сидячи в цій вітальні, куди того дня випадково ніхто не прийшов аж до смеркання, вони пробули удвох, розмовляючи про одне й те саме, пестячи одне одного словами, які мали неоднакове значення для їхніх душ.

Уже принесли лампи, коли приїхала пані де Братіан.

Маріюль пішов; пані де Бюрн проводжала його до великої вітальні, і він спитав:

— Коли я вас побачу там?

— Хочете в п'ятницю?

— Звичайно. О котрій годині?

— Як завжди — о третій.

— До п'ятниці. До побачення. Я обожду вас!

Чекаючи того побачення два дні, він виявив у собі, він відчув таку порожнечу, якої не зазнавав ніколи. Йому бракувало цієї жінки, і ніщо, окрім неї, для нього не існувало. А що ця жінка була недалеко, була доступна і лише світські умовності заважали йому бути з нею щохвилини, навіть жити коло неї, то він побивався у своїй самоті, в безконечній течії хвилин, які спливають часом так повільно, від цілковитої незмоги здійснити таку просту річ.

У п'ятницю він прийшов на побачення на три години раніш; але йому подобалося чекати там, куди вона має прийти; це заспокоювало його після того, що він вистраждав, подумки чекаючи її в тих місцях, куди вона прийти не могла.

Він став біля хвіртки задовго перед тим, як мало вибити три довгожданих удари, а почувши їх, затремтів з петерплячки. Він обережно, трохи висунувши голову, визирнув у провулок. Там не було ні душі. Хвилини здавалися йому болісно довгими. Він раз у раз діставав годинника, і, коли стрілка дійшла до половини, йому почало здаватися, ніби він стоїть на цьому місці з давніх-давен. Зненацька він уловив легеньку ходу, а коли вона рукою в рукавичці тихо постукала в дерев'яні дверцята, він забув пережити муку, що розтанула в подяці до неї.

Трохи задихана, вона спитала:

— Я дуже спізнилася?

— Ні, не дуже.

— Уявіть собі, мені замалим не перешкодили. У мене був повен дім, і я зовсім не знала, як їх спровадити. Скажіть, ви найняли цей будиночок на своє ім'я?

— Ні. А чому ви питаєте?

— Щоб знати, кому прислати депешу, коли буде якась несподівана перешкода.

— Я — пан Ніколь.

— Чудово. Я не забуду. Боже, як хороше тут у садку.

Квіти садівник дбайливо доглядав, відновлюючи і примножуючи їх, бо переконався, що замовник платить

щедро, не торгуючись; тепер вони вирізнялись серед моріжка п'ятьма великими запашними острівцями.

Вона спинилася біля лавки, напроти грядки з геліотропом, і сказала:

— Посидьмо трохи тут. Я вам розкажу одну смішну пригоду.

І вона поділилася з ним зовсім свіжою пліткою, під враженням якої ще була. Казали, ніби пані Масіваль, колишня коханка композитора, з якою він потім одружився, пробралася, оскаженіла з ревнощів, до пані де Братіан у розпалі вечора, коли маркіза співала під акомпанемент композитора, і зробила дику сцену; ось наслідок — лють італійки, подив і зловтіха гостей.

Розгублений Масіваль спробував вивести, витягти дружину, але та давала йому ляпаса, вчепилася в бороду й волосся, кусалася і рвала на ньому одягу. Вп'явшись у нього, вона не давала йому поворухнутися, а Лямарт і двоє лакеїв, прибігши на галас, силкувалися видерти його з пазурів тієї опалілої фурії.

Спокій настав лише тоді, як подружжя поїхало. Відтоді музикант ніде не показується, а романіст, свідок тієї сцени, всюди розповідає про випадок з незрівнянною дотепністю і фантазією.

Пані де Бюрн була така схвильована й поглинута цією історією, що тільки про неї й говорила. Імена Масівалю й Лямарта не сходили з її вуст, і це дратувало Маріоля.

— Ви тільки що довідалися про це? — спитав він.

— Авжеж, якусь годину тому.

Він гірко подумав: «То ось чому вона спізналася».

Потім спитав:

— Підемо до кімнати?

Вона покійно й неуважно прошепотіла:

— Ходімо.

Коли вона за годину розлучилася з ним, бо дуже поспішала, він сам повернувся до самотнього будиночка й сів на низенькому кріслі в їхній спальні. В цілій його істоті, в його душі залишилося враження, що він володів нею не більше, ніж коли б вона й зовсім не прийшла, і в ньому розверзлася чорна безодня, в глибину якої він дивився. Він нічого там не бачив: він не розумів. Він перестав розуміти. Якщо вона й не ухилялася від його обіймів, то вона ухилялася від його ніжного кохання, бо

їй давно бракувало бажання належати йому. Вона не відмовлялася віддатися, вона не тікала, але серце її, очевидно, не ввійшло в цей будинок разом із нею. Воно зосталося десь далеко-далеко, мандрівне, заклопотане дрібницями.

Тоді він ясно зрозумів, що тепер любить її тілом так само, як і душею, а може, й більше. Розчарування, що залишилось після марних пестощів, запалювало в ньому шалене бажання кинутися їй услід, вернути її й знову взяти. Але нащо? Для чого? Адже ж її нестала думка заклопотана сьогодні чимось іншим! Отже, треба чекати, треба чекати дня й години, коли цій вічно непостійній кохальці серед інших примх спаде примха відчувати себе закоханою в нього.

Він пішов додому не поспішаючи, важкою ногою, дуже втомлений, понурий, знесилений життям. І тут він згадав, що вони не призначили наступної зустрічі — ні в неї, ні десь-інде.

V

До початку зими вона була більш чи менш вірна їхнім побаченням. Вірна, але не точна.

Перші три місяці вона приходила з запізненням від сорока хвилин до двох годин. А що через осінні дощі Маріолеві доводилося чекати під парасолькою біля садової хвіртки, в болоті, дрижачи з холоду, то він звелів поставити дерев'яну будку, щось ніби сіни, з дахом і стінами, щоб не застуджуватися при кожній їхній зустрічі.

Дерева стояли голі, на місці троянд та інших рослин тепер простяглися високі й широкі грядки з білими, рожевими, фіалковими, пурпуровими, жовтими хризантемами, які ширили свій гострий і терпкий аромат, трохи сумовитий аромат великих благородних пізніх квітів у вогкому повітрі, просяклому смутним запахом дощу, що мочив опале листя. Хризантеми рідкісних сортів, уміло дібрані, з майстерно підкресленими відтінками були посажені перед входом до будиночка великим мальтійським хрестом ніжних переливчастих тонів, і коли Маріоль проходив коло цього, вигаданого його садівником, квітника, де розпускалися все пові надзвичайні квітки, серце у нього стискалося від думки, ніби цей квітучий хрест означає могилу.

Він спізнав тепер довгі години чекання в будочці за хвірткою. Доц лляв на солом'яну стріху — так він звелів накрити будку — і стікав з неї по дощаних стінах, і щоразу, сидючи в тій капиці чекання, він перебирав у душі ті самі думи, повторював ті самі міркування, переходив через ті самі надії, ті самі турботи й той самий розпач.

Для нього то була непередбачена, безнастанна моральна боротьба, завзята, виснажлива боротьба з чимось невлотимим, з чимось, чого, може, й не існувало: боротьба за сердечну ніжність цієї жінки. Які чудні були їхні побачення!

То вона приходила весела, жвава, з охотою побазікати, й сідала, не знімаючи капелюшка та рукавичок, не підіймаючи вуалі, навіть не поцілувавши його. В ті дні вона часто забувала поцілувати його. В голові їй роїлася сила сторонніх думок, куди цікавіших, ніж бажання простягти губи коханцеві, — а його мучив розпачливий запал. Він сідав біля неї, серце й уста його були повні пекучих слів, що не знаходили виходу. Він слухав її, відповідав їй, нібито дуже цікавлячись тим, що вона розказувала, інколи пробував узяти її за руку, і вона давала її несвідомо, дружньо й спокійно.

То вона здавалася чуйнішою, прихильнішою до нього, але, кидаючи на неї турботний погляд, проникливий погляд коханця, безсилою скорити її цілком, він розумів, угадував: та відносна ніжність пояснюється тим, що сьогодні її думка не схвильована і не відвернена ніким і нічим.

Та ще й ті її постійні запізнення доводили Маріюлеві, як мало поривалася вона на ці зустрічі. Спішиш до того, кого любиш, хто подобається, хто приваблює до себе; але ніколи не спішиш до того, хто мало надить, і завжди знаходиться якась причина, щоб затримати або перервати поїздку, щоб відсунути прикру годину. Чудне порівняння з самим собою уперто спадало йому на думку. Влітку потяг до холодної води змушував його поспішати з ранковим туалетом, щоб швидше взяти душ; а в мороз він знаходив стільки всяких дрібниць, які треба було зробити, перш ніж вийти, що приходив до ванного закладу на цілу годину пізніше, ніж звичайно. Отейльські побачення були для неї тим самим, що душ узимку.

Від деякого часу вона стала пропускати побачення, відкладати їх на другий день, в останню хвилину надси-

лала депешу — здавалося, вишукувала відмовки і завжди знаходила цілком слушні причини, але вони все ж кидали його в нестерпну душевну тривогу й фізичну знемогу.

Коли б вона хоч чимось виявляла збайдужіння до нього, якусь втому від його пристрасті, що, як вона бачила і почувала, все зростала, то він би міг розсердитися, потім образитися, потім затужити і нарешті заспокоїтися. Але вона, навпаки, здавалася, як ніколи, прихильною до нього, як ніколи, підлещеною його коханням, гордою ним, але відповідала йому лише дружньою ласкою, що вже починала викликати ревності в інших її поклонників.

Хоч би як часто він бував у неї, їй завжди цього здавалося замало, і в тій телеграмі, що сповіщала Андре про якусь перешкоду для побачення в Отейлі, вона завжди настирливо просила його прийти на обід або посидіти годину ввечері. Спочатку він уважав ті запросини за бажання винагородити його, потім мусив зрозуміти, що їй просто дуже приємно його бачити, приємніше, ніж усіх інших, що вона справді потребувала його, його любовної мови, його закоханого погляду, близькості, прихильності, яка ніби оповивала, потребувала стриманих пестоців його присутності. Їй треба було того всього, як ідолові, щоб бути справжнім богом, потрібна чиясь молитва й віра. В порожній каплиці він завжди лише різьблена дерев'янка. Але, як тільки хоч один віруючий ввійде до храму, стане поклонятися, благати, падати ниць, стогнати від запалу, сп'янілий од своєї віри,— ідол робиться рівний Брамі, аллахові або Ісусові, бо кожна любима істота є наче бог.

Пані де Бюрн більше, ніж усяка інша жінка, почувала себе створеною для ролі фетиша, для місії, яку природа призначила жінкам,— бути предметом обожнювання і домагання, тріумфувати над чоловіками своєю красою, грацією, чарами та кокетством.

Вона справді була тією жінкою-богинею, делікатною, презирливою, вибагливою й гордою, що її культ закоханих самців звеличує й божевить, як фіміам.

Однак свою прихильність до Маріоля і очевидну симпатію до нього вона виявляла майже відверто, не боячись пліток, а може, не без таємного бажання роздратувати й розпалити інших. Тепер уже майже не можна було прийти до неї, щоб не застати його там. Він сидів завжди у великому кріслі, яке Лямарт називав «жерцевим

троном», і вона відчувала щире втіху, проводячи цілі вечори з ним на самоті, розмовляючи й слухаючи його.

Їй усе більше подобалося те потаємне життя, що він їй розкривав, і безнастанне спілкування з приємною, освіченою, вихованою людиною, яка належала їй, стала її власністю, як дрібнички, розкидані на її столі. Вона й сама помалу все більше розкривалася перед ним, ділячись із ним своїми думками, своїми таємними мріями в чутливих зв'язках, що їх так само приємно робити, як і вислухувати. Вона почувалася з ним вільнішою, щирішою, одвертішою, природнішою, ніж з іншими, й любила його за те більше, ніж інших. Як усякій жінці, їй було любо почувати, що вона справді щось дарує, довіряє комусь усю свою внутрішню сутність, чого раніше ніколи не робила.

Для неї то було багато, але замало для нього. Він чекав, він усе ще сподівався на велику остаточну перемогу над істотою, що віддає в пестоцях усю свою душу. Однак ті пестоці вона, здавалося, вважала за непотрібні, прикрі, навіть тяжкі. Вона корилася їм, навіть не без почуття, але швидко втомлювалася, і та втома, без сумніву, викликала в ній нудьгу.

Навіть найлегші, найнезначніші пестоці ніби стомлювали й нервували її. Коли він, розмовляючи, брав її руку й цілував її пальці, легенько вбираючи їх губами, як цукерки, їй, очевидно, завжди хотілося забрати їх, і він почував у її руці мимовільний опір.

Коли, йдучи від неї, він припадав довгим поцілунком до її шиї, між комірцем та золотими кучериками на потилиці, вдихаючи аромат у згортках матерії, що торкалася до шкіри, вона завжди злегка відсувалася й ледве помітно вислизала від доторку його вуст.

Він відчував це, як удар ножа, ніс із собою в самотині свої любові рани, що потім ще довго кривавили. Чому їй не дано було пережити бодай короткий період захоплення, що буває майже у всіх жінок після добровільного й безкорисливого дару свого тіла? Часто він триває недовго, потім настає втома, а далі огида. Але як рідко трапляється, що він зовсім не настає — ні на день, ні на годину! Ця жінка зробила з нього не коханця, а якогось чутливого свідка свого життя.

На що він скаржитися? Ті, що віддаються геть зовсім, може, не дарують так багато?

- Він не скаржився: він боявся. Він боявся *іншого* — того, хто з'явиться зненацька, кого вона зустрине завтра або позавтра, хоч би хто він був — художник, світський лев, офіцер, актор, того, хто вродився її жіночим очам на щодобу і подобається їй лише тому, що він той самий, хто вперше викличе в ній владне бажання розкрити свої обійми.

Він уже ревнував її до того майбутнього, як часом ревнував до невідомого минулого; зате всі приятелі молодої жінки вже починали її ревнувати до нього. Вони говорили про це між собою, а іноді навіть наважувалися на обережні й неясні натяки при ній. Одні вважали, що він її коханець. Інші згоджувалися з думкою Лямарта й запевняли, що вона, як завжди, бавиться тим, що морочить його, а їх доводить до озлоблення й розпачу — та й більше нічого. Занепокоївся і її батько, він зробив їй кілька зауважень, але вона вислухала їх згорда. І що більше зростав навкруги неї гомін, то з більшою впертістю вона одверто віддавала перевагу Маріюлеві, дивно суперечачи своїй звичайній обачності.

Але його трохи непокоїли ті поголоски. Він їй сказав про це.

— Що мені до того! — мовила вона.

— Якби ж ви хоч справді мене любили!

— А хіба ж я вас не люблю, мій друже?

— І так, і ні. Ви дуже любите мене в себе вдома і мало — в іншому місці. А я волів би навпаки — для себе і навіть для вас.

Вона засміялася й шепнула:

— Робив, що можеш.

Він знов почав:

— Коли б ви знали, як мене хвилюють зусилля мої зворушити вас. То в мене таке враження, ніби я хочу сходити щось невловиме, то я ніби обіймаю кригу, а вона мене заморожує і тане в моїх руках.

Вона нічого не відповідала, бо неполюбляла розмов на цю тему. У неї з'явився той неуважний вираз, що бував часто в Отейлі.

Він не зважився наполягати. Він дивився на неї з таким захватом, з яким дивляться в музеях на коштовні речі, котрі не можна забрати до себе.

Його дні, його ночі обернулися в безконечні години страждання, бо він жив з невідчепною думкою, навіть

більше — невідступним почуттям, що вона його і не була, що вона скорена й нескорена, віддалася й не належить йому. Він жив коло неї, зовсім близько, але вона залишалася все тією ж далекою, і він любив її з усією незаспокоєною жадобою душі й тіла. Як і на початку їхнього зв'язку, він почав писати до неї. Одного разу він уже подолав чорнилом її цноту; може, чорнилом йому вдасться перемогти і це останнє — внутрішній і таємний опір. Він став одвідувати її рідше, зате майже щоденно твердив їй у листах про марність свого любовного пориву. Час від часу, коли вони бували особливо красномовні, палкі, скорботні, вона відповідала йому. Її листи, зумисне позначені опівнічною годиною, другою або навіть третьою годинами ночі, були ясні, точні, добре обмірковані та прихильні, вони підбадьорювали й доводили до розпачу. В тих листах було багато розуму, дотепу, навіть фантазії. Але хоч скільки б він їх перечитував, хоч як би вважав їх за справедливі, розумні, гарно написані, милі, приємні для його чоловічої пихи, він не знаходив у них душі. Душі в них було не більше, ніж поцілунків, що їх вона дарувала в отейльському флігелі.

Він дошукувався причини. І, проказуючи ці листи напам'ять, він зрештою так добре їх вивчив, що збагнув причину: бо в писанні узнаєш людину найкраще. Слова засліплюють і одурюють, бо їх супроводжує міміка, оскільки видно, як вони зриваються з уст, а вуста подобаються, і очі ваблять. Але чорні слова на білому папері — сама оголена душа.

Завдяки викрутам красномовства, професійній зручності, звичці орудувати пером для розв'язання всіляких буденних справ, чоловікові часто щастить приховувати свою натуру за безособовим — діловим чи літературним — стилем. А жінка пише майже лише для того, щоб поговорити про себе, і в кожне слово вкладає трохи себе самої. Їй не знані хитрощі стилю, і в простодушних виразах вона зраджує себе цілком. Він пригадав листи й мемуари славетних жінок, прочитані ним. Як яскраво виступали там усі вони — і манірницьі, і дотепні, й чулі! А листи пані де Бюрн його особливо вражали тим, що в них ніколи не виявлялося найменшої чужості. Ця жінка думала, але не почувала. Він пригадав собі інші листи. Він одержував їх багато. Одна міщаночка — вона зустрілася йому під час подорожі і любила його три місяці, — писала йому чудові

листи, сповнені трепету, дотепності і несподіванок. Він навіть дивувався гнучкості, мальовничій вишуканості та розмаїтості її стилю. Чим пояснити той дар? Тільки тим, що вона була дуже чутлива, та й годі. Жінка не вибирає виразів: їх підказує її розумові шире почуття; вона не копається в словниках. Коли вона сильно почуває, то висловлюється дуже влучно, легко й без штукарства, під впливом своєї мінливої щирості.

Саме непідробну сутність своєї коханки силкувався він знайти в рядках, які вона писала йому. Вона писала ласкаво й тонко. Але чому в неї не знаходилося для нього чогось іншого? Він-то знайшов для неї слова правдиві й палкі, як жар!

Коли слуга подавав йому пошту, він поглядом відшукував жаданий почерк на конверті і, пізнавши його, зазнавав мимовільного трепету, серце його починало колотитися. Він простягав руку і брав листа. Ще раз дивився на адресу і розривав конверта. Що вона йому скаже? Чи буде там слово «любити»? Ніколи вона його не писала, ніколи не вимовила, не додавши «дуже»: «Я вас дуже люблю», «Я вас палко люблю», «Хіба ж я вас не люблю?» Він добре знав ці вирази, що втрачали сенс від того, що до них додається. Хіба можуть існувати якісь мірки, коли когось опановує кохання? Хіба можна судити, чи ти добре кохаєш, чи погано? Дуже любити — як це мало! Коли любиш — просто любиш, пі більше ні менше. Це не потребує ніяких додатків. Поза цим словом не можна нічого ні придумати, ні сказати. Воно коротке, воно самодостатнє. Воно стає тілом, душею, життям, цілою істотою. Його почуваєш, як пал крові, вдихаєш, як повітря, носиш у собі, як Думку, бо воно стає єдиною Думкою. Крім нього, ніщо не існує. Це не слово, це невимовний стан, зображений кількома літерами. Хоч би що ти робив, ти нічого не робиш, нічого не бачиш, нічого не відчуваєш, нічим не тишишся, пі від чого не страждаєш так, як раніш. Маріоль став здобиччю цього короткого дієслова; і його погляд пробігав по рядках, шукаючи хоч ознаки ніжності, подібної до його почуття. Правда, він знаходив там лише те, що дозволяло казати самому собі: «Вона дуже мене любить», але аж ніяк не вигукнути: «Вона мене любить!» Вона в листуванні провадила далі гарний і поетичний роман, початий на горі Сеп-Мішель. То була любовна література, але не любов.

Скінчивши читати й перечитувати, він замикав у шухляді ті милі листи, що викликали в ньому розпач, і сідав у кріслі. Вже багато тяжких годин провів він так.

З часом вона почала відповідати рідше, їй, напевне, обридло складати фрази і говорити все про одне й те саме. До того ж вона переживала смугу світських хвилювань; і Андре почував те з гострим болем, що його завдають стражденним серцям дрібні прикrostі.

Тієї зими давалося багато балів. Якийсь вихор забав охопив і закрутив Париж. Цілі ночі по місту їздили фіакри й карети, за піднятими шибками яких мелькали, як білі привиди, постаті пишно вбраних жінок. Усі бавилися: тільки й було розмов, що про вистави й бали, ранкові та вечірні прийоми. Ця жадоба розваг, ніби якась пошесть, раптом охопила всі шари суспільства і не минула й пані де Бюрн.

Почалося це з балетної вистави в австрійському посольстві, де її краса мала великий успіх. Граф фон Бернгауз познайомив її з дружиною посла, княгинею фон Мальтен, яку вона зразу й остаточно зачарувала. Вона за короткий час стала близькою приятелькою княгині, а через неї швидко поширила свої стосунки в найвишуканіших дипломатичних і великосвітських колах. Її грація, чарівність, розум, елегантність, її рідкісна дотепність сприяли її швидкому тріумфу, зробили її модною, висунули в перший ряд, і найтитулованіші жінки Франції захотіли бувати в неї.

Щопонеділка цілий ряд карет з гербами стояв уздовж тротуару на вулиці Генерала Фуа, і лакеї розгублювалися, плутаючи герцогинь з маркізами, графінь з баронесами, коли виголошували ці гучні імена в дверях віталень.

Все це п'янило її. Компліменти, запросини, шана, почуття, що вона стала одною з тих улюблениць, яких Париж вітає, пестить, обожає, доки триває його захват; радість від свідомості, що її так леліють, запрошують, милуються нею, що вона всюди бажана, викликала в її душі гострий напад снобізму.

Її артистичний клан спробував був боротися, і цей бунт об'єднав усіх її давніх друзів. Навіть Френеля вони прийняли й зарахували до своїх лав, і він став силою в тій лізі; а очолив її Маріоль, бо всі знали про його вплив на пані де Бюрн та її прихильність до нього.

Але сам він, спостерігаючи, як вона літає у вихорі запаморочливих світських успіхів, нагадував дитину, що дивиться, як летить червона повітряна куля, випущена з рук.

Йому здавалося, ніби вона вписується в чепурній, яскравій, танцюючій юрбі, іде далеко-далеко від солодкого таємного почуття, що він його так сподівався, і він став ревнувати її до всіх і до всього, до чоловіків, до жінок, до речей. Він ненавидів увесь спосіб її життя, всіх, хто її оточував, усі бенкети, куди вона ходила, бали, музику, театри, бо все те забирало її частками, поглинало її дні та її вечори; а для спілкування з ним їй залишалися тільки рідкі вільні години. Його так мучила ця затаєна образа, що він мало не заслаб, і почав приходити до неї з таким змарнілим обличчям, що вона якось запитала:

— Що з вами? Ви так змінилися, так стали худнути.

— Зі мною те, що я занадто кохаю вас,— сказав він.

Вона кинула на нього вдячний погляд.

— Не можна любити занадто, мій друже.

— І це ви так говорите?

— Звичайно.

— І ви не розумієте, що я вмираю від того, що кохаю вас марно?

— Передусім ви мене кохаєте не марно. А потім, від цього не вмирають. Нарешті, всі наші друзі заздрять вам, а це є доказ того, що кінець кінцем я ставлюся до вас не так уже й погано.

Він узяв її за руку.

— Ви не розумієте мене!

— Ні, я добре розумію.

— Чи ви чуєте, як я безнастанно, в розпачі кличу ваше серце?

— Чую.

— І що ж?

— І... то мені дуже прикро, бо я вас кохаю без краю.

— Іншими словами...

— Іншими словами, ви кажете мені: «Будьте такою, як я: думайте, почувайте і висловлюйтесь, як я». Але я не можу так, мій бідний друже. Я така, яка є. Треба мене приймати такою, якою я створена, такою я вам віддалася, я не шкодую за тим і не хочу відступати: адже ви для мене — найдорожчий за всіх на світі.

— Ви не любите мене.

— Я люблю вас найбільшою любов'ю, на яку я здатна. Якщо вона така, а не інакша, і не може бути сильнішою, то хіба ж це моя вина?

— Коли б я був певен того, то я б, може, задовольнився тим, що є.

— Що ви хочете сказати?

— Я хочу сказати, що вважаю вас здатною кохати по-іншому, але вже не вірю в те, що можу викликати в вас щире кохання.

— Ні, мій друже, ви помиляєтесь. Ви мені дорожчий, ніж будь-хто колись був і буде. Принаймні я в цьому переконана. У мене велика заслуга перед вами в тому, що я не брешу, не підробляюсь під ваш ідеал, у той час як багато жінок зробили б інакше. Будьте вдячні мені за це, не хвилюйтеся, не нервуйтеся; вірте в моє щире кохання, воно належить вам цілком.

Він прошепотів, розуміючи, які вони далекі одне від одного:

— Яке чудне розуміння любові і яка чудна манера говорити про неї! Я справді той, кого ви часто хочете мати на стільці поруч себе. Для мене ж ви — цілий світ; я знаю в ньому тільки вас, почуваю вас одну, мені треба тільки вас.

Вона ласкаво всміхнулася й відповіла:

— Я це знаю, відчуваю, розумію. Я в захваті від цього, і я кажу: любіть мене так завжди, коли це можливо, бо для мене це справжнє щастя; але не примушуйте мене грати перед вами комедію, мені це було б важко, та й це не гідне нас. З деякого часу я вже почуваю, як назріває ця криза, вона для мене болюча, бо я дуже прихильна до вас, але я не можу переламати свою натуру аж так, щоб зробити її подібною до вашої. Беріть мене таку, як я є.

Він раптом спитав:

— Чи ви думали, чи ви гадали хоч один день, хоч одну годину, до того чи пізніше, що ви можете покохати мене інакше?

Йй тяжко було відповісти, і вона міркувала кілька хвилин.

Він тривожно чекав і знов почав:

— Бачите, ви самі добре усвідомлюєте, що мріяли зовсім про інше.

Вона прошепотіла повільно:

— Я могла одну хвилину і помилятися в собі самій.

«Наше сердце». Худ. Рене Лелон.

«Наше сердце». Худ. Рене Лелюк.

«Дядько Мілон». Худ. Шарль Юар.

«Сліпий». Худ. Шарль Юар.

Він скрикнув:

— Ах, які тонкощі, яка психологія! Про сердечні пориви так не говорять.

Вона все ще міркувала, зацікавлена власною думкою, цим самоаналізом, самовивченням, а потім додала:

— Перш ніж полюбити вас, як я тепер вас люблю, можливо, мені на одну мить повірилося, що я буду більше... більше захоплена вами... але тоді я, напевне, була б не така проста, не така одверта... може, не така щира згодом.

— Чому не така щира згодом?

— Бо ви замикаєте кохання в формулу: «Все або нічого», а «Все або нічого», по-моєму, означає: «Спочатку все і потім нічого». А ось коли починається це «нічого», то жінка вдається до брехні.

Він заговорив, дуже схвильований:

— Але ви не розумієте мого горя й моєї муки, коли я думаю, що ви могли б кохати мене інакше. Вам це привиділося, отже, ви покохаете когось іншого.

Вона не вагаючись відповіла:

— Не думаю.

— А чому? Справді — чому? Якщо ви мали передчуття кохання, якщо вас торкнулося віяння нездійсненої й болісної надії злитися своїм життям, душею й тілом з іншою істотою, зникнути в ній і взяти її в себе, якщо ви відчули можливість того невимовного душевного стану, то рано чи пізно ви зазнаєте його.

— Ні. Моя уява ошукала мене й сама ошукалася. Я віддаю вам усе, що можу віддати. Я багато про це думала відтоді, як стала вашою коханкою. Завважте, я нічого не боюся, навіть слів. Справді, я переконана, що не можу кохати ані більше, ані краще, ніж кохаю тепер. Бачите, я говорю з вами, як сама з собою. Я чиню так тому, що ви дуже розумний, ви все розумієте, до всього доскіпуетесь і що нічого од вас не ховати — найкращий, єдиний спосіб зв'язати вас міцно, тісно і надовго. Ось чого я сподіваюся, мій друже.

Він слухав її так, як п'є той, хто вмирає від спраги, він кинувся навколішки, припав обличчям до її сукні. Він тулив до вуст її маленькі ручки, проказуючи: «Дякую! Дякую!» Коли він підвів голову й поглянув на неї, то в неї на очах бриніли сльози. І, обвинувивши руками голову Андре, вона ніжно пригорнула його до себе, нахилилася й поцілувала його в очі.

— Сідайте,— мовила вона.— Не дуже обачно ставати передо мною навколішки тут.

Він сів, і, після того як вони кілька хвилин мовчки дивилися одне на одного, вона спитала, чи не проведе він її колись днями на виставку скульптора Пределе, дуже хваленого скрізь. Вона має в своїй прибиральні чудову статуетку його роботи — бронзового Амура, що ллє воду до ванни,— і їй хочеться побачити зібрані у Варенській галереї усі твори цього прекрасного митця, що ось уже цілий тиждень зводить із розуму Париж.

Вони призначили день, і Маріюль підвівся, збираючись іти.

— Хотите зустрітиса завтра в Отейлі? — запитала вона пошепки.

— Ще б пак!

І він пішов, приголомшений радощами, сп'янілий од того «а може», що ніколи не вмирає в закоханому серці.

VI

Карета пані де Бюрн, запряжена парою коней, швидко котилася по вулиці Гренель. Стояли перші дні квітня, але спізнїлий дощ із снігом та градом порошав у шибки карети й відскакував на брук, уже посипаний білими зернятками. Люди під парасольками йшли квапливо, ховаючись у піднятї коміри пальт. Після двох тижнів чудової погоди вернувся огидний передвесняний холод і знов морозив і пощипував шкіру.

Поставивши ноги на грїлку з окропом, загорнувчись у пухнасте й тонке хутро, яке зігрївало її крізь сукню своїми вкрадливими й ніжними пестоцями, такими любосно-приємними її шкірі, що так боялася дотиків, молода жінка з прикрїстю думала про те, як найпізніше через годину їй треба буде найняти фіакра, щоб їхати до Маріюля в Отейль.

Їй дуже хотїлося послати йому телеграму, але вже два місяці вона дала собі слово вдаватися до цього якомога рідше, всіма силами намагаючись любити його так, як він її любив.

Побачивши, як він страждає, вона розжалобилася, а після тої розмови, коли вона в пориві щирого розчулення поцілувала його очі, справді стала з ним ніжніша й лагідніша.

Дивуючись зі своєї мимовільної байдужості, вона питала себе, чи не полюбить вона його кінець кінцем, як багато жінок люблять своїх коханців? Адже ж вона почувала до нього глибоку прихильність, він подобався їй більше за всіх.

Причиною такої безтурботної неуважності в любові могли бути тільки лінощі її серця, а ті лінощі можна перемогти, як і всякі інші.

Вона спробувала. Вона намагалася запалити себе, думаючи про нього, намагалася надихнути себе в дні побачень. Інколи їй це справді вдавалося, так як ото лякаєш самого себе вночі, думаючи про злодіїв та привиди.

Вона навіть змушувала себе, трохи захоплюючись цією грою в жагу, бути лагіднішою, бути ніжнішою. Спочатку це в неї виходило, і він п'янів до нестями.

Тоді вона повірила, ніби в ній розгорається запал, подібний до того, який, вона відчувала, палить його. Її колишня надія на кохання, яка то спалахувала, то гасла і здалася здійсненою того вечора, коли вона, мріючи в біло-молочному нічному тумані біля бухти Сен-Мішель, зважилася віддатись, знов відродилася, не така привабна, менше евіяна поетичним серпанком фантазії, але зате виразніша, людяніша, звільнена від давніх ілюзій досвідом цього любовного зв'язку.

Даремно викликала вона й підстерігала в собі ті владні пориви, що нестримно й неподільно ваблять цілу істоту до істоти другої і пароджуються нібито вслід за тим, як зілються тіла, охоплені душевним хвилюванням. Тих поривів так і не було.

А все ж вона прикидалася захопленою, часто призначала побачення, казала йому: «Я відчуваю, що я все дужче вас люблю». Одначе її поступово опановувала втома й несила дурити далі себе і його. Здивовано спостерігала вона, що його поцілунки потроху починають її дратувати, хоча вона й не цілком до них байдужа. Вона переконувалася в цьому з тієї дивної втоми, яку відчувала з самого ранку того дня, коли вони мали зустрітись. Чому в ці дні не відчувала вона, як стільки інших жінок, що тіло її, навпаки, охоплене хвилюючим чеканням любих пестоців? Вона піддавалася їм, приймала їх з ніжною покорою, потім здавалася, поступаючись брутальній силі, і мимоволі трепетала, але без захвату. Невже її тіло, таке вишукане, таке делікатне, надзвичайно витончене й аристократичне,

таїть у собі якусь невідому цноту, цноту, притаманну вищій священній істоті і ще не усвідомлену її такою сучасною душею?

Потроху Маріоль зрозумів це. Він бачив, як вичахає той штучний запал. Він здогадався про її самовіддану спробу, і смертельна, беспорядна туга закралася йому в душу.

Тепер їй стало ясно, як і йому, що спроба не вийшла і всяка надія пропала. Сьогодні ж, тепло закутана в хутро, поставивши ноги на грілку, приємно щулячись і спостерігаючи, як град переїщить по каретних шибках, вона навіть не знаходила в собі відваги вийти з цього тепла й переїсти в холодний екіпаж, щоб їхати до свого бідолашного друга.

А втім, їй ані на хвилину не спадало на думку відступити і порвати з ним, відмовитися від його пестошів. Вона надто добре знала, що для того щоб цілком поневолити закоханого і зберегти його для себе одної, не боячись суперництва інших жінок, треба віддаватися йому, треба оплутати його тим ланцюгом, що сковує тіла. Вона те знала, бо то споконвічний закон, логічний, безперечний. Цього вимагає й порядність, а вона хотіла бути з ним порядною, ставитися до нього як чесна коханка. Отож вона знов віддасться і віддаватиметься завжди; але нащо ж так часто? Адже коли їхні зустрічі будуть рідші, вони стануть для нього ще бажаніші, набудуть чару оновлення, обернуться в коштовні хвилини щастя, які вона даруватиме йому і які не слід розтринькувати?

Щоразу, їдучи до Отейля, вона мала таке почуття, ніби везе йому дорогоцінну жертву, найкоштовніший дарунок. Коли так дарують, то радість дарувати невіддільна від думки, що це самопожертва; це не сп'яніння від того, що віддаєш себе, а гордість від власної великодушності й задоволення від того, що можеш ощасливити людину.

Вона навіть подумала, що кохання Андре триватиме довше, якщо вона не так часто віддаватиметься йому, бо всякий піст посилює голод, а почуттєве бажання — всього лиш голод. Ставши на тому, вона вирішила того ж таки дня поїхати до Отейля, але вдати недужу. Тепер ця подорож, що за хвилину перед тим здавалася їй такою прикрою через негоду, раптом видалася їй зовсім приємною; і вона зрозуміла, сміючися з себе самої і з цієї раптової зміни, чому їй так прикро терпіти таку, здавалось би,

природну річ. Тільки що вона противилася, а тепер їхала охоче. Вона противилася тому, бо заздалегідь уявляла собі силу неприємних подробиць побачення. Вона завжди колола собі пальці шпильками, бо не вмiла ними орудувати добре; не знаходила своєї одежі, котру розкидала по кімнаті, похапцем роздягаючись, заклопотана вже тим, що доведеться одбувати ту неприємну повинність — одягатися без сторонньої допомоги.

Вона спинилася на цій думці, вперше як слід її усвідомивши та зрозумівши, що й до чого. Чи немає все-таки чогось вульгарного й огидного в такому коханні, призначеному на певну годину, передбаченому за день чи два, немов ділове побачення або лікарський огляд? Після несподіваного довгого перебування на самоті, невимушеного і п'яного, цілком природно зривається з вуст поцілунок, що єднає вуста, які одне одного зачарували, прикликали, звабили ніжними й палкими словами. Але як не схожі на це зовсім не раптові, а заздалегідь намічені поцілунки, по які вона їздила раз на тиждень з годинником у руці. Вона розуміла це так ясно, що інколи, в непризначені дні, в неї спалахувало невиразне бажання поїхати до нього, в той час як вона майже зовсім не відчувала такого бажання, вирушаючи туди тайкома, замiтаючи слiди, як переслідуваний злодій, у брудному фіякрі, коли всі ці прикрі дрібниці відвертали від нього її думки.

Ах, та отейльська година! Вона стежила за її наближенням на годинниках у всіх своїх приятельок; вона бачила, як та година настає, хвилина по хвилині, у пані де Фремін, у маркізи де Братіан, у вродливої пані Ле Прієр, коли вона марнувала пообідній час, пурхаючи по всьому Парижу, аби не залишатися вдома, де несподіваний гість чи якась інша пригода могли б її затримати.

Раптом вона вирішила: «Сьогодні, в день посту, я поїду якнайпізніше, щоб не дратувати його». І вона відчинила в передній стінці карети непомітну внутрішню шафку, захovanу під чорним шовком, що ним була оббита карета, — як справжній дамський будуар. Коли розчинилися крихітні дверцята того схову, в ньому блиснуло дзеркало на шарнірах; пані де Бюрн висунула його врівень зі своїм обличчям. Позаду дзеркала в атласних нішах лежало кілька срібних речей: пудрениця, олівець для губ, дві пляшечки з парфумами, чорнильниця, перо, ножички, маленький ніжик, щоб розрізувати книжку — найновіший

роман, що його читаєш у дорозі. До оббиття причеплено чудового годинничка, крихітного й круглого, як золотий горіх: він показував четверту.

Пані де Бюрн подумала: «Маю ще принаймні годину» — і натисла кнопку, щоб виїзний лакей, який сидів поруч кучера, взяв слухову трубку й вислухав наказ.

Вона взяла другий кінець трубки, захований у оббитті карети, і, наблизивши губи до рунора з гірського кришталю, наказала:

— До австрійського посольства.

Потім почала розглядати себе в дзеркалі. Вона дивилася на себе, як завжди, з тим почуттям задоволення, якого зазнаєш при зустрічі з найлюбішою істотою; далі трохи відкрила хутро, щоб оглянути своє вбрання. На ній була тепла сукня, розрахована на останні зимові дні. Комір оздоблений смужкою з тонкого, легкого пір'я, такого білого, що воно ніби аж світилося. Воно трохи спускалося на плечі і набувало сіруватого відтінку, нагадуючи крила. Стан її був підперезаний такою самою пухнастою гірляндюю, і це надавало молодій жінці вигляду дикої пташки. На канелюшку, щось на зразок берета, стриміло інше пір'я — зухвала егретка яскравішої барви — все це гарненьке біляве створіння, здавалося, вичепурилося так для того, щоб полетіти слідом за плисками в сіре непогідне небо.

Вона ще милувалася собою, коли карета круто завернула під широку браму посольства. Пані де Бюрн запнула хутро, склала дзеркало, зачинила дверцята в шафці і, як карета спинилася, сказала кучерові:

— Вертайтеся додому. Ви мені більше не потрібні.

Потім спиталася в лівреїного лакея, що сховався назустріч їй з ганку:

— Чи вдома княгиня?

— Так, пані.

Вона зайшла, піднялась сходами й рушила до маленької вітальні, де княгиня фон Мальтен писала листи.

Побачивши свою приятельку, дружина посла підвелася дуже втішена, з осяяними радістю очима; вони поцілувалися аж двічі підряд у щоки, в куточки вуст.

Потім посідали поруч у маленьких кріслах перед каміном. Вони дуже любилися, подобалися одна одній без краю, розуміли одна одну в усьому, бо це були жінки одного типу, майже однакові, виховані в однаковій атмосфері й наділені однаковими почуттями, дарма що пані

фон Мальтен була родом шведка, одружена з австрійцем. І кожна з них мала для іншої якусь таємну й дивну притягальну силу, а через те, буваючи разом, вони почували справжню приємність і глибоке задоволення. Вони могли без ушину розмовляти цілі години про всяку всячину, цікаву обом просто тому, що вони весь час виявляли спільні смаки.

— Бачите, як я вас люблю! — казала пані де Бюрн. — Ввечері ви в мене обідаєте, а я не могла втриматися, щоб не побачитися з вами удень. Це якась пристрасть, моя люба!

— Так само, як і в мене, — відповіла шведка, усміхаючись.

І, за звичкою, вони розсипали одна одній люб'язності і кокетували не менше, ніж із чоловіком, але інакше, бо воювали вже не як вороги, а як суперниці.

Пані де Бюрн, розмовляючи, поглядала на годинника. Була майже п'ята. Він чекав уже цілу годину. «Досить», — подумала вона, підводячись.

— Уже? — вигукнула княгиня.

Гостя рішуче відповіла:

— Так, я послішаю, мене чекають. З далеко більшою охотою я залишилася б з вами.

Вони знов поцілувалися; пані де Бюрн попросила, щоб послали по фіакр, і поїхала.

Князячка, кульгаючи, насилу тягла стару карету. І те кульгання, втому тварини пані де Бюрн відчувала і в собі самій. Як і цій шкапі, переїзд здавався їй довгим і тяжким. Іподі їй тишила радість побачити Андре, але їй було прикро від того, як вона збиралася з ним учинити.

Вона застала його зовсім замерзлого за хврткою. Рясний мокрий сніг крутився в гілках дерев. Поки вони йшли до флігелька, крижана крупа лопотіла по їхній парасольці. Ноги грузли в болоті.

Садок здавався сумним, скорботним, мертвим, у грізюці. Андре був блідий. Він дуже мучився.

— Боже, який холод! — скрикнула вона.

А проте у обох кімнатах яскраво палали каміни. Але їх розпалили тільки в полудень, і просяклі вогкістю стіни ще не встигли просохнути. Від холоду на тілі виступали сироти.

Вона додала:

— Мені не хочеться знімати хутра.

Вона лише трохи розкрила хутро і показала оздоблену пір'ям сукню, в якій вона здавалася одною з тих мерзлякуватих перелітних пташок, що весь час мандрують з місця на місце.

Він сів коло неї.

Вона знов заговорила:

— Сьогодні в мене чарівне товариство на обіді. Я вже наперед тішуся з того.

— А хто ж буде?

— Гм... передусім ви; потім Пределе,— я так хочу познайомитися з ним.

— Он як! Буде Пределе?

— Так, Лямарт його приведе.

— Але ж Пределе зовсім вам не підходить! Скульптори взагалі не створені, щоб подобатися гарним жінкам, а цей особливо.

— Ні, мій любий, не може бути. Я так ним захоплююся!

За останні два місяці після виставки у Варенській галереї скульптор Пределе завоював і скорив увесь Париж. Його й давніше високо шанували та цінили; про нього казали: «Він ліпить чудові статуетки». Та коли художники й знавці були запрошені висловитися про його творчість у цілому, про роботи, зібрані в залах на вулиці Варена, стався справжній вибух захвату.

Тут відкрилися такі несподівані чари, такий особливий хист передавати вишуканість та грацію, що здавалося, ніби ти присутній при народженні нової краси.

Він спеціалізувався на піводягнених фігурках, ніжні й ледь прикриті обриси яких він віддавав надзвичайно досконало. Особливо його танцюристки, яких він зображав у численних етюдах, виказували своїми жестами, своїми позами, гармонією постави й рухів усю неповторну й гнучку красу, затаєну в жіночому тілі.

Уже цілий місяць пані де Бюрн невідступно намагалася якось залучити його до себе. Але казали, що митець відлюдько, навіть трохи вовкуватий. Нарешті вона домоглася свого за допомогою Лямарта, який написав щиру й захоплену похвалу скульпторові, за що той був дуже вдячний.

Маріоль запитав:

— А хто ще буде?

— Княгиня фон Мальтен.

Йому стало прикро. Ця жінка не подобалася йому.

— А ще?

— Масіваль, Бернгауз і Жорж де Мальтрі. Це вже всі; лише мої обранці. А ви знайомі з Пределе?

— Так, трохи.

— Вам він подобається?

— Це чудова людина; я ще не зустрівав нікого, хто так би кохався в своєму мистецтві і так захоплено говорив би про нього.

Вона страшенно втішилася і знову промовила:

— Буде чудово.

Він узяв її руку під хутром. Злегка стиснув її, потім поцілував. Тоді вона раптом згадала, що забула прикинутися хворою, і, похапцем шукаючи іншої причини, шепнула:

— Боже, який холод!

— Та що ви!

— Я змерзла до кісток.

Він устав, щоб подивитися на градусник; у кімнаті справді було прохолодно.

Потім він знову сів коло неї.

Вона сказала: «Боже, який холод!» — і йому здалося, що він розуміє зміст цих слів. Останні три тижні він при кожній зустрічі помічав, як неухильно слабшають її зусилля бути ніжною. Він догадувався, що вона так стомила від того удавання, що вже нездатна його провадити далі, а сам він почував такий розпач од її холодності, його так гризло марне й несамовите бажання, що в години розпачливої самотності він вирішив: «Краще порвати, ніж жити так і далі».

Він спитав у неї, щоб переконатися в її намірах:

— Ви сьогодні навіть хутра не знімаєте?

— О ні,— відповіла вона,— я трохи кашляю. Від цієї жахливої погоди я простудилася. Боюся зовсім захворіти.

Помовчавши, вона додала:

— Мені дуже хотілося вас бачити, а то б не приїхала.

Він не відповідав, бо серце його краялося з горя, стисалося од люті, а вона знову заговорила:

— Після того, як цілих два тижні стояла така чудова погода, це похолодання дуже небезпечне.

Вона дивилася в садок, де мокрі сніжинки кружляли в гіллі дерев, уже зазеленілих.

А він дивився на неї й думав: «Оце її любов!» Уперше прокинулася в ньому якась ненависть одуреного самця до

цієї невольної душі, до цього обличчя, до цього жіночого тіла — такого бажаного й недосяжного.

«Вона каже, що їй холодно, — думав він. — Їй холодно тільки тому, що я тут. Якби йшлося про якусь розвагу, про одну з тих дурних примх, що заповнюють порожнє існування цих нікчемних істот, то вона б ні на що не дивилася, вона б важила самим життям. Хіба ж не їздить вона в пайхолодніші дні у відкритій кареті, щоб виставити на показ свої туалети? Ах, тепер усі вони такі».

Він дивився на неї, таку спокійну супроти нього. І знав: за тим чолом, за тим маленьким коханим чолом, була одна думка, як би перервати побачення, бо воно робилося занадто вже обтяжливим.

Невже існували, невже ще існують на світі жагучі жінки? Жінки, що їх вражає чуття, що мучаться, плачуть, віддаються з захватом, обіймають, пестять і воркують, що кохають так само тілом, як і душею, виявляють любов словами і поглядами, жінки з палким серцем, пестливою рукою, що зважуються на все, бо кохають, і йдуть, чи то вдень, чи вночі, незважаючи на переслідування й погрози, безстрашні й трепетні, йдуть до того, хто візьме їх у свої обійми, а вони нетямляться й знемагають від щастя?

Ох, яке страшне таке кохання, що ним тепер він скутий: кохання без виходу, без кіпця, без утіхи і без триумфу, виснажливе, розпачливе, неспокійне; кохання без ніжності й захоплення, що викликає лише передчуття й розчарування, муку й сльози і дає пізнати екстаз поділених пестошів лише в нестерпучому жалі за поцілунками, яких не можна пробудити на устах холодних, неплідних і сухих, як мертве листя.

Він дивився на неї, чарівну в сукні, прикрашеній перами, яка щільно облягала стан. Чи не є ті вбрання — заздрісні сторожі, кокетливі й дорогоцінні перешкоди, що закривають і таять від нього його коханку, — тими лютьми ворогами, яких ще важче подолати, ніж саму жінку?

— У вас чудова сукня, — мовив він, не бажаючи говорити про те, що його мучить.

Вона відповіла, всміхаючись:

— А ось побачите, яка буде ввечері.

Потім вона кашлянула кілька разів підряд і сказала:

— Я зовсім застуджусь. Відпустіть мене, мій друже. Сонце скоро знов засвітить, і я так само.

Він не став наполягати, знесилений, розуміючи, що тепер уже ніщо не в змозі перемогти байдужості цієї істоти, позбавленої пориву, що все скінчено, треба покинути і покинути навіки сподівання, не чекати більше ні схвильованих слів від цих спокійних уст, ні вогню від цих холодних очей. І раптом у ньому зродилося несамовите бажання позбутися її нестерпного панування. Вона розп'яла його на хресті; він сховався кров'ю, а вона дивилася, як він конає, не розуміла його страждання і навіть раділа, що він мучиться через неї. Але він одірветься від цього смертного стовпа, залишаючи на ньому шматки свого тіла, клапти шкіри і все своє розшарпане серце. Він утече, як звір, смертельно поранений мисливцями, він сховається десь у глушині, і там, можливо, його рани загояться, і він почуватиме лише глухий біль, що від нього аж до самої смерті здригається скалічена людина.

— Що ж, прощайте! — промовив він.

Її вразив його смутний голос, і вона поправила:

— До вечора, мій друже.

Він проказав і собі:

— До вечора... прощайте.

Потім провів її до хвіртки, а повернувшись, сів сам коло вогню.

Сам! Як холодно, справді! І як сумно! Кінець! Ох, яка страшна думка! Кінець сподіванкам, чеканню, мріям про неї і тому сердечному полум'ю, завдяки якому ми живемо справжнім життям на цій тьмяній землі, ніби веселі вогнища, запалелі темного вечора. Прощайте, ночі, проведені в самотньому зворушенні, коли він майже до світанку ходив по своїй кімнаті, думаючи про неї, і пробудження, коли він говорив сам собі, розплющуючи очі: «Сьогодні я побачу її в нашому будиночку».

Як він її кохав! Як він її кохав! Як то тяжко буде зцілитися від цього і як багато піде на це часу! Вона пішла, бо їй було холодно! Він усе ще бачив її перед собою, бачив її, як живу, і вона дивилася на нього й чарувала, чарувала, щоб дужче розкряти йому серце. О, як влучно вона його вразила! Вразила наскрізь одним-єдиним ударом! І він почув той біль; тепер це вже давня рана, роз'ятрена, тоді перев'язана нею, а тепер уже невігойна, бо вона вгородила в неї, немов ножа, свою згубну байдужість. Він почував навіть, як кров з пораненого серця точилася в його нутроці, наповнюючи його тіло, підсту-

пала до горла й душила його. Тоді, затуливши руками очі, немов для того, щоб сховати від себе самого це безсилля, він заплакав. Вона пішла, бо було холодно! А він пішов би голий по снігу, аби тільки зустрітися з нею. Він кинувся б з високого даху, аби тільки впасти їй до ніг. Йому згадалася давня історія, обернута в легенду і зв'язана з горою «Двох коханців», повз яку проїздиш дорогою на Руан. Одна дівчина на догоду жорстокому капризові свого батька, що не погоджувався віддати її за коханого, поки вона не донесе свого нареченого на вершину крутої гори, дотягла його туди, доповзла на руках і колінах і тут же вмерла. Отож кохання тепер тільки легенда, придатна лише на те, щоб про неї співати у віршах і розказувати в брехливих романах?

Хіба його коханка не сказала йому під час одної з їхніх перших зустрічей фразу, що завжди йому згадувалася: «Нинішні чоловіки не кохають теперішніх жінок так глибоко, щоб справді страждати через них. Вірте мені, я знаю і тих, і тих.— І якщо вона помилилася в ньому, то зовсім не помилилася в собі, бо ще додала: — У всякому разі, попереджаю вас, що сама я не здатна закохатися ні в кого...»

Ні в кого? Чи то ж напевне так? В нього — ні. Він у цьому тепер упевнений, але в когось іншого?

Чому вона не могла його покохати? Чому?

Тоді думка, що його життя не вдалося, думка, що вже давно напосідала на нього, змогла, притягнула його. Він нічого не звершив, нічого не досяг, нічого не добився, нічого не подолав. Мистецтва вабили його, але він не знайшов у собі ні відважності цілковито віддатися котромусь із них, ані тієї настирливої упертості, яка необхідна, щоб перемогти. Ні разу успіх не втішив його, ні разу захват перед чимось прекрасним не додав йому шляхетності і величчя. Єдине його могутнє зусилля — завоювати жіноче серце — так само не вдалося, як і інші. Зрештою він тільки невдаха, та й годі.

Він усе ще плакав, затуливши обличчя руками. Сльози спливали по щоках, змочували йому вуси, солили уста.

І гіркота їх ще збільшувала його жаль і розпач.

Коли він підвів голову, то побачив, що вже темно. Він ледве встиг заїхати додому й переодягтися, щоб іти до неї на обід.

Андре Маріоль приїхав до пані Мішель де Бюрн перший. Він сів і почав дивитися навкруг себе, на стіни, на речі, на оббиття, на дрібнички, на меблі, що стали йому дорогі, бо палежали їй, на ці звичні для нього кімнати, де він познайомився з нею, де знайшов її і знов знаходив стільки разів, де навчився її любити, де помітив у своєму серці кохання і почував, як воно зростає день у день, аж до години марної перемоги. З яким запалом чекав він її, бувало, в цьому чепурному куточку, створеному для неї як чудове обрамлення цієї надзвичайної істоти! І який знайомий йому був запах цієї вітальні, цих тканин — ніжний запах ірисів, благородний і простий! Тут він стільки разів трепетав від чекання, стільки разів тремтів од надії, тут спізнав стільки хвилювання і, наприкінці, стільки мук. Немов прощаючись із другом, стискав він бильця широкого крісла, де він так часто сидів, розмовляючи з нею, і милуючись її усмішкою, й упиваючись її голосом. Йому хотілося б, щоб ніхто не входив, навіть вона, хотілося б просидіти тут самому цілу ніч, думаючи про своє кохання, так, як сидять коло постелі умерлого. А на світанку він пішов би надовго, може, назавжди.

Двері відчинилися. Вона ввійшла і рушила до нього, простягнувши руку. Він опанував себе і нічим не зрадив свого хвилювання. То була не жінка, а живий букет немислимої краси.

Пояс із гвоздик оперізував її стан і, в'ючись, спадав аж до ніг. Оголені руки й плечі були обвиті гірляндами з незабудок і конвалій, а три чарівні орхідеї ніби виходили з її лона, й рожево-червона плоть цих надприродних квіток, здавалося, пестила її білу шкіру. Біляве волосся було всипане емалєвими фіалками, а в них сяяли дрібненькі діаманти. Інші діаманти тремтіли на золотих шпильках, сяючи, як роса, серед запашної оздоби її корсажа.

— У мене буде мігрень, — мовила вона. — Ну що ж, зате це мені личить.

Вона пахтіла, як весняний сад, була свіжіша за свої гірлянди. Андре дивився на неї засліплений і думав, що обняти її в цю хвилину було б таким самим варварством, як потоптати пишний квітник. Отже, тіло сучасних кокеток лише об'єкт для прикрас, лише річ для вбирання, а не для кохання. Вони подібні до квіток, до пташок, подібні

до сили інших речей так само, як до жінок. Їхні матері, жінки минулих поколінь, вдавалися до кокетства, допомагаючи красі, але передусім старалися подобатися безпосередньо знадою тіла, природною могутністю своєї грації, непоборним потягом, який збуджує в самцеві жіноче тіло. Тепер же кокетство зробилося всім; штучні мудрації стали головним засобом і водночас і метою, бо ж до них удаються навіть не стільки для того, щоб скорити чоловіків, як для того, щоб підстьобувати їхні ревності.

Для кого ж призначається це вбрання? Чи для нього, коханця, чи для знищення княгині де Мальтен?

Двері відчинилися: повідомили про її приїзд.

Пані де Бюрн кинулася до неї і, весь час дбаючи про свої орхідеї, поцілувала її напіврозтуленими устами, з гримаскою ніжності. То був милий, жаданий поцілунок, поцілунок, подарований обома від щирого серця.

Маріоль здригнувся. Ні разу вона не бігла до нього з такою поривчастою радістю; ніколи не цілувала його так; думка його зробила різкий стрибок, і він розпачливо сказав собі: «Ці жінки уже не для нас».

Прийшов Масіваль, а слідом за ним пан де Прадон, граф фон Бернгауз, потім Жорж де Мальтрі, сяючи англійським шиком.

Чекали тільки Лямарта й Пределе. Коли заговорили про скульптора, всі голоси злилися в одностайній хвалі.

«Він воскресив красу, віднайшов утрачену традицію Відродження і додав до неї щось нове: цілковиту щирість». На думку пана Жоржа де Мальтрі, він досяг надзвичайного, відтворюючи гнучкість людського тіла. Ці фрази ось уже два місяці повторювалися по всіх вітальнях, переходячи з уст в уста.

Нарешті прийшов сам скульптор. Усі були вражені. То був огрядний чоловік невиразного віку, з мужицькими плечима й великою головою, він мав різкі риси обличчя, великий ніс, м'ясисті губи, у волоссі й бороді сріблилася свина. У нього був вигляд боязкий і збентежений. Він якось незграбно відстовбурчував лікті, — мабуть, тому, що мав величезні руки, які стирчали з рукавів. Широкі, грубі, з волохатими й м'язистими пальцями, як у різника або в атлета, вони здавалися незугарними, недоладними, ніби соромилися самих себе і не знали, куди подітися.

Але обличчя його осявали ясні, сірі, проникливі й надзвичайно жваві очі. Тільки вони й живуть, здавалося,

в цьому важкому тілі. Вони дивились, пронизували, нищили, кидали всюди швидко, гостре й рухливе проміння, і почувалося, що той цікавий погляд одухотворений живим і сильним розумом.

Пані де Бюрн, трохи розчарована, чемно показала йому на крісло, і скульптор сів. Він так і не вставав з місця, певно, збентежений тим, що потрапив до цього дому.

Лямарт, щоб зрушити ту кригу, як спритний посередник, підійшов до свого приятеля.

— Мій любий, — мовив він, — я вам зараз покажу, де ви перебуваєте. Ви вже бачили нашу прекрасну господиню, а тепер подивіться, що її оточує.

Він показав на справжнє погруддя Гудонової роботи, що оздоблювало камін, потім на Булевім столпку Клодіонову статуетку — двох жінок, що танцювали обнявшись, і, нарешті, на чотири танагрських статуетки, вибрані з найкращих.

Тут обличчя в Пределе раптом засяяло, так ніби він у пустелі знайшов рідних дітей. Він підвівся і підійшов до античних глиняних фігурок; він узяв їх по дві зразу в свої страшні ручиська, створені ніби для того, щоб валити биків, так що пані де Бюрн злякалася за свої скарби. Але, торкаючись до статуеток, він ніби пестив їх, з такою надзвичайною делікатністю й зграбністю орудував ними, повертав їх у товстих пальцях, що зробилися спритними, як у жонглера. Дивлячись, як він розглядав і обмацував їх, можна було зрозуміти, що в душі й руках цього товстуна живе рідкісна, висока й чутлива ніжність до всіх витончених речей.

— Гарні? — спитав Лямарт.

Тоді скульптор почав їх вихвалити, немов вітаючи, і заговорив про найкращі з тих, що йому доводилося бачити; він говорив небагатослівно, глухуватим, але спокійним і певним голосом, висловлюючи ясну думку, знаючи ціну словам.

Потім він разом із письменником оглянув інші рідкісні речі, зібрані пані де Бюрн за порадами друзів. Він віддавав їм належне, радіючи і дивуючись, що знаходить їх тут, і все брав їх у руки й обережно крутив на всі боки, ніби вступаючи з ними в ніжне спілкування. Одна бронзова статуетка, тяжка, як гарматне ядро, стояла в темному кутку; він підняв її однією рукою, підніс до

світла, довго милувався нею, потім так само легко поставив на місце.

Лямарт промовив:

— Оце силак! Він на те створений, щоб воювати з мармуром і каменем.

На нього дивилися прихильно.

Слуга доповів:

— Обід на столі, пані.

Господиня взяла скульптора попід руку й рушила до вітальні; вона запропонувала йому місце праворуч від себе і з чемності запитала, як запитала б спадкоємця значного роду про точне походження його імення:

— Правда ж, пане, за вашим мистецтвом ще й така заслуга, що воно найдавніше?

Він одповів своїм спокійним голосом:

— Як сказати, пані. Біблійні пастухи грали на сопілку, отже, музика ніби найдавніша. Але за нашими уявленнями справжня музика існує не так уже давно, зате початок справжньої скульптури губиться в незапам'ятних часах.

Вона запитала:

— А ви любите музику?

Він відповів з поважною переконаністю:

— Я люблю всі мистецтва.

— А відомо, хто був перший скульптор?

Він поміркував і заговорив з ніжними інтонаціями, ніби розказував якусь зворушливу історію:

— За еллінськими переказами, творцем мистецтва різьблення був афінянин Дедал. Але найкрасивіша легенда приписує це відкриття сікіонському гончареві, на ім'я Дібутад. Його дочка Кора обвела стрілою тінь од профілю свого нареченого, а батько заповнив той контур глиною й виліпив обличчя. Так народилося моє мистецтво.

Лямарт зауважив:

— Чудово.

Потім після мовчання сказав:

— Ах, Пределе, чи не погодитесь ви...

І звернувся до пані де Бюрі:

— Ви, пані, не уявляєте собі, до чого приваблива буває ця людина, коли говорить про те, що любить, як він уміє це висловити, показати й викликати захват.

Але скульптор, очевидно, не мав охоти ані показувати, ані розбалакувати. Він застромив ріжок серветки за комі-

рець; щоб не поплямити жилетки, і їв суп зосереджено, з тією своєрідною пощапою, яку селяни мають до їжі.

Потім він випив келих вина й випростався, вже освоївшись з обстановкою, почувавши себе вільніше.

Він кілька разів поривався озирнутися, бо побачив відбиту в дзеркалі статуетку сучасної роботи, що стояла позад нього на коминку. Вона була йому не знайома, і він намагався угадати її автора.

Нарешті, не витримавши, він запитав:

— Це ж Фальг'єрова робота?

Пані де Бюрн засміялася:

— Так, Фальг'єрова. Як ви пізнали її в дзеркалі?

Він і собі всміхнувся:

— Ах, пані! Я чомусь з першого погляду пізнаю скульптуру людей, котрі займаються ще й малярством, і малярки тих, хто займається й різьбярством. Їхні роботи зовсім не подібні до творів художників, що цілком віддали себе якомусь одному мистецтву.

Лямарт, щоб дати своєму другові нагоду блиснути, попросив пояснень, і Пределе піймався на той гачок.

Не кваплячись, у точних словах він визначив і схарактеризував живопис скульпторів і скульптуру живописців, і то так ясно, свіжо й своєрідно, що всі слухали, не спускаючи його з ока. Заглиблюючись у своїх міркуваннях в історію мистецтва і черпаючи приклади з кожної доби, він дійшов аж до найдавніших італійських майстрів, що були водночас і скульпторами, й живописцями: Нікколо та Джованні Пізанських, Донателло, Лоренцо Гіберті. Він навів цікаву думку Дідро з цього питання і на закінчення згадав про браму баптистерія Сан-Джованні у Флоренції, де барельєфи роботи Гіберті такі живі й драматичні, що скоріше схожі на олійний живопис.

Своїми важкими руками, що рухалися так, неначе були повні глини, і все ж такими гнучкими й легкими, що вони чарували погляди, він так переконливо відтворював мистецькі твори, про які розповідав, що всі зацікавлено стежили, як його пальці ліпили над келихами й тарілками образи, про які він говорив.

Потім йому подали страву, яку він любив, і він замовк і взявся їсти.

Аж до кінця обіду він уже майже не говорив і ледве стежив за розмовою, що переходила від театральних новин до політичних поголосок, від балу до весілля,

від статті в *Ревю де Де Монд* до недавно розпочатих кінських перегонів. Він усмак їв, багато пив, але не хмелів, і думка його залишалася ясною, здоровою, незатьмареною, лише трохи збудженою легким вином.

Коли повернулися до вітальні, Лямарт, який не добився від скульптора всього, чого сподівався, підвів його до однієї шафки і показав неоціненну річ — срібний каламар, достеменний, історичний, занесений до каталогів витвір Бенвенуто Челліні.

Скульптор ніби сп'янів. Він дивився на каламар так, як дивляться на обличчя коханої, і, розчулившись, висловив про роботи Челліні кілька думок, вишуканих і тонких, як саме мистецтво божественного різьбяр, потім, помітивши, що до нього прислухаються, він віддався захопленню і, сівши в широкому кріслі, не випускаючи з рук дорогоцінності і милуючись нею, почав розказувати про свої враження від усіх відомих йому чудес мистецтва, розкрив свою чулу душу, виявив те особливе сп'яніння, що охоплювало його, коли він бачив досконалі форми. Десять років він їздив по світу, не помічаючи нічого, окрім мармуру, каменю, бронзи чи дерева, оброблених геніальними руками, або ж золота, срібла, слонової кістки й міді — безформного матеріалу, обернутого на шедеври чарівними різьбярськими пальцями.

І він ніби ліпив словами, створюючи дивовижні рельєфи й чудові контури самою лише влучністю виразів.

Чоловіки, стоячи навкруг, слухали його з надзвичайним інтересом, тим часом як обидві жінки, примостившись біля вогню, явно нудилися й інколи стиха перемовлялися, дивуючись, як можна впадати в такий захват від обрисів і форм.

Коли Пределе замовк, захоплений Лямарт палко потис його руку і мовив по-дружньому, розчулений їхнім спільним замилюванням:

— Далєбі, мені хочеться поцілувати вас. Ви єдиний митець, єдиний фанатик і єдиний геній сучасності. Ви єдиний, хто справді любить свою справу, хто знаходить у ній своє щастя, хто ніколи не втомлюється і ніколи не розчаровується. Ви володієте вічним мистецтвом у його найчистішій, найпростішій, найвищій і найнедосяжнішій формі. Ви народжуєте прекрасне вигином лінії і про все інше не турбуєтесь. П'ю цю чарку за ваше здоров'я!

Потім розмова знов стала загальною, але точилася мляво, всі були пригнічені грандіозними ідеями, що про-

неслися в повітрі цієї вишуканої вітальні, повної коштовних речей.

Предоле пішов рано, кажучи, що завжди береться до роботи зі сходом сонця.

Коли він пішов, захоплений Лямарт запитав у пані де Бюрн:

— Ну, як він вам сподобався?

Вона відповіла нерішуче, але з невдоволенням і байдужим виглядом:

— Доволі втішний, але балакучий.

Письменник посміхнувся й подумав: «Ще б пак, адже він не захоплювався вашим убранням, ви самі були єдиною з ваших дрібничок, на яку він майже й не звернув уваги». Потім, сказавши кілька люб'язних фраз, він сів біля княгині фон Мальтен, щоб позалицятися до неї. Граф фон Бернгауз підійшов до господині і, сівши на маленькому стільчику, ніби припав їй до ніг. Маріоль, Масіваль, Мальтрі і пан де Прадон розмовляли далі про скульптора; він справив на них велике враження. Пан де Мальтрі порівнював його до тих стародавніх майстрів, усе життя яких було прикрашене й осяяне незвичайною, всежерущою любов'ю до проявів Краси; він філософував на цю тему у витончених, розмірених і втомливих виразах.

Маріолеві обридло слухати про чуже мистецтво, він підійшов до пані фон Мальтен і сів поруч Лямарта; той поступився йому своїм місцем, а сам приєднався до чоловіків.

— Чи не пора додому? — запитав Маріоль.

— Авжеж, пора.

Письменник любив розмовляти вночі на вулиці, проводжаючи кого-небудь. Його голос, уривчастий, різкий, пронизливий, ніби чіплявся й дерся по мурах будинків. Під час цих нічних прогулянок, коли він не стільки розмовляв, скільки розводився один, він почував себе красномовним і проникливим. Він добивався тоді успіху у власних очах і цілком удовольнявся ним, до того ж, втомившись від ходіння й розмови, він готував собі міцний сон.

А Маріоль справді знемагав. Усе його лихо, все його нещастя, все його горе, увесь його безпорадний жаль заклотали в серці, як тільки він переступив поріг цього дому.

Він не міг, не хотів більше терпіти. Він поїде і вже не вернеться.

Коли він прощався з пансю де Бюрн, вона неухважно вклонилася йому.

.. Чоловіки вийшли на вулицю. Вітер змінився, і денний холод пройшов. Стало тепло й тихо, так тихо, як іноді буває напровесні після негоди. Небо, засіяне зорями, тремтіло, ніби подих літа, пролинувши в безмежному просторі, оживив іскристі світила.

Тротуари вже підсохли й посіріли, а на брукові ще блищали калюжі при світлі газових ліхтарів.

Лямарт сказав:

— Що за щасливчик цей Пределе!.. Любить лише своє мистецтво, думає тільки про нього, живе тільки задля нього! І це його наповнює, потішає, веселить і робить його життя щасливим. Це справді великий художник давнього гарту. Ось уже хто байдужий до жінок, до наших жінок з їхніми кучериками, мереживами та маніженням. Чи ви помітили, як він мало зважав на наших двох красунь, що були, проте, дуже принадні? Та йому треба чистої пластички, а не штучної. Недарма наша чудова господиня вважає його за нестерпного й дурного. Для неї Гудонове погруддя, танагрські статуетки або каламар Бенвенуто — то лише дрібні окраси, конче потрібні як природні й коштовні рамки для шедевру, що ним є вона сама. Вона та її сукня, бо її сукня — то частина її самої, то нове звучання, яке вона надає щодня своїй красі. Яка нікчемна самозакохана жінка!

Він спинився, так стукнувши палицею об тротуар, аж луна якийсь час ішла вулицею. Потім заговорив знову:

— Вони знають, розуміють і люблять лиш те, що надає їм вартості, наприклад, убрання й дорогоцінності, які виходять з моди кожні десять років; але вони не розуміють того, що є наслідком постійного суворого відбору, який вимагає глибокого й тонкого артистичного проникнення та безкорисливої, чисто естетичної вишуканості почуття. Та й почуття у них страшенно примітивні; це почуття самиць, мало здатних до вдосконалення, байдужих до всього, що не зачіпає безпосередньо їхнього жіночого себелюбства, яке поглинає у них геть усе. Їхня проникливість — це нюх дикуна, індіянина, це війна, пастка. Вони майже не здатні зрозуміти ту матеріальну насолоду нижчого гатунку, що вимагає фізичної навички та витонченого сприймання якимсь із органів чуттів,— наприклад, ласощі. Коли й трапляється, що деякі з них доходять до розуміння доброї кухні,— вони все-таки нездатні віддати належне доб-

рому вину, вино промовляє лише до чоловічого смаку, бо і воно ж має свою мову.

Він знову стукнув палицею, підкреслюючи останнє слово та ставлячи крапку.

Потім повів далі:

— Правда, не слід і вимагати від них багато. Але той брак смаку й розуміння, що затемнює їхній розумовий погляд, коли йдеться про високі речі, часто ще дужче засліплює їх, коли йдеться про нас. Щоб їх спокусити, не треба мати душу, серце, розум, надзвичайні чесноти та заслуги, як то було в давнину, коли захоплювалися чоловіком, цінуючи в ньому доблесть і відвагу. Теперішні жінки — то комедіантки, комедіантки в коханні, вони для шикуні повторюють п'єсу, граючи її за традицією, хоча й самі вже не вірять у неї. Їм треба комедіантів, щоб подавати репліки та брехати, як того вимагає роль, як брешуть вони самі. Я розумію під комедіантами і світських, і всяких інших блазнів.

Якийсь час вони йшли мовчки. Маріоль слухав уважно, подумки повторюючи його слова і потверджуючи їх справедливість своєю скорботою. До того ж він знав, що якийсь князь Епілаті, авантюрист, аристократ з фехтувальних зал, який приїхав до Парижа шукати щастя і про якого всюди говорили, хвалячи його зграбність і сильну мускулатуру, що нею він, надівши чорне трико, хизувався перед товариством та вибраними кокетками, — що цей італієць привернув увагу баронеси де Фремін і що вона вже кокетує з ним.

Лямарт мовчав, і Маріоль сказав йому:

— Ми самі винні; ми погано вибираємо, а є й інші жінки!

Письменник заперечив:

— Тільки панночки з магазинів або чутливі вбогі міщаночки, недавно одружені, ще здатні на прихильність. Мені доводилося потішати ці бідні душі. Почуття в них б'є через край, але ж почуття таке вульгарне, що віддавати їй навзамін наше почуття — то все одно як подавати милостиню. Але, кажу я, у молоді з нашого кола, в багатому товаристві, де жінки нічого не бажають і нічого не потребують, а намагаються тільки трохи розважитися, не наражаючись на небезпеку, де чоловіки обачно розміряли втіху, як і працю, в цьому товаристві, кажу я вам, споконвічний, чарівний і могутній природний потяг однієї статі до другої зник без сліду.

Маріоль промовив:

— Це правда.

Його бажання втекти ще збільшилося, втекти геть від цих людей, від цих ляльок, котрі зничев'я тільки пародіюють колишню ніжну і прекрасну жагу, жагу, тішитися якою вони вже не вміють.

— Добраніч! — мовив він. — Піду спати.

Він прийшов додому, сів за стіл і написав:

«Прощайте, пані. Чи пам'ятаєте мого першого листа? Я тоді теж прощався з вами, але не поїхав. Як-я помилився! А коли ви одержите цього листа, мене вже не буде в Парижі. Чи треба вам пояснювати чому? Таким чоловікам, як я, не треба було б ніколи зустрічатися з жінками, подібними до вас. Коли б я був художником і вмів би висловлювати свої почуття, щоб розважати душу, то ви, може, надихнули б мій талант. Але я лише бідний чоловік, що в його душу разом з коханням до вас вселився тяжкий, нестерпний жаль. Коли я вас зустрів, то й гадки не мав, що можу так почувати і так страждати. Інша на вашому місці вдихнула б мені в серце життя і небесну радість. А ви вміли тільки мучити його. Знаю, ви мучили його несамохить; я не докоряю вам ні в чому і не ремствую. Я навіть не маю права писати вам ці рядки. Вибачте мені. Ви так створені, що не можете почувати, як я, не можете навіть зрозуміти, що коїться зі мною, коли я вхожу до вас, коли ви говорите до мене і коли я дивлюся на вас. Так, ви поступаєтеся, ви приймаєте моє кохання і навіть даруєте мені спокійне та розважне щастя; я повинен би все своє життя навколішках дякувати вам за нього. Але я не хочу такого щастя. О, яке страшне й болюче те кохання, що безперестану просить милостині, теплого слова або чулої ласки і ніколи не дістає її! Моє серце голодне, як жебрак, що давно біг слідом за вами, простягаючи руку. Ви йому кидали чудові речі, але не дали хліба. А мені треба було хліба, кохання. Я покидаю вас, нещасливий і бідний, бідний на вашу любов, а кілька крихот тієї любові врятували б мене. Тепер нічого я не маю в цілому світі, окрім одної жорстокої думки, яка не йде мені з голови; ту думку треба вбити. Я спробую зробити це.

Прощайте, пані. Простіть, дякую, простіть! І зараз ще я кохаю вас усією душею. Прощайте, пані.

Андре Маріоль»

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Променистий ранок сяяв над містом. Маріоль сів у коляску, що чекала його перед дверима, в колясці лежав його сакво́яж та дві валізи. Ще вночі він наказав слугі скласти білизну та інші речі, потрібні йому на довший час, і виїздив, давши таку тимчасову адресу: «Фонтенбло, до запитання». Він нікого не брав з собою, бо не хотів бачити ні одного обличчя, яке нагадувало б йому Париж, не хотів чути голосу, що торкався його слуху під час роздумів про неї.

Він гукнув візникові: «На Ліонський вокзал!» Коні рушили. Тоді йому згадався інший від'їзд, від'їзд на гору Сен-Мішель минулої весни. За три місяці буде рік тому. Щоб розважитися, він оглянув вулицю.

Коляска виїхала на алею Єлісейських Полів, залляту промінням весняного сонця. Перша теплінь минулих тижнів дала волю зеленому листю; трохи спинив був його холод останніх днів; цього ж осяйного ранку воно так швидко розвивалося, що од нього немовби йшов дух свіжої зелені й рослинних соків, цей дух випаровувався від розповитих пагонів і гіллячок.

То був один із тих ранків розквіту, коли відчувається, що в усіх громадських садах і вздовж вулиць зацвітуть в один день круглі каштани, немов люстри спалахнуть. Життя землі відроджувалося на літо, і сама вулиця з її асфальтовими тротуарами глухо здригалася під натиском коріння.

Похитуючись від поштовхів екіпажа, Маріоль думав: «Нарешті я трохи відпочину. Побачу, як народжується весна в ще голому лісі».

Переїзд здався йому дуже довгим. Він був такий утомлений цими кількома безсонними годинами, коли ошлав самого себе, ніби пробув десять ночей коло смертельно хворого. Прибувши до Фонтенбло, він зайшов до нотаря

довідатися, чи не знайдеться умебльованої вілли на узліссі, що її можна було б найняти. Йому показали кілька дач. Одна з-них, фотографія якої найбільше йому сподобалася, була щойно звільнена молодим подружжям, яке прожило майже цілу зиму в селі Монтіньї на Луані. Нотар, хоч і поважний чоловік, посміхнувся. Певне, нюхом почув тут любовну історію. Він запитав:

— Ви самі, пане?

— Сам.

— Навіть без прислуги?

— Навіть без прислуги. Я залишив свою в Парижі, хочу підшукати тут кого-небудь на місці. Я приїхав сюди працювати в цілковитій самоті.

— О, в цю пору року її дуже легко мати.

Через кілька хвилин відкрите ландо везло Маріоля з його валізами до Монтіньї.

Ліс прокидався. Під великими деревами, верховіття яких були вкриті легким серпанком зелені, особливо густо розрісся чагарник. Лише берези з їхніми сріблястими стовбурами вже встигли вбратися по-літньому, тим часом як у величезних дубів тільки на самих кінчиках гілок видніли тремтячі зелені плямки. Буки швидше розкривали свої загострені бруньки й ронили останнє торішнє сухе листя. Трава вздовж дороги, ще не затінена рясними верховіттями, була густа, блискуча, яскрава від свіжого соку; а дух з нових паростків,— той дух Маріоль уже вловив у Єлісейських Полях,— тепер цілком обгортав його, занурював у безмежну купіль рослинного життя, що прокидалося під першим весняним промінням. Він дихав на повні груди, немов в'язень, випущений з неволі, і з почуттям людини, тільки що звільненої від кайданів; мляво розкинув руки по обидва боки ландо, і вони звисали понад колесами.

Солодко було впивати це вільне чисте повітря, але скільки ж треба було випити його, пити ще й ще, довго-довго, щоб ним надихатися, полегшити свої страждання й відчувти нарешті, що цей легкий повів пройде крізь легені і, торкнувшись роз'ятреної сердечної рани, заспокоїть її.

Він минув Марлот, де кучер показав йому недавно відкритий *Готель Коро*, що славився своїм оригінальним стилем. Потім поїхали дорогою, ліворуч від якої тягнувся ліс, а праворуч стелилася широка долина з подекуди роз-

киданими деревами та горбами на обрії. Далі в'їхали в довгу сільську вулицю, — в таку білу вулицю, аж очі сліпила, — між двома безконечними рядами будиночків, укритих черепицею. То тут, то там звисав над мурами величезний кущ розквітлого бузку.

Та вулиця пролягала по тісній долині, що спускалася до невеличкої річечки. Маріолеві та річечка страшенно сподобалася. То була вузенька, швидка, звивиста, бурхлива річка. З одного боку вона підходила до самих будинків і садових огорож, а з другого обмивала долину, де маленькі деревця саме випускали ніжне листячко.

Маріоль одразу знайшов указану йому оселю і був зачарований нею. То був старий дім, підновлений якимсь малярем, котрий прожив тут п'ять років; коли дім йому набрид, він почав його здавати наймачам. Дім стояв над самою водою, відокремлений від річки тільки гарним садком, що кінчався терасою, обсадженою липами. Луан, скидаючи свої води з дво-трифутової греблі, пробігав уздовж цієї тераси, крутячись швидкими вирами. З вікон фасаду було видно пасовище на другому боці.

«Я тут одужаю», — подумав Маріоль.

Він про все домовився з нотарем на той випадок, коли дім йому сподобається. Кучер повіз його відповідь. Почалося обладнання нової оселі, і все було готове дуже швидко, бо секретар з мерії прислав двох жінок: одну варити їсти, другу прибирати в хаті і прати білизну.

Унизу була вітальня, їдальня, кухня і ще дві невеличкі кімнатки; на другому поверсі — чудова спальня й щось схоже на просторий кабінет; власник-маляр переробив його на майстерню. Все це було обставлено дбайливо, як властиво людям, закоханим у місцевість і в свій дім. Тепер усе трохи потьмяніло, трохи розладналося і набуло сиротливого й занехаяного вигляду помешкання, покинутого господарем.

Однак почувалося, що в цьому будиночку недавно жили. В кімнатах ще стояв ніжний запах вербени. Маріоль подумав: «От, вербена, простий аромат. Жінка в мого попередника, мабуть, не була химерна... Щасливий чоловік!»

Надходив уже вечір. За всіма справами день минув непомітно. Маріоль сів біля відчиненого вікна, п'ючи вогку й ніжну свіжість росистої трави та дивлячись, як сонце заходить і кладе довгі тіні на пасовища.

Служниці розмовляли, готуючи обід, і їхні голоси

глухо доносилися з кухні, а крізь вікно долітало коров'яче мукання, собаче гавкання й голоси людей, які заганяли худобу або перегукувалися через річку.

Від усього цього справді віяло спокоєм і відпочинком.

Маріоль у тисячний раз за цей день питав себе: «Що подумала вона, одержавши мого листа?.. Що вона зробить?..» Потім він поставив собі запитання: «Що то вона робить зараз?»

Він глянув на годинника: пів на сьому. «Вона вернулася додому і приймає гостей».

І піби побачив вітальню й молоду жінку, яка розмовляє з княгинею фон Мальтен, з пані де Фремін, Масівалем і графом фон Бернгаузом.

Його душа раптом затремтіла, ніби від гніву. Йому захотілося бути там. В цю пору він майже щодня приходив до неї. І він відчував у собі якусь прикрість,— не каюття, бо його рішення було непохитне, але щось близьке до фізичного болю, як у хворого, якому в звичну годину відмовилися впорснути морфій. Він уже не бачив ані пасовищ, ані сонця, що заходило за горби на обрії. Він бачив тільки її — посеред приятелів, заклопотану світськими турботами, що вкрали її в нього. «Годі думати про неї!» — сказав він сам собі.

Він підвівся, спустився у садок і дійшов аж до тераси. Вода, падаючи з греблі, здіймалася свіжим туманом. Почуття того холоду морозило його вже й так сумне серце, і він вернувся. Йому подали обід в їдальні. Він нашвидку пообідав і, не знаючи що робити, почувачи, як зростає в його тілі й дуні та прикрість, тільки що спізнана ним, ліг і заплющив очі, маючи намір заснути, але надаремне. Його думка бачила, його думка страждала, його думка не кидала тої жінки.

Чия вона тепер буде? Графа фон Бернгауза, напевне! Це той самий чоловік, якого треба цій марнославній істоті, чоловік показний, елегантний, вишуканий. Він їй сподобався, бо ж, намагаючись його скорити, вона вдалася до всієї своєї зброї, дарма що була коханкою іншого.

Його душа, опанована цими пекучими образами, все-таки починала потроху німіти, блукаючи в сонному маренні, де щохвилини поставали той чоловік і вона. Посправжньому він так і не заснув; і цілу ніч йому звивалося, як вони блукають навкруги нього, збиткуючись із нього, дражнячи його. Ось вони зникли, нібито для того

щоб дати йому врешті заснути, але як тільки він знов дрімав, вони одразу ж з'являлися і будили його, стискаючи серце гострими ревнощами.

Він устав на світанку й пішов до лісу, взявши товсту палицю, забуту в його новому будинку останнім мешканцем.

Сонце зійшло, і його проміння впало крізь верховіття ще майже голих дубів на землю, вкриту місцями свіжою травою, місцями — килимом із сухого листя, а далі — поруділим від зимових морозів вересом; жовті метелики пурхали вздовж дороги, ніби мандрівні вогники.

Праворуч від дороги показався горб, майже гора. Горб той вкритий був соснами та синявими брилами каміння. Маріоль помалу виліз на нього і, досягнувши вершини, сів на великому камені, бо вже задихався. Ноги, знесилвшись, не тримали його; серце колотилося, все тіло було як побите від якоїсь незрозумілої знемоги.

Ця знемога — він добре знав — не була наслідком утоми, вона була наслідком іншого — кохання, що гнітило його, немов безмірний тягар. Він прошепотів: «Яке печастя! Чому вона так владно тримає мене? Я брав од життя тільки те, що треба брати, щоб жити без страждання».

Його увага, збуджена й загострена страхом перед тим болем, що його, може, не легко буде подолати, зосередилася на ньому самому, проникла в душу, спустилася в найпотемнішу сутність, намагаючись краще пізнати її, відкрити його власним очам причину цього незрозумілого перелому.

Він казав собі: «Я ніколи не захоплювався. В мене не скзальтована вдача, я не палка людина; в мене більше розсудливості, ніж несвідомого потягу, більше цікавості, ніж охоти, більше свавілля, ніж постійності. Власне, я тільки цінитель насолод, тонкий, розумний і вибагливий. Я любив блага життя, ніколи ні до чого дуже не звикаючи, я смакував їх, як знавець, не п'яніючи, бо надто досвідчений, щоб збитися з пантелику. Я все оцінюю розумом і звичайно надто виразно піддаю аналізу свої нахили, щоб сліпо за ними йти. В тому-то й полягає моя велика вада, єдина причина моєї слабості. І от ця жінка опанувала мене, наперекір моїй волі, всупереч страхом, що вона в мене викликає, всупереч тому, що я так добре її знаю; і вона поневолила мене, заволодівши потроху всіма помислами і прагненнями, що жили в мені. Певне, в цьому вся річ.

Раніше я витрачав їх на бездушні речі, на природу, що вабить мене й розчулює, на музику — ті ідеальні пестоці, на думку — ті розумні ласощі, і на все, що є приємного й прекрасного на світі.

Але от я зустрів істоту, що зібрала всі мої нестійкі й мінливі бажання і, обернувши їх на себе, перетворила в любов. Елегантна й гарна, вона привабила мої очі; витончена, розумна та хитра, привабила мою душу; а серце моє вона поневолила таємним чаром своєї близькості й присутності, таємною та непоборною знадливистію своєї особи, що заворожила мене, як дурманять деякі квітки.

Вона все замінила собою, бо мене вже ніщо не вабить, я вже нічого не потребую й не хочу, нічим не клопочуся.

Як би я колись трепетав і тішився в цьому лісі! А тепер я його не бачу, не відчуваю, мене тут нема. Я нерозлучний з тією жінкою, дарма що не хочу любити її більше.

Ну! Треба вбити свої думки втому, а то я ніколи не видужаю».

Він підвівся, зійшов із скелястого горба і швидко подався вперед. Але невідчепні думки душили його, ніби він ніс їх на собі.

Він ішов, усе прискорюючи ходу. Іноді, дивлячись, як сонце світить крізь листя, або чуючи смоляний подих сосен, він на коротку хвилю відчував полегкість, наче в передчутті далекої потіхи.

Раптом він спинився. «Це вже не прогулянка, — подумав він, — це втеча». Він справді тікав — від самого себе, невідомо куди, тікав, переслідуваний смертельною тугою цього розбитого кохання.

Потім він пішов повільніше. Ліс тут був інший, він ставав пишнішим і тінявішим, бо тепер Маріоль увійшов у самі хащі, в чудове царство буків. Зимі вже зовсім не почувалося. Це була надзвичайна весна, така свіжа й млада, ніби тої ночі народилася.

Маріоль вступив у саму гущавину, під велетенські дерева, що дедалі вищали, і йшов усе вперед, ішов годину, дві години, пробираючись крізь гілля, крізь силу дрібного, блискучого листу, масного та свіжого від соку. Все небо заслоняло високе склепіння з верховіть, підперте подекуди прямими, а подекуди похилими стовбурами, то білястими, то зовсім темними від моху, що наріс на корі. Вони здіймалися високо вгору, одні над одними, пануючи над мо-

лодою порослю, що п'ялася, переплутавшись під ними та вкриваючи її густою тінню, пронизаною сонячними потоками. Вогниста злива падала і розливалася по всьому тому розлогому вітті, і ліс був немов блискуча хмара зелені, осяяна жовтим промінням.

Маріоль нараз спинився, зворушений невимовним подивом. Де це він? У лісі чи на дні моря — моря листу та світла? На дні океану, позолоченого зеленим сяйвом?

Він почував себе трохи краще, далі від свого горя, спокійнішим, у більшій безпеці і ліг на рудий килим з сухого листа, що його дерева скидають лише тоді, коли одягаються в нові шати.

Тіпачись свіжим, чистим, м'яким повітрям та дотиком землі, він скоро пройнявся бажанням, спочатку невиразним, потім певнішим, не бути на самоті в цих чудових місцях, а відтак подумав: «Ах, коли б вона була тут зі мною!»

Він раптом знов побачив Сен-Мішель і, пригадавши, наскільки пані де Бюрн була там інша, ніж у Парижі, подумав, що тільки того дня, коли в ній прокинулися почуття, розквітлі на морському просторі, серед білих пісків, вона кохала його трохи, протягом кількох годин. Справді, на дорозі, затопленій морем, у монастирі, де, прошепотівши його ім'я «Андре», вона немов сказала: «Я ваша», та ще на «Стежці божевільних», коли він майже ніс її в повітрі, в ній зродилося щось близьке до пориву, але захоплення вже ніколи не верталось до цієї кокетки, відтоді як її ніжка знов ступила на паризький брук.

Але тут, біля нього, в цій зеленій купелі, побачивши цей приплив — приплив свіжих рослинних соків, — хіба не могло б знов проникнути в її серце перелітне й солодке хвилювання, що колись огорнуло її на нормандському березі?

Він лежав розкинувшись, горілиць, змучений своїми мріями, блукаючи поглядом по хвилях верховіть, осяяних сонцем, і помалу почав заплющувати очі, приспаний великим спокоєм лісу. Нарешті він заснув, а як прокинувся, то побачив, що вже третя година пополудні.

Підвівшись, він уже не почував такого суму, такого болю і знову рушив у дорогу. Він парешті вибрався з лісової гушавини і спинився на широкому перехресті, звідки розходилося, немов зубці в короні, шість казково високих алей; вони губилися в листяній прозорій далечині, в смагатовому повітрі. На придорожньому стовпі написано

назву цієї місцевості: «Королівський гай». Справді, то була столиця королівства буків.

Мимо проїздив екіпаж. Він був вільний. Маріоль наїняв його і звелів відвезти себе до Марлота, щоб звідти піти пішки до Монтіньї, спершу пообідавши в трактирі, бо хотілося вже їсти.

Він пригадав, що напередодні бачив недавно відкритий заклад: *Готель Коро*, пристановище для художників, опоряджений в середньовічному дусі, на зразок паризького кабаре *Чорний Кіт*. Екіпаж довів його туди, і він крізь розчищені двері увійшов до просторої зали, де стародавні столи та незручні лавки ніби чекали п'яничок якогось минулого століття. В глибині кімнати молода жінка, певне, служниця, стоячи наверху подвійної драбинки, вішала стародавні тарілки на цвяхах, забитих занадто високо для її зросту. То спинаючись на пальцях, то стаючи на одну ногу, вона тяглася вгору, одною рукою спираючись на стіну, а в другій тримаючи тарілку. Її рухи були спритні й гарні, бо мала тонку постать, а хвиляста лінія від зап'ястка руки і до щиколотки гарно мінялася при кожному її зусиллі. Вона стояла спиною до дверей і не чула, як увійшов Маріоль; він спинився, дивлячись на неї. Йому згадався Пределе. «Йй-право, яка вона гарна! — подумав він. — Яка струнка ця дівчина!»

Він кашлянув. Вона мало не впала з несподіванки; але, утримавши рівновагу, скочила додолу з легкістю танцюристки на ливні і, всміхаючись, підійшла до гостя:

— Що накажете, пане?

— Поснідати, панночко.

Вона зважилася сказати:

— Скоріше пообідати, бо вже пів на четверту.

— Ну пообідати, коли ви так хочете, — відповів він. —

Я заблудився в лісі.

Вона перерахувала йому страви, що були до послуг мандрівників. Маріоль вибрав собі й сів.

Вона пішла передати замовлення, потім вернулася накрити на стіл.

Він дивився на неї і думав, що вона гарненька, жвава й чистенька. В робочій сукні, з підтиканою спідницею, з закачаними рукавами й відкритою шия, вона була така метка, аж приємно дивитись. Корсаж гарно окреслював її стан, а своїм станом вона мала право пишатися.

Ледь-ледь засмагле обличчя, зарум'янене свіжим по-

вітрам, було занадто товстошоче і ще дитинно-пухке, але таке свіже, немов тільки-но розпукла квітка. Очі в неї були гарні,— карі, блискучі, в них усе немов сяяло,— рот широкий, повний чудових зубів, а розкішне каштанове волосся виявляло живучу силу того молодого дужого тіла.

Вона принесли редиску й масло. Він узявся до їжі й перестав дивитися на неї. Щоб розважитися, він попросив пляшку шампанського і випив її всю, а по каві — ще дві чарки кюмелю. Він був майже натщесерце, бо, виходячи з дому, з'їв лише трохи холодного м'яса з хлібом, а тому тепер відчув, як його охопив, скував і заспокоїв якийсь сильний дурман, що здався йому забуттям. Його думки, його жаль і туга немов розчинилися, втопилися в ясному вині, що так швидко обернуло його змучене серце в серце майже нечутливе.

Він не кваплячись повернувся до Монтіні, прийшов додому, і, дуже втомлений і сонний, ліг у постіль, як тільки настав вечір, і зараз заснув.

Але серед ночі він прокинувся, йому було недобре, щось його мучило, немов кошмар, прогнаний ото на кілька годин, знов підкрався до нього, щоб перебити йому сон. Вона була тут, вона, пані де Бюрн; вона повернулася сюди і блукає навкруг нього в товаристві графа фон Бернгауза. «Ну от,— подумав він,— тепер я ревную. Чому?»

Чому він її ревнував? Він скоро це зрозумів. Незважаючи на свій страх і турботу, поки він був її коханцем, він почував, що вона вірна йому, вірна без пориву, без кохання, просто тому, що хоче бути чесною. Але він усе розбив, він повернув їй волю, все скінчилося. Чи житиме вона тепер самотня, без нового зв'язку? Так, якийсь час, напевне... А потім?.. Чи не походила ота вірність, якої вона досі дотримувала, не будячи в ньому ніякого сумніву, з невиразного передчуття, що, покинувши його, Маріоля, від нудьги вона одного дня, після більш чи менш тривалого відпочинку, має замінити його,— не через захоплення, а втомившись від самотності, як вона з часом кинула б його, втомившись від його прихильності? Хіба ж не буває в житті, що коханця терпляче тримають назавжди при собі тільки зі страху перед його наступником? До того ж ця заміна коханця здалася б нечистою такої жінці, як вона,— надто розумній, щоб піддатися забобонам вини й безчестя, але обдарованій чутливою моральною соромливістю, що оберігає її од справжнього бруду. Вона — світський

філософ, а не добродісна міщанка; вона не злякається таємного зв'язку, але її байдуже тіло здригнулося б від огиди на думку про багатьох коханців.

Він вернув їй волю... і що ж?.. Тепер вона, напевне, візьме собі іншого! І то графа фон Бернгауза. Маріоль був певен того і страждав тепер невимовно.

Чому він із нею порвав? Він покинув її, вірну, приязну й чарівну! Чому? Тому, що був брутальною тварюкою і не розумів кохання без почуттєвого потягу?

Чи справді це так? Атож... Але було й щось інше! Передусім він боявся страждання. Він утік від жалю, що його не люблять так, як він любить, утік від тої жорстокої незгоди між ними, від неоднаково ніжних поцілунків, утік від безнадійної, тяжкої недуги свого серця, недуги, що, може, ніколи вже не пройде. Він злякався надмірних мук, він боявся зносити цілими роками смертельну тугу, яку передчував протягом кількох місяців, а зазнавав усього кілька тижнів. Малосилий, як завжди, він відступився перед цим болем, як усе своє життя відступався перед усякими труднощами.

Отже, він не здатний нічого зробити до кінця, не може кинутися в кохання, як би мав кинутися в якусь науку чи мистецтво; мабуть, не можна глибоко любити, не зазнаючи глибоких страждань.

Він до самого світанку перебирав усе ті самі думки, і вони гризли його, як собаки; потім він устав і пішов до річки.

Якийсь рибалка закидав сіть коло греблі. Вода вирувала під першими променями сонця, і коли чоловік витягав велику круглу сіть і розкладав її на палубі човна, дрібна рибка тріпалася у вічках, як живе срібло.

Тепле вранішнє повітря, насичене бризками водоспаду, де майоріли хиткі веселки, заспокоювало Маріоля, і йому здавалося, що потік, пробігаючи коло його ніг, забирає трохи його жалю і несе від нього в своїй безнастанній і швидкій течії.

Він подумав: «Усе-таки я добре вчинив: я надто страждав!»

Він вернувся додому, взяв гамака, якого побачив у сінях, і прив'язав його між двома липами; лігши в нього й дивлячись на воду, намагався ні про що не думати.

Він пролежав так до спіданку, солодко зацікавившись, у блаженному спокої тіла, що переходив і на душу. Сніда-

нок він розтягнув якнайдовше, щоб скоротити день. Але його нерувало чекання: він виглядав пошти. Він телеграфував до Парижа й написав до Фонтенбло, щоб йому пересилали сюди листи. Він нічого не одержував, і його починало гнітити відчуття того, що його забуто. Чому? Він же не міг сподіватися нічого приємного, втішного й заспокійливого з надр чорної сумки, почепленої при боці в листоноші, нічого, крім непотрібних записок та нецікавих новин. Нащо ж тоді мріяти про ці невідомі листи, ніби в них таїться рятунок для його серця?

Чи не ховається в самій глибині його душі марна надія, що вона йому напише?

Він спитався в однієї із своїх старих служниць:

— О котрій годині приходить пошта?

— Опівдні, пане.

Якраз була та пора. Він чимраз неспокійніше почав прислухатися до гомону надворі. Стук у входні двері змусив його підходитися. Листоноша приніс тільки газети й три нецікаві листи. Маріоль прочитав газети, перечитав їх ще раз, знувдився і вийшов з дому.

Що йому робити? Він вернувся до гамака і знов простягся в ньому. Але за півгодини його охопила непереможна потреба піти кудись. До лісу? Так, ліс був чудовий, але самотність у ньому відчувалася ще глибше, ніж удома або в селі, бо там інколи чулися якісь відгомони життя. А та мовчазна самотність дерев і листя сповняла його смутком та жалем, топила його у власному горі. Він у думці знов зробив свою вчорашню довгу прогулянку і, пригадавши жваву маленьку служницю в *Готелі Коро*, сказав сам собі: «Ага! Піду туди й там пообідаю!» Ця думка сподобалась йому; все ж якесь заняття, спосіб виграти кілька годин; і він зараз же вирушив у дорогу.

Довга сільська вулиця тяглася просто долиною, між двома рядами білих низеньких хаток, укритих черепицею. Деякі з них стояли край дороги, інші — в глибині маленьких дворів, де цвів бузок, порпалися кури в теплому гною, а сходи з дерев'яними бильцями дерлися просто неба до дверей, пробитих у стінах. Селяни помалу порались перед своїми оселями. Мимо пройшла згорблена бабуся, в подертій кофті, з сивувато-жовтими, незважаючи на її вік, косами, бо селяни майже ніколи не мають справжньої сивини; її худі й вузлуваті ноги виглядали з-під вовняної спідниці, підіткнутої ззаду. Вона дивилася просто поперед себе

мертвими очима, очима, що ніколи нічого не бачили, окрім кількох найпростіших речей, потрібних для її нужденного існування.

Друга, молодша, вішала білизну перед своїми дверима. Коли вона підводила руки, то піднімалася спідниця і видно ставало сині панчохи й кощаві ноги — кістки без м'яса, а її стан і груди, плескуваті й широкі, як у чоловіка, говорили про безформне тіло, певне, страшне з вигляду.

Маріоль подумав: «Жінки! Оце — жінки! Ото так жінки!» Постать пані де Бюрн вималювалася в нього перед очима. Він бачив її, диво вишуканості й краси, ідеал людського тіла, кокетливу, вбрану, щоб тішити чоловічі погляди; і затремтів від тривоги за непоправну втрату.

І він подався швидше, щоб розважити своє серце й думку. Коли увійшов до готелю, маленька служниця одразу впізнала його і приязно привіталася:

— Добридень, пане.

— Добридень, панночко.

— Хочете чогось випити?

— Вип'ю для почину, а потім я тут пообідаю.

Вони обмірковували, чого йому спершу випити і чого з'їсти потім. Він радився з нею, щоб змусити її розбалукатись, бо йому подобалася її жвава паризька говірка; мова її була така сама вільна, як і рухи.

Слухаючи її, він думав: «Яка мила ця дівчинка! Мені здається, з цього зернятка може вирости кокотка».

Він запитав її:

— Ви парижанка?

— Так, пане.

— Ви вже тут давно?

— Два тижні, пане.

— Вам тут подобається?

— Поки що не дуже, але ще рано судити; до того ж я втомилася від паризького повітря, а на селі я відпочила; через те я й зважилася сюди поїхати. То принести вам вермуту, пане?

— Так, панночко, і скажіть кухареві чи куховарці, щоб вони приготували обід краще.

— Усе буде гаразд, пане.

Вона вийшла, залишивши його самого.

Він спустився до садка і влаштувався у листяній альтанці, куди йому й подали вермут. Там він пробув до вечора, слухав, як свистав у клітці дрізд, та дивився, як

часом проходила маленька служниця. Вона кокетувала й хизувалася перед паном, бо зрозуміла, що припала йому до вподоби.

Він пішов, як і напередодні, звеселений від шампанського; але темрява та нічна прохолода швидко розігнали легке сп'яніння, і непереможний смуток знову ввійшов у його душу. Він думав: «Що я робитиму? Чи залишитися тут? Чи я надовго засуджений тягти це гірке життя?» І заснув дуже пізно.

Другого дня він колихався знов у гамаку; рибалка ввесь час закидав свою сіть, і Маріолеві спало на думку й собі ловити рибу. Крамар, що продавав вудки, дав йому вказівки щодо цього спокійного спорту і навіть узявся керувати його першими спробами. Маріоль прийняв його послугу і з дев'ятої години аж до полудня з великим зусиллям та напруженою увагою рибалив, але зловив лише три дрібненькі рибки.

Поснідавши, він знову пішов у Марлот. Чого? Щоб як-небудь згаяти час.

Маленька служниця, побачивши його, засміялася.

Він і собі всміхнувся, його вабила її привітність, і він спробував зайти з нею в розмову.

Вона говорила ще вільніше, піж напередодні. Звали її Елізабет Ледрю.

Її мати, хатня швачка, торік померла; тоді батько, рахівник, завжди п'яний і без посади, кудись зник, бо жив на жінчині та доччині заробітки, а тепер дівча, хоч і шило цілий день у своїй мансарді, не могло заробити само на двох. Її змучила та одноманітна праця, і вона стала служницею в ресторані та й пробула там рік. Вона вже почувала себе втомленою, і в цей час господар *Готелю Коро* в Марлоті, якому вона прислужувала, запросив її на літо разом з двома іншими дівчатами, що прийдуть трохи пізніше. Цей господар, безперечно, вмів приваблювати гостей.

Розповідь припала до душі Маріолеві. Він уміло розпитував дівчину, обходячися з нею, немов з панночкою, і вивідав у неї багато цікавих подробиць про сумне й нужденне життя сім'ї, зруйнованої п'яничкою. Вона ж, істота покинута, безпритульна, самотня і все ж весела, бо молода, відчуваючи щирі цікавість цього незнайомця та його живу уважність, була з ним одверта, розкрила всю свою душу,

бо її поривів не могла стримувати так само, як і своєї проворності.

Коли вона замовкла, він спитав:

— І... ви будете служницею все життя?

— Не знаю, пане. Хіба ж я можу вгадати, що зо мною станеться завтра?

— Але ж треба думати про майбутнє.

Легка тінь стурбованості лягла на її обличчя, але швидко зникла. Вона відповіла:

— Я візьму те, що мені випаде на долю. Що буде — то буде!

Вони розійшлися добрими приятелями.

Він знову прийшов за кілька днів, потім ще раз, а далі почав приходити часто. Його невиразно приваблювала простодушна розмова з самотньою дівчиною, її вільна балачка трохи розвіювала його смуток.

Але вечорами, вертаючись до Монтіньї і думаючи про пані де Бюрн, він зазнавав страшних нападів розпачу. На світанку йому трохи легшало на душі. Але коли наставала ніч, на нього знов находили дикі ревнощі та жаль, що краєв серце. Віп не діставав ніяких вістей. Він сам нікому не писав, і йому ніхто не писав. Він нічого не знав. І ось, вертаючись самотою в темряві, він уявляв собі розвиток зв'язку між своєю недавньою коханкою та графом фон Бернгаузом. Ця невідчепна думка щодня все більше переслідувала його. «Цей, — думав він, — дасть їй саме те, чого вона хоче: він буде добропорядним світським коханцем, постійним, не надто вимогливим, цілком задоволеним і підлецим тим, що став обранцем такої чарівної й тонкої кокетки».

Він порівнював графа з собою. Бернгауз, напевне, не матиме тієї хворобливої чутливості, тієї втомливої вимогливості, тієї несамовитої жадоби взаємних пестошів, що знівечили їхню любовну згоду. Як людина світська, гнучка, обережна і стримана, він удовольниться малим, бо, очевидно, теж не належить до породи палких людей.

Прийшовши якось у Марлот, Андре Маріоль побачив у другій альтанці *Готелю Коро* двох бородатих молодиків, у беретах, з люльками в зубах.

Господар, товстун із веселим обличчям, зараз же виїшов привітати його, бо почував до цього вірного відвідувача зовсім не безкорисливу прихильність. Він сказав:

— А в мене від учорашнього дня двоє нових гостей, двоє живописців.

— Оті пани?

— Так, вони вже знаменитості: отой, менший, одержав торік другу медаль.

І, розказавши все, що знав про ці новоявлені таланти, він запитав:

— Що ви хочете сьогодні пити, пане Маріоль?

— Пришліть мені, як завжди, пляшку вермуту.

Господар пішов.

З'явилася Елізабет, несучи на таці склянку, карафку й пляшку. Один із художників одразу ж гукнув:

— Ну що ж, мала, ми все ще гніваємось?

Вона нічого не відповіла, а коли підійшла до Маріоля, то він помітив, що очі в неї червоні.

— Ви плакали? — запитав він.

Вона відповіла просто:

— Так, трохи.

— Що ж сталося?

— Оті двоє панів погано поводитися зі мною.

— Що ж вони зробили?

— Вони подумали, що я якась...

— Ви поскаржилися господареві?

Вона сумно знизала плечима.

— Ох, пане!.. Господар... Господар... Знаю я його, тепер... нашого господаря!

Маріоль, схвильований і трохи роздратований, сказав їй:

— Розкажіть мені все.

Вона розказала, як брутально й настирливо чіплялися до неї новоприбулі квачомази. Потім вона знов заплакала, не знаючи, що їй тепер робити, покинутій у цій стороні, без опіки, без підтримки, без грошей, без допомоги.

Маріоль зненацька запропонував:

— Хочете стати до мене на службу? Вам буде в мене непогано... А коли я повернуся до Парижа, ви вчините, як вам до вподоби.

Вона запитально подивилася йому просто в очі. Потім раптом сказала:

— З великою охотою, пане.

— Скільки ви тут одержуєте?

— Шістдесят ф'ранків на місяць. — І, занепокоївшись, додала: — Крім того, чайові. Усього десь ф'ранків з сімдесят.

— Я вам дам сто ф'ранків.

Вона здивовано проказала:

— Сто ф'ранків на місяць?

— Так. Ви згодні?

— Ще б пак!

— Ви будете тільки подавати на стіл, доглядати мої речі, білизну й одежу і прибирати кімнату.

— Розумію, пане.

— Коли ви прийдете?

— Завтра, якщо дозволите. Після того, що сталося, я звернуся до мера і піду хай би там що.

Маріоль дістав з кишені два луїдори і, даючи їй, сказав:

— Оце вам завдаток.

Обличчя їй осяяла радість, і вона рішуче промовила:

— Завтра перед полуднем я буду у вас, пане.

II

Другого дня Елізабет з'явилась у Монтіньї; за нею йшов селянин, везучи її валізу на тачці. Маріоль позбувся одної з своїх бабусь, щедро її винагородивши, і новоприбула служниця оселилася в кімнатці на третьому поверсі поруч із куховаркою.

Коли вона стала перед своїм господарем, то здалася йому трохи іншою, ніж у Марлоті: не такою жвавою, соромливою; тепер вона зробилася його служницею, тоді як там, під зеленим шатром у садку ресторану, вона була ніби його скромною приятелькою.

Він розказав їй коротко, що вона має робити. Вона вислухала дуже уважно, влаштувалася на місці й взялася до роботи.

Минув тиждень, не принісши в Маріолеву душу значних змін. Він лише помітив, що почав рідше виходити з дому, бо вже не мав причини ходити до Марлота, і дім здавався йому тепер не таким сумним, як спочатку. Великий пал його жалю трохи пригас, як і все пригасає; але замість того вогню в ньому зародився непереможний смуток та глибока туга, схожа на повільну й затяжну недугу, що іноді доводять до смерті. Вся його колишня жвавість, уся допитливість його розуму, весь інтерес до тих речей, що досі цікавили та тішили його, вмерли в ньому. А замість них з'явилася нехоть до всього і непереможна байду-

жість, що позбавляли його навіть сили піднятися з місця й погуляти. Він тепер майже не покидав садиби, переходячи з вітальні до гамака, з гамака до вітальні. Найбільшою його розвагою було дивитися, як біжить Луан та як рибалка закидає сіть.

Перші дні Елізабет була обережна й стримана, потім трохи посмілішала і, чуючи своїм жіночим нюхом, що її господар завжди якийсь пригнічений, іноді питала його, коли другої служниці не було поблизу:

— Ви дуже нудитесь, пане?

Він покійно відповідав:

— Так, немало.

— Вам треба б пройтися.

— Це не допоможе.

Вона потайки дбала за нього з самовідданою запобігливістю. Щоранку, входячи до вітальні, він бачив, що там повно квітів і пахне, як у оранжереї. Елізабет, мабуть, обклала даниною як дітей, що приносили їй з лісу первоцвіт, фіалки і золотавий дрік, так і сільські садочки, де селянки вечорами поливали якісь рослини. Він у своїй самоті, в своєму розпачі та душевній заляккості відчував до неї особливу душевну вдячність за ці винахідливі дари і за її постійне старання бути йому приємною навіть у всіх дібницях. Йому здавалося також, що вона кращає, починає більше дбати про себе, що обличчя в неї стало біліше і ніби витонченіше. Він навіть завважив одного дня, коли вона подавала йому чай, що в неї вже не руки служниці, а дамські ручки з обточеними й бездоганно чистими нігтями. Іншим разом він звернув увагу на її майже елегантне взуття. А то ще якось вдень вона піднялась до своєї кімнати і вернулася в гарній сірій сукенці, простенькій, але пошитій з бездоганим смаком. Побачивши її, він гукнув:

— Ну й кокетка ж стала з вас, Елізабет!

Вона густо почервоніла й пролепетала:

— Що ви, пане! Просто я одягаюся трохи краще, бо маю трохи більше грошей.

— Де ви купили цю сукню?

— Я сама її пошила, пане.

— Самі? Коли ж це? Ви ж цілий день працюєте по господарству.

— А ввечері, пане.

— А матерію де ви взяли? І хто ж вам скроїв?

Вона розказала, що місцевий крамар привіз їй зразки матерії з Фонтенбло. Вона вибрала і заплатила за крам з тих двох луїдорів, які дістала на завдаток від Маріоля. Що ж до крою та шиття, то це їй не важко було зробити, бо вона ж чотири роки працювала з матір'ю на магазин готової одежі.

Він не міг утриматися, щоб не сказати:

— Ця сукня дуже вам личить. Ви дуже милі.

Вона зашарілася по саме волосся.

Коли вона пішла, він подумав: «Чи не закохалася вона часом у мене?» Він поміркував над цим, повагався, посумнівався і нарешті вирішив, що то цілком можливе. Він був до неї добрий, співчував їй, допомагав, він був майже її другом. Чи ж диво, коли дівчинка закохалася в свого господаря після всього, що він зробив для неї? Ця думка не здалася йому прикрою; дівчинка справді була гарненька і нічим уже не скидалась на покоївку. Його чоловіча гордість, така зневажена, вражена, знівечена і принижена іншою жінкою, тепер почувала себе підлещеною, потішеною, майже зціленою. Це була винагорода, дуже маленька, ледве відчутна, бо коли в людину хтось закоханий — байдуже хто, — значить, ця людина ще може збудити кохання. Його несвідомий егоїзм теж був задоволений. Його трохи б і забавило, і, може, вийшло б йому на користь подивитися, як те маленьке серденько оживе й заб'ється для нього. Йому навіть на думку не спадало віддалити цю дитину, вберегти її від тої небезпеки, від якої він сам страшенно страждав, пожаліти дівчину більше, ніж пожаліли його, бо співчуття ніколи не йде в парі з любовними перемогами.

Він почав за нею спостерігати й незабаром пересвідчився, що таки не помилився. Тисячі дрібниць щодня підтверджували це. Якось уранці, подаючи йому біля столу, вона ледь торкнулася до нього сукнею, і він почув запах парфумів, простеньких парфумів, мабуть, куплених у галантерейній крамниці чи в місцевого аптекаря. Тоді Маріоль подарував їй пляшку туалетної води «Шипр», що віддавна сам уживав, умиваючись, і запаси якої мав завжди при собі. Він подарував їй також добре туалетне мило, зубний еліксир і рисову пудру. Він уміло сприяв тій, щодня помітнішій, щодня повнішій, зміні і стежив за нею цікавим та підлецим поглядом. Залишаючись для нього скромною і вірною служницею, вона разом з тим робила-

ся чулою й закоханою жінкою, в якій наївно розвивався вроджений інстинкт кокетства.

І він сам помалу прихилився до неї. Він тішився, він був зворушений і вдячний. Він грався з цим новонародженим коханням, як граються в години чорної туги з усім, що може хоч трошки розважити. Він не почував до неї іншого потягу, окрім того невиразного бажання, що штовхає всякого чоловіка до всякої гарної жінки — чи то до вродливої служниці, чи то до селянки, збудованої, як богиня, своєрідної сільської Венери. Найбільше притягала його до неї та жіночність, яку він знаходив у ній і яка була тепер йому потрібна. Це була невиразна й непереможна потреба, викликана іншою коханою. Та кохана пробудила в ньому владний і таємний потяг до жіночої сутності, до близькості жінки, до спілкування з нею, до того тонкого аромату, духовного чи почуттєвого, яким кожна спокуслива істота, від простолюдки до великосвітської дами, від східної самиці з великими чорними очима до північної діви з блакитним поглядом і лукавою душею, впливає на чоловіків, для яких ще живе споконвічний чар жіночої істоти.

Та піжна, безперестанна, пестлива й таємна уважність, швидше відчутна, аніж видима, обгортала його рану, ніби шар вати, і робила її не такою чутливою до нападів його печалі. А та печаль, однак, не минала, повзаючи і кружляючи, як мухи довкола роз'ятреної рани. Досить було одній із них торкнутися її, як страждання починалися знов. Він заборонив давати кому-небудь свою адресу, і його друзі з розумінням поставилися до його втечі, але відсутність новин і хоч яких відомостей турбували його. Час від часу йому траплялися в газеті Лямартове чи Масівалеве ім'я між іменами присутніх на якомусь проханому обіді чи урочистості. Якимось йому зустрілося прізвище пані де Бюрн, яку називали одною з найелегантніших, найвродливіших та найдобріше вбраних дам на балу в австрійському посольстві. Він увесь затремтів. Ім'я графа фон Бернгауза стояло кількома рядками нижче. У Маріоля знову спалахнули ревності, до самого вечора краючи йому серце. Цей гаданий зв'язок став тепер для нього майже безперечний! То було одно з тих уявлених переконань, що мучать більше, ніж певний факт, бо від них ніколи не можна врятуватися чи зцілитися.

Не спроможний довше жити, нічого не знаючи й не маючи певності в своїх підозріннях, він вирішив написати до Лямарта, — той досить добре знав його і, певне, догадувався про жаль його душі, а тому міг відповісти на його думки навіть без прямого запитання.

Одного вечора при лампі він склав того листа, довгого, майстерного, невиразно сумного, повного прихованих запитань і лірики на тему про весняну красу на селі.

За чотири дні, одержавши пошту, він з першого погляду впізнав просте й тверде романістове письмо.

Лямарт повідомляв його про тисячу сумних новин, повних для нього глибокого значення. Він говорив про силу людей, але, не пишучи про пані де Бюрн і про Бернгауза докладніше, ніж про інших, він нібито вирізняв їх властивим йому стилістичним прийомом і привертав до них увагу, нічим не виявляючи свого наміру.

З листа взагалі виходило, що всі Маріолеві підозріння мали принаймні під собою ґрунт. Його побоювання збудуться завтра, коли ще не збулися вчора.

Його колишня коханка жила тим самим життям — метушливим, блискучим, світським. Про Маріоля трохи поговорили після його зникнення, як завжди говорять про тих, хто зникає, — з байдужою цікавістю. Гадали, що він поїхав кудись дуже далеко, бо йому набрид Париж.

Прочитавши того листа, він аж до вечора пролежав у гамаку. Він не міг обідати, він не міг заснути, а вночі у нього почалася гарячка. Другого дня він почував таку втому, таку пудьгу, таку огиду до тих одноманітних днів, перебутих між цим густим мовчазним лісом, тепер уже темним від зелені, і тією обридливою річечкою попід його вікнами, що вирішив не вставати з постелі.

Коли Елізабет увійшла на його дзвінок і побачила його ще в ліжку, то здивовано зупинилася в дверях і спитала, раптом збліднувши:

— Пан хворий?

— Та трошки.

— Чи не викликати лікаря?

— Ні. То так буває іноді зі мною.

— Може, вам треба чого-небудь?

Він звелів, як завжди, приготувати ванну, на сніданок подати яйця, а чай щоб був протягом усього дня. Але близько першої години його взяла така страшна нудьга, що йому захотілося встати. Елізабет, яку він безперестану

викликав за звичкою всіх удавано хворих, приходила стурбована, засмучена, з великим бажанням зробити для нього щось корисне, чимсь допомогти йому й вилікувати його. Побачивши, як він хвилюється й нервується, вона запропонувала, геть почервонівши від ніяковості, що-небудь почитати йому вголос.

Він спитав:

— Ви добре читаете?

— Так, пане, коли я вчилася в школі, то завжди діставала нагороди за читання, а мамі прочитала стільки романів, що й заголовки перезабула.

Він зацікавився і послав її до майстерні взяти серед надісланих йому книжок його найулюбленішу — *Манон Леско*.

Вона допомогла йому сісти в постелі, підмостила йому під спину дві подушки, взяла стільця й почала читати. Читала вона справді гарно, навіть дуже гарно, оскільки була обдарована особливим хистом правильної інтонації й виразності. Вона одразу ж зацікавилася цією повістю і, читаючи її, так хвилювалася, аж Маріоль часом спиняв її, щоб про щось розпитати або побалакати трохи з нею.

У відчинене вікно разом з теплим вітерцем, повним пахощів зелені, вривалися співи, тьохкання та рулади солов'їв, що заливалися коло самичок на кожному дереві у цю пору кохання.

Андре дивився на дівчину, схвильовану, з блискучими очима, таку зацікавлену розгортанням подій на сторінках книжки.

На його запитання вона відповідала з вродженим розумінням усього, що торкається кохання та жаги, надаючи своїм словам правильного, але трохи непевного сенсу, викликаного протонародною вузькістю її кругозору. Він подумав: «Якби трохи підучити цю дівчину, вона стала б зовсім розумницею».

Жіноча чарівність, яку він і раніше почував у ній, справді цілюще впливала на нього цього теплого й спокійного дня, дивно змішуючись у його уяві з таємною й могутньою чарівністю Манон, що приносить у наші серця найдивніший жіночий образ, викликаний до життя завдяки людському мистецтву.

Заколисаний голосом, зваблений такою відомою і завжди новою розповіддю, він мріяв про таку химерну й

принадливу коханку, як у де Гріє, несталу й невірну людину й спокусливу навіть своїми ганебними гріхами, створену для того, щоб збуджувати в чоловікові всю його ніжність і весь його гнів, прихильність і палку ненависть, ревності й бажання.

Ах, коли б та, котру він тільки що покинув, таїла в своїй крові хоч би тільки любовну й почуттєву підступність цієї бентежної куртизанки, то, може б, він ніколи не поїхав од неї! Манон дурила, але кохала; вона брехала, але віддавалася!

Після цілоденних лінощів Маріоль увечері поринув у сонні марева, де зливалися усі ті жінки. Не відчувши від учорашнього дня ніякої втоми, провівши весь день без руху, він спав сторожким сном і прокинувся від якогось незвичного шуму в домі.

Вже разів зо два вночі йому чулися якісь кроки й ледве вловимий рух на нижньому поверсі — не просто під ним, а в кімнатках, прилеглих до кухні: в комірчині, де зберігалась білизна, і в ванній. Він не звернув на те уваги.

Але цього вечора, втомившись од лежання й не можучи довго заснути, він прислухався й почув якесь незрозуміле шамотіння і якесь хлюпотіння. Тоді він вирішив піти подивитися; засвітив свічку й поглянув на годинника: не було ще й десятої. Він одягнувся, поклав до кишені револьвера і, крадучись, дуже обережно спустився вниз.

Увійшовши до кухні, він здивовано побачив, що в печі горить огонь. Більше нічого не було чути, але потім йому причувся якийсь рух у ванній, зовсім крихітній кімнатці, побіленій вапном, де нічого, окрім ванни, не було.

Він підійшов, повернув тихенько клямку і, розчинивши раптом двері, побачив простягнене в воді жіноче тіло, з розкинутими руками, з кінчиками персів на поверхні: найпрекрасніше жіноче тіло, яке коли-небудь йому доводилося бачити.

Вона скрикнула, злякана, не маючи змоги втекти.

Він уже стояв навколішки біля ванни, пожираючи дівчину палким поглядом і простягаючи до неї уста.

Вона зрозуміла і, зненацька підвівши мокрі руки, обвила ними свого господаря за шию.

Другого дня, коли вона прийшла до нього, несучи чай, і їхні очі зустрілися, вона затремтіла так сильно, що чашка й цукерничка кілька разів підряд стукнулися одна об одну.

Маріоль підійшов до неї, взяв у неї з рук тацю, поставив на стіл і, бачачи, що вона опустила очі, сказав їй: — Подивись на мене, серце.

Вона звела на нього очі, повні сліз.

Він знову мовив:

— Я не хочу, щоб ти плакала.

Притуливши її до себе, він почув, що вона тремтить від ніг до голови. «О боже мій!» — прошепотіла вона. Він зрозумів, що не горе, не жаль, не каюття змусили її прошепотіти ті троє слів, а щастя, найправдивіше щастя. І, чуючи, як пригортається до його грудей ця маленька, закохана в нього істота, він відчував дивне егоїстичне, швидше фізичне, ніж моральне, вдоволення. Він дякував їй за те кохання, як поранений, кипутий край дороги, дякував би за допомогу якійсь перехожій жінці; він дякував їй від усього свого змученого серця, зрадженого в своїх даремних пориваннях, зголоділого без кохання через байдужість іншої; і в глибині душі трохи жалів її. Дивлячись, як вона зблідла, як очі її наповнювалися сльозами та горіли коханням, він раптом подумав: «Але ж вона прекрасна! Як жінка швидко міняється, робиться тим, чим їй і слід бути, коли вона слухається бажання своєї душі або голосу природи!»

— Сідай,— сказав він.

Вона сіла. Він узяв її руки, її бідні робочі руки, що стали заради нього білі й делікатні, і лагідно, обережно добираючи слова, почав говорити їй про те, які тепер мають бути їхні взаємини. Вона вже для нього не служниця, але про людське око нехай усе лишається, як було, щоб не викликати пліток у селі. Вона житиме в нього як економка, буде йому часто читати вголос, і то буде виправданням її нового становища. А через деякий час, коли до її обов'язків читальниці остаточно призвичаються, вона обідатиме з ним за одним столом.

— Ні, пане, я ваша служниця і залишуся нею. Я не хочу, щоб мене люди судили й знали про те, що сталося.

Вона не поступилася, хоч як він умовляв її; коли він

випив чай, вона віднесла тацю, а він провів її ніжним поглядом.

Потім він подумав: «Це — жінка. Всі жінки однакові, коли нам подобаються. Я зробив зі своєї служниці коханку. З гарненької вона, може, стане чарівною! У всякому разі, вона молодша й свіжіша, ніж світські жінки або кокотки. Та що там! Хіба ж мало славетних актрис — дочок воротарок? Однак їх приймають, як пань, їх кохають, як героїнь із романів, і князі поводяться з ними, як з владарками. За що? За талант, часто сумнівний, чи за красу, часто непевну? Але справді жінка завжди має становище відповідно до тієї ілюзії, що вона може створити».

Того дня він зробив довгу прогулянку, і хоча в глибині серця почував той самий біль, а в ногах тягар, немов горе послабило всі джерела його енергії, щось защебетало в ньому, ніби пташка. Він був уже не такий самотній, не такий покинутий і забутий. Ліс йому видавався менш глухим, менш мовчазним і безлюдним. І він повернувся додому, палаючи бажанням побачити, як Елізабет усміхнеться і поспішить йому назустріч з поглядом, сповненим ніжності.

З місяць на березі малої річки тяглася справжня ідилія. Елізабет кохала Маріоля так, як, може, дуже мало кого з чоловіків кохають. Вона кохала його по-тваринному божевільно, як мати любить свою дитину, як собака — мисливця.

Він був для неї все — світ і небо, втіха й щастя. Він задовольняв усі її палкі й наївні жіночі сподівання, даючи їй в одному поцілунку весь той екстаз, який вона могла відчутти. Він один займав її душу, її очі, її серце і плоть; вона була п'яна, як уперше захмелілий підліток. Маріоль засинав у неї на руках, він прокидався від її пестощів, вона обіймала його з безмежним самозабуттям. Здивований і захоплений, він тішився цією цілковитою відданістю. Йому здавалося, що тут п'ється кохання з самого джерела, з уст самої природи.

І все-таки він і далі сумував, сумував і побивався, безнадійно й глибоко. Його юна коханка подобалася йому, але йому бракувало іншої. Гуляючи луками на березі Луана, він запитував себе: «Чому ця скорбота не покидає мене?» І тільки-но згадував Париж, то відчував такий приплив хвилювання, що вертався додому, аби не бути на самоті.

Тоді він гойдався в гамаку, а Елізабет, сидючи на складаному стільчику, читала йсму. Слухаючи її й милуючись нею, він згадував розмови в вітальні своєї приятельки, коли він вечорами бував з нею на самоті. Тоді, від страшного бажання плакати, на очі йому набігали сльози і такий пекучий жаль країв йому серце, що він відчував конечну потребу зараз їхати, повернутися до Парижа, втекти світ за очі.

Елізабет бачила, що він похмурий та сумний, і питала:

— Вам важко? Я почуваю, у вас сльози на очах.

Він відповідав:

— Поцілуй мене, серце; тобі цього не зрозуміти.

Вона цілувала його, стурбована передчуттям якоїсь не відомої їй драми. А він, трохи заспокоєний її пестощами, думав: «Ах, якби в одній жінці могли б злитися обидві, кохання цієї з чаром іншої! Чом ніколи не знаходиш того, про що мрієш, а завжди тільки щось приблизне?»

Заколисаний монотонним читанням, він уже не слухав, а думав без кінця про все те, що його вабило, скоряло, перемагало в покинутій коханці. Опанований спомином про неї, її уявною присутністю, що переслідувала його, як хворого мара, він казав сам собі: «Чи то ж я навіки засуджений і ніколи не визволюся від неї?»

Він знов почав робити далекі прогулянки, блукати гушавиною з невиразною надією позбутися її образу, залишивши його десь або в яру, або за темною скелею, або в якійсь пущі, як людина, що бажає спекатися відданої їй тварини, але не хоче її вбивати, а лиш пробує завести її кудись якнайдалі.

Одного дня наприкінці такої прогулянки він знов забрів у царство буків. Тепер то був похмурий, майже зовсім темний ліс з непроникним листям. Маріоль ішов під його величезним склепінням, вогким та глибоким, згадуючи з жалем про легкий, пронизаний сонцем зеленястий серпанок ледве розкритих листочків; але, проходячи вузькою стежиною, він спинився здивовано перед двома деревами, що зрослись одне з одним.

Ніякий інший образ його кохання не міг би гостріше й глибше вразити йому очі й душу: могутній бук стискав у своїх обіймах стрункого дубка.

Як доведений до розпачу коханець, з тілом могутнім і змученим, бук, витягнувши, мов руки, дві величезні

гілляки і зімкнувши їх, стискав стовбур сусіднього дубочка. А той, наче погордливо вириваючись із його обіймів, підноси́в до неба, високо над вершиною напасника, свій стрункий, гладенький та тонкий стан. Але, незважаючи на цю втечу в простір, усупереч цій гордовитій втечі глибоко ображеної істоти, на корі дуба видніли два глибокі, давно зарубцьовані шрами, врізані непереможно могутніми вітами бука; навіки з'єднані тими загосненими ранами, вони росли разом, змішуючи свої соки, і в жилах подоланого дерева текла, здійсмаючись аж до самого верховіття, кров дерева-переможця.

Маріоль сів і довго дивився на них. У його хворій душі ці двоє нерухомих брцнів, що розказували перехожим вічну повість його кохання, ставали прекрасним і страшним символом.

Потім він пішов далі, ще смутніший, і брів помалу, опутивши очі, коли раптом побачив прикриту травною, змочену давнім дощем, брудну, стару телеграму. Хтось викинув чи згубив її. Він спинився. Яку радість чи яку прикрість приніс якомусь серцю цей синій папірець, що ваявся у нього під ногами?

Він не міг утриматися, підняв його і з цікавістю й огидою розгорнув аркушик. Ще можна було сяк-так прочитати: «Приходьте ... мене ... четвертій годині». Імена роз'їла вогкість.

Жорстокі й чудові спогади обступили його, спогади про всі ті телеграми, які вона поси́лала, щоб призначити час побачення або сповістити, що вона не прийде. Ніщо ніколи не зворушувало його дужче, не викликало в ньому такої несамовитої дрожі, не змушувало так раптово стискатися і знов трепетати його бідне серце, як ці вісничі, що кидають у захват або в розпач. Він став, скам'янівши від жалю, від думки, що вже ніколи не розгорне такої телеграми.

Знову він питав себе, що сталося з нею відтоді, як він її покинув? Чи вона страждала, чи жалкувала за другом, якого відштовхнула її байдужість, чи примирилася з цією розлукою, і тільки її самолюбство було ображене?

І бажання знати це зробилося таким непереможним, так охопило його немов розпеченими кліщами, що в нього з'явилася смілива й чудна, ще не виразна думка. Він повернув до Фонтенбло. Прийшовши туди, він зайшов на телеграф з душею, сповненою вагання і трепетної тривоги.

Але ніби якась сила штовхала його, непереможна сила, що йшла від самого серця.

Тремтячою рукою узяв зі столу телеграфний бланк і слідом за ім'ям і адресою пані де Бюрн написав:

«Мені так хотілося б знати, що ви думаєте про мене!
Я не можу нічого забути.»

Андре Маріоль. Монтіньї»

Потім він вийшов, найняв візника й повернувся до Монтіньї, збентежений і схвильований своїм учинком і вже жалкуючи про нього.

Він вирахував, що коли вона зробить йому ласку й відповість, то він одержить її листа за два дні; але цілий наступний день він уже не виходив з дому, боячись і сподіваючись одержати телеграму.

Близько третьої години пополудні, коли він лежав у гамаку на терасі, Елізабет сказала йому, що якась пані хоче його бачити.

Він так схвилювався, що аж дух захопило, і коли підходив до будинку, то ноги йому підломлювалися і серце тріпотіло. Не сподівався, однак, що то вона.

Він відчинив двері до вітальні, і пані де Бюрн, що сиділа на канапці, підвелася і, всміхаючись трохи стриманим усміхом, з легким примусом на обличчі та в манерах, подала йому руку, кажучи:

— Я приїхала дізнатися, як ви живете, бо телеграф не досить докладно виконав це завдання.

Він так зблід, що в її очах блиснула радість, і був такий схвильований, що не міг говорити і тільки тулив до уст подану йому руку.

— Боже! Які ж ви добрі! — мовив він нарешті.

— Ні, просто я не забуваю друзів і турбуюся за них.

Вона дивилася йому просто в вічі тим запитливим глибоким поглядом, який зразу схоплює усе, проникає в думки аж до дна й розкриває будь-які хитрощі. Вона, очевидно, була задоволена, бо усміх освітив її обличчя.

— У вашому скиті дуже гарно. Чи в ньому щасливо живеться?

— Ні, пані.

— Невже? В такій гарній місцині, в цьому чудовому лісі, на цій чарівній річці? Але ж ви, певне, тішитесь тут цілковитим спокоєм і щастям?

— Ні, пані.

— Але чому ж?
— Бо й тут не можу забути.
— А вам конче треба щось забути, щоб стати щасливим?

— Так, пані.
— Можна довідатися, що саме?
— Ви й самі знаєте.
— Значить?
— Значить, я дуже нещасливий.

Вона сказала з самовдоволенням співчуттям:

— Я так і подумала, одержавши вашу телеграму, і тому приїхала, поклавши собі одразу вернутися назад, якщо я помилилася.

Трохи помовчавши, вона додала:

— Коли я вже не їду негайно, то можна оглянути ваш маєток? Ота певеличка липова алея здається мені чудовою. Там буде приємніше, ніж тут, у вітальні.

Вони вийшли. Вона була в рожево-бузковому костюмі. і той костюм так одразу гармонійно злився з зеленню дерев та блакиттю неба, що пані де Бюрн здалася Маріюлеві надзвичайною, неначе видиво несподіваної й нової краси та привабності. Її високий, тонкий стан, її обличчя, таке делікатне й свіже, легке пасмо золотистого волосся, що вибилося з-під великого, теж рожево-бузкового капелюшка, облямованого, як сяйво, великим страусовим пером, її тонкі руки, що тримали закриту парасольку, і її горда та пишна хода — все це вносило в цей сільський садок щось неприродне, несподіване, чуже, чудне й солодке враження, ніби від персонажа з казки, з мрії, з гравюри, з картини Ватто, персонажа, створеного уявою поета чи живописця, котрий надумався прийти на село, щоб уразити своєю красою.

Дивлячись на неї з глибоким трепетом, сповнений колишньої жаги, Маріоль згадав тих двох жінок, яких він бачив на вулиці в Монтінї.

Вона спитала його:

— Хто та дівчина, що відчинила мені двері?
— Служниця.
— Вона не схожа... на покоївку.
— Так. Вона справді дуже мила.
— Де ви знайшли таку?
— Зовсім недалеко, в готелі для художників, де клієнти загрозували її цноті.

— А ви зберегли ту цноту?

Він почервонів і відповів:

— А я зберіг.

— Може, собі на користь?

— Звичайно, собі на користь: я волю бачити коло себе гарне обличчя, а не погане.

— Це все, що вона вам навіює?

— Мабуть, вона мені ще навіювала непереможну потребу знов побачити вас, бо кожна жінка, коли вона хоч на хвилиночку повертає мою увагу, змушує мене думати про вас.

— Дотепно сказано! А вона любить свого рятівника?

Він почервонів ще дужче. Швидко, як блискавка, у нього промайнула думка, що ревнощами добре впливати на жіноче серце, і він вирішив збрехати лише наполовину. Тому він одповів вагаючись:

— Я не знаю. Можливо. Вона дуже дбайлива й уважна до мене.

Ледь помітна досада змусила пані де Бюрн шепнути:

— А ви?

Він подивився на неї очима, що горіли коханням, і сказав:

— Ніщо не може одвернути мене від вас.

Це теж було дуже дотепно сказано, але вона вже нічого не помітила, такою безперечною правдою здалися його слова. Хіба ж може така жінка, як вона, сумніватися в ньому? Вона таки справді не мала сумніву і, цілком задоволена, більше вже не цікавилася Елізабет.

Вони сіли на полотняних стільцях, у затишку під липами, над річкою.

— Що ви подумали, коли я поїхав?

— Що ви дуже нещасливі.

— З моєї вини чи з вашої?

— З нашої вини.

— А потім?

— А потім, почувавши, що ви схвильовані і збуджені, я зважила, що наймудріше буде дати вам передусім змогу заспокоїтися. І я почала чекати.

— Чого ж ви чекали?

— Вісточки від вас. Я її одержала, і ось я тут. А тепер ми поговоримо з вами, як серйозні люди. Отже, ви все ще мене кохаєте? Я питаю вас про це не з кокетства... я питаю як друг.

— Я все ще вас кохаю.

— Чого ж ви хочете?

— Не знаю. Я у ваших руках.

— О, мені все дуже ясно, але я не висловлюю вам своїх думок, доки не знатиму ваших. Розкажіть мені про себе, про все, що робилось у вашому серці, у вашому розумі, відтоді як ви втекли.

— Я думав про вас, оце і все, що я робив!

— Так, але як думали? Що саме? До чого ж ви прийшли?

Він розказав їй про свій твердий намір вилікуватися від кохання до неї, про свою втечу, про блукання в цьому величезному лісі, де він знайшов тільки її саму, про дні, сповнені невідступних спогадів, про ночі, повні пекучих ревнощів. Він розказав цілком щиро про все, окрім кохання Елізабет, її імені він більше й не згадував.

Паці де Бюрн слухала, певна, що він не бреше, переконана почуттям свого панування над ним ще більше, ніж щирістю його голосу, і раділа зі свого тріумфу, з того, що знов володіє ним, бо все-таки дуже любила його.

Потім він почав гірко нарікати на своє безпорадне становище, і, розхвилювавшись від розповіді про те, як він намучився і про що так багато думав, він у палкому нестримному пориві, але без гніву й гіркоти, обурений і подоланий неминучістю, почав знов дорікати їй, що вона неспроможна кохати.

Він усе казав:

— Дехто не позбавлений дару подобатися, але позбавлений дару кохати.

Вона жваво перебила його, озброєна цілим рядом доказів і заперечень.

— Зате я володію даром постійності,— сказала вона.— Невже б ви були не такі нещасні, коли б я після того, як десять місяців вас обожнювала, тепер закохалася в іншого?

Він скрикнув:

— Невже жінка не може кохати тільки одного чоловіка?

Вона гаряче заперечила:

— Не можна кохати без кінця, можна тільки бути вірною. Невже ви думаєте, що несамовите почуття може тривати роками? Ні і ні! Ну, а ті жінки, що живуть самими пристрастями, буйними, тривалими чи короткими спалахами своїх забаганок, ті просто роблять зі свого життя

романи. Герої змінюються, обставини й пригоди повні несподіванок і різноманітності, розв'язка завжди інша. Визнаю! Усе це для них дуже весело й цікаво, бо хвилювання зав'язки, розвитку і кінця щоразу наново переживаються. Але коли це скінчено — це скінчено назавжди... для нього... Розумієте?

— Так, у тому є правда. Але я не розумію, до чого ви це ведете?

— От до чого: нема такого кохання, що тривало б дуже довго, я кажу про пекуче, болісне кохання, от як те, що ви від нього ще страждаєте. Це у вас криза, яку я зробила болючою, дуже болючою, я це знаю, почуваю, через... скупість мого кохання, через мою нездатність виливати свої почуття. Але ця криза минеться, вона не може бути вічною.

Вона заговклала. Він тужливо спитав:

— А тоді?

— А тоді, я гадаю, для жінки, розсудливої й спокійної, як я, ви можете бути коханцем дуже приємним, бо ви маєте багато такту. А чоловіком ви були б, навпаки, неможливим. А втім, хороших чоловіків нема й не може бути.

Він спитав здивований, трохи ображений:

— Нащо ж тримати при собі коханця, котрого взагалі не любиш або перестала любити?

Вона підхопила жваво:

— Мій друже, я люблю по-своєму. Сухо, а все ж люблю.

Він мовив покірно:

— А головне, вам треба, щоб вас любили і виявляли це.

Вона відповіла:

— То правда. Я страшенно це люблю. Але й моє серце потребує таємного товариша. Марнославне бажання привертати до себе увагу світу не заважає мені бути відданою й вірною і гадати, що я зможу дати чоловікові щось особливе, не доступне нікому іншому: мою чесну відданість, щиру сердечну прихильність, цілковите й таємне довір'я душі, а навзамін дістати від нього, разом з усією ніжністю коханця, таке рідке й таке солодке почуття, що я не зовсім самотня. Це не кохання, як ви його розумієте, але ж і воно чогось варте!

Він нахилився до неї, тремтячи від зворушення, і прошепотів:

— Хочете, я буду цим чоловіком?

— Так, трохи згодом, коли вам полегшає. А поки що мусите інколи трохи постраждати через мене. Це пройде. А що ви все одно мучитеся, то краще ж мучитися біля мене, ніж далеко від мене, правда ж?

Своїм усміхом вона ніби казала: «Майте ж трохи довір'я». І, бачачи, як він тремтить від кохання, відчула в усьому тілі якось утіху, якесь задоволення, що від нього була щаслива, як щасливий буває яструб, кидаючись з висоти на зачаровану здобич.

— Коли ви повернетесь? — спитала вона.

Він одповів:

— Та... хоч завтра.

— Хай буде завтра. Ви пообідаєте в мене?

— Так, пані.

— Ну, а тепер мені пора їхати, — сказала вона, глянувши на годинника, захованого в ручку парасольки.

— О, чого ж так швидко?

— Бо я їду п'ятигодинним. Я чекаю на обід кількох осіб: княгиню фон Мальтен, Бернгауза, Лямарта, Масіваля, Мальтрі й одного нового — пана де Шарлена, мандрівника, котрий недавно повернувся з цікавої експедиції в Північну Камбоджу. Всі тільки про нього й говорять.

Серце в Маріоля стиснулося. Всі ті імена одно по одному завдавали йому болю, немов його жалили оси. В них таїлася отрута.

— Тоді, — сказав він, — чи хочете вирушити зараз і проїхатися зі мною лісом?

— Залюбки. Але спершу дайте мені чашку чаю з грінками.

Коли треба було подати чай, Елізабет ніде не могли знайти.

— Вона кудись утекла, — сказала куховарка.

Пані де Бюрн не звернула на це уваги. Справді, чого їй тепер боятися тієї служниці?

Потім вони сіли в ландо, що стояло біля брами, і Маріоль сказав кучерові їхати дорогою трохи довшою, повз Вовчий яр.

Коли вони опинилися під високим зеленим шатром, у тихому затінку якого віяло прохолодою і чувся солов'їний спів, вона скрикнула, охоплена тим надзвичайним почуттям, яким всемогутня й таємнича світова краса з допомогою зору зворушує нашу плоть.

— Боже! Як тут добре! Як гарно, як чарівно, як це втихомирює!

Вона дихала на повні груди, радісна й зворушена, ніби грішниця біля причастя, вся пройнята знемогою й розчуленням. Вона поклала свою руку на руку Маріюля.

А він подумав: «Ага! Природа! Знов гора Сен-Мішель»,— бо у своїй уяві бачив поїзд, що їде до Парижа. Він провів її до станції.

Прощаючись, вона сказала:

— До завтра, о восьмій.

— До завтра, о восьмій, пані.

Вона поїхала, сяючи від радості; а він вернувся додому в ландо, задоволений і щасливий, але сповнений тривоги, бо ніщо не розв'язалося до кінця.

Але нащо змагатися? Він уже не мав сили. Вона вабила його незрозумілим непереборним чаром. Втеча від неї не визволила його, не розлучила з нею, а була тільки нестерпною мукою, в той час як, скоряючись їй, він матиме від неї все те, що вона обіцяла, бо вона не бреше.

Коні бігли лісом, і він подумав, що за все їхнє побачення їй навіть не спало на думку, ніщо їй не підказало хоч раз підставити йому уста для поцілунку. Вона була все така сама. Ніщо ніколи в ній не зміниться, і, мабуть, він усе життя так само мучитиметься через неї. Спогади про тяжкі години, вже пережиті, про години чекання в страшній певності, що йому ніколи не пощастить її запалити, знову стискали йому серце, викликаючи в ньому передчуття і страх перед неминучою боротьбою і такою самою мукою в майбутньому. І все-таки він був ладен усе перетерпіти, аби тільки знову не втратити її, ладен був навіть скоритися вічному бажанню, що стало в його крові немов жорстоким голодом, ніколи не вдовольнялося і палило його тіло.

Дикі напади божевілля, кілька разів пережиті ним, коли він повертався сам з Отейля, уже знов піднімалися в цьому, змушували його кидатися в ландо, що їхало під затінком високих дерев; аж раптом думка, що його чекає Елізабет, така свіжа, молода й гарна, з серцем, повним кохання, і поцілунками на вустах, розлилася в ньому солодкою відрадою. Зараз він обійме її і, заплющивши очі, дурячи самого себе, як дурять інших, еднаючи в нестямі обіймів ту, котру він любить, з тою, котра любить його, він володітиме ними обома. Так, навіть і зараз його тягло

до неї тим вдячним потягом плоті й духу, що народжується від свідомості поділеного кохання і взаємної ніжності й завжди проймає тваринну природу людини. Хіба не буде для його болісного й палючого кохання ця зведена ним дитина чистим джерелом, знайденим на вечірньому привалі, надією на свіжу воду, що підтримує бадьорість духу при переході пустелі? ;

Але коли він приїхав додому, виявилось, що Елізабет ще не вернулася: він злякався, стурбувався й спитав у другої служниці:

— Ви певні, що вона пішла з дому?

— Так, пане.

Тоді він теж вийшов, сподіваючись десь її зустріти.

Пройшовши кілька кроків, перш ніж повернути в ту вулицю, що йшла вздовж долини, він побачив перед собою стару широку й присадкувату церкву з низенькою дзвіницею, що сиділа на горбочку, над хатками сільця, як квочка над курчатами.

Якийсь здогад, якесь передчуття підштовхнуло Маріюля. Хіба ж хто знає, які дивні думки можуть народитися в жіночому серці? Що вона подумала? Що зрозуміла? Де ж їй шукати притулку, як не тут, коли тінь правди промайнула перед її очима?

У храмі було дуже темно, бо вже вечоріло. Тільки одна пригасла лампадка біля дарохранильниці виявляла незриму присутність небесного утішителя. Маріоль швидко пройшов між лавами. Дійшовши до криласу, він побачив жінку, що стояла навколішках, затуливши обличчя руками. Він підійшов до неї, впізнав її й торкнув за плече. Вони були самі.

Вона здригнулася, озираючись. Вона плакала.

Він запитав:

— Що з тобою?

Вона прошепотіла:

— Я все зрозуміла. Ви тут тому, що вона завдала вам жалю. Тепер вона приїхала по вас.

Він був зворушений тим горем, що його цього разу спричинив він сам, і сказав:

— Ти помиляєшся, дитино, я й справді повертаюся до Парижа, але й тебе забираю з собою.

Вона проказала, не вірячи:

— Неправда, неправда!

— Присягаюся тобі.

— Коли ж?

— Завтра.

Знов зарідавши, вона простогнала: «Боже мій! Боже мій!»

Тоді він обняв її за плечі, допоміг їй підвестися, повів за собою, спустився схилом горба в густу вечірню темряву, а коли вони опинилися на березі річки, то посадив її на траві і сам сів коло неї. Він чув, як билосся її серце й уривався подих, і, збентежений каяттям, пригортаючи її до себе, почав шепотіти їй на вухо такі лагідні слова, яких ще ніколи їй не говорив. Розчулившись од жалю й палаючи від бажання, він майже не брехав і майже не дурив її; і, сам дивуючись тому, що він каже і що чуває, він питав себе, як може він, ще збурений зустрічю з тою, чий рабом буде повік, так хвилюватися і тремтіти від жаги, потішаючи її в цьому любовному горі?

Він обіцяв їй «дуже любити»,— він не сказав їй просто «любити»,— обіцяв найняти їй зовсім близько від себе гарне панське помешкання, обставлене добрими меблями і з покоївкою до її послуг.

Слухаючи його, вона заспокоювалася, потроху приходючи до тями, неспроможна повірити, щоб він став так її дурити, розуміючи з його голосу, що він говорить щиро. Переконана, нарешті, й захоплена думкою, що й вона буде пані, засліплена мрією дівчинки, яка народилася в бідності, мрією трактирної служниці, яка раптом зробилася приятелькою такого багатого й порядного чоловіка,— вона сп'яніла від бажання, вдячності й пихи, що змішувалися з її любов'ю до Андре.

Обнявши його за шию, вона шепотіла, вкриваючи його обличчя поцілунками:

— Я вас так люблю! Ви для мене все на світі!

Він відповів розчулено, і собі пестячи її:

— Любе, любе серденьтко!

Вона вже майже забула про появу тієї незнайомки, що завдала їй такого горя. А все ж якийсь несвідомий сумнів ще ворухився в неї, і вона запитала його вкрадливо-ніжним голосом:

— А ви справді любитимете мене так, як тут?

Він упевнено відповів:

— Я любитиму тебе так само, як тут.

МНОЗОВА

ОЛЕКСАНДРОВІ ДЮМА-СИНОВІ
на знак великого захоплення
та щирої прихильності

Гі де Мопассан,
Жак Норман

МЮЗОТА

П'еса на три дії

(У співавторстві з Жаком Норманом)

Вперше побачила світло рампи в Парижі, в театрі «Жімназ», у середу, 4 березня 1891 року.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Жан Мартінель — небіж пана Мартінеля, художник, що зажив уже слави й нагороджений орденом, 30 років.

Лсоп де Петіпре — брат Жільберти Мартінель, молодий адвокат, 30 років.

Пан Мартісель — колишній гаврський судновласник, 55 років.

Пан де Петіпре — колишній радник суду, кавалер ордена Почесного Легіону, 60 років.

Д-р Пелерен — лікар, вельми елегантний, 35 років.

Пані де Роншар — сестра пана де Петіпре, 55 років.

Анріста Левек, на прізвисько Мюзота — натурниця, колишня коханка Жана Мартінеля, 22 роки.

Пані Флаш — акушерка, колишня танцюристка в Опері, 35 років.

Жільберта Мартінель — дочка пана й пані де Петіпре, що саме цього дня одружилася з Жаном Мартінелем, 20 років.

Ліза Бабен — мамка, 26 років.

Служники.

Дія відбувається за наших днів, у Парижі.

Перша й третя дії — у вітальні в пана де Петіпре.

Друга дія — в кімнаті Мюзоти.

ДІЯ ПЕРША

Вітальня у строгому стилі в господі пана Петіпре. Стіл посередині. Канапа праворуч. Стільці та крісло ліворуч. Двері в глибині, що виходять на галерею. Двері по боках. Лампи засвічено. Товариство саме встає з-за столу.

СЦЕНА I

Пан де Петіпре, пан Мартінель, пані де Роншар, Леон де Петіпре, Жан, Жільберта в шлюбному вбранні, але без віночка й без вуалі.

Пані де Роншар (*подякувавши, вклонившись панові Мартінелю, який віє її під руку, сідає праворуч, а тоді кличе*). Жільберто! Жільберто!

Жільберта (*пускаючи Жанову руку*). Що, тьотю?

Пані де Роншар. Кави, дитинко!

Жільберта (*підходячи до столу*). Іду, тьотю.

Пані де Роншар. Вважай на своє вбрання!

Леон (*підбігаючи*). О ні, ні, не випадає моїй сестрі розливати каву сьогодні. Це ж день її шлюбу! Я сам поратимусь... (*До пані де Роншар*). Ви ж знаєте, що я до всього здатний, тітонько,— адже ж я адвокат.

Пані де Роншар. О! Я знаю твої достоїнності, Леоне, і я їх шаную...

Леон (*сміючись, подає їй чашку*). Ви надто добрі.

Пані де Роншар (*узвзявши чашку, сухо*). ... по за-слузі!

Леон (*нишком, повертаючись до столу*). Маєш!.. Куснула-таки... Без цього не обходиться ніколи. (*Пропонуючи другу чашку Мартінелеві*). Три грудочки,— чи не так, пане Мартінель, і трошки коньяку? Я знаю ваш смак. Ми про вас дуже дбатимем, ось побачите!

Мартінель. Дякую, мій друже.

Леон (*до свого батька*). Ти питимеш, батьку?

Петіпре. Так, мій сину.

Леон (*до молодого подружжя, що сидить з лівого боку й розмовляє нівоголосом*). А ви, молоде подружжя? (*Молоді, заглиблені в розмову, не відповідають*). Зрозуміло! (*Він ставить чашку на стіл*).

Петіпре (*до Мартінеля*). Ви не палите, здається?

Мартінель. Дякую, ніколи.

Пані де Роншар. Це мене дивує. Мій брат і Леон нізащо не обійдуться без цього, навіть такого дня, як сьогодні... Яка гидота — оті сигари!

Петіпре. Вельми приємна гидота, Кларисо.

Леон (*підходячи до своєї тітки*). Майже всі гидоти приємні, тітонько; я знаю серед них такі... розкіш!..

Пані де Роншар. Шалапут!

Петіпре (*беручи під руку сина*). Ходімо палити до більярдної, якщо твоя тітка цього не любить!

Леон (*до батька*). Та хіба ж вона любить що-небудь, окрім своїх цуциків!..

Петіпре. Годі вже, помовч.

Виходять обое середніми дверима.

Мартінель (*до пані де Роншар*). Ось це весілля мені до смаку! Таке не часто трапляється тут, у вашому Парижі. Після церкви — сніданок, потім усі гості роз'їжджаються, навіть дружки та подруги молоді. Залишається тільки родина в своєму тісному колі; а на обід приходять ще кілька родичів. Грають на більярді, чи то в карти, як звичайно; а молоді собі фліртують...

Саме цієї хвилини Жільберта й Жан підводяться й, узявшись понід руки, помаленьку виходять середніми дверима.

А тоді вже десь о дванадцятій до ліжка...

Пані де Роншар (*нишком*). Який він вульгарний!

Мартінель (*сідає праворуч на канапі біля пані де Роншар*). А молоді замість податися в безглузді традиційні мандри, спокійненько рушають собі до власного затишного помешкання, опорядженого для них заздалегідь. Я знаю, ви вважаєте, що все це не шикарно, не вишукано, що так втрачається нагода пускати ману на гостей. Що вдієш!.. Я люблю саме так!

Пані де Роншар. Так не заведено у великому світі, добродію!

Мартінель. У великому світі! Та їх же аж тридцять шість тисяч, отих світів. Прошу, в самому тільки Гаврі!..

Пані де Роншар. Я знаю тільки наш... (*Похопившись*). ...мій, який дуже добрий для мене.

Мартінель. Натурально. А втім, хоч би там що, пані добродійко, а справі кінець — шлюб відбувся! Я сподіваюсь, ви матимете ласку до мого небожа, котрий до тепер...

Пані де Роншар. Та вже доведеться, адже ж він зять мого брата і чоловік моєї небоги.

Мартінель. Але ж то не єдина причина, чи не так? Я дуже тішуся, що цю справу доведено до кінця, бо, хоч життя в мене й пройшло в труднощах...

Пані де Роншар. У вас?

Мартінель. ...в комерційних труднощах, а не в матримоніальних.

Пані де Роншар. І це ви балакаєте про труднощі, ви — крез, що даєте півмільйона посагу за вашим небожем! (*Зіхаючи*). Півмільйона франків! Саме стільки, скільки прогайнував мій покійний чоловік...

Мартінель. Так... Я знаю, що пан де Роншар...

Пані де Роншар. Довів мене до злиднів і покинув через рік після весілля, добродію, через один рік!.. Цього часу мені тільки на те й вистачило, щоб зрозуміти, яка я могла бути щаслива!.. Бо той ледащо вмів домогтися, щоб його палко кохали.

Мартінель. От паскуда!

Пані де Роншар. О! Добродію! То була світська людина.

Мартінель. Одне одному не заважає!..

Пані де Роншар. Не будемо розмовляти про мої прикrostі. Це було б надто довго і надто сумно... Всі тут такі щасливі.

Мартінель. А я, признатися, більше за всіх. Він таки добрий хлопець, мій небіж! Я люблю його, як сина. Сам я пішов у торгівлю...

Пані де Роншар (*нишком*). Воно й видно.

Мартінель ...в морську торгівлю; а він колись уславить наше ім'я як художник; він заробляє гроші пензлем, як я кораблями. Мистецтво, пані добродійко, дає нині такі прибутки, як і торгівля, та й справа ця певніша. До речі, такий швидкий успіх він завдячує мені. Мій бідолашний брат помер, а дружина його незабаром пішла за ним, і я лишився сам із малим хлоп'ям, та ще й неодружений. Ну що ти вдієш! Я навчав його всього, чого тільки міг. Він спробував сили в природознавчій науці, і в хімії, і в музиці, і в літературі. Але до малярства вабило його найбільше. Я й штовхнув його на цей шлях. Як бачите, йому повелось добре. У тридцять років він уже відомий художник, вже й орденом його нагороджено.

Пані де Роншар. Дістати орден у тридцять років — пізенько для митця.

Мартінель. Пусте! Він надолужить утрачений час. *(Підводячись)*. А втім, я все базікаю... Даруйте мені. Я людина відверта. Крім того, я зараз трошки веселенький по обіді. Це вже винний Петіпре — його бургонське знамените, справжнє вино, гідне радника суду. Та й ми незгірше чаркуємося там, у себе вдома, у Гаврі! *(Йде до столу і допиває чарку з коньяком)*.

Пані де Роншар *(набик)*. І набрид же він зі своїм Гавром!

Мартінель *(повертаючись до пані де Роншар)*. Гарзд! Ось ми з вами й уклали мир, чи не так? Справжній, тривалий мир, — його не зламає ніяка дрібниця, як, приміром, та, що мало не розладнала цього шлюбу.

Пані де Роншар *(підводячись і переходячи ліворуч)*. Дрібниця?.. Дивна у вас манера висловлюватися! Звичайно, цю справу вже скінчено... А все ж я мріяла про іншого... пастуха для моєї небоги... Зрештою, коли немає дрозда-співуна, то вдовольняються й звичайним, як каже приказка.

Мартінель. Рідкісним дроздом, пані добродійко! А ваша небога — справжня перлина. І щастя цих дітей осяє мої останні дні.

Пані де Роншар. Я цього бажаю, хоч і не наважуюся сподіватись, добродію.

Мартінель. Та годі-бо вам, я добре розуміюся на достоїнствах жінки... та на вищих гатунках вина.

Пані де Роншар *(набик)*. Надто на останніх!

Мартінель. А більше нічого й не треба в житті.

СЦЕНА II

Ті, що й були, та Петіпре, що входить середніми дверима разом із Леоном.

Петіпре. Оскільки все гарзд, чи не бажаєте зіграти зі мною партію на більярді, добродію Мартінель?

Мартінель. Залюбки! Страх як полюблюю більярд.

Леон *(виходячи наперед)*. Як, тату?.. Таж коли хто надто полюбляє більярд, то це вже перетворюється на пристрасть. Отже, вас обох опанувала пристрасть, чи не так?

Мартінель. Бачте, любий хлопчику, якщо людина вже літня, та ще й не має сім'ї, доводиться втішатися

такими розвагами. Вранці йдеш на рибу, ввечері — бильярд... отак і минає час — захопливо й серйозно.

Леон. Ой-ой! Велика втіха — ловити рибу! Вставати вдосвіта, сидіти з мокрими ногами, під дощем та вітром, тільки заради того, щоб витягти коли-не-коли рибинку, як сірничок завбільшки... Чудова забава!.. І таке може захоплювати?!

Мартінель. Атож — безперечно! Невже ви гадаєте, що є на світі бодай один закоханий, здатний робити подібні речі задля жінки протягом десяти, дванадцяти чи п'ятнадцяти років свого життя? Та зроду!.. Він відмовиться від того через два тижні!

Пані де Роншар. Ах! Звичайно!

Леон. Ну, я себе знаю... Я б не витримав і тижня!

Мартінель. От бачите!

Петіпре. Ходімо ж, мій дорогий Мартінелю. Хочете, — по п'ятдесят?

Мартінель. Згода! До побачення тим часом, пані де Роншар!

Пані де Роншар. Та й набрид же він зі своїм Гавром.

Мартінель та Петіпре виходять середніми дверима.

СЦЕНА III

Леон, пані де Роншар.

Леон. Наймиліша людина, оцей пан Мартінель. Мало освічений, але ж веселий, як сонце, та щиросердий, як дитина.

Пані де Роншар (*сідає ліворуч*). Йому бракує доброго виховання.

Леон (*забуваючись*). І вам, тьотю!

Пані де Роншар. Що ти кажеш?

Леон (*схаменувшись і йдучи до неї*). Я кажу: і вам, тьотю... Вам те добре відомо... і ви можете судити про це краще, ніж будь-хто... адже ж ви так знаєте світ.

Пані де Роншар. Авжеж! Ти був надто малий і не пам'ятаєш; але я свого часу часто відвідувала вишукане товариство, ще перед моїм крахом. Я навіть мала там успіх. На одному пишному балі в турецькому посольстві, коли я вбралася в костюм Саламбо...

Леон. Ви? Ви вбралися, як карфагенянка?

Пані де Роншар. Авжеж, як карфагенянка... І знаєш, я була дуже спокуслива! То було в тисяча вісімсот шістдесят...

Леон (*сідуючи поруч неї*). Не треба дат! Я не питаю вас про дати!

Пані де Роншар. Не кепкуй.

Леон. Кепкую? Я? Хай бог милує! Бачте, хоч ви й не хотіли цього шлюбу, а я хотів, і він таки відбувся... то як собі знаєте, а я вдоволений. Я сьогодні тріумфую, я бучно тріумфую... Але завтра тріумфатор зникне... І не залишиться більш нічого, крім маленького небожа — шанобливого, чемного-чемнісінького... Ну ж бо, розвеселіться, тітонько! Ви не такі вже й лихі, як видаєтесь... адже ж стало вам великодушності, хоч і маєте вельми скромні достатки, заснувати в Нейї лікарню... для безпритульних собачат.

Пані де Роншар. Що ж ти вдієш? Коли людина самотна, коли вона не має дітей... Я так недовго жила в заміжжі!.. Хто я така, власне кажучи? Стара панна... і, як усі старі панни...

Леон. ...любите собачаток...

Пані де Роншар. Так само, як ненавиджу чоловіків!

Леон. Ви хочете сказати, одного чоловіка, вашого шлюбного чоловіка, тьотю. І в цьому ви маєте рацію.

Пані де Роншар. Аби ж ти знав, задля якої жінки, задля якої дівки він мене покинув, зруйнував!.. Ти ніколи її не бачив, отієї жінки?

Леон. Даруйте мені... раз яюсь, на Єлісейських Полях. Я гуляв з вами і з татом. Якийсь добродій і пані йшли нам назустріч; ви дуже розхвилювалися, прискорили ходу, сіпнули гарячково мого батька за руку, і я почув, як ви сказали йому нишком: «Не дивись! Це вона!»

Пані де Роншар. А ти що зробив?

Леон. Я? Я подивився!

Пані де Роншар (*підводячись*). І тобі здалася вона бридкою, правда?

Леон. Не знаю, мені було тоді тільки одинадцять років.

Пані де Роншар (*переходячи праворуч*). Ти нестерпний! Стривай, я тобі дам прочухана.

Леон. Ну, годі! Досить! Це вже востаннє, слово честі! Я не дратуватиму вас більше, — обіцяю вам! Даруйте мені.

Пані де Роншар (*удаючи, що виходить середніми дверима*). Ні!

Леон. Так!

Пані де Роншар (*повертаючись*). Ні! Якби ти тільки драгував мене, то це ще — сяк-так. Я вмю захищатись. Але ж ти був необережний щодо своєї сестри. А це — багато серйозніше!

Леон. Необережний, я?

Пані де Роншар (*хляпнувши рукою по столі — праворуч*). Атож. Цей шлюб — це ти його влаштував.

Леон (*хляпнувши їй собі по столі — ліворуч*). Звичайно! І я мав рацію! Я ніколи не перестану про те казати.

Пані де Роншар (*хляпнувши знову*). А я ніколи не перестану казати їй переказувати знов і знов, що зовсім не такого нареченого треба було Жільберті!

Леон (*хляпнувши їй собі*). А кого ж то треба було Жільберті?

Пані де Роншар. Людини з поважним становищем, урядовця, лікаря, інженера.

Леон. Як буває в театрі?

Пані де Роншар. Так буває і в житті! І передусім — не вродливця.

Леон. То ви саме це ставите Жанові за провину? Ах, тьотю, яке безглуздя, хоча в світі весь час тільки й чуєш про це. Чоловік не має бути вродливий! Виходить, він повинен бути бридкий?

Пані де Роншар (*сідаючи на дзиглика перед столом*). Мій чоловік був уродливий, навіть чудової вроди, справжній гвардієць! Але я знаю, скільки те мені коштувало.

Леон. Те йому, може, коштувало б дорожче, коли б він був бридкий. (*Перебиваючи пані де Роншар, ладну скипiti гнівом*). До того ж Жан не красень, він просто гарний із себе. Він не фат, він простий. У нього талант, що зростає мало не щодня. Він, безперечно, потрапить до академії. Адже ж вам буде дуже приємно, якщо з нього вийде академік? То важитиме багато більше, ніж ваш інженер. Крім того, всі жінки мають його за дуже привабливого, — всі, окрім вас.

Пані де Роншар. Саме це я їй ставлю йому за провину. Він надто привабливий. Він намалював уже портрети багатьох жінок. І ще малюватиме. Жінки лиша-

тимуться хтозна скільки часу сам на сам із ним, у його майстерні... А ми знаємо, що там відбувається, в отих майстернях!

Л е о н. Ви там бували, тьотю?

П а н і д е Р о н ш а р (*вражена*). О! (*Отямившись*).
Ах, так! Один раз, в Ораса Верне.

Л е о н. У баталіста!

П а н і д е Р о н ш а р. Одне слово, я переконана, що всі оті художники аж ніяк не пасують до суддівської родини, як наша. Це призводить до катастроф. Хіба ж можна бути добрим чоловіком, коли довкола безліч жінок, що раз у раз тільки те й роблять, що роздягаються і вдягаються! Клієнтки, натурниці... (*З притиском*). Найпаче — натурниці... (*Підводиться*).

Леон мовчить.

Я сказала: натурниці, Леоне.

Л е о н. Я чую добре, тьотю. Це натяк... ви робите тонкий і делікатний натяк на одну сторінку з Жанового життя. Ну та й що? Одна його натурниця була його коханою. Він кохав її три роки, дуже щиро кохав...

П а н і д е Р о н ш а р. Та хіба ж кохають таких жінок!

Л е о н. Кожну жінку можна кохати, тьотю, а ця заслужила на кохання більше, ніж будь-яка інша.

П а н і д е Р о н ш а р. Добра мені заслуга для натурниці — бути вродливою! Це ж її ремесло!

Л е о н. Ремесло ремеслом, а краса все-таки краса. Але вона була не тільки гарна, вона мала виняткову вдачу: ніжну, добру, віддану...

П а н і д е Р о н ш а р. Тоді йому не слід було її кидати!

Л е о н. Як? Це ви кажете мені такі речі? А ви ж так шануєте громадську думку! (*Схрестивши руки*). Виходить, ви за вільне кохання, тьотю?

П а н і д е Р о н ш а р. Яка гидота!

Л е о н (*серйозно*). Ні! З Жаном трапилося те саме, що й з багатьма іншими. Зустрічають дев'ятнадцятирічну дівчинку, закохуються в неї... далі — любовний зв'язок... (*Отямившись*). ...інтимні стосунки, що тривають один, два, три роки; стільки ж, скільки триває оренда за бажанням квартиронаймача. Потім настає розрив, часом бурхливий, часом спокійний, але рідко — полюбовний. А тоді — одне праворуч, друге — ліворуч... Кінець кінцем — це вічно

повторюється в житті, і тому це банально... Але Жанова пригода особлива: та жінка має й справді чудову вдачу.

Пані де Роншар. О! О! Чудову? Панна... *(Затнувшись)*. Стривай, а як же її, власне, звати, ту дівчину? Я зовсім забула... Панна Мюз... Мюз...

Леон. Мюзота, тьотю... Малепька Мюзота...

Пані де Роншар. Мюзета?.. Фу! Яке ж бо воно заяложено — усе оте! Латинський квартал, життя богемн... *(Зневажливо)*. Мюзета!

Леон. Та не Мюзета, а Мюзота, через «О». Мюзотою її прозивають, бо має гарнісіньку мордульку¹... Ви розумієте? Мюзота! Цим сказано все!

Пані де Роншар *(зневажливо)*. Так... Мюзета кіпця сторіччя, це ще гірше... Але Мюзота — це ж не ім'я!

Леон. Це тільки прізвисько, тьотю, її прізвисько на турниці... Її справжнє ім'я — Анрієта Левек.

Папі де Роншар *(вражено)*. Левек?..²

Леон. Атож! Саме — Левек! Як собі хочете, але це так, а моє діло — сторона. Отож Анрієта Левек, чи то пак — Мюзота, якщо вам те більше до вподоби, за весь час їхнього зв'язку не тільки була вірна Жанові, обожнювала його, оточувала його піклуванням та безмежною ніжністю, але й у момент розриву виявила велич душі!.. Вона погодилася на все, без докорів, без обвинувачень... вона зрозуміла, сердешна, що прийшов кінець, справді — кінець... Своім жіночим інстинктом Мюзота відчула, яке серйозне й глибоке кохання до моєї сестри поійняло Жана. Вона скорилася, зникла, і навіть не без опору погодилася на те, щоб Жан її забезпечив. І добре зробила, що погодилася, бо радніше заподіяла б собі смерть, аніж стала... *(Замовкає, а тоді провадить далі з шанобливістю до тітки)* ...куртизанкою! Того я певний!

Пані де Роншар. І відтоді Жан її не бачив?

Леон. Ні разу. Оце вже місяців з вісім. Йому хотілося довідатися, що з нею, і він доручив мені це зробити. Але я не міг її знайти, бо й слід за нею пропав, так тактовно й шляхетно пішла вона з його дороги. *(Змінюючи тон)*. А втім, я не знаю, чому, власне, я все це кажу вам

¹ Французькою мовою «petit museau» — мордулька, мордочка тощо.

² Французькою мовою ім'я Левек (Lévêque) звучить, як слово l'évêque (єпископ).

знов... Ви знаєте все не гірше за мене, я вам розповідав про це щонайменше двадцять разів.

Пані де Роншар. Все це таке неправдоподібне, що я й у двадцятий раз вірю не більше, ніж у перший.

Леон. А проте це правда.

Пані де Роншар. Гаразд! Якщо це правда, то ти недобре вчинив, допомагаючи Жанові розірвати зв'язок із жінкою, такою... такою чарівливою.

Леон. Ні, тьотю, я виконав мій обов'язок. Ви іноді називаєте мене шалапутом і часто маєте рацію. Але ж ви також знаєте, що я можу бути серйозний, коли потрібно. Якби той трилітній зв'язок затягся, Жан занапастив би своє життя.

Пані де Роншар. А що нам до того?

Леон. Для чоловіка страшно оте... нешлюбне співжиття. Нічого не вдієш! Слово злетіло мені з уст!.. Я, як друг, — кажу вам ще раз, — повинен був відвернути Жана від того і як брат — змусити сестру вийти заміж за такого чоловіка, як він. Майбутнє мене виправдає, побачите... А крім того, коли десь трохи згодом ви дістанете малесенького внука чи малесеньку внучку, яких ви будете доглядати та пестити... тут уже ви забудете всіх ваших песиків у Нейї.

Пані де Роншар. Бідолахи! Я не покину їх ніколи. Я люблю їх, як мати!

Леон. Чудово! Ви залишитеся для них тільки тіткою, а матір'ю станете своєму внукові.

Пані де Роншар. Замокни! Ти доведеш мене до розпачу...

Жан (*з'явився з Жільбертою в галереї і каже своєму служникові*). Жозефе! Ви нічого не забули?.. Щоб усюди були квіти!

Служник. Хай пані і пані не турбуються, все буде як слід.

Виходить.

Леон (*до тітки*). Погляньте-но на них! Які ж вони привабливі об'єкти!

СЦЕНА IV

Ті, що й були, та Жан і Жільберта.

Жан (*до пані де Роншар, підходячи до неї*). Чи знаєте ви, про що ми оце розмовляли, пані? Ми розмовляли про вас.

Леон (*набик*). Гм!.. гм!

Жан. Так-так. Я казав про те, що не встиг ще піднести вам подарунка з нагоди весілля, — мусив-бо ту справу гаразд обміркувати.

Пані де Роншар (*сухо*). О, Жільберта зробила мені чудовий подарунок за вас обох, добродію.

Жан. Того не досить. Я хотів придумати щось таке, що завдало б вам найбільшої втіхи... І знаєте, що мені спало на думку? Дуже проста річ. Я прошу вас, пані, прийняти цей гаманець із кількома банкнотами для ваших безпритульних собачаток. Ви зможете влаштувати у вашому притулку кілька нових халабудок, і я з вашого дозволу заходитиму коли-не-коли прилащити ваших нових пансіонерів з умовою, що ви не виберете для мене найлютіших.

Пані де Роншар (*зворушена тим, що зважили на її пристрась*). Але ж... дякую вам, добродію. Як приємно, що ви подумали про моїх бідолашних тваринок.

Леон (*шепоче Жанові на вухо*). Ах ти ж, дипломат!

Жан. Нічого дивного, пані. До тварин я ставлюся з великою приязню. То скривджені брати людини, її раби й її пожива, вони справжні страдники на цій землі.

Пані де Роншар. Ваші слова, добродію, цілком справедливі. Я часто про це думала. О, бідолашні коні! Як люто б'ють їх візники на вулицях!

Леон (*пишномовно*). А дичина, тьотю, збожеволіла з жаху дичина, що падає під градом шроту чи безтямно тікає від того страшного винищення... Бах! Бабах! Бах!

Пані де Роншар. Не говори про це... Мене так і всипає морозом... Як страшно!

Жан (*підходячи до Жільберти*). Страшно!

Леон (*по невеличкій паузі, весело*). Так... Але ж як смачно!..

Пані де Роншар. Ти безжальний!

Леон (*стиха до тітки*). Безжальний до тварин, можливо; а ви, тітонько, ви безжальні до людей.

Пані де Роншар (*так само*). Що ти хочеш сказати?

Леон (*так само, показуючи їй на Жана й Жільберту, що посідали на канані праворуч*). Ви думаєте, ваша присутність вельми приємна їм сьогодні ввечері? (*Беручи її понід руку*). Тато, звичайно, вже накурився... Ходить несподовго до більярдної.

Пані де Роншар. А ти?

Леон. Я зійду вниз, до мого робочого кабінету... і відразу ж повернуся до вас.

Пані де Роншар (*іронічно*). Твій робочий кабінет... це твоя майстерня, шибенику?.. Клієнтки?

Леон (*цнотливо*). Ах, тьотю... в нас не роздягаються! (*Набік*). На жаль!.. (*Виходячи праворуч і благословляючи молодят*). Діти мої, благословляю вас!

Пані де Роншар виходить середніми дверима.

СЦЕНА V

Жан, Жільберта (сидять на канапі праворуч).

Жан. Так-так, ви й справді моя дружина, панно.

Жільберта. Панна?

Жан. О, даруйте! Я не знаю, як вас називати...

Жільберта. Кажіть просто Жільберта, в цьому немає нічого непристойного.

Жан. Жільберта! Нарешті, нарешті, нарешті — ви моя дружина!

Жільберта. Далєбі, це далєся пелегко.

Жан. Ах, яке ж ви чарівне та енергійне створіння! Як ви боролися проти батька, проти тітки! Це тільки завдяки вам, вашій наполегливості ми зараз укупі; спасибі від щирого серця... воно належить вам.

Жільберта. Я вам довіряла, от і все.

Жан. Тільки довіряли?

Жільберта. Ви хизуєтесь. Ви подобалися мені і добре про це знали... Якби ви не припали мені до вподоби, довіра була б подаремна. Спочатку просто подобаються; без цього нічого б не вийшло, добродію...

Жан. Скажіть — Жан, як я сказав Жільберта...

Жільберта (*вагаючись*). Це не те саме... Мені здається... а втім... Ні! Я не зможу! (*Підводиться й проходить ліворуч*).

Жан (*підводячись і собі*). Як я вас кохаю! Присягаюся вам, — я не тільки захоплений; я кохаю вас над усе, бо відкрив у вашій вдачі неоціненні достоїнності. Ви — сама досконалість, у вас стільки ж розуму, скільки й серця. І ваше чуття аж ніяк не схоже на звичайну жіночу сентиментальність. Вас наділено великим і чудовим даром співчуття; це ознака шляхетних душ, і її тепер рідко зустрічаєш у світі. Крім того, ви вродливі, дуже вродливі,

випятково і по-особливому граціозні, а я обожаю красу, адже я художник. А головне, ви причарували мене так, що я не помічаю навколишнього світу і не думаю про нього.

Жільберта. Мені дуже приємно вас слухати; а проте прошу вас не казати такого надалі — мені трохи ніяково... Хоч я й добре знаю, — бо передбачаю майже все, — що треба користатися з сьогоднішнього дня, аби нарозкошувати з усього; це ще схвильовані слова нареченого. З часом вони, можливо, будуть так само любі моєму сердцю, якщо вміти говорити так, як ви, і кохати так, як ви мене, здається, кохаете. Але ті слова будуть інші.

Жан. О!

Жільберта (*сідаючи на дзиглика перед столом*).
Говоріть іще.

Жан. Мене привабила до вас таємнича гармонія форми та внутрішньої природи вашої істоти. Ви пригадуєте, як я вперше відвідав цю господу?

Жільберта. Так, дуже добре. Мій брат привів вас на обід. Ви, здається, навіть трохи пручалися.

Жан (*сміючись*). Чи ж можна поклатися на вашого легковажного брата? Він таки прохопився словом... Мені дуже незручно, що він вам усе розповів. Признаюся, я трохи пручався. Я митець, я звик до нашого особливого товариства, жвавого, шумливого й вільного в розмові, і мене трохи непокоїла думка потрапити до такої статечної господи, як ваша, до господи судового урядовця, де є молода дівчина. Але я так люблю вашого брата... Він такий своєрідний, такий веселий, йому властива така мудра іронія й проникливість під личиною легковажності, що я пішов би за ним, куди б він не повів, і пішов за ним до вас. Який же я був йому за те вдячний! Коли я входив до вітальні, де зібралася вся ваша родина, ви саме ставили в китайську вазу принесені квіти. Пам'ятаєте?

Жільберта. Так, звичайно.

Жан. Ваш батько заговорив про мого дядька Мартінея, він його колись знав. Це зблизило нас. Але, розмовляючи з ним, я дивився, як ви порастете коло квітів.

Жільберта (*всміхаючись*). Ви навіть занадто довго дивилися на мене, як на перший раз.

Жан. Я дивився на вас як художник і милувався вами, захоплений вашою постанню, поставою та рухами. Згодом, протягом півроку я часто відвідував цю господу:

мене часто запрошував ваш брат і вабила ваша присутність. Я відчув вашу чарівність як людина, що починає кохати. То була якась незбагненна сила, що тягла мене до вас нездолапно. (*Сідає праворуч від неї коло столу*). Тоді в мене майнула якась невиразна надія, що ви, можливо, станете мені за дружину. Я подбав про те, щоб відновити знайомство між вашим батьком та моїм дядьком. Вони заприятюлися. Ви нічого не зрозуміли в моїх маневрах?

Ж і л ь б е р т а. Зрозуміла? Ні; я часом догадувалася трохи. Але я була вражена, що така людина, як ви,— в розпалі успіху, з таким ім'ям, з такою славою,— витрачає стільки часу на просту дівчину, як я; і я не могла посправжньому повірити в щирість ваших намірів.

Ж а н. Проте ми порозумілися з вами дуже швидко.

Ж і л ь б е р т а. Ваша вдача припала мені до вподоби. Я відчула, що ви дуже чесний; окрім того, ви мене дуже цікавили, я відчувала в вас митця, ви збуджували в мене думку. Слід признатися, що мій брат таки добре підготував мене до того, аби я склала вам належну ціну. Він вас дуже любить, мій брат Леон.

Ж а н. Я знаю. Гадаю навіть, що йому першому спала думка про цей шлюб. (*По короткому мовчанні*). Ви пригадуєте наше повернення з Сен-Жермена, де ми вечеряли в павільйоні Генріха Четвертого?

Ж і л ь б е р т а. Ще б пак!

Ж а н. Мій дядько й ваша тітка сиділи в глибині ландо. Ви і я — на передній лаві, а ваш батько й Леон — у другому екіпажі. Яка впала тоді розкішна літня ніч! Ви були дуже холодні зі мною.

Ж і л ь б е р т а. Я була така схвильована!

Ж а н. А втім, ви мали бути готові, що одного чудового дня я поставлю вам це запитання; не могли ж ви не помітити, що моє серце скорене...

Ж і л ь б е р т а. То правда. Але все-таки це запитання вразило мене і схвилювало. Ах! Я часто думала про це потім і досі не можу згадати, які слова ви мені сказали. Ви не пригадуєте?

Ж а н. Ні. Ті слова піднялися з глибини серця і злетіли з моїх уст, як палке благання. Пригадую тільки — я сказав вам, що не відвідуватиму більше вашої родини, якщо ви не полишите мені хоча б іскру надії на вашу згоду, коли пізнаєте мене ближче. Ви довго думали, перш

ніж відповісти, і відповіли так тихо, що я мало не попросив вас сказати ще раз...

Ж і л ь б е р т а (*починає говорити, ніби вві сні*).
«...Мені було б важко не бачити вас більше...»

Ж а н. Так!

Ж і л ь б е р т а. Ви нічого не забули!

Ж а н. Хіба ж таке можна забути? (*З глибоким хвилюванням*). Знаєте, про що я думаю? Дивлячись на вас, зазирнувши в ваше серце і душу, і відчуваючи, як ми розуміємо і кохаємо одне одного, я починаю думати, що нас чекає попереду справжнє щастя! (*Він пригортає її до себе*).

Обоє мовчать якусь хвилину.

Ж і л ь б е р т а (*підводячись*). Але я мушу вас залишити. (*Йде до дверей ліворуч*). Я піду приготуватися до від'їзду. А ви тим часом ідіть до мого батька.

Ж а н (*ідучи за нею*). Гаразд, тільки скажіть мені спершу, що ви мене кохаєте.

Ж і л ь б е р т а. Так... Я вас кохаю.

Ж а н (*цілуючи її в чоло*). Моя кохана!

Ж і л ь б е р т а виходить ліворуч. За хвилину середніми дверима увиходить М а р т і н е л ь, дуже збуджений, тримаючи листа в руці.

М а р т і н е л ь (*помітивши Жана, хутко ховає листа до кишені і намагається опанувати себе*). Ти не бачив Леона?

Ж а н. Ні. Він вам потрібний?

М а р т і н е л ь. На два слова... малозначна довідка.

Ж а н (*помічаючи Леона*). Стривайте! Ось він!

Л е о н увиходить з правих дверей.

Жан виходить середніми дверима.

СЦЕНА VI

М а р т і н е л ь, Л е о н.

М а р т і н е л ь (*підходячи швидко до Леона*). Я маю поговорити з вами п'ять хвилин. Сталася неймовірна прикрість. Зроду не був я такий збентежений і не попадав у такий клопіт.

Л е о н. Кажіть.

М а р т і н е л ь. Я закінчував партію на більярді. Раптом ваш служник приносить листа. Його адресовано панові Мартінелю, без імені, з допискою: «Дуже терміново».

Гадаючи, що його адресовано мені, я розпечатав його й читаю. А листа написано Жанові, і говориться там про такі речі, що цілком збили мене з пантелику... Я кинувся шукати вас, щоб порадитись: треба щось зробити, і то негайно!

Леон. Розповідайте!

Мартінель. Я людина рішуча, добродію Леоне, і я не питався б нічєї думки, коли б ішлося про мене; але йдеться про Жана... Отже, я ще вагаюсь... Справа така серйозна... Крім того, цей секрет не мій, я довідався про нього ненароком.

Леон. Кажіть же, і не сумнівайтесь в мені.

Мартінель. Я не сумніваюся в вас. Ось лист. Він від доктора Пелерена, Жанового лікаря, Жанового друга, нашого спільного друга. Він ловелас, марнотратець життя, гоїтель вродливих жінок, але не написав би такого, коли б не пекуча потреба. *(Дає листа Леонові, той читає його вголос).*

Леон *(читає)*. «Мій дорогий друже, мені дуже важко, надто в такий день, сповіщати вас про те, що я вважаю за свій обов'язок вам відкрити. А втім, я кажу це тільки, щоб виправдати себе, бо знаю, що, коли б я був учинив інакше, ви, може, не пробачили б мені того ніколи. Ваша колишня коханка, Анрієта Левек, помирає і хоче попроситися з вами. *(Кидає погляд на МартіNELя, той подає йому знак — читати далі)*. Вона не переживе цієї ночі. Вона вмирає. Два тижні тому вона народила дитину. Ви її батько, вона присягається в цьому на смертній постелі. Доки Анрієті не загрожувала ніяка небезпека, вона не хотіла повідомляти вас про існування дитини. А зараз, приречена, вона вас кличе. Я знаю, як ви щиро кохали цю жінку. Ви вчините, як вважатимете за потрібне. Вона мешкає на вулиці Шапталъ, 31. Тисну вашу руку, мій дорогий друже».

Мартінель. Маємо!.. І це падає на нашу голову сьогодні ввечері, тобто — саме такої хвилини, коли це лихо стає загрозою для всього майбутнього, для всього життя вашої сестри та Жана. Як би ви вчинили на моєму місці? Приховали б цього листа чи віддали? Приховавши його, ми, може, врятуємо становище, але це здається мені непорядним.

Леон *(енергійно)*. Так, це непорядно! Треба віддати листа Жанові.

Мартінель. Що ж він учинить?

Леон. Хай сам вирішує, як йому чинити! Ми не маємо права це від нього приховувати.

Мартінель. А якщо він запитає в мене поради?

Леон. Не думаю, щоб він це зробив. У таких випадках радяться тільки зі своїм сумлінням.

Мартінель. Але ж він ставить мене, як до рідного батька. А якщо він хоч на мить заважається, — як йому вчинити: віддатися пориву великодушності чи берегти своє щастя, то що я маю йому порадити?

Леон. Те, що вчинили б ви самі.

Мартінель. Я пішов би! А ви?

Леон (*рішуче*). Я теж.

Мартінель. А ваша сестра?

Леон (*сумно сідаючи до столу*). Так, моя бідолашна сестричка. Який жаль!

Мартінель (*по невеличкому ваганні, рвучко, переходячи з правого боку на лівий*). Ні, це занадто жорстоко!.. Я не віддам йому цього листа. Хай так, я візьму провину на себе, але я його врятую.

Леон. Ви не можете так повестися, добродію. Ми знаємо її обидва, ту нещасну дівчину, і я з тугою в серці запитую себе, чи не спричинився, бува, саме цей шлюб до її смерті. (*Підводячись*). Та хоч би там що, але як вас три роки всім серцем кохала така жінка, чи ж можна не попроситися з нею, коли вона помирає.

Мартінель. А як поведеться Жільберта?

Леон. Вона палко кохає Жана... але вона горда.

Мартінель. Чи примириться вона з тим? Чи пробачить?

Леон. Я дуже сумніваюсь; а надто після всього того, що говорилося про ту жінку в нашій родині. А втім, однаково! Треба попередити Жана негайно. Я йду і приведу його до вас. (*Іде до середніх дверей*).

Мартінель. Як мені сповістити його?

Леон. Просто віддайте йому листа. (*Виходить*).

СЦЕНА VII

Мартінель сам.

Мартінель. Сердешні діти! В розпалі щастя, в розпалі радощів!.. І та, друга, нещасна страдниця, приречена на смерть... Сто чортів! Життя часом надто несправедливе і надто жорстоке!

Мартінель, Жан, Леон.

Жан (*квапливо входячи середніми дверима*). Що сталося, дядечку?

Мартінель. Візьми, мій сердешний хлопчику, прочитай і пробач мені, що я розпечатав цього листа,— я гадав, що його адресовано мені. (*Дає Жанові листа, а тоді пильно дивиться на нього, поки той читає*).

Леон також стежить за ним, стоячи з другого боку.

Жан (*прочитавши листа, з глибоким, але стриманим хвилюванням до себе*). Конче треба! Я мушу!.. (*Мартінелеві*). Дядечку, я вас лишаю з моєю дружиною. Не кажіть нічого, поки я вернусь; але не йдіть звідси, що б там не сталося. Зачекайте на мене. (*Повертаючись до Леона*). Я тебе знаю і впевнений, що ти мене не осуджуєш. Доручаю тобі моє майбутнє. Прощайте! (*Йде до дверей праворуч, кинувши погляд на ліві двері, що ведуть до кімнати Жільберти*). Ти подарував мені кохання своєї сестри. Збережи ж його для мене. (*Виходить квапливо праворуч*).

СЦЕНА IX

Мартінель, Леон.

Мартінель (*сідаючи праворуч*). Що ж маємо тепер робити? Що ми їй скажемо? Як ми все пояснимо?

Леон. Дозвольте мені це зробити; справедливість вимагає, щоб сказав їй я; адже ж це я влаштував їхній шлюб.

Мартіпель (*підводячись*). Однаково... Я волів би, щоб усе це було вже позаду. О ні, я не прихильник любовних драм. Та ще й ця притчина з дитиною... Аж моторошно! Що то буде з отим немовлятком? Не віддати ж його до дитячого притулку! (*Помічаючи Жільберту*). Жільберта!

СЦЕНА X

Ті, що й були, та Жільберта виходить лівими дверима. Вона скинула шлюбне вбрання й перевдяглася в елегантну сукню. Вона тримає манто й, заходячи до кімнати, кладе його на стільця.

Жільберта. А де ж це Жан?

Леон. Не турбуйся, він повернеться незабаром.

Жільберта (*здивована*). Він кудись пішов?

Леон. Так.

Жільберта. Пішов! Він! Такого вечора?

Леон. Обставини, і дуже серйозні, змусили його вискочити на годинку з дому!

Жільберта. Що сталося? Що ти від мене приходуєш?.. Це нестерпно. Скоїлося якесь лихо...

Леон та Мартінель. Та ні ж бо, ні!

Жільберта. Яке лихо? Кажі!

Леон. Я не можу нічого сказати. Зачекай трохи. Тільки він єдиний може розповісти тобі, яка несподіваність, який священний обов'язок змусили його піти з дому такої хвилини.

Жільберта. Які слова ти промовляєш!.. Несподіваність, священний обов'язок? Таж він сирота... Він не має інших родичів, крім дядька. Отже, що? Хто? Чому? Боже! Як мені страшно!

Леон. Обов'язки бувають різні: обов'язок дружби, жалощів, співчуття. Я більш не маю права сказати тобі... Потерпи годинку...

Жільберта (*до Мартінеля*). Ви, ви, його дядько, скажіть, благаю вас! Що з ним! Куди він подався? Я відчуваю, о, я відчуваю — якесь страшне лихо нависло наді мною, над нами. Говоріть же, благаю вас!

Мартінель (*із слізьми на очах*). Але ж і я не можу говорити, моя дорога дитинко! Я не маю права. Як і ваш брат, я обіцяв мовчати і, запевняю вас, — я вчинив би так само, як і Жан. Почекайте годину, тільки одну годину.

Жільберта. Ви засмучені. Якесь катастрофа?

Мартінель. Ба ні, ба ні! Мене дуже засмутило ваше хвилювання, — я ж бо люблю і вас від щирого серця! (*Цілує її*).

Жільберта (*до свого брата*). Ти казав про дружбу, про жалощі, про співчуття?.. Але ж про все це можна сказати відверто. А дивлячись на вас обох, я відчуваю те, в чому признатися не можна, відчуваю якусь таємницю, що мене лякає!

Леон (*рішуче*). Сестричко, ти віриш мені?

Жільберта. Так. Та ти й сам це добре знаєш.

Леон. Цілком?

Жільберта. Цілком!

Леон. Присягаюся тобі моєю честю, що я вчинив би

так само, як і Жан. Але його порядність щодо тебе, його порядність, що їй він, можливо, надає перебільшеної ваги відтоді, як тебе кохає,— це єдина причина, що він дотепер не знав тієї тасмниці...

Жільберта (*дивлячись братові в вічі*). Я тобі вірю, дякую. Але я вся тремчу і не заспокоюся до його повернення. Ти присягаєшся, що мій чоловік не знав того, що змусило його залишити мене такої хвилини. Якщо так, скоряюся неминучій потребі, опаную себе, скільки змога, і звірюся на вас обох. (*Вона простягає руку обом чоловікам*).

СЦЕНА ХІ

Ті, що й були; пан де Петіпре, пані де Роншар заходять одночасно середніми дверима.

Петіпре. Що я чую? Добродій Жан Мартінель щойно пішов?

Мартінель. Він повернеться, добродію.

Петіпре. Та як же міг він податися кудись такого вечора, не сказавши й слова своїй дружині? Адже ж ти не знала про це, правда?

Жільберта (*сидячи коло столу ліворуч*). Так, батьку, я не знала.

Пані де Роншар. І не сказавши й слова родині! Це неповага!

Петіпре (*до Мартінеля*). Що змусило його так учинити, добродію?

Мартінель. Ваш син знає, в чому річ, так само, як і я, добродію, але ми не можемо вам це розголосити. Ваша дочка до того ж згодна ні про що не питати до повернення свого чоловіка.

Петіпре. Дочка згодна... але не згоден я. Таж кінець кінцем вас єдиного було попереджено про це зникнення...

Пані де Роншар (*схвильовано, до Мартінеля*). Адже ж вам передано листа... Ви прочитали його перший.

Мартінель. Ви вельми обізнані, пані добродійко. Справді був лист. Але я не схотів брати на себе всієї відповідальності за цю справу; я показав листа вашому синові, добродію, і запитав його думки, аби вчинити так, як він вирішить.

Леоп. Порада, яку я подав, цілком відповідає тому, що вчинив мій зять з власної волі,— і саме це я особливо в ньому шаную.

Петіпре *(підходячи до Леона)*. Треба було зі мною радитись, а не з тобою. Якщо вчинок, власне, можна пробачити, то нестача поваги — то є річ непростенна!

Пані де Роншар. Це скандал!

Леон *(до батька)*. Так, ліпше було б порадитися з тобою, але терміновість справи не дозволила. Ти почав би сперечатися, тітка почала б сперечатися, ми просперечалися б цілісіньку ніч, а в певних випадках це можна втрачати й секунди. Ми повинні мовчати, доки повернеться Жан. Він не приховає від вас нічого, і ти судитимеш про його вчинок так само, як я.

Пані де Роншар *(підходячи до Мартінеля)*. А лист? Від кого той лист?

Мартінель. Можу вам сказати — від одного лікаря.

Пані де Роншар. Від лікаря... від лікаря... Виходить, хтось хворий!.. То це до якогось хворого його покликано... Хто ж хворий? Ах! Іду в заклад, що це та жінка, його колишня, що це вона встругнула йому таку штуку сьогодні... Хвора... вона, можливо, прикинулася, що отруїлась, аби довести, що вона його ще кохає?.. Ах! Прогноза! *(До Леона)*. І ти захищаєш таких людей?

Леон *(що подався був до дверей, повертається)*. Не годилося б, тьотю, висловлювати вголос у присутності Жільберти такі обурливі припущення, тим часом як ви нічого не знаєте.

Жільберта *(підводячись)*. Прошу вас, покиньмо ці розмови... Все, що я чую, шматує мені душу і обкидає мене брудом. Я чекатиму на мого чоловіка, я хочу довідатись про все з його уст,— я вірю кожному його слову. Якщо підкралосся зненацька лихо, я з мужністю його перетерплю... але я не хочу більше слухати такі речі! *(Вона виходить лівими дверима, за нею — Петіпре)*.

Мовчання.

Пані де Роншар *(Леонові)*. То як же, Леоне! Ти й тепер тріумфуєш? Бачиш, які вони, оті чоловіки-красені? Всі однакові!

ДІЯ ДРУГА

Кімната Мюзоти. Обставлепа кокетливо, але без розкоші. В глибині сцени, ліворуч, не прибране ліжко. Ліворуч, на першому плані, за ширмою лежить Мюзота на шезлонзі. Коло ліжка — колиска, головою повернена до зали для глядачів. На каміні та на столику слоїчки з ліками, чашка, грілка, цукорниця. Стіл праворуч, на першому плані.

СЦЕНА I

Мюзота спить. Бабен, пані Флаш.

Бабен (*стиха*). Заснула!

Пані Флаш (*так само*). О! Вона довго не спатиме, — хіба що засне навіки.

Бабен. Боже мій єдиний, як-то їй не поталанило... Та й завдає ж нам усім клопоту та справа! Де ж таки — померти через дитину...

Пані Флаш. А що ж би ви хотіли, пані Бабен! Оскільки люди народжуються, треба їм і вмирати. А ні, то на землі й місця не стане.

Бабен (*сідаючи до столу праворуч*). Добре було б вирушати туди всім по-однаковому, в однаковому віці. Принаймні не було б несподіванок.

Пані Флаш (*наливає чаю*). Ви надто просто міркуєте про деякі речі, пані Бабен. А я волію не знати наперед. Я хотіла б померти, як засинаєш... уночі, вві сні, без страждань, від паралічу серця.

Бабен (*дивлячись на хвору*). Чи то ж не безумство — захотіла перейти на шезлонг! Адже ж лікар казав, що від одного цього вона може померти...

Пані Флаш (*сідаючи до столу з лівого боку*). Я її розумію. Бачте, коли привернешся до чоловіка серцем, то можна наробити чимало дурниць. А якщо жінка кокетлива, — вам ось, мамкам, сільським, це незнайоме, — то це вже властивість душі, все одно як побожність... От і їй схотілося трішки причепуритися. Вона боялася, що буде негарна, розумієте? Мені довелося розчесати їй волосся, прибрати його, одне слово, докласти рук, як то кажуть.

Бабен. Оті вже мені парижанки!.. Чепуряться хто й зна як, аж до останньої своєї хвилини! (*Пауза*). А прийдє ж її любчик?

Пані Флаш. Не думаю. Чоловіки не дуже любляють, коли їхні колишні кличуть їх у такі хвилини. Крім того, він бере шлюб сьогодні, той бідолашний хлопчина!

Б а б е н. Ой леле,— кепська справа!..

П а н і Ф л а ш. Атож, ваша правда.

Б а б е н. Напевне, не прийде. А ви пішли б у такий день відвідати хлопця?

П а н і Ф л а ш. О! Коли б я дуже кохала, так— я пішла б.

Б а б е н. Навіть коли б ви того ж таки дня віддавалися за іншого?

П а н і Ф л а ш. Однаково. Це зворушило б мене, дало б гостре відчуття. Я люблю гострі відчуття!..

Б а б е н. А от я вже не пішла б. Ні-ні, я не пішла б. Я побоялася б розтривожити себе.

П а н і Ф л а ш. Лікар Пелерен запевняє, що той прийде.

Б а б е н. Ви його добре знаєте, цього лікаря?

П а н і Ф л а ш. Лікаря Пелерена?

Б а б е н. Атож. Якийсь він жевжикуватий.

П а н і Ф л а ш. Так, це жевжик, жевжик... А проте й добрий лікар. А який чудій! Чудій і гуляка!.. Ого, той маху не дасть,— тямить, у чому смак! Не дурно ж він лікар Опері!

Б а б е н. Отой гонивітер та мартопляс?

П а н і Ф л а ш. Гонивітер! Пошукайте-но, чи багато ви їх, отаких-о гонивітерів, знайдете!? А як же він любить жінок, ой-ой! А втім, є їх багато — лікарів — отаких самісінських! В Опері я з ними добре спізналася.

Б а б е н. В Опері?

П а н і Ф л а ш. Я вісім років була танцюристкою. Так, я сама танцювала в Опері.

Б а б е н. Ви, пані Флаш?

П а н і Ф л а ш. Так. Мама була акушерка і навчила мене свого ремесла, а одночасно й танців: завжди треба мати дві тятиви на лукові,— так вона казала. З танцями, бачте, можна далеко піти, якщо тільки не любиш усмак попоїсти, а я, на жаль, саме це полюбляла. У двадцять років я була тонка, мов ниточка, а що вже моторна, і-і!.. Але згодом набралася сала, почала засапуватися, трохи обважніла. А коли не стало мами, я вже мала акушерський диплом, і я взяла собі її пацієнток, додавши до звання ще й слова «акушерка Опері»; адже я в них усіх приймаю. Мене там дуже люблять. Коли я була танцюристка, мене звали панна Флакї Перша.

Б а б е н. Панна?.. То ви потім вийшли заміж?

Пані Флаш. Ні, але акушерка має завжди зватися пані, так пристойніше. Це викликає довіру. А ви, мамко, звідки? Адже ж ви щойно сюди прибули, а моєї поради й не спиталися, коли вас наймали.

Бабен. Я з-під Івето.

Пані Флаш. Вперше годуєте?

Бабен. Втретє. Я мала двох дівчаток і хлопчика.

Пані Флаш. Хто ваш чоловік? Хлібороб? Чи садівник?

Бабен (*простосердно*). А я дівчина.

Пані Флаш (*сміючись*). Дівчина, а породила вже трое? Вітаю вас,— ви хоч і мале курча, та вже летюче. (*Щокаючися з нею*). За ваше здоров'я!

Бабен. І не кажіть. Я того не хотіла. Це воля господня. Тут уже нічого не вдієш.

Пані Флаш. Яке простацтво! А, повернувшись додому, ви народите, мабуть, ще й четверте?

Бабен. Хто й зна, все може трапитись.

Пані Флаш. А що він робить, отой ваш любчик? Він у вас хоч один?

Бабен (*обурено*). Завжди був тільки один. Йй-право! Бий мене сила божа! Він робить у кав'ярні в Івето.

Пані Флаш. Гарний хлопець?

Бабен (*пишаючись*). Авжеж, гарний! Там такий, що... (*Довірливо*). Коли я вам усе це кажу, то тільки тому, що ви акушерка, а розповідати такі речі акушерці — однаково, як і панотцеві у сповідальні. А ви, пані Флаш,— ви ж танцювали в Опері, ви, мабуть, мали їх до ката, отих полюбовників та зальотників, еге ж?

Пані Флаш (*підлещена, мрійливо*). Атож, був дехто.

Бабен (*сміючись*). А вам ніколи не траплялося... такої лихої пригоди? (*Показує на коліску*).

Пані Флаш. Ні.

Бабен. Як же ви так?

Пані Флаш (*підводячись і йдучи до каміна*). Мабуть, тому, що я акушерка.

Бабен. А я знаю одну, котра мала таких ось аж п'ятеро.

Пані Флаш (*зневажливо*). То вона не була парижанка.

Бабен. Що правда, то правда. Вона була з Курбевуа.

Мюзота (*млявим голосом*). Нікого ще немає?

Пані Флаш. Прокидається. Ми тут! (*Згортає ширму, що заслоняла шезлонг*)

Мюзота. Він ще не прийшов?

Пані Флаш. Ні.

Мюзота. Він прийде надто пізно... Боже мій! Боже мій!

Пані Флаш. Дурниці... Він прийде!

Мюзота. А моя крихітка... моя дитина?

Папі Флаш. Спить, мов янголятко!

Мюзота (*глянувши на себе в ручне люстерко*). Така, як зараз, я його не злякаю? Ах, боже мій! Моя крихітка! Я хочу глянути на мого маленького!

Пані Флаш. Та якщо я його вам принесу, він прокишеться; а тоді хто й зна, чи й засне відразу?

Мюзота. Підсуньте колиску.

Пані Флаш робить заперечливий жест.

Так-так!..

Пані Флаш і мамка тихенько підсуюють колиску.

Ближче, ближенько... щоб я бачила його добре, мого дорогісінького! Моє дитя! Моє дитя! І я маю його покинути, я маю зникнути!.. Ох! Боже ж мій! Яка туга мене обіймає!..

Пані Флаш. Та не крайте собі серця, ви зовсім не такі вже й недужі. Я бачила, як очунюють мало не безнадійні хворі... Так і є — ви його збудили. Ось пу, віднесімо колиску, мамко.

Вони ставлять колиску на попереднє місце.

(*До мамки*). Облиште, облиште, то вже моя справа. Тільки я можу його заспокоїти. (*Сідає коло колиски, наспівуючи та колисаючи дитину*):

Курочка сіра
Та й на поклад сіла,
Нам знесе яєчко біле...
Спи, курчатко моє миле!
Люлі-люлі, люлечки!
Ох, та й добра ж курочка!..

Бабен (*коло каміна в глибині сцени, п'ючи підсо-
лоджену воду й напихаючи собі кишені цукром, каже
нишком*). Не слід забувати за їстиво. Та ще на кухні

добрячий шмат печені полишився, — тра й до нього слівцем озватися. Чого доброго — ще з голоду тут здохнеш!

Пані Флаш (*співає далі тихіше*).

Курочка чорна, —
Бач, яка моторна! —
Нам знесла яєчко біле...
Спи, курчатко моє миле!
Люлі-люлі, люлечки!
Ох, та й добра ж курочка!..

Мюзота (*зігхає, потім питає, лежачи*). Заснув?

Пані Флаш (*підходячи до неї*). Так, панно. Як немовля Ісус. Знаєте, що я вам скажу? Цього молодика ви ще поведете під вінець. Ваш малюк просто розкіш, моя дівчинко; таке ж привабливе дитинча...

Мюзота. Ви вважаєте, що він гарненький?

Пані Флаш. Слово честі акушерки, я не часто приймала отаких гарнісіньких. Мені так приємно, що саме я взяла цього хорошунчика.

Мюзота. Подумати тільки, що, може, через кілька годин я не бачитиму його більше, не дивитимуся на нього, не любитиму його!

Пані Флаш. Та ні ж бо, ні!.. Ви зовсім надаремне забрали собі в голову таку прикру думку.

Мюзота. Ах! Я знаю дуже добре. Я чула, як ви розмовляли з мамкою. Я знаю, що скоро кінець, — можливо, сьогодні вночі. Та хіба ж лікар написав би Жанові, щоб той прийшов до мене нині ввечері, саме в день свого шлюбу, коли б я не стояла на божій дорозі? (*Дзвінок. Вона крикує*). Ах! Ось він! Це він. Ідіть мерщій, відчиніть двері, пані Флаш. Мерщій, мерщій, мерщій! Ах! Боже ж мій єдиний, як мені боляче! (*Вона дивиться на двері в глибині, що за ними зникла акушерка*).

Ввіходить лікар Пелерен, елегантний, у ф'раку, при білій краватці.

СЦЕНА II

Ті, що й були, та лікар.

Мюзота (*в розпачі*). Ах! Це не він!..

Лікар (*підступаючи до Мюзоти*). Він іще не прийшов?

Мюзота. Він не прийде...

Лікар. Прийде, я того певен. Я його знаю.

Мюзота. Ні.

Лікар. Присягаюся вам. (*Повертаючись до пані Флаш*). Він же нічого не відповів?

Пані Флаш. Ні, пане лікарю.

Лікар. Прийде. А як вона?

Пані Флаш. Трохи відпочила.

Мюзота (*дуже хвилюючись*). Кінець, кінець... Я відчуваю, що не матиму спокою, поки він прийде або поки я піду на той світ, не побачившись з ним!

Лікар. Він прийде. А потім ви заснете до завтрашнього ранку.

Мюзота. Ви б не виклика́ли його сюди цього вечора, коли б я могла почека́ти до завтрашнього ранку! (*Дзвінок. Мюзота скрикує й лепече*). Якщо це не він, якщо це не він — я загинула!..

Пані Флаш іде відчиняти. За сценою чути чоловічий голос. Мюзота прислухається.

(*Шепоче розпачливо*). Це не він!..

Пані Флаш (*повертається із слоїком у руках*). Аптека́р надіслав мікстуру.

Мюзота (*дуже схвильована*). Ах! Боже мій, який жах! Він не йде!.. Що я вчинила? Лікарю, покажіть мені мого сина. Я хочу подивитися на нього ще раз!

Пелерен. Але ж він спить, люба Мюзото.

Мюзота. Він ще встигне виспатись!

Пелерен. Годі, годі, заспокойтеся!

Мюзота. Якщо Жан не прийде, хто подбає за мого сина? Адже ж він і його, присягаюся вам!.. Ви мені вірите? Я так його кохала!

Пелерен. Так-так, дитинко, я вам вірю, тільки заспокойтеся!

Мюзота (*хвилюючись усе дужче й дужче*). Скажіть мені... Після того, як ви пішли від мене, де ви були?

Пелерен. В одного слабого.

Мюзота. Це неправда! Ви їздили до Жана, і він не схотів іти, а то прийшов би разом з вами.

Пелерен. Слово честі, ні.

Мюзота. Так, так, я відчуваю, ви його бачили; ви не зважуєтесь сказати, боячись, що це мене вб'є.

Пелерен. Знову починається гарячка! Так далі тривати не може. Я не хочу, щоб ви балакали в нестямі, коли

він прийде. *(До пані Флаш)*. Зробимо укол! Дайте мені морфій, пані Флаш.

Пані Флаш бере шприц із морфієм з каміна і дає йому.

Мюзота *(сама заголює руку, а тоді бубонить)*. Коли б це ці ліки, не знаю, як би я витерпіла свої останні дні.

Лікар упорскує їй морфій.

Пелерен. Тепер ви спатимете,— я забороняю вам балакати і більше вам не відповідатиму. Присягаюся, що за чверть години Мартінель буде тут.

Мюзота слухняно повертається горілиць і засинає.

Бабен *(обережно посуває ширму, що затуляє Мюзоту від публіки)*. Засинає! Чисто ласка божа — оте зілля! Але себе — нема дурних! — я не дала б штрикати! Я б зовсім перелякалася!.. То все чортячі витівки, хай бог милує!.. *(Сідає коло коліски й читає газету)*.

Пані Флаш *(стиха до Пелерена)*. Ах! Сердешна жінка! Яка біда...

Пелерен *(так само)*. Так, вона добра дівчина! Я давно вже її знаю,— і її, і Жана МартіNELя; він завдячує їй три роки щастя. Вона — людина щиросерда і проста!

Пані Флаш. Чи прийде ж він, отой пан Мартінель?

Пелерен. Гадаю, що прийде; він чоловік душевний; але ж не може він кинути отак, ні сіло ні впало, свою дружину та її пречудову сімейку!

Пані Флаш. Так, збіг поганий... Просто як цеглина на голову!..

Пелерен. Твоя правда.

Пані Флаш *(змінюючи тон)*. Де це ви були допіру? Вже ж не задля слабкої вбралися ви сьогодні ввечері у фрак та почепили білу краватку?

Пелерен. Я був у театрі, дивився початок балету Андре Монтаржі.

Пані Флаш *(зацікавлена, сідає на кравчок столу)*. І гарно? Розкажіть.

Пелерен *(сідає ліворуч від столу)*. Дуже гарно танцювали!

Пані Флаш. Нова дирекція добре порядкує.

Пелерен. Жанна Мералі та Габріель Пуавріє стають справжніми артистками.

Пані Флаш. Пуавріс, маленька Пуавріс... Та не може бути! Мералі мене не дивує. Во́на, хоч і дуже негарна, але має пуанти. А Морі?

Пелерен. О! То — чудо, справжнє чудо!.. Вона танцює, як ніхто... То справжня пташка, — не ноги, а крила. Сама досконалість!..

Пані Флаш. Ви в неї закохані?

Пелерен. Ні, я просто захоплююся. Ти ж знаєш, я дуже люблю танці...

Пані Флаш. А іноді й танцюристок... (*Опустивши очі*). Ти забув?

Пелерен. Таких артисток, як ти, ніколи не забувають, моя дорога.

Пані Флаш. Ви не кепкуєте з мене?

Пелерен. Анітрохи. Я віддаю тобі належне. Колись, зовсім молоденьким лікарем, я був дуже захоплений тобою — місяця з півтора. Ти не шкодуєш за тим часом, за тим святом?

Пані Флаш. Трохи шкодую... Але коли молодість минула, треба миритись... А втім, я не маю на що скаржитися. Вправній акушерці живеться непогано.

Пелерен. Ти добре заробляєш. Мені казали, що ти влаштовуєш обіди.

Пані Флаш. Ого! Ще й як частую! Зробіть мені приємність, завітайте до мене якось цими днями на обід, любий лікарю.

Пелерен. Залюбки, дитино моя, з дорогою душею.

Пані Флаш. З іншими лікарями чи самі?

Пелерен. Сам, якщо хочеш. Я не полюблюю своїх колег.

Дзвінок.

Мюзота (*прокидаючись*). Ах! Дзвонять... Підіть же подивіться.

Пані Флаш виходить. Мовчання. Всі прислухаються.

Голос (*по той бік дверей*). Тут мешкає пані Анрієта Левек?

Мюзота (*пронизливо скрикуючи*). Ах! Це він! Ось він! (*Намагається підвестися*).

Жан Мартінель з'являється на дверях.

Жане! Жане! Нарешті! (*Вона трохи підводиться і простягає до нього руки*).

СЦЕНА ІІІ

Ті, що й були, Жан Мартінель.

Жан (падає навколішки перед шезлонгом і цілує руки Мюзоти). Бідолашна, маленька Мюзото! (Плаче й витирає очі. На якусь мить обоє завмирають. Нарешті Жан підводиться і простягає руку Пелеренові).

Пелерен. Я добре зробив?

Жан. Добре! Дякую!

Пелерен (рекомендуючи). Пані Флаш, акушерка... Мамка... (Значливо показуючи на коліску). А ось...

Жан (підходить до коліски, піднімає трохи заслону, нахилиється й цілує дитину, закутану в пишне мереживо; підводяться). Він цілком здоровий на вигляд.

Пелерен. Чудова дитина!

Пані Флаш. Розкішна! Це моя перлина в цьому місяці.

Жан (стиха). А як її здоров'я?

Мюзота (почувши). Я загинула. Я відчуваю, що це кінець... (Жанові). Візьми стільця, сядь ближче; поговоримо, поки я маю ще силу. Я так багато маю тобі сказати! Адже ж ми не побачимося більше. Ти ще будеш щасливий, а я... я... О! Пробач! Пробач! Я така рада, що бачу тебе, а про все інше мені байдуже.

Жан (підходить до неї). Не хвилюйся, лежи спокійно.

Мюзота. Чудний ти, як я можу не хвилюватися, побачивши тебе знову?

Жан (підсуває стільця й сідає, потім бере Мюзоту за руку). Бідолашна Мюзото! Яким ударом було для мене, що ти така недужа!

Мюзота. Мабуть, жорстоким ударом особливо сьогодні...

Жан. Як! Ти знала?

Мюзота. Аякже. Відколи я почула себе погано, я питала про тебе щодня; я боялася піти з життя, не побачивши тебе: мені треба побалакати з тобою.

Жан подає знак, і пані Флаш, Пелерен та Бабен виходять дверима праворуч.

СЦЕНА ІV

Мюзота, Жан.

Мюзота. То ти одержав листа?

Жан. Так!

М ю з о т а. І зразу прийшов?

Ж а н. Звичайно.

М ю з о т а. Спасибі тобі, ах, спасибі! Бач, я довго вагалася, чи сповіщати тебе, чи ні,— вагалася аж до сьогоднішнього ранку; але я чула розмову акушерки з мамкою і зрозуміла, що завтра, можливо, вже буде надто пізно, і тоді я викликала лікаря Пелерена, довідалася про тебе й вирішила покликати тебе.

Ж а н. Чом же ти не покликала мене раніше?

М ю з о т а. Я не думала, що справа обернеться так серйозно. Я не хотіла бентежити твоє життя.

Ж а н (показуючи на колиску). Але ж дитина... Чому я про неї не знав?

М ю з о т а. Ти ніколи й не знав би про свого сина, коли б він мене не вбив. Я позбавила б тебе цього клопоту і тягара в твоєму новому житті. Коли ми розлучилися, ти мене забезпечив. Все скінчилося між нами... Якби я лишилася жива, хіба ти повірив би мені, коли б я тобі сказала: «Це твій син!»

Ж а н. Повірив би. Я ніколи не сумнівався в тобі.

М ю з о т а. Ти добрий як завжди, мій Жане, Тож знай, я тобі не брешу! Це твій син, оце малятко!.. Присягаюся в цьому на смертній постелі, присягаюся тобі перед богом!

Ж а н. Я сказав, що я вірю тобі і завжди повірив би...

М ю з о т а. Слухай, ось як це сталося. Скоро ти мене покинув, я занедужала... тяжко занедужала... Я думала, що помру, так мені було погано. Мені приписали змінити клімат. Пригадуєш... То було влітку... Я подалася в Сен-Мало; знаєш, до тієї старої родички, про яку я тобі часто розповідала...

Ж а н. Так... так...

М ю з о т а. Саме там через деякий час я й довідалася, що матиму дитину... Дитину від тебе! Перше, що я хотіла зробити, це — сповістити тебе. Ти чесна людина... Ти признав би дитину... Можливо, навіть відмовився б від одруження... Саме цього я й не хотіла! Все скінчилося між нами, чи не так? Усе так і мало залишитись... Я знала дуже добре, що не гідна бути тобі за дружину. (Сміючись). Пані Мартінель — я, Мюзота! Сміх, та й годі!

Ж а н. Ах, сердешний мій друже! Які ж бо ми, чоловіки, брутальні й жорстокі,— самі того не усвідомлюючи і не бажаючи.

М ю з о т а. Не кажи такого. Я не була створена для тебе. Я ж бо тільки натурниця, а ти художник, і я ніколи не сподівалася, що залишуся з тобою назавжди.

Жан ридає.

Годі, годі! Не плач! Ти не маєш за що себе картати; ти завжди був добрий до мене. Це бог на мене розгнівався!

Ж а н. Мюзото!

М ю з о т а. Дай же мені договорити. Я пробула в Сен-Мало, скільки змогла, ховаючи свою таємницю... А тоді повернулася до Парижа, і за кілька місяців народивсь оцей малюк. Дитина! Коли я збагнула, що сталося,— спочатку я злякалась... так, злякалась... Потім подумала, що це твоя кров, частинка твого життя, що він залишиться в мене, як щось твоє! Адже ж неосвічена людина — на розум не багата; і думки плутаються, мов у тебе вітер у голові... і враз я зраділа, думала, що я його виховуватиму, що він ростиме... що він зватиме мене «мама»... *(Ридаючи)*. Ні... Він ніколи не скаже мені «мама», ніколи не обніме мене рученятами,— адже ж я маю покинути його й піти невідомо куди... туди, куди йдуть усі! Боже мій! Боже мій!

Ж а н. Заспокойся, моя маленька Мюзото. Хіба ти могла б говорити, коли б ти й справді так нездужала, як гадаєш?

М ю з о т а. А ти хіба не бачиш, що мене палить пропасниця, що мені голова туманіє і я сама вже не тямлю, що кажу?..

Ж а н. Та ні ж бо, ні ж бо... заспокойся.

М ю з о т а. Приголуб мене,— ти мене заспокоїш.

Ж а н *(цілує їй волосся, потім провадить далі)*. Ось так... Тепер помовч трохи... Побудьмо так — одне коло одного.

М ю з о т а. Але мені треба говорити. Я стільки ще маю тобі сказати. А я не можу, в голові все сплуталося... О боже мій! Я все забула! *(Трохи підводиться, роздивляється навколо себе і помічає колиску)*. Ах! Так! Згадала... Це про нього, про мого сина. Скажи мені, як ти даси йому раду? Ти ж знаєш, я сирота. Він зостанеться зовсім сам, зовсім сам на світі,— такий маленький... Слухай, Жане, я вже цілком отямилася. Я зрозумію все, що ти мені відповіси, і спокій моїх останніх хвилин залежатиме від того... Мені нема кому його залишити, крім тебе.

Ж а н. Присягаюся тобі, що я візьму його до себе і виховаю.

М ю з о т а. Як батько?

Ж а н. Як батько!

М ю з о т а. Ти вже його бачив?

Ж а н. Так.

М ю з о т а. Піди подивився на нього ще.

Жан іде до колиски.

Він гарненький, еге?.. Всі кажуть так. Глянь на нього. Цьому сердешному малюкові лиш кілька днів, він наш, ти його тато, я його мама... Але незабаром він не матиме більше мамі... *(З розпачем)*. Обіцяй мені, що він завжди матиме тата.

Ж а н *(ідуци до неї)*. Обіцяю тобі, моя кохана.

М ю з о т а. Справжнього тата, що дуже його любитиме?

Ж а н. Обіцяю тобі.

М ю з о т а. Що буде добрий, добрий, добрий, дуже добрий до нього.

Ж а н. Присягаюся тобі.

М ю з о т а. І ще одне... Але я не наважуюсь...

Ж а н. Кажі.

М ю з о т а. Повернувшись до Парижа, я все намагалася побачити тебе так, щоб не потрапити тобі на очі, — і я бачила тебе тричі. Ти був із нею, із своєю нареченою, своєю дружиною... і з вами був ще якийсь добродій, мабуть, її батько. О! Як же я на неї дивилася! Я себе запитувала: «Чи кохатиме ж вона так, як я його кохала? Чи дасть вона йому щастя? Чи вона добра?» Скажи мені, ти віриш, що вона добра?

Ж а н. Так, я вірю.

М ю з о т а. Ти того цілком певний, еге ж?

Ж а н. Звичайно.

М ю з о т а. І я подумала так само, хоч і бачила її тільки мигцем. Вона така гарна! Я трохи ревнувала. Я плакала, коли вернулася додому. Але як же ти вибереш між нею й рідним сином?

Ж а н. Я виконаю мій обов'язок.

М ю з о т а. А в чому твій обов'язок? Бути з нею чи з ним?

Ж а н. З ним.

М ю з о т а. Жане, слухай! Коли мене вже не буде на світі, попрохай її від мене, попрохай твою дружину, ім'ям

небіжчиці, усиновити це маля, полюбити його так, як я б його любила, стати йому за маму замість мене. Якщо вона ніжна й добра, вона погодиться. Скажи їй, як я мучилася, скажи, що з моїм останнім проханням, останнім молінням тут на землі я звертаюся до неї. Ти зробиш це?

Ж а н. Обіцяю.

М ю з о т а. О! Дякую, дякую! Я більше не боюсь нічого; мій бідолашний малий врятований — я щаслива, спокійна. Ах! Як же я заспокоїлася!.. Ти знаєш, я назвала його Жаном, на твою честь... Ти не заперечуєш, скажи?

Ж а н (плачучи). О ні!

М ю з о т а. Ти плачеш, — ти ще любиш мене трохи... Дякую, Жане... дякую... Ах! Коли б на мене не чигала смерть!.. А втім, усе ще може минутись... Я почуваю себе ліпше, відколи ти тут, відколи ти мені все пообіцяв, відколи спокій обгорнув мою душу... Дай твою руку. Цієї хвилини я згадую все наше життя, я рада, я майже весела, мені навіть хочеться сміятись, знаєш... Мені хочеться сміятись, і сама не знаю чому. (*Сміється*).

Ж а п. Заспокойся, моя маленька Мюзото!

М ю з о т а. Коли б ти знав, які на мене налінули споглади!.. Пригадуєш, як я позувала для твоєї «Жебрачки», для «Продавщиці фіалок», для «Грішниці», за яку ти дістав свою першу медаль?.. А сніданок у Ледуайєна в день вернісажу? Понад двадцять п'ять осіб за столом на десятьох! А що вже дурниць тоді набазікали, хай бог милує!.. А надто отой маленький... маленький... як же його? Такий маленький жартівник — він постійно малює портрети і завжди не схожі... Ах, так, Таверньє!.. А коли ти забрав мене до себе й примістив у тій комірчині, де стояли два великі манекени... Я боялася їх уночі!.. Я кликала тебе, і ти приходив мене заспокоювати... Ах, як це було смішно!.. Пригадуєш? (*Сміється знову*). Коли б усе те могло статися вдруге. (*Скрикує*). Ах, мені боляче... Боляче... (*До Жана, який хоче покликати лікаря*). Ні! Не йди! Не йди! (*Пауза. Раптом вираз обличчя Мюзоти і тон змінюються*). Глянь, яка ясна та тиха година!.. Хочеш, поїдемо з дитиною покататися на човнику?.. Вони такі втішні, оті човники! Такі привабливі... Швидко-прудко линуть воци по воді і зовсім нечутно! Якщо я твоя дружина, я можу підвестися, я одужала. Коханий! Я ніколи й не думала й не гадала, що ти зі мною одружишся... А наш малюк... Подивись на нього, який же він гарнесенький, як

він виріс... Він зветься Жан, як і ти... В мене два маленькі Жани, і вони мої, зовсім мої!.. Яка я щаслива... О, а ти й не знаєш? Він же сьогодні почав ходити... *(Вона сміється, простягаючи руки вперед, ніби показуючи дитину, яку бачить перед собою)*.

Жан *(плачучи)*. Мюзото, Мюзото, ти мене впізнаєш?

Мюзота. Як же мені не впізнати тебе, адже ж я твоя дружина! Пригорни мене, любий! Пригорни мене, моє кохання...

Жан *(пригортає її до себе, ридуючи, і скрикує)*. Мюзото, Мюзото!

Мюзота трохи підводиться, показує Жанові рукою на колиску, до якої той прямує, хитнувши головою на знак згоди. Коли Жан доходить до колиски, Мюзота стає навколішки і падає, як нежива, назад на шезлонг.

Жан *(перелякано кличе)*. Пелерене! Пелерене!

СЦЕНА V

Ті, що й були, та Пелерен, пані Флаш, Бабен квапливо входять дверима праворуч.

Пелерен *(підбігає до Мюзоти, нахиляється й обслушує)*. Серце не б'ється. Дайте дзеркало, пані Флаш.

Жан. Ах! Мені страшно!

Пані Флаш передає Пелеренові ручне люстерко, той поволі проводить ним перед ротом Мюзоти.

Пелерен *(стиха)*. Померла.

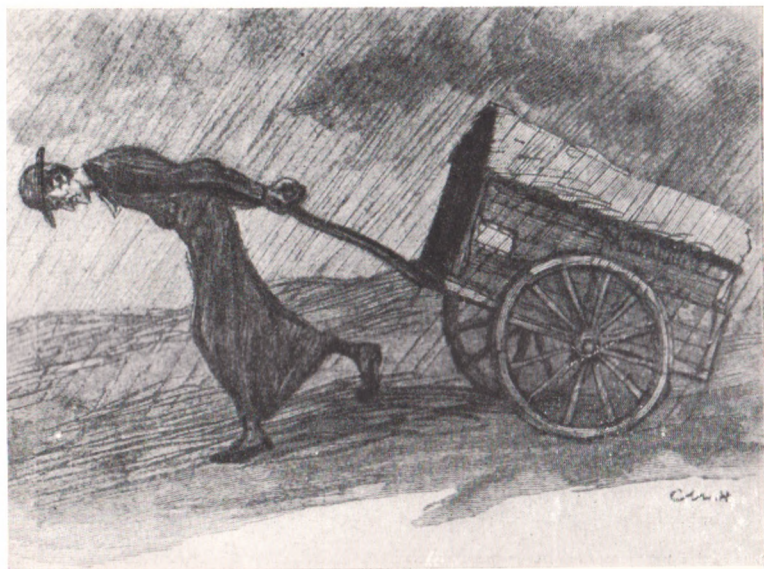
Жан *(кидається до небіжчиці й довго цілує їй руку; голос його бринить від сліз)*. Прощай, моя сердешна маленька подруго! Подумати тільки, хвилину тому розмовляла зі мною... Хвилину тому вона дивилася на мене, впізнавала, бачила... І все скінчилось!

Пелерен *(підходячи до нього й беручи його за плече)*. Ідіть звідси! Ідіть звідси! Вам більш тут нічого робити!.. Ви виконали ваш обов'язок. Ідіть же звідси!

Жан *(підводячись)*. Я йду... Прощай, бідолашна Мюзото!

Пелерен. Я тут подбаю про все, сьогодні ж... Але немовля... Хочете, я приміщу його в притулку?

Жан. Ні-ні, я його беру. Я запрягнувся сердешній небіжчиці... Ідьте зараз же з ним до мене... Потім я по-

«Стрибок пастуха». Худ. Шарль Юар.

«Корсіканський бандіт». Худ. Шарль Юар.

«Мрії». Худ. Шарль Юар.

«Листування». Худ. Шарль Юар.

прошу вас ще про одну послугу... Але... з нею... хто залишиться з нею?

Пані Флаш. Я, добродію. І не турбуйтеся, я цю справу знаю.

Жан. Дякую, пані. *(Підходить до ліжка, затуляє Мюзоті очі і довгим поцілунком цілує її в чоло)*. Прощай... назавжди. *(Тоді поволі йде до коліски, розсовує завісочки, цілує сина і каже йому твердим, але повним сліз голосом)*. До побачення, мій маленький Жане! *(Виходить рвучко середніми дверима)*.

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація першої дії.

СЦЕНА I

Пан де Петіпре, пані де Роншар, пан Мартінель, Леон де Петіпре.

Пані де Роншар *(схвильовано ходить туди й сюди, не сідаючи)*. За сім дванадцята! Збігло майже дві години, як він пішов.

Леон *(сидить ліворуч)*. Але ж, тьотю, якщо їхати туди каретою півгодини та півгодини їхати назад, то йому лишається тільки одна година на те, що він має зробити.

Пані де Роншар. Виходить, те, що він має зробити, вельми довга справа.

Леон. Так, тьотю. І навіть так нервуватися через якісь хвилини? Ваше хвилювання нічого не змінить, не прискорить Жанового повернення ні на секунду, і стрілки годинника не побіжать прудкіше.

Пані де Роншар. Як же не будеш тут нервуватися, коли душу мені переймає тривога, коли серце шалено стукоче й на очі набігають сльози?

Леон. Ось бачите, тьотю, ви зовсім не така лиха.

Пані де Роншар. Ти мене дратуєш!

Мартінель *(сидить коло столу)*. Не мордуйте себе, пані добродійко. Ситуація делікатна, але вона не має в собі нічого тривожного, ані загрозливого; треба тільки зберегти в потрібну хвилину холодне серце й здоровий розум.

Леон. Атож, тьотю. Добродій Мартінель каже правду.

Пані де Роншар *(переходячи ліворуч)*. Вас треба відшмагати — обох! Ви знаєте все і нічого не хочете

сказати... Ах! До чого ж гидкі всі чоловіки! Немає засобу змусити їх виказати таємницю.

Мартінель. Жан повернеться і все розповість. Трохи терпіння.

Петіпре. Так, треба заспокоїтись. Поговорімо про інше або помовчімо...

Пані де Роншар. Помовчати? Це найтяжче...

Служник (*увиходить дверима праворуч*). Внизу питають пана Мартінеля.

Мартінель. Ви дозволите? (*До служника*). Добре! Я йду. (*Виходить праворуч*).

СЦЕНА II

Ті, що й були, крім Мартінеля, та служник.

Пані де Роншар (*квапливо підходить до служника*). Батисте... Батисте... Хто питає пана Мартінеля?

Служник. Не знаю, пані; нагору піднявся швейцар.

Пані де Роншар. Ага! Підіть-но подивіться непомітно й верніться сказати нам.

Петіпре (*що підвіся, коли зайшов служник*). Ні! Я не хочу шпигувати за ними. Почекаймо. Тепер уже недовго. (*До служника*). Ідіть.

Служник виходить.

Пані де Роншар (*до Петіпре*). Я тебе не розумію, Адольфе! Ти такий спокійний! Так, немов усе те не стосується щастя твоєї рідної дочки. А я вся киплю.

Петіпре. Ну й дарма.

Пані де Роншар. Ох, коли б усе те, що доводиться людям чинити, було недарма!

Петіпре (*сідаючи до столу праворуч*). Краще поговорімо. Поговорімо розважливо. Добродій Мартінель пішов, і ми самі.

Пані де Роншар (*сідаючи поряд*). Хай би він вернувся назад до Гавра!

Леон (*сідаючи ліворуч до столу*). А що змінилося б, якби він був у Гаврі?

Петіпре. Я особисто думаю...

Пані де Роншар (*перебиваючи його*). Моя думка така... Чи не бажаєте вислухати її, панове? Нам щось готують, і нас хочуть у щось уплутати.

Петіпре. Але ж навіщо? З якою метою? Добродій Жан Мартінель — чесна людина, він кохає мою дочку. Леон, думку якого я вельми ціную, хоч він і мій син...

Леон. Дякую, тату!

Петіпре. ...Леон має до нього пошану і приязнь. Що ж до дядька...

Пані де Роншар. Не будьмо за них говорити, прошу тебе! Це та жінка хоче вплутати нас у якесь неподобство. Вона втнула якусь штуку і вибрала саме сьогоднішній день для розв'язки. Це її театральна витівка, її підступна інтрига...

Леон. Як в Амбію.

Пані де Роншар. Не жартуй. Я знаю цих жінок. Достатньо я від них натерпілася!..

Петіпре. Ех, бідолашна Кларисо! Коли б ти вмiла зрозуміти свого чоловіка, ти б його втримала!

Пані де Роншар (*підводячись*). Що ти звеш зрозуміти його? Пробачити, жити з отим гультьям, ніколи не знаючи, коли він повернеться додому! Ну, то я волюю жити своїм розбитим життям, жити самотно... з вами!

Петіпре. Як дружина, ти по-своєму, звичайно, мала рацію. Але ж існують ще й інші погляди, не такі егоїстичні і, безперечно, багато вищі, наприклад, — погляди родини.

Пані де Роншар. Родини? Ти, суддя, кажеш мені, що я не мала рації з погляду родини?

Петіпре. Те, що я був суддею, зробило мене дуже обережним. Перед моїми очима пройшло стільки двозначних, стільки тяжких драм, вони шматували моє сумління і дали мені жорстокі години вагання. Людина часто-густо так мало може відповідати за себе, а обставини такі непереможні, незбагненна людська вдача така примхлива, інстинкти такі загадкові, що треба бути толерантним і навіть поблажливим до помилок, які не мають нічого спільного з злочинами і аж ніяк не доводять нічого лиходійного ані ганебного в даній людині.

Пані де Роншар. Обдурювати свою дружину — то не лиходійство? І ти кажеш таке в присутності свого сина? Чудове виховання! (*Переходить ліворуч*).

Леон. О тьотю, в мене щодо цього погляд уже склався.

Петіпре (*підводячись*). Це раніше був злочин, а тепер погляди змінились. Тепер це вважається настільки

природним, що майже не підлягає карі. Це карають розлученням, а воно для багатьох визволення. Тепер закон воліє роз'єднувати тишком-нишком, за зачиненими дверима, а не карати, як раніше...

Пані де Роншар. Ваші нинішні теорії обурливі...
І я вважаю...

Леон (*підводячись*). А! Ось і добродій Мартінель!

СЦЕНА ІІІ

Ті, що й були, та Мартінель.

Мартінель (*дуже схвильовано*). Я маю виконати доручення вельми делікатне. Жан поїхав до себе... Він не наважується поткнутися сюди, а до мене прислав лікаря Пелерена. Жан уповноважив мене довести вам до відома про те скрутне становище, в якому він опинився, в якому опинилися ми всі.

Пані де Роншар. Нарешті ми щось довідаємося.

Мартінель. Лист, якого принесли сьогодні ввечері сюди, повідомив нам приголомшливу новину. Я дам вам його прочитати. Жінка, про існування якої всі ви знаєте, була при смерті.

Пані де Роншар. О! Я ж казала, що йдеться саме про неї.

Леон. Не заважайте йому, тьотю.

Пані де Роншар. Ну, а тепер, коли вони побачилися, як здоров'я вашої вмирущої? Звичайно, краще?

Мартінель (*просто*). Вона померла, пані добродійко, померла при ньому.

Пані де Роншар. Саме сьогодні!.. Не може бути!

Мартінель. А проте це саме так, пані.

Леон (*нишком*). Бідолашна маленька Мюзота!

Мартінель. Є одна серйозна обставина. Вона залишила дитину, і ця дитина від Жана.

Пані де Роншар (*приголомшена*). Дитина?!

Мартінель (*до Петіпре*). Прочитайте лікарєвого листа, добродію. (*Передає йому листа*).

Петіпре читає.

Пані де Роншар. Він мав дитину і нічого про те не сказав, не признався, приховав її від нас? Це ганебно!

Мартінель. Він сам щойно про те довідався.

Пані де Роншар. Щойно... Це вже занадто! Ви кешкуєте з нас, добродію.

Леон. Стривайте, тьотю, дайте ж моєму батькові відповісти! Я піду по Жільберту. Вона, мабуть, гине з тривоги. Ми не маємо більше права критися від неї. Я скажу їй усю правду.

Пані де Роншар (*йдучи за ним*). Хоч би там що ти казав, хай би там що робив, ти не залагодиш справи.

Леон (*перед тим як вийти ліворуч*). В кожному разі, я не заплутаю її так, як це робите ви! (*Виходить*).

СЦЕНА IV

Петіпре, Мартінель, пані де Роншар.

Петіпре (*скінчивши читати листа*). Отже, добродію, ви твердите, що ваш небіж не знав про становище тієї жінки?

Мартінель. Слово честі!

Пані де Роншар. Це щось неймовірне!

Мартінель. Відповім лиш одне. Якби він знав, чи зміг би він учинити те, що вчинив сьогодні ввечері?

Петіпре. Кажіть ясніше?

Мартінель. Дуже просто! Якби він знав раніше, в якій небезпеці перебував та жінка, невже він чекав би до останньої години? Невже вибрав би саме цей вечір, цю врочисту хвилину, щоб піти попрощатися з умирущою та виявити перед усіма існування незаконної дитини?.. Адже ж таких дітей звичайно ховають усіма способами, сто чортів! Ви ж знаєте все це не згірше від мене, добродію!.. Щоб нас усіх отак збентежити і заапастити своє майбутнє, Жан мав би бути йолоп, а він не такий. Якби він знав раніше про все, невже він не признався б мені, і я б теж був би такий дурний, що не зумів би уникнути катастрофи? Усе те, що я вам кажу, ясно, як білий день.

Пані де Роншар (*хвилюючись і не припиняючи ходити туди й сюди по лівій частині сцени*). Ясно, як білий день... ясно, як білий день...

Мартінель. Атож! Якби ця новина не впала нам як спіг на голову, позбавивши всіх розуму, ми б мали з Жаном час обговорити, домовитися, і ми змогли б приховати від вас усе чисто. І чорта лисого ви б тоді про щось довідались! Наша вина, що ми надто щирі й надто чесні. А зрештою, я за цим не шкоую. В житті треба завжди поводитися чесно.

Пані де Роншар. Дозвольте, добродію...

Петіпре. Мовчи, Кларисо. (До Мартінеля). Хай так, добродію. Але ж ідеться не про вашу честь і не про вашу чесність, що абсолютно незаперечні. Я згодний припустити, що ваш небіж нічого не знав про те, як стоять справи. Але ж дитина? Де у вас докази, що та дитина саме його?

Мартіпель. А які докази в Жана? А проте він повірив, хоч — бодай він запався! — те було зовсім не в його інтересах! Адже ж у тому немає нічого втішного, коли отак-о, з доброго дива, раптом з'являється казна-звідки такий собі пущверінок, на якого ви аж ніяк не сподівалися, та ще й саме в день вашого шлюбу! А проте він повірив. І я, і ви, і ми всі, хіба ж ми не погодилися б на те, на що погодився він, на що погодився батько? Годі-бо вам! (Пауза). Ви вимагаєте від мене доказів, що та дитина — Жапова?

Пані де Роншар та Петіпре. Так.

Мартіпель. Доведіть мені, що вона не його.

Пані де Роншар. Ви вимагаєте неможливого!

Мартіпель. І ви також... Бачте, єдиний суддя в цій справі — це мій небіж. Нам залишається пристати на його рішення.

Пані де Роншар. А проте...

Петіпре. Мовчи, Кларисо!.. Добродій Мартіпель має рацію.

Пані де Роншар. Знов має рацію?

Мартіпель. Ніколи не можна мати рацію наполовину, пані добродійко. (До Петіпре). Я був цілком певний, що ви мене зрозумієте, добродію. Ви — людина розсудлива.

Пані де Роншар. А хто ж тоді я?

Мартіпель. Ви світська жінка, пані добродійко.

Пані де Роншар. От саме як світська жінка я й протестую, добродію! Добре вам розводиться, а проте факт є факт: добродій Жан Мартіпель презентує своїй дружині як весільний подарунок у день шлюбу незаконну дитину!.. Ну то я запитую вас, чи може жінка, світська вона чи ні, на таке погодитись?

Петіпре. Цим разом моя сестра маю рацію, добродію Мартіпель.

Пані де Роншар. То вже гаразд, що хоч цим разом!

Петіпре. Ідеться про цілком певний, очевидний, незаперечний факт, який створює для нас нестерпну ситуа-

цію. Ми віддали нашу дочку людині, вільній від будь-якого зв'язку, від будь-яких життєвих пут. І от сталося те, про що ви знаєте. За наслідки повинен розплачуватися він, а не ми. Нашу довіру ображено й одурено, і згоди, що ми її дали на цей шлюб, ніколи б не було дано за цих обставин.

Пані де Роншар. Авжеж, не було б дано! Ми двічі відмовили б, а не один раз! До того ж ота дитина, безперечно, спричиниться до сварок між нами всіма. Адже ж і Жільберта стане колись матір'ю. Що то вже буде ревнощів, суперництва, а може, й ненависті між отим влазнем та іншими! Яблуко незгоди — он хто буде та дитина!

Мартінель. Ні ж бо, під три чорти! Ні для кого не буде він тягарем, отой малюк. Завдяки Жанові його мати полишила йому, напевне, достатні засоби до життя; а згодом, коли він виросте, він працюватиме, достобіса! Він житиме, як жив я сам, як живуть дев'ять десятих людства. На одного дармоїда поменшає в світі, і то й краще!

Петіпре. А хто ж піклуватиметься про нього тим часом?

Мартінель. Я, якщо хочете. Я нежонатий, відсторонився від справ. Це притягне мою увагу... Це мене розважить... Я ладен узяти його з собою, того малюка... *(Дивлячись на пані де Роншар)*. А може, ви, пані добродійко, що так полюбляєте рятувати безпритульних собак...

Пані де Роншар. Цю дитину!.. Мені!.. О, то вже занадто! *(Переходить праворуч)*.

Мартінель. Справді, пані, якщо ви наполягатимете, я поступлюся вам місцем від щирого серця.

Папі де Роншар. Але ж, добродію... Я нічого ще не сказала...

Мартінель. Ще не сказали... Але, можливо, ви ще скажете... бо я починаю вас розуміти, бачте! Ви вдаєте з себе лиху, тільки вдаєте — та й по всьому!.. Ви були нещасливі в житті... Ви сквасніли, як молоко, що зсідається на поверхні... але всередині... там масло першого гатунку!

Пані де Роншар *(уражена)*. Яке порівняння... Молоко... масло... Фу! Яка гидота!

Петіпре. Але ж, Кларисо...

Мартінель. А ось і ваша дочка.

Ті, що й були, та Жільберта й Леон увиходять з лівих дверей.

Петіпре (*йдучи назустріч дочці*). Перш, ніж побачитись із своїм чоловіком... якщо тобі слід з ним бачитись,— нам треба вирішити разом, що саме ти йому відповіси.

Жільберта (*дуже схвильована, сідаючи ліворуч край столу*). Я передчувала, що станеться лихо.

Мартінель (*сідаючи біля неї*). Так, дитино моя. Але лихо має різні причини,— до одного лиха спричиняються помилки людські, а до іншого — виключно збіг обставин, тобто доля. В першому разі — винна людина. В другому — вона жертва. Ви мене добре розумієте?

Жільберта. Так, добродію.

Мартінель. Лихо, що звалилося на голову однієї людини, може жорстоко допекти до серця другій. Та хіба ж поранене без вини серце не подарує тому, хто несамохить завдав йому рану?

Жільберта (*страдницьким голосом*). Це залежить від того, яке тяжке було страждання...

Мартінель. Ви знали, що мій небіж, перед тим як він покохав вас і перед тим як у нього з'явилася надія одружитися з вами, мав... зв'язок. Ви прийняли той факт. А він такий звичайний.

Жільберта. Так, я прийняла його.

Мартінель. Ваш брат щойно розповів вам решту.

Жільберта. Так, добродію.

Мартінель. Що маю я відповісти Жанові?

Жільберта (*підводячись і підходячи до авансцени*). Я ще надто схвильована, щоб відповісти вам. Я зовсім не думала про ту жінку. Жива вона мене не обходила, але її смерть лякає мене. Мені здається, що вона стала між мною і Жаном і стоятиме завжди. Все, що мені розповіли про неї, завдало мені якогось дивного болю. Ви теж знали ту жінку, добродію?

Мартінель (*підводячись також*). Так, пані, і міг би розповісти про неї тільки гарне. Ваш брат і я, ми завжди вважали її за бездоганну в ставленні до Жана. Вона кохала його над усе — щиро, віддано, вірно, всім серцем. Я кажу це як людина, котру глибоко засмутив той зв'язок,

бо я вважав, що заступаю Жанові батька. Але треба бути справедливим до всіх.

Жільберта. А Жан кохав її щиро також?

Мартінель. Так. Але його кохання вже завми-
рало. Між ними була надто велика віддаль — і в розвитку,
і в громадському становищі. А втім, він був прихильний
до неї з подяки за її глибоке кохання до нього.

Жільберта (*серйозно*). І Жан бачив, як вона по-
мерла?

Мартінель. Він устиг попрощатися з нею.

Жільберта (*стиха*). Коли б мені тільки довідатись,
що діялося в його душі в ту хвилину! Ох, ця мертва!..
Вона набагато страшніша для мене, ніж жива!

Пані де Роншар (*що сиділа праворуч, підводя-
чись і йдучи в глибину сцени*). Я перестаю тебе розуміти,
моя дорога. Вона померла і тим краще! Бог звільнив тебе
від неї!

Жільберта. Ні, тьотю; в мене зараз таке важке по-
чуття! Я воліла б, щоб вона жила десь далеко, але була
жива.

Петіпре (*підходячи*). Я розумію це почуття молодої
жінки, враженої такою страхітливою подією. Я бачу єди-
не серйозне, дуже серйозне ускладнення: це — немовля.
Як би там із ним не повестися, воно однаково не перестане
бути сином мого зятя і небезпекою для нас усіх.

Пані де Роншар. І посміховищем! Подумайте
тільки, що скажуть у світі!

Леон. Дамо світу спокій, тьотю, і візьмімося до на-
ших власних справ! (*Підходячи до сестри*). А тебе, Жіль-
берто, дуже мучить думка про дитину?

Жільберта. О ні! Бідолашний малюк...

Петіпре. Ото ще жінки,— аж ніяк не розуміються
на життєвих проблемах.

Леон. Ех, тату! Чому в нас буває різна мораль, коли
ми глядачі і коли учасники подій? Чому така різниця між
уявленим життям і реальним,— між тим, що годилося б
чинити, що ми хотіли б, щоб чинили інші, і тим, що ми
чинимо самі?.. Так, те, що скоїлося в нашій родині,— річ
дуже прикра; а що прикрість ця така несподівана, та ще
й збіглася вона з днем шлюбу, то вражає вона нас іще при-
кріше. Але ми все перебільшуємо нашими емоціями тіль-
ки тому, що все це відбувається в нашій родині. А тепер
уявіть собі, що ви прочитали про це в своїй газеті...

Пані де Роншар (*сидячи ліворуч коло столу, обурено*). Та хіба в моїй газеті...

Леон. Або в романі! Ото вже було б хвилювання! А сліз — боже мій!.. Як хутко повернулися б ви серцем до тієї бідолоашної дитини, за народження якої заплатила мати життям!.. З якою повагою поставилися б ви до Жана — щирого, чесного та доброго безмежно! А коли б він покинув умирущу і приховав дитину в якомусь приміському селі,— ого, скільки презирства, скільки докорів звалилося б тоді на його голову!.. Він став би людиною без серця і душі... І ви, тьотю, подумавши про силу-силенну песиків, зобов'язаних вам своїм життям, ви, звичайно, вигукнули б із величним жестом: «Який мерзотник!»

Мартінель (*сидячи ліворуч*). Аякже, звичайно!

Пані де Роншар. Собаки кращі за людей!

Леон. Діти ще не люди, тьотю. Вони ще не встигли зробитися лихими.

Петіпре. Все це дуже дотепно, Леоне, і ти чудовий адвокат.

Пані де Роншар. Якби ти виступав так на суді!

Петіпре. Але ж тут ідеться не про роман, не про вигадані персонажі. Ми віддали Жільберту за молодика, неодруженого і без родини.

Пані де Роншар. Віддали без усякого ентузіазму!

Петіпре. Без ентузіазму, то правда! А втім,— чи так чи інак,— ми її віддали. І раптом у день шлюбу він приносить нам подарунок... Я не бажаю цього пискливого дарунка.

Леон. А що це доводить? Тільки те, що твій зять — чесний хлопець! Те, що він учинив, ризикуючи своїм щастям, щоб виконати свій обов'язок,— хіба ж це не доводить, на яку самопожертву він здатний?

Мартінель. Це ясно, як білий день!

Пані де Роншар (*набик*). Як набрид цей чоловік із Гавра!

Петіпре. Отже, по-твоєму, припустимо, щоб Жільберта почала своє подружнє життя з того, що стане за названу матір незаконній дитині свого чоловіка?

Леон. Цілком. Я вважаю за припустиме все шляхетне й безкорисливе. І ти думав би так само, коли б ішлося не про твою дочку!

Петіпре. Ні, це ситуація неприпустима!

Леон. Що ж ти пропонуєш?

Петіпре. Розлучення, звичайно, — сто чортів! Сьогоднішній скандал — достатній привід.

Пані де Роншар (*підводячись*). Жільберта розлучена!.. Ти й сам не тямши, що кажеш! Половина наших друзів зачиняють перед нею двері, більшість її знайомих відкинуться від неї... Розлучення!.. Годі-бо вам! Годі! Незважаючи на ваші нові закони, в нас немає ще такого звичаю і не швидко буде... Релігія його забороняє, світ приймає вельми нерадо, а коли маєш проти себе релігію й світ...

Петіпре. Тим часом статистика доводить...

Пані де Роншар. Ет, статистика! Її можна змусити казати що завгодно!.. Ні, про розлучення Жільберти не може бути й мови!

Всі полегшено зітхають.

(*Проводить далі лагідним голосом*). Просто — невинна маленька розлука... Це річ цілком прийнятна... Це гарний тон... Вони розійдуться... Мені ж довелося... Всі порядні люди розходяться, це цілком пристойно, тоді як розлучитися...

Леон (*серйозно*). Мені здається, що тільки одна особа має право вирішувати, а ми про це забуваємо! (*До сестри*). Ти все чула... Ти повинна діяти за власним міркуванням... Від тебе, від одного твого слова залежить прощення чи розрив... Батько навів тобі свої аргументи. Що відповідає на них твоє серце?..

Жільберта хоче говорити, але спиняється і починає плакати.

Подумай також, що, відмовляючись пробачити, ти вдариш і по мені, і що я мучитимусь, коли побачу тебе нещасною через вперте бажання сказати «ні»... Пан Мартігель прохав зараз дати відповідь, щоб переказати її Жанові. Але ми зробимо інакше. — я піду по нього. Він довідається про свою долю з твоїх уст, чи, певніше, з твого погляду. (*Виводячи її помалу на авансцену*). Сестричко, сестричко, не будь надто гордовита... Не будь гонориста. Вислухай, що каже тобі твоя туга, твоє серце... Вислухай уважно... щоб не сплутати його голосу з голосом гордоти.

Жільберта. Але в мене нема гордоти. Я й сама не розумію, що почуваю. Мені боляче. Для мене отруєно всяку радість...

Леон. Гляди! Треба дуже небагато в такі хвилини, щоб завдати невігойних ран!

Ж і л ь б е р т а. Ні... ні... Я надто схвильована... Я буду, може, сувора, я боюсь і його, і себе... Я боюсь усе зруйнувати або всім поступитись...

Л е о н. Я йду...

Ж і л ь б е р т а (*рiшує*). Ні... Я не хочу.. Я тобі забороняю...

Л е о н. А знаєш, що я тобі скажу, моя маленька Жільберто? Ти не така смілива, як я гадав!

Ж і л ь б е р т а. Чому?

Л е о н. Тому, що в такі хвилини треба вміти відповісти або «так» або «ні» відразу.

Ж а н з'являється на дверях праворуч.

СЦЕНА VI

Ті, що й були, та Ж а н М а р т і н е л ь стоїть на порозі.

Ж і л ь б е р т а (*приглушено скрикує*). Це віп!..

Л е о н (*iдуци до нього й стискаючи йому руки*). Ти?

Ж а н. Я, як підсудний, що чекає на вирок: виправдання чи смерть. Цих хвилин я не забуду довіку!

Л е о н. Твій дядько і я сказали все, що могли. Говори.

Ж а н. Ах! Я ж не годен... Я можу сказати тільки моїй дружині... Перед усіма я не пасмілюся говорити... Я прошу в неї одну хвилину; по тому я піду і полишу цю госпуду, якщо така буде її воля. Я вчиню так, як вона зажадає, я стану такий, як вона накаже; але я хочу почути її присуд з її вуст. (*До Жільберти*). Ви не можете відмовити мені цього, пані. Це єдине моє прохання до вас, і присягаюся вам, я не турбуватиму вас більше ніколи, якщо ви відкинете моє благання.

Вони стоять одне проти одного.

Ж і л ь б е р т а. Ні, я не можу відмовити, не можу. Тату, тьотю, залишіть мене на кілька хвилин саму з... добродієм Мартінелем. Ви бачите, я спокійна.

П е т і п р е. А проте...

Ж а н (*жваво до пана Петіпре*). Добродію, я ні в чому не перечитиму вашій волі. Я нічого не вчиню без вашого дозволу. Я не для того повернувся сюди, щоб заперечувати ваш авторитет чи доводити будь-яке своє право. Я шанобливо прохаю у вас дозволу лишитися на кілька хвилин сам на сам... із моєю дружиною. Подумайте, що

це, можливо, останнє побачення і що наше майбутнє залежить саме від нього.

Пані де Роншар. Нас цікавить тільки майбутнє Жільберти.

Жан (до пані де Роншар). Я звертаюся до вашого серця, пані, до вашого змученого серця. Не забувайте, що ваша роздратованість проти мене та гіркість у душі повстали зі зла, що його заподіяв вам інший. Він знівечив ваше життя, то не мститься ж за це мені. Ви були нещасні, ви жили подружнім життям менше року... (Показуючи на Жільберту). Невже ви хочете, щоб вона була одружена менше одного дня, і потім розповідала б про своє знівечене життя, і зберігала довіку спогад про сьогоднішню катастрофу? (Пані де Роншар робить рух, і він провадить далі). Я знаю, що ви добрі, хоч ви й намагаєтеся заглушити в собі доброту, і я обіцяю вам, пані, якщо залишуся Жільберти за чоловіка, любити вас, як рідний син, що гідний такої честі.

Пані де Роншар (дуже зворушена, каже сама до себе). Син!.. Він мене зовсім розчулив!.. (Півголосом до Петіпре). Ходім, Адольфе, лишімо їх на самоті, коли вже він так просить. (Цілує Жільберту).

Петіпре (Жанові). Гарзд! Хай буде так, добродію! (Йде в глибину сцени й виходить середніми дверима, запропонувавши руку сестрі).

Мартінель (Леонові). Тепер вони поговорять отак... (Б'є себе в груди). Ось де справжня красномовність. (Виходить разом з Леоном середніми дверима).

СЦЕНА VII

Жільберта, Жан.

Жан. Ви знаєте все, чи не так?

Жільберта. Все, і це завдало мені глибокого болю.

Жан. Я сподіваюсь, що ви не запідозрили тут ніякої брехні і ніякого приховування з мого боку?

Жільберта. О ні!

Жан. Ви мене ганите за те, що я був там сьогодні?

Жільберта. Не пристало ганити того, хто виконує свій обов'язок.

Жан. Ви знали про ту жінку... Й до того ж вона померла.

Жільберта. Саме через те, що вона померла, думка про неї так мене хвилює.

Ж а н. Того не може бути,— ви маєте, певне, якусь іншу підставу... (*Нерішуче*). Дитина!

Ж і л ь б е р т а (*жваво*). Ні-ні, ви помиляєтесь. Бідолашний малюк! Хіба ж він чим завинив? Ні. Мене змушує страждати щось інше — те, що відбувається в мені самій і в чому я не можу вам признатись. Від цього болить моє серце, біль, що спричинили мені слова брата й вашого дядька, був такий гострий, що я ніколи б не зважилася на цей шлюб, якби знала, що мені доведеться так страждати, ставши вашою дружиною.

Ж а н. То в чому ж річ?

Ж і л ь б е р т а. Я не можу сказати. (*Сідає ліворуч*).

Ж а н (*стоячи*). Вислухайте мене. Не треба, щоб у таку хвилину між нами залишалася бодай тінь непорозуміння. Все наше життя від цього залежить. Ви моя дружина, але після того, що сталося, я вважаю вас цілком вільною. Я вчиню так, як ви зажадаєте, я пристану на всі умови, навіть на розлучення, якщо ви того вимагатимете. Але що ж буде тоді зі мною? Я не знаю... кохаю-бо вас так, що думка втратити вас після того, як я вас здобув, штовхне мене, безперечно, на якийсь одчайдушний вчинок. (*На порух Жільберти*). Я не хочу розчулити вас або зворушити, а просто кажу вам правду. Цілу ніч, вражений страшною драмою, яку я пережив і яка вже позаду, я відчуваю, що думка про вас мучила мене пайбільше. Якщо ви відштовхнете мене, я — пропаца людина.

Ж і л ь б е р т а (*схвильовано*). Ви кохаєте мене справді так глибоко?

Ж а н. Кохання мого до вас не зцілити.

Ж і л ь б е р т а. Але ж ви також і її кохали?

Ж а н. Я захопився. Я відчував ніжну прихильність до того привабливого, відданого створіння... (*Стиха, палко*). Бачте... те, в чому я вам зараз признаюся,— негідне, може, навіть підле... але я тільки людина, така ж слабка, як і всі інші... Ось що: тоді, біля тієї сердешної дівчини, очі мої плакали, ридання душили мене, все моє ество тремтіло з болю, але тут, у моїй душі, в тайнику душі моєї, я думав тільки про вас!..

Ж і л ь б е р т а (*схоплюючись*). Справді?

Ж а н (*просто*). Я не вмю брехати.

Ж і л ь б е р т а. Ну, то слухайте ж! Знаєте, що змушувало мене так страждати, коли брат мій розповідав мені про ваш любовний зв'язок і про її смерть? Тепер я можу

вам це сказати: я ревнувала. Це гидко, правда? Ревнувати до небіжчиці! Але коли він так доброзичливо говорив про неї, щоб зворушити мене, я відчувала: вона так самовіддано кохала вас, що я після неї здамся вам байдужою й холодною. Від цього я й страждала, цього я боялася настільки, що хотіла навіть відмовитися від вас.

Жан. А тепер... Жільберто?

Жільберта (*простягає йому обидві руки*). Я ваша, Жане.

Жан. Ах! Дякую... дякую! (*Цілує їй руки. А тоді відразу ж провадить далі, схвильовано*). Але ж тепер мене бентежить інше: я обіцяв тій бідолашній жінці взяти дитину і залишити її в себе...

Рух Жільберти.

Це ще не все... Чи знаєте ви, яке було її останнє бажання, яка була її остання просьба?.. Вона благала мене довірити дитину вам...

Жільберта. Мені?

Жан. Вам, Жільберто.

Жільберта (*дуже схвильована*). Таке було останнє бажання тієї безталанної жінки?.. Вона вірила, що я візьму дитину?..

Жан. Вона поклала на те найпевнішу надію, і ця віра полегшила їй смерть.

Жільберта (*збуджена, переходячи праворуч*). Ну, звичайно, я беру дитину! Де вона?

Жан. В мене.

Жільберта. У вас? О, тоді треба йти туди мерщій.

Жан. Піти, покинути вас такої хвилини?

Жільберта. Ні... Ми підемо звідси вдвох; однаково я мала переїхати до вас сьогодні ввечері...

Жан (*радісно*). О! Жільберто! Але ж ваш батько не дозволить вам.

Жільберта. Тоді знаєте, що треба зробити? Адже речі мої вже перевезено і покоївка чекає на мене у вас! Треба мене викрасти, добродію.

Жан. Викрасти вас?

Жільберта. Дайте мені моє манто і ходімо. Все владається, все з'ясується завтра... (*Показуючи йому на манто, залишене в першій дії на стільці коло дверей ліворуч*). Моє манто!..

Жап (*похапцем беручи манго й накидаючи її його на плечі*). Ви найчарівливіше створіння в світі! (*Бере її під руку, і вони прямують до дверей праворуч*).

СЦЕНА VIII

Ті, що й були, пані де Роншар, Петіпре, Мартінель, Леон увіходять середніми дверима.

Пані де Роншар. В чому річ? Що ви надумали?.. Ви йдете з дому?

Петіпре. Що це означає?

Жільберта. Так, батьку, я збиралася йти... з моїм чоловіком; але завтра прийшла б прохати у вас пробачення за цю втечу і пояснила б вам її причини.

Петіпре. Ти збиралася піти з дому, не попрощавшись з нами... не поцілувавши нас?

Жільберта. Так, аби не чути більше суперечок.

Леон. Вопа має рацію, — хай вони йдуть, хай вони йдуть!

Жільберта (*кидаючись на шию панові де Петіпре*). До завтра, батьку! До завтра, тьотю!.. До побачення, всі, — я знемагаю з хвилювання та втоми.

Пані де Роншар (*підходячи до неї й цілує її*). Так-так, иди мерщій, моя дороженька! Адже там немовля чекає на матір!

ДЯДЬКО
МІЛОН

ДЯДЬКО МІЛОН

Вже цілий місяць ллє сонце на поля своє пекуче полум'я. Скільки можна сягнути оком, скрізь зеленіє земля, небо од краю до краю обрію сипє, й життя радісно цвіте під зливою тепла. Розкидані на рівнині нормандські ферми, оточені поясками могутніх буків, здалеку скидаються на маленькі гайки. А зблизька, якби відчинити побиті шашелем ворота, то здалося б, що то якийсь велетенський сад, бо всі крислаті, кощаві, мов старі селянки, яблуні вкриті цвітом. Старі, скривлені, зігнуті стовбури, вишикувавшись у дворі, виставляють у небо свої блискучі білорожеві корони. Солодкий запах яблуневого цвіту мішається з масним запахом одчинених хлівів і парою прілої гупи гною, де порпаються кури.

Полудень. У холодку під грушею, що стоїть перед самими дверима, обідає родина: батько, мати, четверо дітей, дві служниці й трое наймитів. Усі мовчать. Їдять юшку, потім беруться до повної миски картоплі, смаженої на салі.

Інколи якась служниця підводиться і йде з глеком у льох по сидр.

Господар, високий чолов'яга сорока років, довго дивиться на виноградну лозу, що, звиваючись, як змія, обшувала всю стіну попід віконницями.

Нарешті каже:

— На батьковій лозі багато бростин цього року. Може, щось і вродить.

Жінка теж поглядає туди, не кажучи їй слова.

Цю лозу посаджено на тому самому місці, де було розстріляно батька.

Сталося це за війни 1870 року. Пруссакі захопили всю округу. Проти них стояв генерал Федерб з північною армією.

Пруський штаб зупинився саме на цій фермі. Старий селянин дядько П'єр Мілон, якому вона належала, прийняв і розмістив прусаків якнайкраще. Цілий місяць німецький авангард залишався у селі для розвідки. Французи стояли спокійно, за десять миль звідти, а проте майже цюночі зникало кілька уланів.

Коли розвідників посиляли в об'їзд по двоє-троє, ніхто з них більш не повертався.

Вранці їх знаходили мертвих десь у полі, біля двору або в канаві. Навіть їхні коні здихали на дорозі, зарубані шаблею.

Очевидно, всі ці вбивства вчиняли ті самі люди, але нікому не щастило їх викрити.

Округу було тероризовано. Селян розстрілювали за простим наговором, хапали жінок, страхали дітей, щоб дізнатись у них. І все намарно.

Та ось одного ранку дядька Мілона знайдено у стайні на соломі. Обличчя його було розтяте шабельним ударом.

А за три кілометри од ферми підібрано двох уланів з розпоротими животами. Один із них ще стискав у руці скривавлену шаблю. Очевидно, він бився, захищався.

Зараз же на дворі перед фермою скликано військово-польовий суд, перед який привели старого.

Йому було шістдесят вісім років. Був він малий, худорлявий, трохи кривий, з довгими, подібними до краб'ячих клешнів, руками. Крізь безбарвне, рідке й легке, немов качиний пух, волосся просвічував лисий череп. На засмаглій, зморщній шиї набрякли товсті жили, що зникали під щелепами й знову проступали на скронях. В окрузі його мали за скупого й незгідливого чоловіка.

П'ятеро офіцерів і полковник посідали на подвір'ї за столом, винесеним з кухні. Діда під охороною чотирьох солдатів поставили перед ними.

Полковник сказав французькою мовою:

— Дядьку Мілоне, за той час, що ми тут, ми могли тільки хвалити вас. Ви завжди були до нас послужливі й уважні. Але сьогодні на вас тяжить страшне обвинувачення, й треба все висвітлити. Звідки у вас рани на обличчі?

Селянин нічого не відповів.

Полковник сказав знову:

— Ваше мовчання викриває вас, дядьку Мілоне. Але я хочу, щоб ви мені відповіли, чусте? Чи знаєте ви, хто

ббив отих двох уланів, знайдепих сьогодні вранці біля розп'яття на дорозі?

Селянин промовив чітко й виразно:

— Я.

Здивований полковник замовк, пильно вдивляючись у полоненого. Дядько Мілон тупо дивився в землю, ніби стояв на сповіді перед священиком, лише одне зраджувало його внутрішнє хвилювання: він раз по раз і з видимим зусиллям ковтав слину, немовби йому звело горло.

Його родина,— старший син Жан, невістка й двоє малих дітей,— злякані й стривожені, стояли ззаду, кроків за десять.

Полковник сказав:

— А чи відомо вам, хто повбивав розвідників нашої армії, яких останнім часом щодня знаходили мертвих у полі?

Старий одповів усе з тим самим тупим спокоєм:

— Я.

— Що? Всіх?

— Так, усіх чисто.

— Ви самі?

— Сам.

— Розкажіть, як ви це робили.

Тепер селянин, здавалось, захвилювався; його, видно, бентежила потреба довго говорити. І він пробелькотів:

— Або я знаю? Як доводилось, так і робив.

Полковник сказав:

— Попереджаю вас, що треба говорити все. Для вас буде краще, як ви признаєтесь одразу. Розкажіть усе спочатку.

Селянин тривожно поглянув на родину, що уважно слухала позад нього. Ще хвилину повагався й раптом зважився:

— Яюсь увечері — було це годині десь о десятій — на другий день, як ви прийшли сюди, я повертався додому. Ви та ваші солдати відняли в мене корову та двох баранів, а паші забрали не менше, як на п'ятдесят екю. Я сказав собі: «Гаразд, хоч скільки б вони брали, а все одно я поквитаюсь». Я ще й іншу кривду мав на серці — скажу згодом. Отож яюсь увечері бачу я: один ваш кінпотник сидить за моєю клунею біля канави. Сидить і палить собі люльку. Я зняв з гака косу, потихеньку підійшов

до нього ззаду — він нічого не чув. І от я відтяв йому голову одним махом, ніби колос зрізав. Він не встиг і охнути. Пошукайте його в ставку, він лежить там у мішку з-під вугілля, на шиї — камінь од загорожі. Я знав, що мені робити. Я зняв з нього уніформу, потім чоботи, каску, все познімав і заховав у печі, де випалюють вапно, в Мартепівському гаю, недалеко за моїм двором.

Старий замовк. Уражені офіцери презирнулись. Полковник почав знову допит, і ось що він довідався...

Раз убивши, старий далі жив з одною думкою: вбивати пруссаків. Він ненавидів їх похмурою й лютою ненавистю скнарого селянина й патріота. Як він сказав, він знав, що йому робити. Він перечекав кілька днів.

Йому дали волю розгулювати по селу, ходити й вертатися, коли заманеться, — таким видавався він послужливим, відданим і покірним перед переможцями. Він бачив, як щовечора з штабу посилали кур'єрів. В які саме села вирушають верхівці, він знав, і вивчив, постійно спілкуючись із солдатами, ті кілька потрібних йому німецьких слів, і от якось уночі він зважився.

Вийшовши з двору, він прокрався в ліс до вапнярки, заліз у глиб довгого підземного переходу, дістав уніформу забитого ним пруссака і надів її.

Потім він почав блукати полем, пробираючись поповзом, ховаючись за косогороми, тривожно дослухаючись до найменшого шелесту, ніби якийсь бракон'єр.

Коли він вирішив, що настав час діяти, то вийшов ближче до дороги й заховався в кущах. Тут він почекав іще. Нарешті близько півночі почувся кінський тупіт.

Старий припав вухом до землі, щоб переконатись, що їде тільки один верхівець, потім приготувався.

Улан їхав клусом, віз депеші. Він сторожко озирався, щільно прислухаючись. Коли він під'їхав десь за десять кроків, дядько Мілон виповз на дорогу й застогнав: «Hilfe! Hilfe!» («Поможіть! Поможіть!») Верхівець спинився, побачив простертого на землі німецького кавалериста, подумав, що того поранено, зліз з коня й підійшов ближче, нічого не підозріваючи, і в ту мить, коли він нахилився над невідомим, довге загнуте лезо шаблі встромилося йому в живіт. Він упав на землю, як підкошений, і тільки тіпнувся кілька разів у корчах.

Тоді, сповнений радості, німої радості старого селянина-нормандця, дядько Мілон підвівся й уже ради втіхи перерівав трупові горло, потім поволік його і вкинув у канаву. Кінь спокійно чекав господаря. Дядько Мілон сів у сідло й галопом помчав рівниною.

За годину він побачив ще двох уланів, що поруч повертались до штабу. Він поїхав просто на них, закричавши, як і першого разу: «Hilfe! Hilfe!» Пізнавши форму, пруссаки, нічого не підозрюючи, дали йому під'їхати. І старий як куля влетів поміж них і вбив одного шаблею, а другого пострілом із револьвера.

Він випустив тельбухи їхнім коням — німецьким коням! — тихенько повернувся назад, до вапнярки, і сховав коня першого улана в глибині темного переходу. Тут він скинув уніформу, знов убрався в своє жебрацьке лахміття і, діставшись до ліжка, проспав аж до ранку.

Чотири доби він не виходив, чекаючи, поки закінчиться розшук, але на п'яту ніч уже вирушив знов і вбив іще двох солдатів з допомогою такого самого маневру. Відтоді він уже не пропускав жодної нагоди. Привид-улан, мисливець на людей, щопочі мапдрував безлюдними, залляти-ми місячним сяйвом полями. Скінчивши справу й лишивши за собою на дорозі трупи ворогів, старий вершник повертався до вапнярки й ховав там коня й уніформу.

Серед білого дня він спокійно відносив віса й води своїй коняці, що стояла в темній печері, й годував її досхочу, бо вимагав од неї нелегкої роботи.

Але останньої ночі один з тих, на кого він напав, не розгубився і розтяв обличчя йому шаблею.

Проте старий убив їх обох! Йому ще стало сили доїхати до вапнярки, схвати коня й перевдягтись у свою нужденну одіж, але; коли вертався назад, його охопила страшенна кволість, і він заліз у стайню, бо вже не міг дістатись додому.

Там його й знайшли, скривавленого, на соломі...

Скінчивши своє оповідання, дядько Мілон раптом підвів голову й гордо оглянув офіцерів.

Полковник, смикаючи себе за вуса, спитав його:

— Більш нічого не маєте сказати?

— Ні, нічого. Я вів їм рахунок; я вбив шістнадцятьох, ці більш ні менш.

— Ви знаєте, що маєте вмерти?

— Я, здається, не просив у вас помилування.

— Ви коли-небудь служили солдатом?

— Так. У свій час і я воював. І батько мій був солдатом, ще за першого імператора. Ви його вбили. Ви й Франсуа вбили, мого меншого сина, минулого місяця поблизу Евре... Я був вам винен і заплатив сповна. Тепер ми квити.

Офіцери презирнулись.

Старий додав:

— Восьмеро за батька й восьмеро за сина, ми квити. Не я перший ліз на спірку з вами. Я вас зовсім не знаю. Я не знаю навіть, звідки ви взялися! Прийшли до мене й командуєте, як у себе вдома. Я помстився на тих, на шістнадцятьох. Я не каюсь.

І, випроставши своє кволе тіло, старий схрестив на грудях руки в позі скромного героя.

Пруссаки довго радились пошепки. Капітан, що теж місяць тому втратив сина, захищав цього хороброго селянина.

Полковник підвівся і, підійшовши до дядька Мілона, сказав стиха:

— Слухайте, старий, є один тільки засіб урятувати вам життя. Якщо ви...

Але старий не слухав далі. Його рідкий чуб маяв на вітрі, худе, спотворене ударом шаблі обличчя скривилося страшною гримасою: він уп'явся очима в офіцера-переможця і, набравши в груди повітря, з усієї сили плюнув пруссакові в обличчя.

Полковник у нестямі підняв руку, але селянин плюнув йому в обличчя ще раз.

Всі офіцери, схопившись на ноги, водночас вигукували якісь накази.

Діда схопили, поставили до стіни й розстріляли, і до останньої хвилини він спокійно всміхався Жанові — своєму старшому синові, — невістці й двом малим, що нестямно дивились на нього.

ВЕСНЯНОГО ВЕЧОРА

Жанна мала взяти шлюб зі своїм кузеном Жаком. Вони зналися змалку, і любов їхня ніколи не набирала тих церемонних форм, які бувають звичайно у панському колі. Зросли вони вкупі, не догадуючись навіть, що кохають одне одного. Дівчина, мавши до того природний нахил, звичайно, зачіпала інколи юнака принадами невинного кокетства; вона вважала його за любого та славного хлопця і щоразу, зустрівшись, обіймала його з щирого серця, але без того тремтіння, що проймає часом усю людину аж до кінчиків пальців на ногах.

А він просто думав: «Яка вона мила, моя маленька кузиночка», — і ставився до неї з тією інстинктивною ніжністю, що завжди відчувають чоловіки до гарненьких дівчат. Далі гадки його не сягали.

Але одного разу Жанна випадково почула, як мати казала до її тітки (до тітки Альберти, бо тітка Лізон зосталася старою панною):

— Запевняю тебе, діти наші відразу покохаються, це вже й тепер помітно. Щодо мене, то з Жака буде якраз такий зять, про якого я марю.

І зараз же ніжне почуття Жаннине до кузена поглибилось. Зустрівши його, вона зашарілась, рука її задрожала в його руці, очі спустились під його поглядом, і коли він хотів її обняти, вона довго пручалась. Усе це впало йому в око. Він збагнув, до чого йдеться, і з поривом, де було стільки самозадоволеної пихи, скільки й справжнього палу, пристрасно пригорнув до себе кузину і шепнув їй на ушко: «Я кохаю, я кохаю тебе».

З цього дня пішло у них ненастанне залицання та воркування, усі ті вияви любові, котрі, завдяки їхньому приятелюванню змалку, не мали для себе жодних перешкод і утруднень. Жак у вітальні цілував свою наречену, не криючись перед трьома старими жінками: своєю матір'ю,

матір'ю Жанни і тіткою Лізон. Вони цілими днями блукали вдвох по гаю, понад річкою, по росяних луках, мережаних квітами. І свого одруження чекали вони без надто великої нетерплячки, охоплені чарівною ніжністю, відчуваючи глибоку насолоду від таких невинних пестошів, як потиски рук, як ті довгі, полуменисті погляди, коли душі закоханих піби зливаються в одно. Їх лише невиразно тривожила й мучила неусвідомлена ще жадоба палких обіймів, щось як чудний неспокій на устах, котрі ніби кликали, манили, вабили й притягали.

Іноді по цілім дні такої пристрасної млости, таких платонічних милошців їх увечері змагала дивна втома, і вони глибоко зітхали, самі не розуміючи чого, сповнені неясних сподівань.

Обидві матері та тітка Лізон дивилися на це молоде кохання з ласкавими, теплими усміхами. Надто ж зворушувало воно, здавалось, тітку Лізон.

Це була скромна тиха жіночка, що мало говорила і завжди неначе ховалася від людського ока, виходячи на люди лише тоді, коли сідали до столу, а зараз же по тому вертала знову до своєї кімнати, де сиділа сама собі цілий день. Старенька, добродушна, з сумовитим поглядом, вона майже нічого не важила у сім'ї.

Дві інші сестри, вдови, добившись певного становища в високому колі, мали її до якоїсь міри за незпачну, не барту уваги істоту. Поводилися з нею фамільярно, не дуже церемонячись, криючи під ласкавістю легке презирство. Її названо Ліза, бо вродилася вона за часів, коли у Франції панував над умами Беранже. А як побачили, що вона не виходить заміж, та вже, певне, й не вийде, то перевернули те ім'я на Лізон. Тепер це була «тітка Лізон», чистенька та плохенька бабуся, дуже несмілива, навіть зі своїми, що відчували до неї приязнь, на котру зложилися звичка, співчуття та поблажлива байдужість.

Діти ніколи не заходили обняти стару в її кімнатці, лише служниця туди заглядала. Мусили посилати по неї, коли треба було про щось поговорити. Ледве навіть знали, де міститься її покій, той покій, де самотньо точилося це бідне існування. Її майже ніхто не помічав. Коли перед очима не було тітки Лізон, ніхто про неї й не згадував, ніхто не думав про неї. Це була одна з тих безбарвних, збляклих істот, що залишаються невідомі найближчим людям, істот, чия смерть не утворює порожнечі в родині.

Такі особи не вміють якось увійти в життя, звички, уподобання своїх рідних.

Вона ходила завжди покvapною, легенькою ходою, все робила якось безшумно, непомітно, ні за що ніколи не чіпляла, ніби насилаючи на речі властивість не видавати жодних звуків; руки її, здавалося, були з м'якої вати, так тихенько та делікатно дотикалася вона до всього.

Слова «тітка Лізон» не збуджували, сказати, ні в кого жодної думки. Так от наче промовлялося: «кavник», «цукерниця».

Собачка Лот, безперечно, мала яскравішу індивідуальність; її безперестанку лащили, називаючи: «Моя мила Лот, хороша Лот, малесенька Лот». За нею, звичайно, плакали б тяжче й довше.

Весілля мало відбутися десь у кінці травня. Заручені жили тим часом як нерозмита вода — око з оком, рука з рукою, думка з думкою, серце з серцем. Того року тепло припізналося, раз у раз ясними ночами та імливими свіжими ранками бували приморозки, і враз потоком ринула весна.

Кілька погожих, трошки хмарних днів зворушили в землі усі соки, пеначе чудом яким розкриваючи листки на рослинах і розточуючи скрізь чудові, млосні пахощі бруньок та перших квітів.

Потім якось після півдня переможне сонце, висмоктуючи останні випари з вільготної землі, блиснуло на небі і затопило все навкруги своїм промінням. Його веселий блиск пронизав і рослини, і тварин, і людей. Закохані птахи пурхали, лопотіли крильми, перегукувались. Жанна та Жак, охоплені безмежним щастям, але більше, ніж будь-коли, несміливі, злякані тим незнаним, таємничим тремтінням, що поймає їх, увиходило в них разом із духом воскреслого, сп'янілого гаю,— цілий день сиділи поруч на лавці біля замкових воріт, не наважуючись піти самі кудись далі і зачарованими поглядами дивлячись на блискучу поверхню води, де великі лебеді ганялися один за одним.

Потім, коли настав вечір, вони ніби заспокоїлись трохи, на них найшла якась утомна злагода. Пообідавши, вони поспиралися на одчинене вікно в-вітальні і тихо розмовляли. Матері тим часом у світляному колі, утвореному лампою, грали в пікет, а тітка Лізон плела панчохи для бідняків тієї околиці.

Високий гай темнів віддалік, за ставом, і раптом поміж його дрібним іще листом виглянув місяць. Він поволі пляв угору серед віт, що малювалися виразпо на його ясному шляху, і підбивався дедалі вище серед зірок, що втрачали від його появи свій блиск. Цілий світ був затоплений меланхолійним саявом, де блукають білі тіні й чудові припари,— саявом, любим для всіх закоханих та поетів.

Молоді спершу замиловано дивились на це видовище, а далі, напоєні солодощами чудової ночі, принажені мерехтінням трави та дерев, покволом вийшли і попрямували лугом до ставу, що вигравав пишними барвами.

Кінчивши чотири партії в пікет, як то звичайно бувало щовечора, обидві матері ледве не задрімали на своїх місцях і врешті зібралися йти спати.

— Треба покликати дітей,— мовила одна.

А друга відповіла, глянувши в білду імлу за вікном, де майоріли дві тіні закоханих:

— Облиш, надворі так гарно! Лізон на них почекає. Правда ж, Лізон?

Стара панна звела свої несміливі очі і відповіла властивим їй боязким голосом:

— Звичайно, я на них почекаю.

Сестри пішли спочивати, а тітка Лізон, поклавши на поруччя крісла своє недокінчене плетиво, шерсть та довгого дротика, сперлась ліктями на вікно і почала вдивлятися у прегарний нічний краєвид.

Закохані прогулювались без кінця довго, переходячи луг від ставу до ганку і знову від ганку до ставу. Вони побралися за руки і не говорили ні слова, ніби душі їхні вийшли зі своєї оболонки і злилися з яскравою поезією, що нею дихала земля.

Жапна зненацька побачила у вікні силует старої папни, що вирисовувався у світлі лампи.

— Глянь-но,— мовила вона,— тітка Лізон дивиться на нас.

Жак підвів голову.

— Так,— одказав він,— тітка Лізон на нас дивиться.

І вони знову вернулися до своїх мрій, до своєї прогулянки, до свого кохання.

Тим часом роса вкрила траву. Їм зробилося трошки студено від нічної свіжості.

— Вертаймось,— сказала вона.

І вони попростували до замку.

І коли молода пара увійшла знову до вітальні, тітка Лізон, як перше, плела панчохи; чоло її було низько нахилене над роботою, а худі маленькі пальці тремтіли, наче з утоми.

Жанна підійшла до неї.

— Тіточко, ми вже йдемо спати.

Стара панна одвела очі. Вони були червоні, так наче вона плакала. Жак та його наречена того не помітили. Враз молодий хлопець глянув на Жаннині черевики і побачив, що вони забризкані росою. Порушений неспокоєм, він запитав ніжно:

— Чи не змерзли твої любі маленькі ніжки?

І тут раптом пальці у тітки Лізон так сильно задрижали, що плетиво з них випало геть, моток шерсті покотився по підлозі,— і, затуливши долонями обличчя, стара панна гірко, конвульсивно заридала.

Молодята кинулись до неї. Жанна, ставши навколішки, одвела їй руки од виду і запитала, стурбована та вражена:

— Що тобі, тіточко Лізон? Що таке?

Тоді нещаслива старенька промовила крізь сльози, діткнута тяжким горем:

— Це... віп... він тебе спитав: «Чи не змерзли... твої любі маленькі ніжки?..» Мені ніколи... ніколи ніхто такого не говорив... ніколи... ніколи!..

СЛІПІЙ

Чому таку радість викликає в нас перше весняне сонце? Через що це світло, падаючи на землю, сповнює нас безмежним щастям існування? Небо над нами синє-синє, все навколо нас зеленіє, будинки білі, аж вилискують; і захоплені очі наші впивають ці ярі барви, що од них такою веселістю займаються душі. І нам шалено хочеться танцювати, бігати, співати, думки стають блаженно-легкі, надмірна ніжність рветься із грудей; хотілось би сонце обняти.

А сліпі під дверима, байдужі у вічній своїй темноті, застаються спокійними, як завжди, серед цього нового сп'яніння, не розуміють його і все стримують своїх псів, що хотіли б вирватись на волю.

Коли вони вертаються ввечері, спираючись на руку братикові чи сестричці, і дитя каже: «Яка сьогодні година чудова була!» — то у відповідь лунає: «І я помітив, що було гарно надворі, Люлю не можна було вдержати».

Я знав одного з цих бідолах, котрому життя обернулось на таку муку, що гіршої й не вимислити.

То був селянин, син нормандського фермера. Доки жи-ві були його батько та мати, то ще сяк-так про нього дбали; він страждав тільки, власне, од страшного свого каліцтва; та коли старі повмирали, для нього почалось жахливе існування. Його взяла до себе сестра, і всі на фермі мали його за ледаря та дармоїда. Тільки, було, сядуть до столу, як почнуть дорікати шматком хліба, звати лінюхом, мугирем, і хоча шуряк забрав собі його спадщину, йому давали, та й то скупуючи, лише якоїсь юшки, так, аби не вмер.

Мав він обличчя бліде-пребліде і великі білі очі, схожі на оплатки; усі кривди терпів мовчки, настільки заглиблений в самому собі, що не знати було, чи він їх відчуває. Ніколи, зрештою, не зазнав він ніякої ласки, мати

завжди обходилась з ним суворо, бо не дуже-то любила його. На селі хто некорисний, той і шкідливий, і селяни охоче чинили б так, як чинять кури, що вбивають своїх виродків.

З'ївши юшку, сяде він, було, влітку під дверима, зимою — біля печі та й не ворухнеться до самого вечора. Ні рукою не двигне, не стинеться; тільки повіки йому якось нервово здригались і опускались інколи на білі плями очей. Чи мав він розум, думки, чи усвідомлював собі докладно своє життя? Ніхто тим не цікавився.

Так тривало кілька років. Та нездатність його до будь-якої праці, а також байдужа його терплячість обурили кінець кінцем родичів, і він став за посміховисько, за якогось блазня-мученика, став за жертву природженої жорстокості, збуджуючи дику веселість у темних людях, що його оточували.

Вигадували різні негарні жарти, до яких давало привід його нещастя. І, щоб відшкодувати собі те, що він їв, робили з тих годин, коли бідолаха бував за столом, втішні видовища для сусідів і муку тяжку для каліки.

Селяни з ближчих хат сходилися на ці вистави; про них сповіщалося з двору в двір, і кухня на фермі була повна щодня. Ото візьмуть, було, та й висадять на стіл, де стоїть перед ним тарілка з юшкою, kota чи там собаку. Тварина, інстинктом угадуючи чоловікову ваду, наблизиться до тарілки і тихенько почне звідти хлебтати. А як язик сьорбне занадто голосно і тим приверне увагу нещасного, то кішка чи собака й одскочить, відчувши небезпеку, і унікає удару ложкою, що нею той перед себе навмання розмахує.

Отут-то ішли пересміхи, підштовхування та тупання ногами серед глядачів, що тислися попід стінами. А сліпий ні пари з уст, — він знову береться правою рукою до юшки, а лівою, виставивши її наперед, затуляє та захищає свою тарілку.

Іноді йому вкидали в страву затички від пляшок, тріски, листя або й кал навіть, і він жував, неспроможний розібрати, що то таке.

Потім і ті жарти нарешті обридли, і шуряк, лютий з того, що сліпого доводиться щодня годувати, почав його бити, частувати безперестану ляпасами, сміючись з марних зусиль відбити удари чи й повернути їх. З того виникла нарешті нова гра: гра в поличники. Погоничі,

чорнороби, паймички щохвилини ляскали його по виду, а він од того швидко-швидко кліпав очима. Не знаючи, куди схватись, він одно простягав руки, щоб уникнути нападів.

Нарешті його змусили старцювати. Ставили в ярмаркові дні при дорозі, і він, тільки-но, було, почує, що хтось підходить чи під'їздить, простягав шапку й бурмотів: «Подайте, коли ласка ваша».

Та селяни не люблять розкидатися грішми, і він іноді цілими тижнями жодного су не приносив.

Звідти виникла до нього нестямна, смертельна ненависть. І ось як він умер.

Якось узимку земля була вкрита снігом, мороз лютував. Шуряк завів його одного ранку дуже далеко на великий шлях просити милостині. Він залишив там сліпого на цілий день, а як зайшла ніч, то сказав своїм удома, що не найшов його там, де поставив. Потім додав: «Ат! Чого там непокоїться, його хтось, певне, забрав до себе перегрітись. Дідько з ним, не пропаде, взавтра ж прийде по свою юшку».

Другого дня сліпий не прийшов.

По довгих годинах чекання, дойнятий до кісток морозом, прочуваючи смерть, сліпий рушив у путь. Не мігши знайти дороги під сніговими заметами, він блукав навмання, падав у рови, підводився знову — і мовчав увесь час, як німий, намагаючись добитись до якого житла. Та одубіння від холодного снігу врешті змогло його, ноги не служили, і він сів серед поля та вже й не встав.

Білі лапаті пластівні снігові похоронили його під собою. Його задубле тіло зникло під їхньою рухливою павалою; і не зосталося жодного знаку, де лежить труп.

Родичі цілий тиждень удавали, ніби перепитують за нього та шукають. Вони навіть плакали.

Зима була люта, і одлига настала не скоро. Якось у неділю, йдучи до церкви, фермери побачили велику зграю круків, що кружляли над полем і чорним, густим дощем падали все на одне місце, одлітаючи звідти й знову туди вертаючись.

За тиждень по тому вони все ще були там, ті зловісні птахи. Вони хмарою пролітали в небі, ніби звідусюди збираючись туди. Пронизливо кричачи, падали вони на лискучий сніг, чудними плямами малювавшись на ньому, і вперто там довбалися.

Котрийсь парубок пішов поглянути, що вони там роблять, і знайшов сліпцеве тіло, наполовину вже розкльоване, пошматоване. Його білі очі зникли, вийняли їх з лоба довгі хижі дзьоби.

І я не можу тепер віддатися палкій радості сонячних днів, не згадавши тої сумної історії, і раз у раз тоді виникає в мене меланхолійна думка про того старця, такого нещасливого в житті, що навіть страшна його смерть дала полегкість усім, хто його знав.

ТОРТ

Щоб ніхто не міг догадатись, про яку особу йде мова, назвемо її пані Ансер.

Це була одна з тих паризьких комет, які лишають по собі щось ніби довгий вогняний слід. Вона писала вірші та повели, мала поетичне серце і була до того вродлива напрочуд. Вона приймала у себе лише видатних людей, із тих от, кого називають звичайно королями в тій або іншій галузі. Бувати у неї в домі — це давало право на титул особливо цікавої, розумово витонченої людини; принаймні такого значення надавали звичайно її запрошенням.

Чоловік її відігравав роль темного сателіта. Бути зірці за чоловіка — справа зовсім не легка. Проте йому щасливо спало на думку утворити державу в державі, здобути й для себе певну повагу, щоправда, другорядну; отже, коли дружина його вітала у себе гостей, бували гості й у нього; то був окремий гурток, що цінував господаря більше, ніж блискучу дружину, і з більшою увагою дослухався його мови.

За фах він узяв собі землеробство, кімнатне, так би мовити. Адже є й кімнатні полководці, що родяться, живуть і вмирають на круглих шкіряних кріслах військового міністерства; кімнатні моряки — загляньте до морського міністерства; кімнатні колонізатори тощо. Правда ж так? Він студіював землеробство, але студіював його глибоко, у зв'язку з іншими науками, політичною економією, мистецтвами, — слово «мистецтво» прикладають тепер до будь-чого, «мистецькими утворами» називають навіть потворні, жахливі залізничні мости. Нарешті він досяг того, що про нього казали: «Це голова!..» Його цитували в спеціальних журналах, а жінка добилася для нього призначення до певної комісії при міністерстві землеробства.

Цієї скромної слави було з нього досить.

Ніби для того, щоб зменшити витрати, він запрошував своїх приятелів на ті саме дні, коли дружина приймала своїх, і вони змішувались, чи, вірніше, утворювали дві групи. Господиня, зі своїм почтом із артистів, академіків, міністрів, бавилася у покої, схожому на галерею, умебльованому і оздобленому в стилі ампір, а господар та його друзі землероби розташовувались у меншій кімнаті, куди виходили звичайно курити. Пані Ансер ту меншу кімнату називала з іронією «агрономічним салоном».

Ці два табори були різко один від одного відмежовані. Хазяїн — не з ревнощів, правда — заходив іноді до тієї, мовляв, «академії», де він гостям, а вони йому сердечно стискали руки; але до «агрономічного салону» «академія» ставилася з безмежним презирством, і рідко коли котрийсь із королів науки, думки чи ще там чогось заходив у компанію з «землеробами».

На ці вечірки витрачались небагато: чай та до нього торт,— от і все. Господар спершу обстоював два торти; один — для «академії», другий — для «землеробів»; але господиня справедливо зауважила, що тоді б надто підкреслилось існування двох таборів, двох партій та різне до них ставлення,— і пан Ансер не дуже наполягав. Отже, подавали лише одного торта, котрим пані пригостила спершу «академію», а потім він переходив до «агрономічного салону».

Незабаром цей торт зробився для «академії» об'єктом дуже цікавих спостережень. Пані Ансер ніколи не краяла його сама. Ця роль припадала щоразу комусь із уславлених гостей. То була вельми пожадана, вельми висока честь, яка тривала місяців зо два, зо три, рідко коли довше; і помічено, що цей привілей — «краяти торта» — сполучений був із цілою низкою інших принадних прав, що він призводив до яскраво виявленого королювання, чіткіше, віце-королювання.

Той, кому випадала ця честь, говорив звичайно владно, упевнено, голосно; і всі милості та ласки господині дарувалися йому,— всі без жодного винятку.

Таких вибранців у тісному, інтимному товариському колі називали тихенько «фаворитами торта», і кожне нове обрання спричинялося в «академії» до певної революції. Ніж — був то скіпетр, торт — емблема; кому пофортунить, було, досягти цих атрибутів влади, того вітали й поздоровляли. «Землероби» ніколи не різали торта; та й

чоловікові те було наказано, хоча він і їв собі свою частку.

Торт різали то поети, то художники, то романісти. Відомий музикант деякий час розподіляв порції, а потім на місце його став дипломат. Інколи не такий відомий та визначний чоловік, зате елегантний і витончений, один з-між тих, кого називають, відповідно до епохи, справжніми джентльменами, кавалерами, денді чи ще як там, діставав і собі право на символічний торт. Кожен такий тимчасовий король під час свого недовговічного, ефемерного панування виявляв особливу шанобу до господаря; а зійшовши з трону, передавав ножа своєму наступникові і змішувався знову з юрбою поклонників і шанувальників «прекрасної пані Ансер».

Так тривало довго, дуже довго. Але ж комети не завжди світять однаково. Все на світі старіється. Дедалі охота краяти торта підупадала; бувало, що дехто вже й завагається, коли йому простягнуть таріль з тими ласощами; цей обов'язок, такий колись пожаданий, не дуже вже тепер принаджував; виконували його протягом меншого часу, і не так пишалися ним, як колись.

Пані Ансер щедро розсипала усмішки та ласкаві слова й погляди, та лишенько! — ніхто вже не мав тієї охоти до крайня! Нові гості просто-таки ухилялись від цієї честі. «Давпі фаворити» один по одному виходили знову на сцену, як позбавлені трону монархи, котрим пощастило на якийсь час знову взяти до рук владу. Потім обранці почали з'являтися рідше й рідше, і випав навіть такий місяць, коли краєв торта — диво дивне! — сам пан Ансер; потім і він ніби втратив до того смак, і якогось вечора гості побачили, що пані Ансер, прекрасна пані Ансер, мусить різати торт сама.

Це, очевидно, було їй дуже не до вподоби, і наступного дня вона так узялася до одного із запрошених, що той не насмівся відмовитись.

Таємниче значення торта було, проте, надто відоме, тому всі позирнули один на одного стурбованими, засмученими поглядами. Власне, краяти торт — то, звичайно, була річ не важка, але привілеї, сполучені з цією роллю, тепер уже жахали; отже, тільки-но з'явилась таріль із солодким, «академіки» в безладді метнулись до «агрономічного салону», ніби шукаючи захисту у хазяйчиного чоловіка, що все собі усміхався приязно. І коли пані

Ансер, прикро вражена, показувалася в дверях із тортом в одній руці, а ножем у другій, всі згуртовувались круг її чоловіка, неначе ставали під його оборону.

Прошло ще кілька років. Ніхто більше не кравав торта. Проте давня звичка примушувала ту, кого, як і перше, люб'язно називали «прекрасна пані Ансер», щовечора шукати оком відданого, котрий би взяв ножа, — і кожного разу бувало те саме: загальна, замаскована різними хитрощами та маневрами втеча, аби уникнути готового злетіти з її уст прохання.

Але от одного разу до кола гостей потрапив молодий хлопець, невинний і недосвідчений. Він не знав таємниці, захованої в торті; коли подали ті ласощі і всі кинулися врозтіч, а пані Ансер взяла у слуги таріль, він собі й не рушився зі свого місця.

Вона, думаючи, може, що йому все відомо, усміхнулася і промовила розчуленим голосом:

— Може, ласка ваша, любий пане, розрізати цього торта?

Радий з такої честі, він сквапно зняв рукавички.

— Аякже, якже, папі, з охотою.

Віддалік, із кутків, із розчинених дверей «агрономічного салону» дивилися на нього вражені, здивовані обличчя. А як побачили, що юнак ріже торт без вагання, то всі жваво зійшлися зпову до столу. Один старий поет, охочий до жартів, ударив неофіта по плечу.

— Браво, юначе, — шепнув він йому.

Всі з цікавістю розглядали одважного. Сам чоловік, здавалось, був здивований. Щодо молодого гостя, то він вельми дивувався з тієї уваги, якою раптом його оточили, а надто не міг добрати, звідки до нього у господині виникла раптом така ласкавість, і ще й удячність.

Та кінець кінцем він, здається, догадався.

Коли й де саме вдалось йому все те зрозуміти? Ніхто не знає. Та як прийшов він наступного вечора, то мав вигляд дуже стурбований, майже засоромлений, і неспокійно поглядав навкруг себе. Надійшла година пити чай. Увійшов слуга. Пані Ансер, радо всміхаючись, узяла таріль і почала шукати очима свого друга; та він устиг зникнути, як дим. Вона тоді метнуласть його шукати і найшла пезабаром у найдальшому кутку «агрономічного салону». Узявши під руку її чоловіка, він розпитував тужливим, неспокійним голосом про засоби боротьби з філоксерою.

— Любий пане,— промовила вона,— чи не ласка ваша покряти цього торта?

В бідолахи аж вуха почервоніли, і він пробурмотів щось невиразне, зовсім втративши тямку. Пан Ансер пожалів його і звернувся до дружини:

— Люба моя, ти б дуже добре зробила, якби не перебивала нам розмови. У нас саме зайшло про землеробство. Скажи покряти твого торта Батістові.

Відтоді ніхто з гостей уже не крав торта пані Ансер.

СТРИБОК ПАСТУХА

Узбережжя від Дьєппа до Гавра тягнеться суцільними скелями близько ста метрів заввишки, прямовисними, як стіна. Де-не-де ця довга смуга білих стрімчаків ураз спадає, і до кам'янистого пляжу від обробленого плоскогір'я спускається маленька вузька долина з крутими схилами, порослими низькою травою чи морським очеретом. Там вона переходить у вияроч, схожий на річище гірського потоку.

Природа створила ті долини, грозові зливи повикінчували їх такими виярками, відшлідувавши рештки камілля, проклавши до самого моря річища, якими ходять тепер люди.

Іноді в цих долинах, куди з силою вривається морський вітер, тулиться якесь село.

Я перебув літо в одному з таких міжгір'їв у селянина; з його будинку, оберненого до морських хвиль, міг милуватися великим трикутником голубого плеса, обрамленого зеленими схилами долини; інколи вдалині пропливали в промінні сонця білі цятки вітрильників.

Шлях до моря йшов по дну ущелини і враз заглиблювався поміж двома мергельними стінами, утворюючи якусь глибоку вибоїну, а далі вихоплювався на чудовий простір вимитого, заокругленого, відполірованого віковичною ласкою хвиль каміння.

Той вузький прохід зветься «Стрибок пастуха».

Ось драма, що дала привід до такої назви.

Розповідають, що колись у цьому селі був молодий, суворий, жорстокий священник. Він вийшов з семінарії, перейнятий ненавистю до тих, хто живе за природними, а не божими законами. Непохитно суворий до самого себе.

він ставився до інших з невблаганною нетерпимістю; одне особливо викликало в ньому гнів і огиду — любов. Якби він жив у місті, серед людей цивілізованих і витончених, що приховують грубі акти, природні інстинкти під тонким покровом кохання і ніжності, якби він сповідав у півтемряві розкішного храму напахчених грішниць, чиї гріхи ніби пом'якшуються принадою падіння й витонченістю почуттів, що ушляхетнюють чуттєвий поцілунок, — він, певно, не відчував би такого шаленого обурення, такого пестримного гніву, які викликало в ньому гидке злягання у брудному рівчаку чи на солomé в клуні.

Тих людей, що зовсім не знали кохання, а спаровувалися лише немов тварини, він прирівнював до худоби; він ненавидів їх за грубість душі, за мерзенне задоволення інстинктів, за ту огидну веселість, з якою навіть старі діди говорили про такі брудні втіхи.

А може, проти власної волі він мучився від невдоволеної жаги, і тіло його потаємно боролось з деспотичним, цнотливим духом.

Та все, що торкалося тіла, обурювало його, виводило з себе. Його люті проповіді, сповнені погроз і гнівних натяків, смішили юнаків і дівчат, які спідлоба переглядалися в церкві, а фермери в синіх блузах і фермерки в чорних накидках, вертаючись після обідні до халупи, де з комина підіймався до неба сизий димок, казали одне одному:

— Еге ж, з цим він не жартує, панотець.

Одного разу через якусь дрібницю він знавіснів до нестями. Він ішов до хворої. І ось, ступивши на подвір'я ферми, він помітив купку фермерських і сусідських дітей. Вони стовпилися довкола собачої буди і зацікавлено щось розглядали, стоячи, як укопані, сповнені зосередженої й німої уваги. Священик підійшов ближче. То щенилася сука. Перед будою п'ятеро щенят уже вовтузилися коло матері, яка ніжно лизала їх; і тієї самої хвили, як священик витягнув свою шию над дитячими голівками, з'явилось на світ шосте щеня. Зраділа дівчора почала кричати, плескаючи в долоні: «Он ще один! Ще один!» Для них то була забава, звичайна забава, де не було нічого нечистого; вони дивилися на ті пологи, мов на те, як падають з дерева яблука. Але чоловік у чорній сутані затремтів від обурення і, не тямлячи себе, змахнув величезною блакитною парасолькою і заходився бити дітей. Ті чимдуж повтікали. Опинившись на самоті з собакою-породіллею, священик

з усієї сили вдарив її. Прив'язана ланцюгом, вона не могла втекти, а що зі скавучапням відбивалася, священник скочив на неї; топчучи ногами, він видавив з неї останнє щеня, добив її ударами підборів і кинув закривавлене тіло серед новонароджених щенят, які, тихо скімлячи, тяглися вже до пипків.

Він робив довгі самотні прогулянки і швидко простував з виглядом справжнього дикуна. Якось травневого вечора, коли він повертався з такої прогулянки і йшов скелястим берегом до села, його заскочила страшна злива. Довкола не видно було житла, лише голий берег, який шмагали дощові струмені.

Бурхливе море пінилося, а важкі чорні хмари, набігаючи з обрію, приносили новий дощ. Вітер свистів, завивав, пригинав молоду прорість і збивав з ніг промоклого наскрізь священника, ліпив йому до ніг сутану, гув у нього в вухах, сповнюючи тривогою його збуджене серце.

Священик скинув капелюха, підставив обличчя грозі і поволі підходив до спуску в село. Але на нього налетів такий ураган, що годі було йти далі; нараз він помітив біля кошари пересувну пастушу будку.

То було сховище, і священник побіг до нього.

Собаки, вишмагані ураганом, навіть не ворухнулися при його появі, і він дійшов до дерев'яної халабуди; то було щось на зразок собачої конури на колесах, яку пастухи перевозять улітку з пасовиська на пасовисько.

Низенькі дверцята над приступкою стояли відчинені, і всередині буди було видно сіно.

Священик уже хотів був увійти, аж тут розгледів закохану пару, яка обіймалася в темряві. Тоді, швидко взявши двері на засувку, він упрягся в голоблі, зігнув свій худий стан і потягнув візок, мов кінь, задихаючись під промоклим одягом; він побіг, тягнучи за собою до крутого схилу, згубного схилу, заскочених в обіймах коханців, які стукали кулаками в стінку будки, гадаючи, що з них пожартував якийсь перехожий.

Діставшись до краю схилу, він випустив з рук легеньку будочку, і та покотилася вниз по стрімкому березі.

Будка прискорювала свій шалений біг і летіла дедалі швидше, підскакуючи, спотикаючись, як жива істота, збиваючи голоблями землю.

Старий жебрак, що був задрімав у рові, бачив, як вона стрілою пронеслася над його головою, і чув жахливі крики, що лунали з дерев'яного ящика.

Враз від сильного поштовху зірвалося одне колесо, будка впала набік і покотилася, як кулька, як дім, звалений з вершини гори; а далі, досягши краю останнього обриву, вона підскочила, описала дугу і, звалившись униз, тріснула, як шкаралупа.

Коханців знайшли побитих, покалічених, з поламаними руками й ногами; вони так і не розімкнули обіймів, і руки їхні обіймали одне одного в смертельному жахові, як у годину любовців.

Священик заборонив внести їхні тіла до церкви і не прочитав надгробної молитви.

А в неділю, на проповіді, він палко говорив про сьому заповідь божу, погрожуючи коханцям карою таємничої руки і посилаючись, як на страшний приклад, на обох нещасних, що загинули від свого гріха.

Коли він виходив з церкви, його арештували.

Якийсь митник, що сидів у сторожовій будці, бачив усе. Священика засудили до каторги.

Селянин, який розповів мені цю історію, поважно додав:

— Я знав його, пане. То був чоловік суворий, я згоден, дурниць він не терпів...

СТАРІ МАНАТКИ

Люба Колето!

Не знаю, чи пригадуєш ти, як ми разом читали пана Сент-Бева; один його рядок глибоко запав мені в голову, бо ж цей вірш багато що мені говорить і так часто заспокоював моє зболіле серце, особливо від деякого часу. Ось він:

Родись, живи, умри,— все в тій старій хатині!

Я тепер зовсім самотня в цій хатині, де народилася, де жила і де сподіваюся померти. Постійно жити тут не вельми весело, але приємно, бо мене тут обступають спогади.

Мій син Анрі — адвокат; він приїздить до мене щороку на два місяці. Жанна живе з чоловіком в іншому кінці Франції, і я сама відвідую її щосені. Отже, я тут самотня, зовсім самотня, але оточена дорогими мені речами, що безперестанку нагадують мені про рідних, і про померлих, і про тих, що живуть далеко.

Я багато вже не читаю: я стара, але без краю думаю, чи, скоріш, мрію. О, я більше не мрію так, як мріяла колись. Пригадуєш наші шалені мрії, ті пригоди, що ми вигадували в двадцять літ, і всі ті туманні обрії щастя?

Ніщо з цього не здійснилося: а втім, здійснилося, але зовсім інакше, не так чарівно, не так поетично, хоча й достатньо для тих, хто вмів мужньо коритися своїй долі.

Знаєш, чому ми, жінки, так часто нещасливі? Бо в юності нас навчають надто вірити в щастя! Нас ніколи не виховують у думках про боротьбу і страждання. І при першій же уразі серце наше розбивається. Ми довірливо чекаємо, що на нас рине водоспад щасливих пригод. Насправді ж події бувають лише добрі наполовину, і ми одразу ж починаємо лити сльози. Я пізнала, в чому полягає щастя, справжнє щастя наших мрій! Воно зовсім не

в тому, щоб ми заживали раювання — це раювання таке не часто і таке минуще, воно полягає в постійному очікуванні радісних днів, що ніколи не настають. Щастя — це очікування щастя; це безмежність сподіванок, словом, це безконечна ілюзія. Так, моя люба, нема нічого кращого за ілюзії, і хоч яка я стара, я все ще створюю їх день у день. Змінилася лише їхня мета, бажання мої вже інші. Я вже писала тобі, що збавляю час, викликаючи ясні образи минулого. А що б мала робити? Досягаю цього двома способами. Я тобі розповім про них; можливо, тобі це знадобиться.

О, перший спосіб дуже простий: полягає він у тому, що я сідаю біля каміна, у низеньке м'яке крісло, зручне для мого старечого тіла, і звертаюся до минулих років.

Яке то життя коротке, особливо, якщо проживаєш його на одному місці:

Родись, живи, умри,— все в тій старій хатині!

Спогади тісно сплетені один з одним, і коли постарієшся, здається часом, що не минуло й десяти днів відтоді, як ти була молода. Так, усе пролетіло, як один день: ось уже ранок, полудень, вечір, і ось заходить ніч, безпробісна ніч!

Коли годинами дивишся на вогонь, минуле постає так ясно, піби це було вчора. Не знаєш більше, де ти: мрія пориває, і перед тобою знову проходить усе твоє життя.

А іноді мені здається, що я ще дівчинка, так ясно воскресають у мені колишні поривання, юні відчуття, навіть порухи серця, весь запал вісімнадцяти років, так виразно проносяться переді мною видива минувшини.

О, які живі спогади про мої прогулянки в дні ранньої юності! Дивно, але і тут, у моєму кріслі біля каміна, я знов побачила якось увечері захід сонця на горі Сен-Мішель, і одразу ж після того лови верхи в Ювільському бору, і мені згадався запах мокрого піску й зарошеного листя, і пал сонця, що поринало у воду, і вогка теплінь його перших променів, коли я мчала верхи в лісі. І все, про що я тоді мріяла, мій поетичний захват перед безмежними морськими просторами, жива радість, зроджена в мені шелестом гілок, найнезначніші думки, все — уривки снів, бажань і почуттів, усе, все вернулося, немов я була ще там, немов і не минуло відтоді тих п'ятдесяти років, що охолодили мою кров, змінили мої сподівання.

Але другий спосіб знову пережити минуле куди кращий.

Ти знаєш чи не знаєш, люба Колето, що в нашому домі нічого не викидають? У нас на горищі є велика комірчина, яку називають «кімнатою для старих манатків». Все, що не потрібне, складається туди. Я часто підіймаюся нагору і розглядаю все. Я знов знаходжу той мотлох, про який давно перестала думати, але з яким у мене зв'язано багато спогадів. Це не ті гарні, дорогі нам предмети обстави, що нагадують про якісь радісні чи сумні події, про різні дати сімейної історії і які, ввійшовши в наше життя, набрали певних індивідуальних рис, власного вигляду і служили нам друзями в наші світлі чи скорботні хвилини, — єдиними, на жаль, друзями, яких ми, певно, не втратимо, єдиними, які не помруть, подібно до тих, чие обличчя, люблячі очі, вуста, голос зникли назавжди. Але в купі непотрібних дрібничок я знаходжу старі незначні речі, що були протягом сорока років біля мене, а я навіть не помічала їх, але тепер, побачивши їх знову, я розумію їхню вагу як свідків давніх часів. Вони нагадують мені людей, віддавна знайомих, завжди стриманих, але які одного вечора з доброго дива починають балакати без кінця, розповідати про своє життя-буття, про інтимні сторони свого життя, про те, про що ніхто ніколи і гадки не мав.

І я переходжу від одної речі до другої, серце в мене ледь завмирає. Я кажу собі: «Ось це я розбила того вечора, як Поль їхав до Ліона», або: «Ах, ось мамин ліхтарик, вона брала його з собою у зимові вечори, коли ходила до церкви».

Є там і речі, які нічого не говорять, вони лишилися від дідуся і бабусі, речі, яких ніхто з живих нині не знав, походження яких нікому не відоме і чий власників ніхто навіть не пам'ятає. Ніхто не бачив ні рук, що тримали їх, ні очей, що дивились на них. Скільки роздумів викликають вони! Вони видаються мені покинутими істотами, чії останні друзі повмирали.

Для тебе, люба Колето, все це, можливо, незрозуміло, і ти посміхнешся, читаючи мого наївного листа, здивуєшся з моїх дитинних сентиментальних химер. Ти парижанка, а вам, парижанкам, зовсім не знане це внутрішнє життя, це длубання у власному серці. Ви живете напоказ, і ваші думки розлітаються по вітру. А я, живучи самотою, можу говорити лише про себе. Коли ти мені відпові-

датимеш, розкажи про своє життя, і тоді я уявлю себе на
твоєму місці, як ти зможеш завтра уявити себе на моєму.

Але ти ніколи не зрозумієш усієї глибини вірша пана
Сент-Бева:

Родись, живи, умри,— все в тій старій хатині!

Тисяча поцілунків, давній мій друже.

Аделаїда

МАГНЕТИЗМ

То було наприкінці холостяцького обіду, в годину нескінченних сигар і безперервних чарок. Настала раптова млявість, викликана травленням, після стількох поглинутих м'ясних страв, і голови почали трохи паморочитися.

Заговорили про магнетизм, про штукарство Донато, про досліді доктора Шарко. І ці милі скептики, байдужі до всякої релігії, почали раптом розповідати про дивовижні випадки, про невірогідні, але, як стверджували вони, правдиві історії. Зненацька охоплені марновірством, вони чіплялися за той останній залишок чудесного, побожно схилючись перед таємною силою магнетизму, захищаючи її ім'ям науки.

Сміявся лише один з присутніх — здоровань, бабій і гульвіса; він не вірив нічому, і це невірство так міцно вкорінилося в ньому, що він навіть не допускав ніякої суперечки.

Він повторював, посміхаючись:

— Брехня, брехня, брехня! Не будемо сперечатися про Донато: це просто добрий штукар. Що ж до пана Шарко, як кажуть, чудового вченого, то він, по-моєму, скидається на тих оповідачів у дусі Едгара По, котрі, міркуючи над дивними випадками шаленства, кінчають тим, що самі божеволіють. Він установив незрозумілі, ще не пояснені нервові явища, але, блукаючи помацки на цьому невивченому терені, хоча його тепер щодня досліджують, він не завжди має можливість зрозуміти те, що бачить, надто часто, можливо, вдається до релігійного пояснення незрозумілого. І нарешті я хотів би почути його самого; певне, вийшло б зовсім не те, що ви твердите.

До безвірника поставилися з жалем, ніби він надумав блюзнити перед зборами чепців.

Один з присутніх вигукнув:

— Однак колись були чудеса!

Той відповів:

— Я це заперечую. Чому їх тепер не буває?

Але тут кожен почав наводити випадки неймовірних передчуттів, спілкування душ на далеких відстанях, таємничого впливу однієї істоти на іншу. І всі підтверджували ці випадки, оголошували їх незаперечними, тим часом як упертий заперечник повторював:

— Брехня, брехня, брехня!

Зрештою він підвівся, жбурнув сигару і, закривши руки в кишені, сказав:

— Гаразд, я теж розповім вам дві історії, а потім поясню їх. Слушайте. В маленькому селі Етрета чоловіки — вони всі там моряки — щороку відпливають на мілини Нової Землі ловити тріску. І ось раз уночі дитина одного з цих моряків раптом прокинулася і крикнула: «Тато вмер у морі!» Малюка заспокоїли, але він знову прокинувся і заволав: «Тато втопив». Справді, через місяць дізналися про смерть батька, змитого хвилиною з палуби. Вдова згадала про нічні крики дитини. Заговорили про чудо, всі розхвилювалися; звірили числа, і виявилось, що нещасний випадок і сон приблизно збігалися. Звідси виспували, що вони сталися тієї самої ночі, тієї самої години. І ось вам новий таємничий випадок магнетизму.

Розповідач замовк. Хтось із слухачів, вельми схвилюваний, запитав:

— І ви можете пояснити це?

— Аякже, пане, я знайшов секрет. Цей випадок вразив мене, навіть дуже збентежив, але я, бачите, не вірю з принципу. Якщо інші починають з того, що вірять, я починаю з того, що сумніваюся; якщо ж я нічого не розумію, то й далі заперечую можливість телепатичного спілкування душ, певний, що для пояснення достатньо лише масі проникливості. Я взявся до розшуків і, добре опитавши всіх жінок відсутніх моряків, зрештою переконався, що це минає й тижня без того, щоб хто-небудь із них чи з дітей не побачив уві сні, що «батько помер у морі» і не сказав про це, прокинувшись. Постійний страх і чекання такого нещастя — ось причина, чому безперервно про це говорять і думають. І якщо одне з тих численних пророцтв зовсім випадково збігається з якоюсь смертю, одразу починають кричати про чудо, бо одразу забувають про всі інші сні, всі інші передчуття, що не справдилися. Я сам спостерігав більше п'ятдесяти таких випадків, що

про них через тиждень ніхто не згадував. Але якби людина померла справді, одразу згадалося б усе і одні побачили б тут перст божий, а інші — силу магнетизму.

Один із курців заявив:

— Те, що ви кажете, доволі слухне, але вислухаймо вашу другу історію.

— О, моя друга історія дуже делікатна для розповіді. Сталася вона зі мною, тому я не довіряю своїй оцінці. Ні, у власній справі годі бути суддею. Так слухайте. Серед своїх світських знайомих я мав молоду жінку; я ніколи про неї не думав, ніколи не придивлявся до неї, ніколи, як кажуть, не помічав її.

Я відносив її до числа незначних жінок, хоча вона не була бридкою; мені здавалося, що ні очі, ні ніс, ні вуста, ні коси — ніщо не відрізняє її від інших і що в неї зовсім безбарвна фізіономія. То була одна з тих істот, на яких думка затримується лише випадково, не зупиняється і вигляд яких не викликає ніякого бажання.

Якось увечері, перш ніж лягти спати, я писав біля каміна листи; посеред сум'яття думок, серед напливу образів, що пролітають в уяві, коли протягом кількох хвилин замрієшся з пером у руках, я відчув легенький дріж у серці, в голові майпула якась невизрадна думка, і враз, без усякої причини, без жодного логічного зв'язку я чітко побачив перед собою, побачив так, неначе торкався її, побачив з ніг до голови і без покрову ту саму молоду жінку, про яку ніколи раніше не думав довше трьох секунд. саме стільки, скільки треба, щоб її ім'я майнуло в моїй голові. І раптом я відкрив у ній силу високих якостей, що їх раніше не помічав, — ніжну чарівність і привабливу м'яккість; вона збудила в мені те любовне томління, що змушує нас упадати за жінкою. Але я недовго думав про це. Я ліг спати і заснув. І ось мені приснився сон.

Вам, певно, траплялося бачити ці дивні сни, що наділяють нас усемогутністю, що дарують нам несподівані радощі, розчиняють перед нами недоступні двері, розкривають недосяжні обійми?

Хто з нас під час таких хвилюючих, нервових, жадаючих снів не тримав, не обіймав, не притискав до себе ту, що тривожила його уяву, не володів нею з незвичайною загостреністю почуттів? А чи зауважували ви, яку надлюдську насолоду викликає уві сні близькість із жінкою? В яке шалене сп'яніння вона кидає нас, яким жагучим

трепетом сповняє і яку безмірну, пестливу, проникливу ніжність вливає вона нам у серце до тієї, яку ми тримаємо в своїх обіймах, скорену й сп'янілу, в тому чудовому грубому мареві, що видається дійсністю!

Все це я спізнав з незабутньою палкою силою. Та жінка була моєю, настільки моєю, що ще довго після солодкого й оманливого спу мої пальці відчували ніжну теплоту її шкіри, в пам'яті зберігся її аромат, смак її поцілунків ще залишався на моїх вустах, її голос — у моїх вухах, її руки, здавалося, ще обіймали мене, і я відчував усім тілом полум'яні чари її пестоців.

І тричі в одну ніч сон повторювався.

Цілий ранок наступного дня її образ переслідував мене, я був в її полоні, вона заволоділа моїм розумом і почуттями настільки, що думка про неї ні на хвилину не покидала мене.

Врешті, не знаючи, що робити, я одягнувся і пішов до неї. Піднімаючись сходами, я тремтів від хвилювання і серце моє калатало: палке бажання проймало мене всього.

Я увійшов. Вона випросталася, почувши моє ім'я, підвелася, і враз наші погляди зустрілися й завмерли. Я сів.

Я промимрив кілька банальних фраз; вона, здавалося, зовсім не слухала. Я розгубився і не знав, що говорити, що робити; і раптом кинувся до неї, схопив її в обійми, і сон мій став умить такою простою, такою безумно солодкою дійсністю, що я навіть подумав, чи не сплю я...

Два роки вона була моєю коханкою...

— Який же висновок ви робите з усього цього? — промовив чийсь голос.

Оповідач нібито вагався:

— Так от... той висновок, що це було випадковим збігом. Та й хто зна? Можливо, якийсь її погляд, що я не запримітив, дійшов до мене того вечора таємничим і невідомим поверненням пам'яті, що часто поновлює перед нами усе упущене нашою свідомістю, все, що ми свого часу не зауважили!

— Воля ваша, — вирішив один з гостей, — але якщо ви після всього цього не повірили в магнетизм, ви, шановний добродію, просто невдячний.

КОРСІКАНСЬКИЙ БАНДИТ

Дорога поволі йшла вгору посеред Айтонського лісу. Величезні ялини розкидали вшир над нами скрипуче склепіння і ніби без краю тягли свою сумну скаргу, а їхні тонкі рівні стовбури справа і зліва здавалися рядами органних труб, звідки ніби вихоплювалася ця монотонна музика вітру у верховітті.

Наприкінці тригодинної дороги суцільний мур цих високих переплутаних гіллям стовбурів порідшав. Тепер вряди-годи траплялися гігантські пінії. Вони стояли самотою, розіпнуті, як величезні парасолі, розкидаючи свою темпо-зелену шапку; і ось зненацька ми дійшли до краю лісу, за кількасот метрів нижче ущелини, що веде до дикої Ніюлійської долини.

На двох гострих шпилях, що височать над цим проходом, стоїть кілька старих покручених дерев; вони на силу, здавалося, доп'ялись нагору, наче розвідники попереду зібраного війська. Озирнувшись, ми побачили під нашими ногами увесь ліс, він нагадував величезну зелену чашу, оточену з усіх боків голими скелями, що нібито впиралися в саме небо.

Ми знову рушили в дорогу і за десять хвилин досягли ущелини.

І я побачив дивний край. Там, за іншим лісом, була долина, якої я ще ніколи не бачив: то була кам'яниста пустеля завдовжки десять миль поміж високими, на дві тисячі метрів, горами, і на ній не видно було ні обробленого поля, ні деревця. Це Ніоло — край корсіканської вольності, неприступна твердиня, звідки завойовники ніколи не могли вигнати горян.

Мій попутник сказав мені:

— Тут же ховаються і всі наші бандити.

Незабаром ми опинилися на дні тієї дикої, казково гарної улоговини.

Ні білинки, ні рослини: граніт, усюди лише граніт. Перед нами, скільки сягало око, лежала іскриста гранітна пустеля, розпечена, як піч, лютим сонцем, ніби умисне повішеним над тією кам'янистою ущелиною. Як здіймаєш очі до вершин, зулянешся вражений і здивований. Вони здаються червоними і мережанними, як коралі, бо всі вершини тут із порфіру; а небо над ними, знебарвлене тими дивними горами, здається фіолетовим, бузковим. Нижче — сіро-срібlistий граніт, під нашими ногами він ніби стертий, розбитий; ми ступаємо по блискучому порошку. Праворуч від нас, у довгій звивистій розколині, гримить і вирує пінявий потік. Починає паморочитися в голові від тої спеки та яскравого світла, у пекучій, неродючій дикій долині, проораній ярмом, де шумує вода, — вона ніби квапиться втекти, безсила запліднити це каміння, загублена в цій величезній печі, що жадібно випиває її і ніколи не може вдовольнитися, освіжитися нею.

Праворуч від нас виступив раптом маленький дерев'яний хрест, устромлений у купу каміння. Тут, отже, когось вбито, і я спитав свого попутника:

— Розкажіть-но мені про ваших бандитів.

Він одповів:

— Я знав найславетнішого, найстрашнішого з них, Санта-Лючію, і розповім вам його історію.

Батька його, кажуть, убив у сварці один молодик з тієї ж місцевості, і Санта-Лючія зі своєю сестрою залишилися сиротами. То був кволий, соромливий юнак, невисокого зросту, хворобливий, дуже нерішучий. Він не оголосив вендети вбивці свого батька. Усі родичі приходили до нього, благали помститися; але він залишався глухий до їхніх погроз і благань.

Тоді, за давнім корсіканським звичаєм, обурена сестра відібрала в нього чорне вбрання, щоб не носив він жалоби по вбитому, за якого не помстилися. Та він був нечутливий навіть до тієї образи, і, замість зняти зі стіни ще набиту батькову рушницю, замкнувся і пікуди не виходив, боячись зневажливих поглядів парубків-односельчан.

Минали місяці. Здавалося, він навіть забув про той злочин і тихо жив з сестрою у своїй хатині.

Та якось той, кого підозрювали у вбивстві, надумав одружитися. Санта-Лючію, здавалося, ця звістка не схвилювала, але наречений, бажаючи задертися з ним, проїшов дорогою до церкви перед будинком двох сиріт.

Брат і сестра, сидючи біля вікна, їли смажені ширіжки, і раптом юнак помітив перед своїм домом весільну процесію. Він здригнувся, мовчки встав, перехрестився, зняв рушницю, що висіла над вогнищем, і вийшов падвір.

Розповідаючи про це згодом, він казав:

— Не знаю, що зі мною скоїлося; піби вогонь спалахнув у мене в крові; я раптом відчув, що повинен так учинити, що ніяк не втримаюся від цього, і я сховав рушницю в чагарнику по дорозі до Корти.

За годину він повернувся з порожніми руками, в нього був звичайний сумний, втомлений вигляд. Сестра гадала, що він ні про що більше не думає.

Але, як зайшла ніч, він зник. Його ворог мав того ж самого вечора пішки повертатися в Карту з двома друзьбами.

Вони йшли з піснями дорогою, коли Санта-Лючія опинився перед ними; дивлячись убивці в обличчя, він крикнув: «Час настав!» — і впритул вистрелив йому в груди.

Один з друзьбів утік, другий дивився на юнака, повторюючи:

— Що ти скоїв, Санта-Лючіє?

Потім він хотів побігти до Корти за допомогою. Але Санта-Лючія крикнув:

— Якщо ти ступиш ще один крок, я розтrophу тобі ногу!

А той, знаючи його як людину боязку, сказав: «Не посмієш!» — і пішов уперед. Та одразу ж упав з розтrophеним кулею стегном.

Санта-Лючія підійшов до нього і промовив:

— Я оглянуп твою рану; якщо вона не страшна, я залишу тебе тут; якщо ж смертельна, застрелю тебе.

Він оглянув рану, вирішив, що вона смертельна, набив поволі рушницю і розчерепив йому голову.

Назавтра він був у горах.

А чи ви знаєте, що зробив згодом Санта-Лючія?

Усю його родину арештували жандарми. Його дядька-священника, котрого запідозрили в підбиванні до помсти, ув'язнено по обвинуваченню родичів убитого. Та він утік, захопивши з собою рушницю, і приєднався до небожа в макі.

Тоді Санта-Лючія повбивав одного по одному обвинувачів свого дядька і повиколював їм очі, щоб навчити інших не говорити того, чого не бачили вочевидь.

Він повбивав усіх родичів свого ворога та всіх його свояків. За своє життя він знищив чотирнадцять жандармів, спалив будинки своїх недругів і до смерті був найстрашнішим бандитом із тих, про кого збереглася пам'ять.

Сонце зникло за Монте-Чінто, і величезна тінь від гранітної гори лягла на граніт долини. Ми наддали ходи, щоб дійти завидна до маленького селища Альбертачче — купи каміння, що зрослося з кам'янистими боками дикої ущелини. І, міркуючи про бандита, я сказав:

— Що то за жахливий звичай, та ваша вендета!

Мій попутник покірливо відповів:

— Що поробиш? Доводиться виконувати свій обов'язок!

ПРОЩАННЯ З ТІЛОМ

Вона не мучилася, померла тихо, як жінка, чие життя було бездоганне. Тепер лежала в ліжку, горілиць, з заплющеними очима, спокійна, з старанно зачесаним довгим сивим волоссям, ніби тільки що чепурилася; бліде обличчя небіжчиці було таке зосереджене, спокійне, не порушне, що відчувалось, яка ніжна душа жила в цьому тілі, яке смиренне життя вела ця чиста серцем старенька, який безболісний, спокійний кінець мала ця мудра жінка.

Навколішки біля ліжка розпачливо ридав її син, суддя, відомий своїми суворими засадами, і дочка Маргарита, в черницях — сестра Евлалія. Мати прищепила їм з дитинства непохитну моральність, виховала їх у твердій вірі і в безоглядному послухові обов'язку. Він, чоловік, став суддею, і потрясаючи мечем закону, безжально карав слабких, тих, хто збився з пуття; вона, дівчина, пройнята чеснотами, що оточували її в цій строгій сім'ї, присвятила себе богові через огиду до людей.

Вони ніколи не знали свого батька; їм відомо було тільки, що він зробив їхню матір нещасливою, і більш нічого.

Черниця гаряче цілувала звислу руку померлої, руку того самого кольору слонової кістки, що й розп'яття, покладене у труні. По той бік простягненого тіла друга рука ніби ще бгала простирадло жестом, характерним для умирущих; на полотні немов збереглися дрібні складки, як спогад про останні рухи, що передують вічному спокою.

Легенький стук у двері змусив заплаканих дітей звести голови: ввійшов священик, який тільки що пообідав. Обличчя його розчервонілося, він насилу дихав від їжі, бо завзято підливав собі до кави коньяк, щоб здолати втому останніх ночей і підбадьоритися до ночі прощання з тілом.

Він видавався сумний тим фальшивим сумом церковника, для якого смерть — заробіток. Він перехрестився і, підходячи, промовив професійним тоном потіхи:

— Годі, мої бідні діти, я прийшов допомогти вам у ті скорботні хвилини.

Але сестра Евлалія швидко піднялася з колін:

— Дякую, папоче, ми хотіли б з братом залишитися самі біля неї. Бо ж це для нас останні хвилини, що ми її бачимо, ми хочемо побути втрех, як колись, коли ми... ми... були маленькі і наша бід... бідна матуся...

Вона не могла доказати, з такою силою бризнули їй з очей сльози, так душило її горе.

Священик схилився з прояснілим обличчям, подумавши про свою постіль.

— Як хочете, діти.

Він став навколішки, перехрестився, звівся на ноги і тихо вийшов, промовляючи:

— Вона була свята.

І вони залишилися самі — покійниця і її діти. Годинник, захований десь, рівно відбивав у темряві свої удари, а в розчинене вікно разом з блідим місячним сяйвом линули м'які пахощі сина й лісу. В селі було зовсім тихо, лише часом кумкали жаби і гула нічна комаха, що влітала, мов куля, у вікно і билася об стіну. Безмежний спокій, божественний сум, тиха безтурботність огортали цю покійницю, здавалося, йшли від неї, виливалися надвір, заспокоювали саму природу.

Суддя, все ще навколішки, уткнувши голову в постіль, скрикнув глухим, надривним голосом, що проходив крізь товщу простирадел та укривал: «Мамо, мамо, мамо!» — а сестра, впавши на паркет, б'ючи, як фанатичка, чолом об підлогу, звиваючись у конвульсіях і вся тремтячи, наче в припадку епілепсії, стогнала: «Ісусе, Ісусе, мамо, Ісусе!»

Змучені тяжким нападом горя, обоє вони задихалися, хрипіли.

Нарешті приступ поволі вщух, пом'якшав, і вони заплакали тихими сльозами — так спокійні дощі йдуть за шквалами в бурхливому морі.

Збігло немало часу, поки вони змогли підвестися і стали дивитися на дороге тіло. І спогади, далекі спогади, вчора ще такі ніжні, а сьогодні такі болісні, повставали в їхній пам'яті з найдрібнішими забутими подробицями, з тими маленькими інтимними, чисто родинними подробицями, які ніби воскрешають померлу людину. Вони згадували слова, усмішку, голос тієї, що не промовить більше до них, згадували окремі випадки з її життя. Вони знову

бачили її щасливою і спокійною, бачили її легкий порух рукою, що ніби відбивав такт, коли вона вимовляла щось особливо значне.

І вони любили її, як ніколи ще не любили раніше. Їхній страшний розпач віщував їм, якими самотніми будуть вони тепер.

Те, що зникло, було їхньою підпорою, їхньою опікою, втіленням їхньої юності, радості їхнього існування, тією ниткою, що прив'язувала їх до життя, це була мати, мама, та плоть, що створила їх, той зв'язок з предками, що його більше в них не буде. Вони ставали тепер сиротами, самотніми, роз'єднаними, і не могли більше оглянутися назад.

Черниця сказала братові:

— Ти знаєш, як матуся любила перечитувати свої старі листи; вони всі тут, у її шухляді. Що, якби й ми перечитали їх і пережили ціле її життя сьогодні вночі, біля неї? Ми ніби пройдемо її хресну дорогу, ми познайомимося з її матір'ю, з незнайомими нам предками, про яких вона так часто говорила нам, пам'ятаєш?

І вони дістали з шухляди десяток маленьких пачок зжовклого поштового паперу, старанно перев'язаних і складених до ладу. Вони виклали ці реліквії на ліжку й, вибравши одну з них, де було написано слово «батько», розкрили і почали читати.

То були листи давніх часів: їх знаходиш у старих фамільних секретерах, і від них віє іншим століттям. Перший починався словами: «Моє серденько»; другий: «Моя маленька внучко»; далі: «Любе дитятко»; ще один: «Кохана дочко». І черниця почала читати вголос, перечитуючи покійниці її ж історію, воскрешаючи всі дорогі їй спогади. Суддя обперся ліктем на ліжку і слухав, дивлячись на матір. І нерухоме тіло здавалося щасливим.

Урвавши читання, сестра Евлалія сказала:

— Треба буде покласти їх разом з нею в могилу, зроби їй з них саван, поховати її в ньому.

І вона взяла іншу пачку, на якій не було ніякого напису. І вона почала читати вголос: «Божество моє, я люблю тебе безтямно. Від учора, немов проклятий, я мучуся, згадуючи тебе. Я відчуваю твої губи на моїх губах, твої очі під моїми очима, твоє тіло, пригорнуте до мене. Я кохаю тебе, кохаю! Ти звела мене з розуму! Мої обійми розкриваються, я весь тремчу, палаю незмірним бажанням

знову володіти тобою. Все моє тіло кличе тебе, хоче тебе. На моїх вустах живе смак твоїх поцілунків...»

Суддя випростався, черниця урвала читання; він вихопив у неї листа, став шукати підпис. Його не було, але під словами «той, хто обожнює тебе», стояло ім'я «Анрі». Їхній батько звався Рене. Отже, то був не батько. Швидким порухом руки син понишпорив у пачці листів, дістав інший і прочитав «Я не можу більше жити без твоїх пестоців». І, стоячи з суворим обличчям, як на засіданні суду, він глянув на незворушливу покійницю. Черниця завмерла, як статуя, зі сльозами на очах, і чекала, спостерігаючи брата. А він тихо пройшов по кімнаті до вікна й задумався, втупивши погляд у нічну пітьму.

Коли він озирнувся, сестра Евлалія все ще стояла біля ліжка, опустивши голову, але очі її були сухі.

Він підійшов, швидко зібрав листи, кинув їх назад у шухляду і запнув заслону ліжка.

І тільки-но денне світло притьмарило свічки, що цілу ніч горіли на столі, син поволі підвівся з крісла й, не глянувши на матір, яку він відлучив від себе й від сестри і осудив, тихо сказав:

— Тепер, сестро, ходімо звідси.

МРІЇ

Діялося це після дружнього обіду, обіду давніх приятелів. Їх було п'ятеро: письменник, лікар і три багатих холостяки без певних занять.

Про все вже переговорили, і настала втома, звичайна після бенкету, та втома, що спонукає розходитися. Один з гостей, який мовчки дивився на неспокійний гамірний бульвар, освітлений газовими ліхтарями, раптом сказав:

— Як з ранку до вечора нічого не робиш, дні такі довгі.

— І ночі теж,— додав його сусід.— Я майже не сплю, розваги мене втомлюють, а розмови про те саме набридають. Ніколи не зустрічаю я свіжих думок і, перш ніж розпочати розмову з ким-пебудь, відчуваю палке бажання зовсім нічого не говорити і нічого не чути. Просто не знаю, куди дівати вечори.

Третій гультяй виголосив:

— Дорого я дав би за можливість приємно проводити бодай дві години на день.

До них підійшов письменник, який уже перекинув через руку пальто.

— Людина,— сказав він,— яка винайшла б новий порок і піднесла його своїм ближнім, хай би це вкоротило їм віку наполовину, зробила б більшу послугу людству, ніж той, хто знайшов би засіб забезпечити вічне здоров'я чи вічну юність.

Лікар розсміявся і, пожевуючи сигару, промовив:

— Авжеж, але не так-то просто це винайти. А проте відколи існує світ, людство невтомно шукає. Перші ж люди одразу досягли з цього погляду великих успіхів. Але нам не зрівнятися з ними.

Один із тих трьох гультяїв промурмотів:

— Шкода!

А за хвилину додав:

— Дістати б тільки можливість спати, міцно спати, не відчуваючи ні жару, ні холоду, спати з почуттям тієї

внемоги, що буває після втомливих вечорів, спати без снів.

— Чому без снів? — запитав сусід.

Той відповів:

— Бо сни не завжди приємні, вони дивовижні, неправдоподібні, безладні, і коли спиш, нема навіть змоги досхочу натішитися кращими з них. Отже, треба снити наяву.

— А хто вам заважає? — запитав письменник.

Лікар кипув свою сигару:

— Друже мій, щоб снити наяву, потрібна внутрішня зібраність і велика сила волі, а це викликає велику втому. Справжня мрія наша, уявна прогулянка по світу прекрасних видів, безперечно, найдивніше, що є в світі, але вона повинна виникати природно, без напруги; крім того, вона повинна супроводжуватися почуттям раювання. Таку мрію я можу вам запропонувати, але з умовою, що ви пообіцяєте не зловживати нею.

Письменник здвигнув плечима:

— Атож, знаю, це гашиш, опій, зелене зілля, штучний рай. Бодлера я читав і навіть куштував горезвісне зілля, від якого тяжко заслаб.

Але лікар глибше вмовстився в кріслі.

— Ні, це ефір, лише ефір, і навіть додаю, що вам, літераторам, певно, інколи годилося б уживати його.

Три холостяки підійшли ближче.

— Поясніть же нам його дію, — попросив один із них.

Лікар вів далі:

— Облишмо гучні слова, гаразд? Я не говорю ні про медицину, ні про моральність; я говорю про втіху. Ви щодня вдаєтеся до надмірностей, що підточують ваше життя. Я ж хочу звернути вашу увагу на нове відчуття, доступне тільки людям інтелекту, скажу, навіть, великого інтелекту, воно шкідливе, як і все, що надміру збуджує наші органи, але чудове. Додаю, що вам треба деякої підготовки, себто певної звички, для того щоб відчутти у всій повноті своєрідну дію ефіру.

Вона не схожа на дію гашишу, опію чи морфії і одразу ж припиняється, як тільки перервано вбирання ліків, тоді як інші збудники мрій діють і далі впродовж багатьох годин.

Тепер я спробую якнай докладніше розібратися в тому, що відчуваєш при цьому. Не легка то річ, настільки тонкі, майже невліпові ті відчуття.

Я вдався до цих ліків, коли занедужав на гостру невралгію, і відтоді, мабуть, трохи зловживав ними.

У мене був страшенний головний біль, боліла шия, був нестерпний жар, ніби в пропасниці. Я взяв велику пляшечку ефіру і, вклавшись на ліжку, почав поволі вдихати його.

За кілька хвилин мені ніби вчувся якийсь неясний шепіт, що незабаром переріс у гудіння, і мені здавалося, ніби все тіло стає легким, легким, як повітря, і ніби розчиняється.

Далі настало якесь душевне заціпеніння, приємний стан дрімоти, незважаючи на біль, який не минав, хоч став не такий гострий. То вже було таке страждання, яке можна зносити, а не ті жахливі муки, проти яких повстає все ваше змучене тіло.

Дивне й приємне відчуття порожнечі в грудях незабаром поширилося, воно перейшло на руки й ноги, що теж стали такими легкими, немовби тіло й кості розтанули і залишилася тільки шкіра, для того щоб я міг сприймати всю солодкість цього блаженного стану. Я зауважив, що більше не мучуся. Біль зник, якось розтанув, випарувався. І я почув голоси, чотири голоси, два діалоги, але не міг розібрати слів. То це були невизначні звуки, то до мене долидало якесь слово. Але я зрозумів, що то просто шум у вухах, який дедалі посилювався. Я не спав: я розумів, відчував, я мислив ясно, глибоко, з надзвичайною силою і легкістю розуму, зазнаючи дивного ся'яніння від того, що мої розумові здібності подес'ятерилися.

То не був сон, як під впливом гашишу, то не були хворобливі видива, викликані опієм; то було якесь незвичайне загострення розуму, новий спосіб бачити світ, судити про нього, оцінювати життєві явища, і до того ж вивченість, переконане усвідомлення, що цей спосіб і є найсправжніший.

І враз у моєму розумі постав біблійний образ. Здалося мені, що я вкусив від дерева пізнання, що всі тасмниці відкрито мені, настільки я перебував під владою нової, дивної, незаперечної логіки. І докази, аргументи, судження так і роїлися в моїй голові, а на зміну їм, відкидаючи їх, одразу приходили інші, і то куди сильніші докази, судження, аргументи. Моя голова стала полем битв ідей. А я робився вищою істотою, озброєною непоборною здат-

ністю мислення, і я тішився безтямною радістю, розуміючи свою могутність...

Так тривало довго-довго. Я все ще вдихав ефір із шийки пляшечки. Раптом я зауважив, що вона порожня. І знав від того великого смутку.

Четверо слухачів хором попросили:

— Докторе, швидше рецепт на літр ефіру!

Та лікар надяг капелюха і відповів:

— Ні, хай вас труять інші!

І він вийшов собі.

Пані й панове, невже вашому серцю нічого не підкажуть ці рядки?

СПОВІДЬ ЖІНКИ

Друже мій, ви просили мене розповісти найяскравіші спогади з мого життя. Я дуже стара і не маю ні родичів, ні дітей; отже, можу вільно сповідатися перед вами. Тільки обіцяйте ніколи не розкривати мого імені.

Мене багато кохали, ви це знаєте, і я сама часто кохала. Я була дуже гарна; я можу це сказати тепер, коли від краси не залишилося нічого. Кохання було для мене життям душі, як повітря — життям тіла. Я воліла б краще померти, ніж жити без любовців, без чиеїсь думки, постійно зайнятої мною. Жінки часто твердять, що всією силою серця любили тільки раз у житті; мені ж багато траплялося кохати так палко, що, здавалося, кохання не буде кінця. Однак воно завжди згасало, як вогонь без дров.

Сьогодні я розповім вам першу з моїх пригод, у якій я була зовсім невинна, але яка потягла за собою всі наступні.

Жахлива помста цього огидного аптекаря з Пека нагадала мені моторошну драму, мимовільною учасницею якої я була.

Усього рік, як мене віддано за багату людину, графа Ерве де Кер, бретонця старовинного роду, якого я, зрозуміло, не любила. Справжнє кохання, на мою думку, потребує принаймні волі і водночас перепон. Хіба ж то кохання, як воно нав'язане, схвалене законом, освячене церквою? Поцілунок законний ніколи не вартий поцілунок вкраденого.

Чоловік мій був високого зросту, елегантний і зовні справжній дворянин. Та бракувало йому розуму. Говорив він про все прямолінійно, висловлював думки, ніби рубав сокирою. Відчувалося, що в голові у нього повно готових думок, вкладених йому батьком і матір'ю, які й самі успадкували їх від своїх предків. Ніколи він не вагався,

на все давав вичерпну, швидко відповідь, при чому бездумну, і не розумів, що можуть існувати інші погляди. Відчувалося, що це недалеко людина, що до нього не мають доступу ті ідеї, які оновлюють й оздоровляють розум, подібно до вітру, що вдирається в будинок крізь відчипені двері й вікна.

Замок, в якому ми жили, стояв серед безлюдної місцевості. То була велика понура будівля, оточена гігантськими деревами; моховиння, яким вони поросли, нагадувало білі бороди старих дідів. Парк, цілий ліс, був обведений глибоким ровом, який називали «закопом», а в самому кінці парку, край пустища, лежали два ставки, зарослі очеретом і водоростями. Поміж ними, на березі струмка, що єднав їх, мій чоловік звелів поставити курінь, щоб стріляти диких качок.

Окрім звичайних слуг, ми мали сторожа, роботягу, до смерті відданого чоловікові, і покоївку, майже мою подругу, вельми до мене прив'язану. Років з п'ять перед тим я привезла її з Іспанії. То була покинута батьками дитина; темноока, з смагливим кольором обличчя, косами густими, як ліс, і завжди розпатланими, вона скидалася на циганку. На той час вона мала шістнадцять років, та виглядала на двадцять.

Настала осінь. Ми полювали то в сусідів, то в себе, і я звернула увагу на одного молодика, барона де С., котрий почав учащати до нас у замок. Потім перестав приїжджати, я більше не думала про нього; але помітила, що ставлення мого чоловіка до мене круто змінилося.

Він здавався мовчазним, заклопотаним, не цілував мене; і хоч він майже не входив більше до мене, я забажала мати окрему спальню, щоб бути хоч трохи самій — я часто чула вночі скрадливі кроки, вони підступали до моїх дверей і за кілька хвилин відходили.

А що вікно моє було на першому поверсі, мені також часто здавалося, що хтось блукає в темряві довкола замку. Я сказала про це чоловікові, він уважно подивився на мене і відповів:

— Нічого, це сторож.

І ось якось увечері, коли ми закінчували обід, Ерве, що видавався на диво веселим, хоча веселоці були силувані, запитав мене:

— Чи ви не хотіли б провести три години в курені? Ми підстрелимо лисицю, яка внадилася до мого курника.

Я здивувалася й задумалася, бо він дивився на мене з дивною настійливістю, але зрештою відповіла:

— Авжеж, друже мій.

Треба вам сказати, що я не гірше за чоловіка полювала на вовків і вепрів. І пропозиція щодо куреня була тому цілком природна.

Та мій чоловік враз дивно занервувався; і весь вечір метушився, то гарячково зривався з місця, то знову сідав.

Близько десятої години він раптом сказав мені:

— Ви готові?

Я встала, а що він сам приніс мені рушницю, запитала:

— Зарядити кулями чи шротом?

Він здивувався, потім відповів:

— О! Тільки шротом, запевняю вас, цього буде досить.

Потім за хвилину додав дивним голосом:

— Ви можете похвалитися чудовою витримкою!

Я розсміялася:

— Я? Чому ж? Витримкою, щоб піти і вбити лисицю?

Що вам спало в голову, друже мій?

І ось ми тихенько рушили до парку. Увесь будинок спав. Повний місяць ніби помалював у жовте стару, похмуру будівлю з блискучим череп'яним дахом. На шпилі двох вежок обабіч замку відбивалося місячне сяйво, і ніщо не порушувало спокою тієї ясної і сумної, ніжної і задушної ночі; вона здавалася мертвою. Ні подиху вітерця, ні жаб'ячого кумкання, ні крику сови; над усім зависло понуре заціпеніння.

Коли ми опинилися під деревами, мене пройняла свіжість і запах опалого листя. Мій чоловік нічого не говорив, але дослухався, вглядався, принюхувався, охоплений з ніг до голови пристрастю мисливця.

Незабаром ми дійшли до ставків.

Їхні очеретяні зарослі стояли непорушно, жоден подув не гойдав стебел, та ледь помітне хвилювання іноді проходило по воді. Часом на поверхні перебігала якась цятка, і від неї розходилися легкі кола, схожі на світлі брижі, що безконечно розширювалися.

Коли ми дійшли до куреня, де мали влаштувати засідку, чоловік пропустив мене вперед, потім поволі зарядив свою рушницю; сухе клацання затвора справило на мене дивне враження. Він відчув, що я тремчу, і запитав:

— Може, з вас досить цього випробування? Тоді повертайтеся.

Дуже здивована, я відповіла:

— Нітрохи, я не на те прийшла сюди, щоб повертатися ні з чим. Що з вами сьогодні?

Він буркнув:

— Як хочете.

І ми стояли й далі нерухомо.

Збігло з півгодини, і оскільки ніщо не порушувало важкого спокою цієї ясної осінньої ночі, я сказала пошепки:

— Чи ви певні, що звір пройде саме тут?

Ерве здригнувся, ніби я його вкусила, і прошепотів мені у вухо:

— Цілком певний!

Знову запала тиша.

Здається, я вже почала дрімати, коли мій чоловік стиснув мене за руку; і його голос, шиплячий, невпізнаний, вимовив:

— Бачите його там, під деревами?

Хоч як я дивилася, я нічого не розрізняла. Ерве поволі приклав рушницю до плеча, не зводячи з мене очей. Я теж приготувалася стріляти, і от зненацька за тридцять кроків від нас показалася осяяна місяцем людина, яка швиденько відходила, зігнувшись, ніби втікала.

Я була така приголомшена, що голосно скрикнула; та перш ніж я встигла обернутися, перед моїми очима спалахнуло полум'я, постріл оглушив мене, і я побачила, як ця людина звалилася на землю, немов підстрелений вовк.

Збожеволіла з жаху, я пронизливо закричала; але рука розлюченого Ерве схопила мене за горло. Він звалив мене додолу, потім підняв своїми міцними руками. Тримавши мене в повітрі, він підбіг до тіла, простертого на траві, і жбурнув мене на нього з усієї сили, ніби хотів розтрощити мені голову.

Я відчула, що гину: він намірявся вбити мене. І він уже заніс над моїм чолом свій чобіт, коли і його схопили, перекинули, перш ніж я встигла зрозуміти, що сталося.

Я миттю схопилася на ноги; біля нас стояла навколішки Пакіта — моя покоївка — і, вчепившись в Ерве, немов розлючена кішка, судорожно, ошаліло рвала йому бороду й вуса, роздирала шкіру на обличчі.

Потім, ніби враз охоплена іншою думкою, вона підхопилася й, кинувшись на труп, обняла його, цілючи очі,

вуста, відкриваючи своїми вустами його мертві вуста, намагаючися знайти в них подих — пайніжніші пестоці коханців.

Підвівшись з землі, мій чоловік дивився на неї. Він зрозумів усе і, впавши мені до ніг, гукнув:

— О! Пробач, кохана, я підозрював тебе і вбив коханця цієї дівчини. Мене обдурив сторож!

А я дивилася на страшні поцілунки, якими жива жінка вкривала обличчя покійника, слухала її ридання, бачила пориви її розпачливого кохання.

І в ту ж мить я зрозуміла, що буду зраджувати чоловіка.

МІСЯЧНЕ СЯЙВО

Пані Жюлі Рубер очікувала свою старшу сестру, пані Анрієту Леторе, яка верталася з подорожі по Швейцарії.

Подружжя Леторе виїхало десь п'ять тижнів тому. Пані Анрієта залишила чоловіка, щоб він сам повертався в маєток у Кальвадосі, куди кликали його справи, і поїхала на кілька днів до сестри в Париж.

Вечоріло. В маленькій скромній вітальні, затьмареній сутінками, пані Рубер неухважно читала, при найменшому шерехові піднімаючи очі.

Нарешті задзеленчав дзвінок, і ввійшла сестра в широкому подорожньому одязі. І відразу, навіть не подивившись одна на одну, вони кинулися в обійми, випускаючи одна одну лише для того, щоб знову обнятися.

Потім почалася розмова, і поки папі Анрієта розв'язувала вуаль і скидала капелюшок, вони розпитували про здоров'я, про сім'ю, про всяку всячину, базікали, не доказуючи фраз, перескакуючи з одного на друге.

Зайшла ніч. Пані Рубер подзвонила і звеліла принести лампу. Коли запалили світло, вона глянула на сестру, збираючись знову обійняти її, але зупинилася, вражена, розгублена, заціпилася. На скронях пані Леторе вона побачила два широкі сиві пасма. Волосся в неї було чорне, блискуче, як воронове крило, і тільки обабіч чола звивалися ніби два сріблясті струмки, що зразу ж зникали в темній масі зачіски. А вона мала ще тільки двадцять чотири роки, і трапилося це зненацька, після її від'їзду до Швейцарії. Нерухома пані Рубер здивовано дивилася на неї, ладна заплакати, ніби якесь таємниче і страшне лихо вразило її сестру.

— Що з тобою, Анрієто? — запитала вона.

Якось сумно, болісно посміхаючись, та відповіла:

— Нічого, нічого. Ти дивишся на мою сивину?

Та пані Рубер рвучко обняла її за плечі й, пильно дивлячись їй в очі, повторила:

— Що з тобою? Скажи, що з тобою? І якщо ти обдуриш, я відразу відчую.

Вони сиділи одна проти одної, і в опущених очах пані Аврієти, дуже блідої, забриніли сльози.

Сестра повторила:

— Що сталося? Що з тобою? Відповідай мені!

Переможена цією наполегливістю, та прошепотіла:

— Я маю... маю коханця.

І, притулившись чолом до плеча молодшої сестри, вона розридалася.

А як трохи заспокоїлася, як у її грудях стихли судорожні схлипування, вона раптом заговорила, немовби хотіла звільнити себе від таємниці, вилити свій біль перед дружнім серцем.

Тримаючись за руки і стискаючи їх, обидві жінки посідали на канапку в темному кутку вітальні, і молодша сестра, обійнявши старшу, пригорнувши її голову до своїх грудей, почала слухати.

О, я не шукаю для себе якогось виправдання, я сама себе не розумію і відтоді геть збожеволіла. Стережись, мала, стережись; якби ти знала, які ми кволі й податливі, як ми швидко падаємо! Для цього досить якоїсь дрібнички, найменшого приводу, хвилини розчуленості, раптового нападу меланхолії чи бажання розкрити обійми, приголубитися, поцілувати, яке іноді знаходить на нас.

Ти знаєш мого чоловіка і знаєш, як я його кохаю; але він уже немолодий, він людина здорового глузду, і йому незрозумілі всі ці ніжні, трепетні почування жіночого серця. Він завжди однаковий, завжди добрий, завжди всміхається, завжди люб'язний, завжди бездоганний. О, як іноді хотілося б мені, щоб він раптом схопив мене в обійми, щоб він поцілував мене повільними солодкими поцілунками, що еднають дві істоти нічим освідченням; як би я хотіла, щоб і він відчув себе самотнім, кволим, зазнав би потреби в мені, в моїх любовщах, в моїх сльозах!

То все дурне, але такі ми вже, жінки, тут нічого не вдієш.

А проте мені ніколи не заманулося б обдурити його. Тепер це сталося, без кохання, без приводу, без нічого; тільки тому, що була ніч і над Люцернським озером сяяв місяць.

Вже цілий місяць ми разом подорожували. Мій чоловік придушував у мені своєю спокійною байдужістю всякий прояв захвату, гасив усі мої поривання. Коли ми на світанку в диліжансі, запряженому четвериком коней, спускалися з косогору і коли я, побачивши крізь прозорий вранішній туман широкі долини, ліси, річки, села, захоплено плескала в долоні і говорила: «Як гарно, друже мій, поцілуй мене!» — він знизував плечима і відповідав з добродушною незворушною посмішкою:

— Ну, чи варто цілуватися лише тому, що вам подобається краєвид?

І від того у мене аж хололо серце. Мені здається, як кохавш, то хочеться кохати ще дужче перед видовищем, що хвилює нас.

Нарешті, бували в мені й поетичні пориви, але він їх одразу стримував. Як би тобі сказати? Я була схожа на казан, повен пари, але герметично зачинений.

Якось увечері (ми жили вже чотири дні в готелі у Флюелені) Робер, відчуваючи легкий напад мігрені, одразу ж по обіді вклався спати, а я пішла сама прогулятися на берег озера.

Стояла казкова ніч. На небі красувався круглий місяць; високі гори з їхніми сніговими верховинами здавалися вкритими сріблом, хвилясту поверхню озера краями блискучі брижі. М'яке повітря було сповнене тієї розслабленої теплоти, що доводить нас до знемоги і незбагненно розніжус. Яка чутлива й чуйна у такі хвилини душа, як швидко збуджується вона, як сильно відчуває!..

Я сіла на траву, дивилася на це спокійне чудове озеро; і сталася в мені дивна річ: я відчула непоборну потребу кохати і обурення понурою одноманітністю мого життя. Невже я ніколи так і не пройдуся під руку з коханим по крутому березі, залитому місячним сяйвом? Невже мені ніколи не відчути тих довгих, нескінченно солодких, шалених поцілунків, що їх дарують одне одному в ті тихі ночі, ніби створені самим господом для пестоців? Невже ні разу не оповинуть мене палкі руки в ясних сутінках літнього вечора?

І я розплакалася, як божевільна.

Почувся шелест. За мною стояв чоловік і дивився на мене. Коли я озирнулася, він упізнав мене і підійшов ближче:

— Ви плачете, пані?

То був молодий адвокат; він подорожував з матір'ю, і ми декілька разів з ним зустрічалися. Його очі часто стежили за мною!

Я була така схвильована, що не знала, як відповісти, що подумати. Я підвелася і сказала, що нездужаю.

Він пішов поруч зі мною з гречною невимушеністю і заговорив про нашу подорож. Він виповідав словами все, що я відчувала, все, від чого я тремтіла; він розумів усе так само, як я, краще, ніж я. І враз він почав читати мені вірші, вірші Мюссе. Я задихалася, охоплена невимовним хвилюванням. Мені здавалося, що навіть саме озеро, гори, місячне сяйво співали щось непередавано ніжне...

І це сталося, не знаю як, не знаю чому, у якомусь маренні...

А він... його я побачила лише на завтра перед від'їздом.

Він дав мені свою візитну картку!..

І пані Леторе в цілковитій знеможі впала в обійми сестри; вона стогнала, вона майже кричала. Уважна, серйозна пані Рубер промовила з ніжністю:

— Бачиш, сестро, дуже часто ми любимо не людину, а саме кохання. А в той вечір твоїм справжнім коханцем було місячне сяйво.

ЖАГА

Спокійне море виблискувало, ледь колисане припливом, і весь Гавр дивився з молу, як заходять у порт кораблі.

Їх було видно ще здалеку, і їх було багато: то великі пароплави, оповиті димом, то вітрильники, яких тягнули майже невидимі буксири, з піднятими в небо голими щоглами, що скидалися на безлисті дерева.

З усіх кінців обрію збігалися вони до вузького гирла молу, що поглинав ці чудовиська, а вони стогнали, гарчали, свистіли, випускаючи струмені пари, ніби важко, надсадно дихали.

Двоє молодих офіцерів походжали по молу, заповненому людьми, вони віддавали честь, відповідали на вітання, іноді зупинялися, щоб де з ким побалакати.

Раптом один із них, вищий, Поль д'Апрісель, стиснув руку своєму товаришеві, Жапові Ренольді, і прошепотів: «Глянь, ось пані Пуансо, добре дивись, запевняю, що вона пускає тобі бісики очима».

Вона йшла під руку з своїм чоловіком — багатим судновласником. То була жінка сорока років, ще дуже гарна, трохи огрядна, але завдяки цій приємній повноті свіжа, як у двадцять літ. Поміж друзями її називали «богиня» за горду ходу, великі гарні очі, за шляхетність усієї її зовнішності. Вона була бездоганна; ніколи підозра не торкнулася її життя. Її ставили за приклад, як чесну і просту жінку, сповнену такої гідності, що жоден мужчина не смів думати про неї.

І ось уже цілий місяць Поль д'Апрісель запевняв свого приятеля Ренольді, що пані Пуансо ніжно поглядає на нього.

— Будь певний, я не помиляюсь, — наполягав він. — Я добре бачу, вона кохає тебе палко, як цютлива жінка, що ніколи не кохала. Сорок років — страшний для чесних жінок вік, якщо вони чуттєві; тут вони шаленіють і роб-

лять дурниці. Ця жінка вже вражена коханням, мій любий, вона вже падає, як поранений птах, і впаде в твої обійми... Та ось вона, дивись.

Назустріч їм ішла висока жінка з двома дочками, дванадцяти й п'ятнадцяти років. Побачивши офіцера, вона раптом зблідла. Вона палко дивилась на нього і, здавалось, нічого більше довкола себе не бачила — ні дітей, ні свого чоловіка, ні натовпу. Вона відповіла на привітання молодих людей, не опустивши очей, які зайнялися таким вогнем, що врешті сумнів закрався в голову лейтенанта Ренольді.

А приятель його прошепотів:

— Я був певний цього. Тепер ти побачив? Вона все ще ласий шматочок, сто чортів!

Але Жана Ренольді зовсім не вабила світська інтрижка. А що він не був шукачем любовних пригод, то насамперед бажав спокійного життя і вдовольнявся випадковими знайомствами, які завжди трапляються молодій людині. Та романтичність, ті знаки уваги й любові, яких вимагає добре вихована жінка, нагаляли на нього нудьгу. Хоч які були легкі кайдани, що їх накладають такі-от пригоди, ці кайдани лякали його. Він міркував так: «Наприкінці місяця я буду ситий по саму зав'язку, а наступні шість місяців доведеться терпіти з чемністю». До того ж його лякав самий розрив з неминучими сценами, натяками, набридливістю покинутої жінки.

Він уникав зустрічі з пані Пуансо.

Аж ось якось увечері опинився він поруч з нею за столом на званому обіді і безперервно відчував на своєму обличчі, в своїх очах, у самому серці палкий погляд своєї сусідки; їхні руки зустрілися і майже мимоволі зімкнулися в потискові. То вже був початок зв'язку.

Він знову побачив її і знову несамохить. Він відчував, що його кохають, він розчулився, охоплений якоюсь гордовитою жалістю до несамовитої жаги цієї жінки. І він дозволив себе божествити, будучи й далі тільки гречним і твердо сподіваючись залишитися таким самим і в своєму почутті.

Якось вона призначила йому зустріч, щоб, як говорила, вільно побалакати. Але вона раптом знепритомніла, впала йому в обійми, і йому мимоволі довелося стати її коханцем.

Це тривало півроку. Вона кохала його нестримно, шалено. Поневолено цією несамовитою пристрасстю, вона ні про що більше не думала; вона віддалася йому цілком: тіло, душу, добре ім'я, становище, щастя — все кинула вона у те полум'я свого серця, як колись кидали у жертівний вогонь коштовності.

А йому давно вже все остогидло, і він з жалем згадував про свої легкі перемоги красеня офіцера. Але він був зв'язаний, його утримували, він почував себе в'язнем. Щохвилі вона говорила йому:

— Я все тобі віддала: чого тобі ще треба?

І йому дуже хотілося відповісти:

— Але ж я нічого у тебе не вимагав і прошу тебе, візьми назад те, що ти мені дала.

Не турбуючись, що її можуть побачити, ославити, за-напастити, вона щовечора приходила до нього ще більш збуджена. Вона кидалася йому на шию, стискала його в обіймах, мліла від палких поцілунків, які страшенно надокучали йому. Він казав змученим голосом:

— Стривай, будь розсудлива.

Вона відповідала:

— Я кохаю тебе,— падала навколішки і довго, розчулено милувалася ним. Зрештою під цим настирливим поглядом він нетямився і намагався підвести її.

— Годі, сядь, поговоримо.

Вона шепотіла:

— Ні, залиш мене,— і сиділа й далі біля його ніг у якомусь захваті.

Він говорив своєму приятелю Анріселю:

— Знавш, я просто поб'ю її. З мене досить усього, досить. Треба покласти цьому край, і то зараз же! — Потім додав: — Що ти мені порадиш?

Той відповів:

— Порви з нею.

Ренольді, знизавши плечима, заперечив:

— Добре тобі казати, думаєш, так легко розійтися з жінкою, яка катує тебе увагою, мучить запобігливістю, переслідує ніжністю, має одне на думці — подобатися тобі, і одну хибу — що віддалася тобі проти твоєї волі?

Та ось якось уранці довідалися, що полк мінятиме гарнізон. Ренольді затанцював від радості. Врятований! Врятований без сцен, без галасу! Врятований!.. Треба лише потерпіти два місяці!.. Врятований!..

Увечері вона ввійшла до нього збуджена ще більш, ніж звичайно. Вона знала страшну звістку. Не скидаючи капелюшка, вона схопила його за руки, нервово стиснула їх, дивлячись йому в очі, і сказала тремтячим, але рішучим голосом:

— Ти поїдеш, я знаю. Спочатку в мене розривалося серце; потім я зрозуміла, що маю робити. Я більше не вагаюся. Я приношу тобі найбільший доказ любові, який може дати жінка: я їду за тобою. Для тебе я кину чоловіка, дітей, родину. Я занепащаю себе, але я щаслива: мені здається, що знову тобі віддаюся. Це моя остання і найбільша жертва. Я назавжди твоя!

Холодний піт виступив у нього на спині, глухе страшне шаленство і безсилий гнів охопили його. Проте він узяв себе в руки і байдужим тоном, з ніжністю в голосі відмовився від її жертви, спробував заспокоїти її, перекопати, роз'яснити їй це безумство. Вона слухала його з презирливим посміхом на вустах, нічого не відповідаючи, дивлячись йому в обличчя своїми чорними очима. Коли він закінчив, вона тільки сказала:

— Невже ти будеш негідником, одним із тих, хто, спокусивши жінку, потім кидає її при першій нагоді?

Він зблід і почав умовляти її; він вказав на неминучі наслідки подібного вчинку, що переслідуватимуть їх до самої смерті: їхнє життя буде розбите, вищий світ закрий для них усі двері. Вона рішуче відповідала:

— То нічого не важить, якщо кохають!

І раптом він не витримав:

— Ні, я не хочу! Чуєш? Я не хочу, я забороняю тобі.

І, зганяючи свою довгу злість, він висловив усе, що мав на серці.

— О! Прокляття! Ти вже досить довго любиш мене проти моєї волі, бракує тільки, щоб я забрав тебе з собою. О ні! Даруй!

Вона нічого не відповіла, але по її блідому обличчю перебігла ледве помітна болісна судорога, ніби всі нерви і м'язи її стягнулися. І вона пішла не попрощавшись.

Тієї ж ночі вона отруїлася. Протягом цілого тижня її вважали за пропащу. У місті плескали язиками, жаліли її, виправдуючи її гріх силою жаги: бо ж почуття, доведені до краю, героїчні за своїм поривом, завжди змушують пробачити те, що було б в іншому випадку гідне осуду. Жінка, яка вбиває себе, перестає, так би мовити, бути

вищою в перелюбстві. І незабаром виявилось, що всі осуджували і одностайно гаїли лейтенанта Ренольді за відмову побачитися з пані Пуансо.

Розповідали, що він покинув її, зрадив, побив. Полковник, пройнявшись співчуттям до неї, натякнув про це своєму офіцерові. Поль д'Анрісель зайшов до приятеля:

— Чорт забирай, мій любий, не можна ж доводити жінку до самогубства: це підло.

Той обурився і змусив замовкнути свого приятеля, який вимовив слово «підлість». Вони билися на дуелі. Ренольді, на втіху всіх, був поранений і довго лежав у ліжку. Вона дізналася про це і, гадаючи, що він бився за неї, ще дужче покохала його. Але, прикута до ліжка, вона так і не побачила його перед від'їздом полку.

Ренольді уже три місяці жив у Ліллі, коли якось уранці прийшла до нього молода жінка, сестра його колишньої коханки.

Неспроможна подолати довгих страждань і розпачу, пані Пуансо вмирала. Вона була приречена, безнадійна. Їй хотілося побачити його один-єдиний раз, перш ніж навіки склепити очі.

Розлука і час угамували гнів і нехіль молодика; він розчулився, заплакав і поїхав до Гавра.

Вона, здавалося, була при смерті. Їх залишили самих; і тут біля постелі вмирущої, яку мимовільно вбив, його охопив папад страшного жалю. Він ридав, цілував її так ціжно й палко, як ніколи раніше не цілував. Він лепетав:

— Ні, ні, ти не вмреш, ти видужаєш, ми кохатимемо одне одного... кохатимемо... Завжди...

Вона шепотіла:

— Це правда? Ти кохаєш мене?

А він у горі поклявся, пообіцяв чекати її одужання і, дуже розчулений, цілував немічні руки бідної жінки, серце якої гарячково билось.

На другий день він повернувся у свій гарнізон.

Через шість тижнів вона приїхала до нього зовсім постаріла, невпізнанна і закохана ще дужче, ніж колись.

Він розгубився і прийняв її. А потім, тому що вони жили разом, ніби люди, поєднані законом, той самий полковник, котрий колись обурився на нього за те, що він покинув її, повстав проти таких неподобних взаємин, несумісних з добрим прикладом, який мали подавати в полку

офіцери. Полковник попередив свого підлеглого, потім став з ним різкий, і Ренольд ішов у відставку.

Вони оселилися у віллі на узбережжі Середземного моря, класичного моря закоханих.

Минуло ще три роки. Вона посивіла. Ренольд, пригнічений ярмом, скорився і звик до цього настирливого кохання.

Він уважав себе пронащою навек людиною. Усяка надія на майбутнє, хоч би яка там кар'єра, почуття втіхи чи радості — все це відтепер йому заборонено.

І от якось уранці йому подали візитну картку: «Жозеф Пуансо, судновласник. Гавр». Чоловік! Чоловік, який досі мовчав, розуміючи, що не варто боротися з розпачливою впертістю жінки. Чого він хотів?

Пан Пуансо чекав у садку, відмовившись увійти у віллу. Він гречно привітався, не хотів навіть сісти на лавку в алеї і заговорив докладно, не кваплячись:

— Пана, я не прийшов, щоб докоряти вам; я надто добре знаю, як усе сталося. Наді мною... над нами... тяжіла... якась... якась... лиха доля. Я ніколи б не турбував вас у вашому відлюдді, якби не змінилися обставини. Я маю двох дочок, пана, одна з них, старша, кохає одного юнака, і він її кохає. Але родина цього хлопця не погоджується на весілля, посилаючись на становище... матері моєї дочки. В мене нема ні гніву, ні злості, але я дуже люблю своїх дітей, пана. І ось я приїхав просити вас повернути назад мою дружину; сподіваюся, що тепер вона погодиться повернутися до мене... до себе. Що ж до мене, то я вдаватиму, що забув усе заради... заради моїх дочок.

У Ренольд і серце так і тьохнуло, його охопила шалена радість, як засудженого до смерті від звістки про помилування.

Він промимрив:

— Та певно ж... певно, пана... я сам... повірте мені... певно... це справедливо, цілком справедливо.

Йому хотілося схопити цю людину за руки, стиснути в обіймах, поцілувати в обидві щоки.

Він провадив далі:

— Заходьте... Вам буде зручніше у вітальні, я покличу її.

Тепер пан Пуансо більше не відмовлявся і сів.

Ренольд збіг нагору сходами, постарався заспокоїтися перед дверима і зайшов до кохачки цілком спокійно.

— Тебе просять зійти вниз, — сказав він, — хочуть щось повідомити про твоїх дочок.

Вона підвелася:

— Моїх дочок? Що? Що саме? Чи не вмерли вони?
Він відповів:

— Ні. Але склалося важке становище, яке лише ти можеш розв'язати.

Вона більше не слухала і швидко спустилася сходами. Дуже схвильований, він кинувся в крісло і став чекати. Чекав він довго, дуже довго. Потім, коли знизу почулися роздратовані голоси, він вирішив спуститися.

Пані Пуансо, розлючена до краю, поривалася піти, але чоловік затримував її за сукню, повторюючи:

— Таж зрозумійте, ви занапащаєте наших дочок, своїх дочок, наших дітей!

Вона вперто повторювала:

— Я не повернуся до вас.

Вражений Ренольдї зрозумів усе, виступив уперед і запитав стиха:

— Як? Вона відмовляється?

Вона повернулася до нього і, соромлячись говорити йому «ти» перед законним чоловіком, сказала:

— Ви знаєте, про що він просить мене? Він вимагає, щоб я повернулася під його дах!

І вона посміхнулася з безмежною зневагою до цієї людини, яка майже навколішки благала її.

Тоді Ренольдї з рішучістю людини, доведеної до розпачу, змушеної вдатися до останнього заходу, і собі заговорив на захист бідних дівчат, чоловіка. Коли він урвав промову, підшукуючи якийсь новий доказ, пан Пуансо, вичерпавши всі засоби переконання, промурмотів, несамохіть звернувшись до неї на «ти» за давньою звичкою:

— Годі, Дельфіно, подумай про своїх дочок.

Окинувши обох зневажливим поглядом, вона кинулася до сходів, гукнувши:

— Ви обоє негідники!

Залишившись на самоті, вони перезирнулися, однаково розбиті, однаково пригнічені; пан Пуансо підняв свого капелюха, що впав на підлогу, струсив рукою порох з колін і, прощаючися з Ренольдї, який проводжав його до дверей, промовив розпачливо:

— Ми з вами дуже нещасливі, пане.

І пішов геть, важко ступаючи.

ЛИСТУВАННЯ

Пані де Х... до пані де Z...

Етрета, п'ятниця

Дорога тітонько!

Я потихеньку їду до вас. Буду у Френі другого вересня, у переддень відкриття полювання, якого не хотілося б пропустити на зло цим добродіям. Ви, тітонько, надто добрі, якщо дозволяєте їм у такий день, залишаючись із ними сама, обідати без фраків, виходити неголеними, посилаючись на втому після полювання.

Тому-то вони й радіють так, коли мене нема. Але я приїду і проведу в обідню годину генеральний огляд. І якщо хоч один буде одягнений трішки неохайно, я виставлю його на кухню до слуг.

У наші дні чоловіки так мало додержують звичаю і світських манер, що з ними треба завжди бути суворою. Далєбі, настало царство грубіянів. Сварячись між собою, вони лаються, як биндюжники, а з нами поводяться куди гірше, ніж з лакеями. Треба бачити їх на морських купаннях. Вони з'їжджаються туди цілими юрбами, і там можна скласти про них усіх повне уявлення. О, які це неогеси!

Уявіть собі, що в вагоні поїзда один з них, панок на перший погляд доволі пристойний (завдяки своєму кравцеві), непомітно скинув черевики і взув натомість капці. А інший, уже дід, певно, багатий вискочень (ці вже зовсім не виховані), сидячи навпроти мене, тихенько поклав обидві ноги на лавку поруч зі мною. І це дозволено.

На курортах — розгул грубощів. Треба, однак, додати: можливо, мос обурення викликане тим, що я не звикла водитися з людьми, яких тут зустрічаєш. Такі от чоловіки менше вражали б мене, якби я частіше бачила їх.

У конторі готелю мене трохи не збив з ніг молодик, який брав свій ключ через мою голову. Інший, виходячи після балу з казино, так сильно штовхнув мене, що в мене

заболіло в грудях, але він навіть не вибачився. Ось які всі вони. А погляньмо, як вони на терасі підходять до жінок: вони ледь їм вклоняються. Вони просто підносять руку до свого капелюха. А втім, так, може, й краще, бо вони всі лисі.

Але що лютить і вражає мене понад усе — це вільність, з якою вони при всіх, без усякого сорому говорять про найобурливіші свої походеньки. Досить зійтися двом чоловікам, як вони починають розповідати один одному справді жахливі речі, вживаючи наймасніші вирази, найгідкіші слова, зовсім не турбуючись про те, що десь поблизу може їх почути жіноче вушко. Вчора на пляжі мені довелося пересісти, щоб не бути довше мимовільною слухачкою непристойного анекдота, який передавався з такими грубими подробицями, що я відчула себе ображеною й обуреною тим, що могла почути таку гидоту. Хіба найелементарніша добропорядність не повинна була б навчити їх говорити тихіше про такі речі поблизу нас?

Етрета, крім того, — країна лихослів'я, а отже — батьківщина плетух. З п'ятої до сьомої години бачиш, як вони блукають, вишукуючи всякі плітки, які потім передають від одної громадки до іншої. Ви завжди говорили мепі, дорога тітонько, що плітка — це здобуток дрібних людей і дрібних умів. Вона ж служать утіхою для жінок, яких більше не люблять і до яких не залицяються. Досить мені поглянути на тих, кого називають найбільшими плетухами, щоб упевнитися, що ви не помиляєтесь.

Якось я була в казино на музичному вечорі одної чудової артистки, пані Массон (вона справді чарівно співає). Я мала нагоду ще раз аплодувати чудовому Кокленові і двом милим артисткам з *Водевілю*, М... і Мейє. Тут-таки я побачила і всіх приїжджих, що зібралися цього року на купання. Це люди не дуже високого лету.

Другого дня я поїхала снідати в Іпор. Я звернула увагу на бородатого чоловіка, який виходив з великого будинку, схожого на фортецю. Виявилось, що то художник Жан-Поль Лоранс. Певно, йому не досить замурувати своїх героїв, він замурував і самого себе.

Потім мені трапилося якось сидіти на скелі поруч з молодим ще чоловіком; він був гарний на вроду і елегантний, поведився скромно і захоплено читав вірші; читав він їх з такою увагою, так пристрасно, що жодного разу не глянув на мене. Я була трохи вражена і вдавано

байдуже запитала в старшого сторожа ім'я цього добродія. У глибині душі я підсміювалася з цього аматора рим; він видавався мені відсталим для мужчини. Це, думалося мені, якийсь простак. І ось, тітонько, зараз я у захваті від мого незнайомця. Уявіть собі: його звати Сюллі-Прюдом. Я повернулася і знову сіла біля нього, щоб добре роздивитися його. Характерні риси його зовнішності — спокій і витонченість. До нього підійшли, і я почула його голос, ніжний, майже соромливий. Ось уже хто, певне, не говоритиме прилюдно грубощі і не штовхатиме людей, не перепрошуючи! Яка це, мабуть, делікатна людина, навіть хворобливо-делікатна і винятково чуйна. Я постараюся цієї зими, щоб нас познайомили.

Оце і всі новини, тітонько, і я поспішаю попрощатися з вами, бо скоро відправлятимуть пошту. Цілую ваші ручки і щічки.

Віддана вам небога
Берта де Х...

Р. S. А все-таки я повинна додати, в оборону французької ввічливості, що наші співвітчизники під час подорожі — це ще зразок доброго тону на відміну від жахливих англійців, яких ніби виховували серед конюхів, так вони не церемоняться і завжди завдають клопоту своїм сусідам.

Пані де Z... до пані де Х...
Френ, субота

Моя маленька, ти розповідаєш мені немало цілком розумних речей, що, однак, не заважає тобі помилятися. Я теж, як і ти, дуже обурювалася, що чоловіки негречні і що, як мені здавалося, вони не досить уважні до мене; але з віком, роздумуючи над усім, перестаючи бути грайливою, безперестану спостерігаючи, я ось що помітила: якщо чоловіки не завжди ввічливі, то жінки, навпаки, страшенно брутальні.

Ми гадаємо, що все нам дозволене, серденько, і вважаємо, що всі люди нам винні, самі ж з легкою душею допускаємося вчинків, позбавлених тієї найелементарнішої пристойності, про яку ти так палко говориш.

Тепер, навпаки, я вважаю, що чоловіки дуже уважні до нас проти того, як ми поводимося з ними. Зрештою,

любонько, чоловіки повинні бути і бувають такими, якими ми їх робимо. У товаристві, де всі жінки були б справжніми світськими дамами, всі чоловіки стали б джентльменами.

Отож поспостерігай і подумай.

Поглянь на двох жінок, що зустрілися на вулиці: які пози, які зневажливі погляди, яка погорда в очах! Чого вартий цей порух голови згори вниз, щоб зміряти тебе й осудити! І якщо тротуар завузкий, гадаєш, що якась із них дасть тобі дорогу й перепросить? Ніколи? Коли двоє чоловіків стикаються в тісному провулку, обидва розкладаються і поступаються з дороги одночасно, а ми, жінки, сходимося груди в груди, ніс у ніс, нахабно розглядаючи одна одну.

А глянь на двох знайомих між собою жінок, які зішлись на сходах, перед дверима подруги; одна з них якраз виходить від неї, а друга збирається зайти. Вони починають базікати, заступаючи всю ширину проходу. Якщо хто-небудь підніметься слідом за ними, чоловік або жінка, думаєш, вони відступлять хоч на крок? Ніколи! Ніколи!

Минулої зими я прочекала двадцять дві хвилини, з годинником в руках, біля дверей одної вітальні. Тут же чекали двоє панів, але, на відміну від мене, вони не обурювалися. Бо вони давно привчені до наших несвідомо нахабних вихваток.

Іншим разом, перед від'їздом з Парижа, я пішла пообідати якраз з твоїм чоловіком у ресторан на Єлісейських Полях, щоб трохи провітритися. Всі столики були зайняті. Гарсон попросив нас почекати.

Я помітила одну літню даму благородної постави, яка тільки-но розрахувалася і, певне, збиралася піти. Вона побачила мене, зміряла з ніг до голови і не зрушила з місця. Збігло понад чверть години, а вона все ще непорушно сиділа далі, натягаючи рукавички, позираючи на всі столи, спокійно розглядаючи тих, хто чекав, як і я. Аж ось двоє молодиків, що кінчали їсти, побачивши мене, швиденько покликали гарсона, розрахувалися й одразу ж запропонували мені своє місце, заявивши навіть, що почекають решти стоячи. І подумай, серденько, що я вже не така гарна, як ти, а стара бабуся з сивими косами.

От бачиш, саме нас слід повчити ввічливості; але ця робота була б така важка, що й сам Геркулес не подумав би.

Ти розповідаєш мені про Етрета і про людей, які плескають язиками на тому гарному пляжі. Цієї місцини для мене більше не існує, але колись я гарно там бавилася.

Нас було там небагато: кілька світських людей та художників, що спілкувалися з нами. Тоді не розпускали пліток.

А що не було в нас цього дурного казино, де виставляють себе напоказ, шепочуться, по-дурному витанцьовують, до дуру пудьгують, то ми шукали, як би весело провести вечори. І ось відгадай, що придумав один із наших чоловіків? Ходити щоночі танцювати на одну з сусідніх ферм.

Ми вирушали цілою юрмою з катеринкою, на якій звичайно грав художник Ле Пуатвен з паперовим ковпаком на голові. Двоє чоловіків несли ліхтарі. Ми йшли процесією, реготали й базикали, як навіжені.

Будили фермера, служниць, слуг. Замовляли навіть собі цибулевий суп (о жах!) і танцювали під яблунями під катеринку. В курниках виспівували розбуджені півні, у стайнях тупали коні на своїх підстилках. Свіжий польовий вітер, сповнений запаху трави і скошеного збіжжя, пестив нам щоки.

Як усе це далеко! Як далеко! Минуло тридцять літ відтоді.

Мені не хочеться, серденько, щоб ти приїхала на відкриття полювання. Навіщо псувати радість нашим друзям, силуючи їх у цей день грубуватого сільського свята вбиратися в світські костюми? Саме так, люба, і псують чоловіків.

Цілую тебе.

Твоя старенька тітка

Женев'єва де З...

КРУТІЙСТВО

— Оце жінки?

— Ну й що ж? Що — жінки?

— А от що: нема хитріших штукарів, які зуміли б піддурити нас у будь-якій оказії, з тим чи іншим заміром чи без усякого заміру і часом ошукати заради самої тільки втіхи. І вони ошукують надзвичайно просто, надзвичайно сміливо, незрівнянно тонко. Вони хитрують з ранку до вечора — і то геть усі, всі, аж до найчесніших, найвідвертіших, пайрозумніших.

Додаймо, що вони іноді змушені до того. Мужчина завжди впертий, як дурень, і вибагливий, як тиран. Вдома у себе чоловік щохвилі безглуздо вередує. В нього повно химерних забаганок; обдурюючи, жінка лише потурає їм. Вона запевняє його, що та чи інша річ коштує стільки-то, бо він розкричався б, якби вона коштувала дорожче. І, звичайно, вона спритно виплутується із халепи з допомогою таких легких і хитрих засобів, що ми руками розводимо, коли випадково відкриваємо обман. Здивовані, думаємо: «Як ми цього не помічали?»

Говорив це колишній імперський міністр, граф де Л., за чутками, добрий гультай і людина видатного розуму. Група молоді слухала його.

Він вів далі:

— Мене смішно і повчально обдурила одна скромна міщаночка. Розповім вам про це для науки.

Тоді я був міністром закордонних справ і мав звичку щоранку довго прогулюватися на Єлісейських Полях. Діялося це навесні, і я походжав, жадібно вдихаючи чудесний аромат перших листків.

Незабаром я помітив, що зустрічаю щодня чарівну жінку, одне з тих дивних, граціозних створінь, які носять

на собі печать Парижа. Чи була вона гарна? І так і пі. Чи добре збудована? Ні, краще, ніж добре. Хай стан її був надто тоненький, плечі надто прямі, груди надто повні, але я віддаю перевагу тим чарівним пухленьким лялькам над важкою постаттю Венери Мілосської.

До того ж воли чарівно дріботять ніжками; вже одне похитування їхнього турнюру сповнює вас палким бажанням. Здавалося, піби вона мимохідь мене озирася. Але в таких жінок завжди щось здається, і ніколи не знаєш...

Якось уранці я побачив, що вона сидить на лавці з розгорнутою книжкою в руках. Я поквапився сісти поруч із нею. Не минуло й п'яти хвилин, як ми подружилися. Наступні дні після привітання з усмішками: «Добрий день, пані» — «Добрий день, пане» — починалася розмова. Вона розповіла мені, що замужем за урядовцем, що життя в неї сумне, що розваг мало, а турбот багато тощо.

Я сказав їй, хто я такий; це вийшло випадково, а можливо, з гонору; вона дуже вдало прикинулася здивованою.

Назавтра вона зайшла до мене в міністерство і почала туди приходити так часто, що кур'єри, довідавшись, хто вона така, при її появі передавали один одному ім'я, яким її охрестили: «Пані Леон». Так звать мене.

Вона відвідувала мене щоранку протягом трьох місяців, ні на хвилину не обридаючи мені, так вона вміла урізноманігнювати й загострювати любовці. Та якось я помітив в її очах страдницький вираз і блиск від стримуваних сліз, помітив, що вона насилу говорить, охоплена якоюсь потаємною турботою.

Я просив, благав її сказати, який тягар у неї на серці, і врешті вона, здригаючись, вимовила:

— Я... я вагітна.

І розридалася. О, я скривив жахливу гримасу і, певно, зблід, як звичайно бліднуть при таких новинах. Ви й не уявляєте собі, який неприємний удар у груди дістаєш при повідомленні про таке непередбачене батьківство. Але рано чи пізно ви спізнаєте все це. Я пробелькотів:

— Але... але... ти заміжня, правда?

Вона відповіла:

— Так, але мій чоловік уже два місяці в Італії і ще не скоро повернеться.

Я хотів будь-що позбутися відповідальності. Я сказав:

— Треба негайно їхати до нього.

Вона зашарілася по саме волосся й, опустивши очі, відказала:

— Так... але...

Вона не сміла чи не хотіла договорити.

Я зрозумів і делікатно вклав їй у руку конверт з грошима на подорожні витрати.

За тиждень вона надіслала мені листа з Генуї. На другий тиждень я одержав ще одного з Флоренції. Пізніше з Рима. Неаполя, Ліворно. Вона писала мені: «Я почуваю себе добре, коханий, але виглядаю жахливо. Не хочу, щоб ти бачив мене, перш ніж усе це скінчиться; ти мене розлюбиш. Мій чоловік ні про що й гадки не має. Справи затримують його в тій країні ще надовго, я повернуся до Франції лише після пологів».

Приблизно наприкінці восьмого місяця я дістав з Венеції тільки два слова: «Це хлопчик».

Через деякий час, якось уранці, вона несподівано прийшла в мій кабінет, свіжіша і вродливіша, ніж будь-коли, і кинулася мені в обійми. І наше давнє кохання поновилося.

Я покинув міністерство. Вона почала приходити в мій дім на Гренельській вулиці. Часто вона розповідала мені про дитину, але я майже не слухав: то мене не обходило. Інколи я давав їй чималі суми, кажучи тільки:

— Поклади це на його ім'я.

Минуло ще два роки; і все частіше, настирливіше заводила вона мову про хлопчика, про «Леона». Іноді вона плакала:

— Ти не любиш його, не хочеш навіть побачити його; якби ти знав, якого болю мені завдав!

Врешті вона так напосілася, що я пообіцяв їй назавтра піти на Єлісейські Поля в той час, коли вона поведе гуляти сина.

Але як мав уже виходити, страх зупинив мене. Людина слабка і нерозважна; хто зна, що станеться в моєму серці? А раптом я полюблю те мале створіння, народжене від мене, мого сина?

Я стояв у капелюсі з рукавичками в руках. Я кинув рукавички на письмовий стіл і капелюха на крісло: «Ні, вирішено, не піду, так буде мудріше».

Двері відчинилися. Увійшов мій брат. Він подав мені одержаного вранці анонімного листа: «Попередьте графа

де Л., вашого брата, що дамочка з вулиці Касет нахабно кепкує з нього. Хай він розвідається про неї».

Я ніколи нікому не говорив про цей давній любовний зв'язок. Я був вражений і розповів братові все, від початку до кінця, додавши:

— Сам я не хочу нічим займатися, але будь ти такий ласкавий, піди й розвідай.

Коли брат пішов, я подумав: «В чому ж вона могла обдурювати мене? Має інших коханців? Що то важить! Вона молода, свіжа і гарна; нічого більше від неї я не хочу. Вона, мабуть, кохає мене і зрештою не надто дорого мені обходиться. Слово честі, не розумію».

Мій брат повернувся швидко. У поліції йому дали точні відомості про чоловіка. «Службовець у міністерстві внутрішніх справ, коректний, на добршому рахунку, добромисний, але одружений з дуже гарною жінкою, чиї видатки, здається, трохи завеликі на його скромне становище». Оце і все.

Тоді брат мій розшукав її помешкання і, дізнавшись, що її нема вдома, розв'язав грошима язик консьєржці.

— Пані Д... дуже добра пані, і її чоловік добрий пан, не горді, не багаті, але щедрі.

Мій брат запитав, щоб сказати щось:

— Скільки років тепер її маленькому синові?

— Та в неї зовсім нема сина, пане.

— Як нема? А маленький Леон?

— Ні, пане, ви помпляєтесь.

— Той, хто народився в неї під час подорожі по Італії, два роки тому?

— Вона ніколи не була в Італії, пане, і не покидала дому протягом усіх п'яти років, що тут живе.

Мій брат, вражений, знову почав розпитувати, вивідувати, вести далі своє розслідування. Ні дитини, ні подорожі не було.

Я був страшенно здивований, але не розумів остаточного сенсу всієї цієї комедії.

— Я хочу, — сказав братові, — все з'ясувати. Я попрошу її прийти сюди завтра. Прийми її замість мене; якщо вона обдурила мене, віддай їй ці десять тисяч франків, і я більше не побачу її. Та й справді, все починає мені набридати.

Чи ви повірите, вчора мене брав відчай, що я маю дитину від тієї жінки, а тепер я був роздратований, присоромлений, ображений, що не маю її більше. Виявилось, що я вільний, позбавлений усіх обов'язків і турбот, а проте почувався сердитим.

Назавтра брат чекав на неї в моєму кабінеті. Вона ввійшла, як звичайно, жвава, підбігла до нього з розкритими обіймами і зупинилася, розглядівши його.

Він уклонився і перепросив:

— Даруйте, пані, що я тут замість мого брата; але він доручив мені спитати у вас пояснення, які було б тяжко йому почути самому.

Тоді, дивлячись їй просто в очі, він різко промовив:

— Ми знаємо, що ви не маєте від нього дитини.

Після першого подиву вона опанувала себе, сіла, всміхаючись, поглянула на свого суддю і спокійно відповіла:

— Так, у мене нема дитини.

— Ми також знаємо, що ви ніколи не бували в Італії.

Тепер вона вже засміялася:

— Так, я ніколи не бувала в Італії.

Мій брат, ошелешений, провадив:

— Граф доручив мені передати вам ці гроші і сказати вам, що все скінчено.

Вона знову споважніла, спокійно сунула гроші до кишені і простодушно запитала:

— Отже... я більше не побачу графа?

— Ні, пані.

Це, здавалося, прикро її вразило, і вона цілком спокійно додала:

— Тим гірше: я його дуже кохала.

Помітивши, що вона так швидко скорилася, мій брат, усміхаючись, і собі запитав:

— Скажіть мені тепер, навіщо ви виградали все це довге й заплутане крутіство з подорожжю й дитиною?

Вона здивовано глянула на мого брата, ніби він запитав щось нерозумне, і відповіла:

— Ах, це просто хитрість! Чи не гадаєте ви, що бідненька убога міщаночка могла б три роки тримати графа де Л..., міністра, поважного пана, світську людину, багатого, чарівного, якби вона чимось не прив'язала його до себе? Тепер усьому кінець. Тим гірше. Вічно так тривати не могло. Але протягом трьох років мені все ж щастило утримувати його. Передайте йому найкращі вітання від мене.

Вона підвелася. Мій брат розпитував далі:

— Ну, а... дитина? Вона була у вас підставна?

— Певно, дитина моєї сестри. Вона давала її мені в час. Б'юсь об заклад, що то вона вас попередила.

— Гаразд, а ті всі листи з Італії?

Вона знову сіла, щоб досхочу насміятися.

— О, ті листи — то ціла поема. Граф не марно був міністром закордонних справ.

— Ну, а далі?

— Далі — це мій секрет. Не хочу нікого наражати на прикритті.

І, вклонившись, з ледь глузливою посмішкою, вона вийшла, нітрохи не бентежачись, як акторка, чия роль закінчена.

І граф де Л... додав, наче мораль:

— От і вірте таким пташкам!

ІВЕЛІНА САМОРИС

— Це графиня Саморіс.
— Та пані в чорному?
— Та сама; вона носить жалобу по дочці, яку вбила.
— Стривайте! Що ви мені розкажете?
— Найзвичайнісіньку історію, без усякого лиходійства і насильства.

— Що ж сталося?
— Та майже нічого. Кажуть же, що більшість куртизанок народилося, щоб бути чесними жінками, а багато так званих чесних жінок, щоб бути куртизанками, правда? Отож-бо пані Саморіс, вроджена куртизанка, мала дочку, вроджену чесну жінку. Ось і все.

— Я щось погано розумію.

— Зараз поясню. Графиня Саморіс — це одна з тих удаваних чужоземок, які щороку наповнюють Париж. Угорська, чи волоська, чи ще якась інша графиня, вона з'явилася якось узимку в помешканні на Єлісейських Полях, у цьому кварталі шукачів пригод, і розчинила двері своїх віталень кожному стрічному.

Я пішов туди. Навіщо? спитаєте ви. Я й сам не знаю. Пішов, як ходять туди всі, бо там грають у карти, бо жінки там доступні, а чоловіки нечесні. Ви знаєте той світ ошуканців, прикрашених усякими орденами: всі вони шляхетного роду, всі титуловані і всі незнані в посольствах, за винятком хіба що шпигунів. Усі вони ні до ладу, ні до прикладу починають розводитися про честь, перераховувати предків, розповідати про своє життя. Це хвальки, брехуни, крутії, пройди, що одурюють вас, як їхні імена, вони небезпечні, як їхні карти, словом — аристократія картора.

Я люблю тих людей. Цікаво їх розглядати, цікаво з ними знайомитися, втішно їх слухати; вони часто дотепні і ніколи не бувають банальні, подібно до урядовців. Їхні

жінки завжди гарні, з якимсь присмаком чужоземного кру-
тійства, з дещо загадковим минулим, бо життя їхнє, мож-
ливо, наполовину пройшло у виправному будинку. Звичай-
но в них чудові очі і фальшиве волосся. Я їх теж люблю.

Пані Саморіс — типова шукачка пригод, елегантна,
незважаючи на дозрілий вік, усе ще вродлива, чарівна і
лукава; відчувається, що вона розбещена до краю. В її
домі бавилися, грали в карти, танцювали, вечеряли... сло-
вом, займалися всіма світськими розвагами.

І графиня мала дочку, високу, вродливу, життєрадісну,
завжди готову веселитися; вона завжди дзвінко сміялася
й танцювала до упаду. Справжня дочка шукачки пригод.
Але це була невинна й простодушна дівчина, вона нічого
не бачила, нічого не знала, нічого не розуміла і зовсім не
здогадувалася, що відбувається в рідному домі.

— Звідки ви це знаєте?

— Звідки знаю? Це й є найцікавіше. Якось уранці до
мене подзвонили, і мій камердинер доповів, що мене хоче
бачити якийсь Жозеф Боненталь. Я відразу запитав:

— Хто цей добродій?

Слуга відповів:

— Не знаю, пане, але, мабуть, слуга.

І справді, то був слуга, який хотів стати до мене на
роботу.

— А від кого ви пішли?

— Від графині Саморіс.

— О! Та мій дім зовсім не те, що її.

— Я це знаю, пане, і тому хочу стати до вас; з мене
вже досить тих людей; туди ще можна іноді заглядати,
але залишатися там годі.

Мені якраз була потрібна людина, і я взяв його.

Через місяць якийсь таємниче померла панна Івеліна
Саморіс.

Ось подробиці цієї смерті, про які я дізнався вже від
Жозефа, а він від своєї подруги — графининої покоївки.

Якось увечері на балу двоє гостей, що тільки-но прибу-
ли, розмовляли, стоячи за дверима. Панна Івеліна, яка
щойно танцювала, притулилася до тих дверей, щоб трохи
передихнути. Вони не бачили, як вона підійшла, і вона
почула їхню розмову. Вони говорили:

— Хто ж батько цієї панни?

— Якийсь росіянин, здається, граф Рувалов. Він
більше не бачиться з матір'ю.

— А хто тут тепер панує?

— Он той англійський принц, що стоїть біля вікна. Пані Саморіс його обожнює. Та її обожнювання ніколи не триває більше місяця-півтора. А втім, як бачите, друзів тут багато; всі кликані... і майже всі обрані. Коштує це задорого, але...

— Звідки в неї це ім'я — Саморіс?

— Від єдиної людини, яку вона, певно, кохала, — берлінського банкіра-єврея, його звали Самуїл Морріс.

— Добре. Дякую вам. Тепер ви мене просвітили, мені все ясно. І я діятиму навпростець.

Яка буря знялася в голові молодій дівчини, наділеної всіма почуттями чесної жінки? Який відчай збентежив цю просту душу? Які муки погасили цю вічну радість, цей чарівний сміх, цю бурхливу життєрадісність? Яку боротьбу витримало це юне серце, поки не пішов останній гість? Ось чого не міг сказати Жозеф. Але того вечора Івеліна раптово ввійшла до спальні матері, яка лягла спати, відіслала покоївку (та залишилася підслухувати за дверима), і, стоячи, бліда, з широко розплющеними очима, промовила:

— Мамо, ось що я недавно почула в вітальні.

І переказала слово в слово розмову, про яку я вам говорив.

Приголомшена графіння спочатку не знала, що відповісти. Потім рішуче стала все заперечувати, вигадала якусь історію, присягалася, божилася.

Молода дівчина пішла від неї розгублена, але не переконана. І відтоді почала вистежувати.

Я добре пам'ятаю, як вона дивно змінилася. Зосереджена і сумна, вона дивилася на нас своїми великими нерухомими очима, ніби хотіла прочитати в глибині наших душ. Ми не знали, що їй думати, і гадали, що вона шукає собі чоловіка, постійного чи тимчасового.

Якось увечері вона перестала сумніватися: вона застукала матір зненацька. Тоді холодно, тоном ділової людини, що викладає умови договору, вона сказала:

— Ось що я вирішила, мамо. Ми поїдемо з тобою в якесь містечко або на село; ми житимемо там якнайскромніше. Самі твої прикраси — уже цілий маєток. Якщо тобі вдасться вийти за якусь порядну людину, тим краще; ще краще, якщо їй мені теж поталанить. Якщо ж ти не погодишся, я вб'ю себе.

На цей раз графиня звеліла дочці лягти спати, заборонила їй надалі розпочинати цю непристойну в її вустах розмову.

Івеліна відповіла:

— Даю тобі місяць на роздуми. Якщо після цього ми не змінимо способу життя, я вб'ю себе, бо якогось іншого чесного виходу для мене не залишається.

І вона пішла.

Наприкінці місяця в готелі Саморіс усе ще танцювали й бенкетували. Тоді Івеліна вдала, що в неї болять зуби, і звеліла купити у сусіднього аптекаря капель хлороформу. Назавтра вона повторила те саме; та й сама, мабуть, виходячи з дому, купувала невеличкі дози цього паркотика і збрала цілу пляшечку.

Якось уранці її знайшли в ліжку вже холодну. Обличчя її було покрите ватою, просяклого хлороформом.

Труна втопала у квітах, церква була запнута в біле. Похорон зібрав цілу юрму людей.

І, їй-же право, коли б я знав — та ніколи не знаєш — мабуть, я одружився б з цією дівчиною. Вона була з біса гарна на вроду.

— А що сталося з матір'ю?

— О, вона довго плакала. Лише тиждень, як вона знову почала приймати близьких друзів.

— Чим же пояснили цю смерть?

— Казали про якусь удосконалену грубку, у якій розладнався пристрій. А що нещасні випадки з цими грубками нарobili і раніше багато галасу, нікому це не здалося дивним: усі повірили.

ПРИЯТЕЛЬ ЖОЗЕФ

Вони заприятнилися взимку в Парижі. Згубивши один одного з очей, як завжди по закінченні колежу, приятелі зустрілися якимсь увечері в вищому світі, вже постарілі й сиві; один — старий парубок, другий — одружений.

Пан де Меруль півроку жив у Парижі, а півроку в своєму маленькому замку в Турбевілі. Одружившись з дочкою тамтешнього поміщика, він жив мирним, здоровим життям, з безтурботністю людини, нічим не зайнятої. Спокійної вдачі й тверезого розуму, якому не були властиві ні сміливість ідей, ні бунтарська незалежність, він проводив час, тихенько шкодуючи за минулим, картаючи теперішні звичаї й установи, і щохвилі повторював своїй дружині, яка зводила до неба очі, а іноді й руки на знак цілковитої згоди з ним:

— Господи, який нами править уряд!

Пані де Меруль складом розуму нагадувала чоловіка, як сестра брата. І їй було відомо, за традицією, що треба насамперед шанувати папу й короля!

Вона не знала їх, проте любила й шанувала всім серцем, з поетичним захватом, з успадкованою відданістю, з ніжністю жінки високого роду. Душа її була сповнена доброти. Вона не мала дітей і безперестану шкодувала за тим.

Коли пан де Меруль знову зустрів на одному балу Жозефа Мурадур, свого давнього товариша, то просто-душно зрадів цій зустрічі, бо в молоді роки вони дуже любили один одного.

Після здивованих вигуків з приводу зміц, яких зазнала з віком їхня зовнішність, вони почали розпитувати один одного про життя-буття.

Жозеф Мурадур, південець, став членом департаментської ради в своєму рідному краї. Людина з щирою душею, він розмовляв швидко, нестримано і висловлював свої

думки навпростець, без усякої остороги. Він був республіканець, з тих славних хлопців-республіканців, які ставлять собі законом безцеремонність і хизуються свободою слова, що доходить до бруталності.

Він відвідав дім свого приятеля, і його там одразу полюбили за лагідність і привітність, хоч його передові погляди не подобалися господарям. Пані де Меруль вигукувала: — Який жаль! Така приємна людина!

Пан де Меруль переконано й довірливо говорив своєму приятелеві:

— Ти й гадки не маєш, яку шкоду ви завдаєте нашій країні.

Однак він його ніжно любив: нема нічого міцнішого, як дитяча дружба, що поновилася в зрілі роки. Жозеф Мурадур, жартуючи з жінки й чоловіка, називав їх «моїми любимими черепахами» і часом дозволяв собі гучні виступи проти відсталих людей, прсти забобонів і традицій.

Поки він отак виливав потік свого демократичного красномовства, зняковіле подружжя з гречності й доброго тону мовчало. Потім чоловік пробував змінити розмову, щоб уникнути суперечок. Жозефа Мурадура вони приймали лише в тісному колі.

Настало літо. Мерулі не знали більшої радості, як приймати друзів у Турбевільському маєтку. То була глибока і свята радість, радість добрих людей і сільських господарів. Вони виїжджали назустріч гостям аж на сусідню станцію і привозили їх звідти в своїй кареті, вислухуючи їхні хвалебні відгуки про околицю, рослинність, про стан доріг у департаменті, про чепурність селянських хаток, про ситість худоби, що траплялася на вигонах, про все, що бачили довкола.

Вони просили завважити, що їхній кінь навдивовижу легко біжить, як на тварину, зайняту частину року на польових роботах, і знепокоєно чекали, що скаже новий гість про їхній родовий маєток, чутливі до найменшого слова, вдячні за найменший доброзичливий натяк.

Жозеф Мурадур був запрошений і повідомив, що приїде.

Жінка і чоловік прибули до поїзда, зраділі, що вітати-муть у себе в домі гостя.

Тільки-но Жозеф Мурадур побачив їх, він вискочив із вагона з хуткістю, що завдала їм ще більшої втіхи. Він потискував їм руки, вітав їх, розсилав їм компліменти.

Усю дорогу він був чарівний, дивувався, які високі дерева та густі посіви, як прудко біжить кінь.

Коли він ступив на поріг замку, пан де Меруль якось урочисто, дружньо сказав йому:

— Тепер ти вдома!

Жозеф Мурадур відповів:

— Дякую, любий мій, я розраховував на це. До речі, я не церемонюся з друзями. І гостинність розумію лише так.

Потім він піднявся до себе в кімнату, щоб, як сказав, переодягтися по-селянському, і зійшов униз у костюмі з синього полотна, солом'яному брилі і в жовтих шкіряних черевиках — у недбалому вбранні веселого парижанина. І, здавалося, він став ще простіший, веселіший, невимушений, бо, вбравшись у сільський костюм, він водночас напустив на себе деяке панібратство, що його вважав саме тут доречним. Його нова манера поведінки трохи бентежила пана й пані де Меруль, які завжди трималися поважно і статечно, навіть у себе, в селі, немовби дворянська часточка «де» перед їхнім родовим іменем змушувала їх додержувати якогось церемоніалу навіть в інтимному колі.

Після сніданку пішли оглядати ферми, і парижанин ошелешив шанобливих селян своїм панібратським тоном.

Увечері в замку обідав кюре, старий гладун, постійний недільний гість, якого того дня запросили, як виняток, на честь новоприбулого.

Побачивши його, Жозеф скривив гримасу, потім здивовано почав його оглядати як рідкісний екземпляр виняткової породи, ніколи так зблизька не баченої. Він розповідав за обідом масні анекдоти, дозволені в тісному колі, але недоречні, як здалося Мерулям, у присутності духовної особи. Він говорив не «пане абат», а просто «пане» і збив з пантелику священника філософськими міркуваннями про всякі забобони, що побутують на земній кулі. Він говорив: «Ваш бог, пане, це одна з істот, які слід шанувати, але про які треба і сперечатися. Мого ж бога звать Розум: він був завжди ворогом вашого...»

Мерулі в цілковитому розпачі намагалися звести розмову на інше. Кюре пішов додому дуже рано.

— Чи не задалеко ти зайшов у присутності священника? — обережно промовив пан де Меруль.

«Прия́тель Жозе́ф». Худ. Шарль Юар.

«Сирота». Худ. Шарль Юар.

«Носій». Худ. Шарль Юар.

«Перший сніг». Худ. Жанніо.

Але Жозеф одразу вигукнув:

— Добра то річ! Щоб я панькався з якимсь попом! А втім, знаєш, зроби мені приємність — не нав'язуй мені більше в обідній час цього простака. Спілкуйтеся з ним самі скільки хочете і в неділю, і в будень, але не частуйте ним своїх друзів, пехай йому чорт!

— Але, любий мій, його священний сан...

Жозеф Мурадур урвав його:

— А, знаю, з ним треба поводитися, як з непорочними дівчатами. Нема дурних! Коли ці добродії поважатимуть мої переконання, тоді і я поважатиму їхні переконання!

Того дня ніяких подій більше не сталося.

Коли на завтра вранці пані де Меруль увійшла до вітальні, вона раптом побачила на столі три газети, від яких так і позадкувала: *Вольтер*, *Репюблік Франсез* і *Жюстіс*.

А на порозі одразу став, усе ще в синьому, Жозеф Мурадур, заглиблений в читання *Ентрансіжан*.

— У цьому номері, — вигукнув він, — чудова стаття Рошфора. Це чудовий хлопець!

Він почав читати статтю вголос, наголошуючи на влучних висловах, такий захоплений, що не помітив приходу свого приятеля.

Пан де Меруль тримав у руці *Голуа* — для себе, *Клерон* — для дружини.

Палка проза відомого письменника, що повалив імперію, гаряче декламована співучою південною вимовою, лунала у мирній вітальні, сколихуючи рівні складки старовишних завіс; вона, здавалось, так і обкидала градом влучних, зухвалих, іронічних убивчих слів стіни, високі штофні крісла і всі важкі меблі, що ціле сторіччя стояли на одному місці.

Чоловік і жінка, один — стоячи, друга — сидячи, слухали отетерілі, такі обурені, що не могли зрушитися з місця.

Мурадур випалив останню фразу, як ракету, потім заявив переможним топом:

— Ну як? Добре він насолить, га?

Але враз він побачив обидві газети, принесені приятелем, і завмер від подиву. Потім швидко підійшов до нього, мито зашитуючи:

— Що ти збираєшся робити з цими паперами?

Пан де Меруль відповів затинаючись:

— Але... це мої... мої газети!

— Твої газети... Та ти глузуєш з мене! Зроби мені послугу — читай мої газети. Вони освіжать тобі голову. А щодо твоїх... то ось що я з ними зроблю...

І перш ніж приголомшений господар зміг утримати його, він схопив обидві газети й викинув їх за вікно. Потім повагом вручив *Жюстис* пані де Меруль, передав *Вольтера* чоловікові, а сам сів у крісло дочитувати *Ентрансіжан*.

Чоловік і жінка вдали з делікатності, що читають, а потім повернули йому республіканські газети, що їх вони тримали кігчиками пальців, ніби ті були отруєні.

Тоді він зареготав і сказав:

— Тиждень такої поживи, і я вас наверну до своєї віри.

Наприкінці тижня він справді вже верховодив у домі. Він зачинив двері для кюре, якого пані де Меруль навідувала тепер потайки; він заборонив посити в замок *Голуа* і *Клерон*, і один слуга нишком ходив по них на пошту, а при появі Мурадура їх ховали під подушки канапи; він розпоряджався всім, залишаючись таким самим люб'язним, добродушним, веселим і всемогутнім тираном.

Мали приїхати інші друзі, люди побожні, легітимісти. Власники замку вважали зустріч їх із Жозефом за неможливу і, не знаючи, як учинити, заявили йому якимось, що їм треба відлучитися на кілька днів у маленькій справі, але попросили його залишитися. Він нітрохи не збентежився і відповів:

— Дуже добре, то мені байдуже, я чекатиму на вас гут скільки хочте. Я ж казав вам: між друзями нема церемоній. Ви маєте право займатися своїми справами, якого чорта! Я нітрохи не ображуся за це, навпаки: це звільняє мене від усякої незручності з вами. Ідьте, друзі, я чекатиму на вас.

Пан і пані де Меруль поїхали на другий день.

Він чекає на них.

СИРОТА

Панна Сурс колись усиновила цього хлопця за дуже сумних обставин. Вона мала тоді тридцять шість років, а її каліцтво (дитиною вона зсунулася з колін няньки, впала в коминак, і її страшенно обпалене обличчя стало потворне) призвело до того, що вона не вийшла заміж: їй не хотілося, щоб її брали через гроші.

Одна її сусідка овдовіла вагітною, а потім померла від пологів, не залишивши ні шеляга. Панна Сурс узяла на себе турботу про новонародженого, віддала його мамці, виховала, послала до папсіону, потім у чотирнадцятирічному віці взяла пазад, щоб мати в своєму порожньому будинку кого-небудь, хто б любив її, дбав про неї, з ким би мала спокійну старість.

Вона проживала в невеликому маєтку за чотири льє від Ренна і вже не тримала служниці. З появою сироти видатки зросли більше як удвічі, і її трьох тисяч ф'ранків ренти не вистачало на прожиток трьом душам.

Вона сама вела господарство й куховарила, за покупками посилала хлопчика, який, крім того, доглядав садок. Він був спокійний, соромливий, тихий і лагідний. І вона зазнавала глибокої радості, нової радості, коли він цілував її, певне не дивуючись з її бридоти і не лякаючись її. Він її називав тіткою і ставився до неї, як до матері.

Увечері вони сідали удвох біля коминка, і вона готувала йому ласощі. Вона зігрівала вино і підсмажувала скибку хліба, і то була приємна маленька вечерея перед сном. Вона часто саджала його до себе на коліна й пестила його, нашіптуючи йому ніжні слова. Вона називала його: «Моя квіточко, мій херувимчику, мій коханий ангеле, мій неоцінений скарбе». Він дозволяв себе пестити, припадаючи головою до плеча старої панни.

Хоч йому було вже майже п'ятнадцять років, він залишався слабким і маленьким, хворобливим на вигляд.

Іноді панна Сурс возила його в місто до двох родичок, далеких кузин, що вийшли заміж і жили на околиці,—єдиної своєї рідні. Обидві жінки все ще гнівалися на неї за те, що вона всиновила цю дитину, вони гнівалися через спадщину, а проте приймали її чемно, сподіваючись дістати свою частку, звичайно, третину, якби довелось поділити її спадщину порівну.

Постійно заклопотана хлопчиком, вона була щаслива, дуже щаслива. Вона купувала йому книжки, щоб його розум розвинувся, і хлопчик завзято став читати.

Тепер увечері він більше не сідав їй на коліна, щоб, як колись, приголубитися, але хутко вмощувався на своєму стільчику біля коминка і розгортав книжку. Лампа, що стояла на краю полицки над його головою, освітлювала його кучерявий чуб і куточок чола; він не ворухився, не підіймав очей, не робив жодного жесту, він читав, захоплений подіями, про які розповідалося в книжці.

Сидячи проти нього, панна Сурс дивилася на нього палким, уважним поглядом, здивована його зосередженістю, відчуваючи ревнощі, ладна іноді розплакатися.

Часом вона казала йому: «Ти втомишся, моє серденько»,— маючи надію, що він підведе голову і прийде обняти її; але він навіть не відповідав, не чув, не розумів: він нічого не хотів знати, крім того, що бачив на сторінках книжки.

Протягом двох років він поглинув незчисленну кількість томів, його характер змінився.

Уже кілька разів він просив у панни Сурс грошей, і вона давала їх. Але потреби його зростали, і вона зрештою почала йому відмовляти, бо любила в усьому лад, мала силу волі і вміла бути розважливою, коли це було потрібно.

Після довгих упрохувань він якось увечері дістав від неї велику суму; але коли через кілька днів знов став канючити, вона показала себе непохитною і справді не поступилася.

Він ніби змирився з тим.

Він зпову став спокійним, як колись; знов полюбив просиджувати непорушно цілі години, опустивши очі, заглиблений у свої думки. Він навіть не розмовляв більше з панною Сурс і ледь відповідав на її запитання короткими, точними фразами. А проте він був чемний з нею, догоджав їй, але вже більше ніколи не цілував її.

Тепер, увечері, коли вони нерухомо й мовчазно сиділи одне проти одного обабіч коминка, він іноді жахав її. Їй хотілося розбуркати його, щось сказати, що-небудь, аби тільки перервати цю моторошну, як лісова темрява, мовчанку. Але він, здавалось, не чув її більше, і вона, квола стара жінка, тремтіла від страху, коли п'ять чи шість разів підряд зверталася до нього і не чула жодного слова.

Що з ним? Що коїлося в цьому замкнутому розумі? Просидівши отак дві-три години навпроти нього, вона відчувала, що божеволіє, вона ладна була втекти, заховатися в полі, щоб уникнути цього німого, вічного перебування віч-на-віч, а також тієї невиразної небезпеки, яку вона не передбачала, але передчувала.

Вона часто плакала на самоті.

Що з ним? Досить їй було захотіти чогось, і він, не ремствуючи, виконував усе. Якщо їй потрібна була якась річ у місті, він одразу ж вирушав туди. Їй не доводилося парікати па нього. А все-таки...

Минув ще один рік, і їй здавалось, що в загадковому розумі молодика сталася якась нова зміна. Вона помітила це, вона відчула, вгадала. Як саме? Це не має значення. Вона була певна, що не помилилася, але не могла б сказати, в чому саме змінилися не знані їй думки цього дивного хлопця.

Їй здавалось, що досі він вагався, а тепер раптом прийняв якесь рішення. Така думка спала їй якось увечері, коли вона зустрілася з його поглядом, зосередженим, дивним, зовсім незнайомим.

Відтоді він ні на хвилину не спускав її з ока, і їй хотілося сховатися, щоб уникнути цього спрямованого на неї холодного погляду.

Цілими вечорами він сидів, пильно дивлячись на неї, і відвертався лише тоді, коли вона знесилено казала:

— Та не дивись же так на мене, дитино моя!

Тоді він опускав голову.

Але тільки-но вона поверталася до нього плечима, то знову відчувала його очі на собі. Куди б не йшла, він стежив за нею впертим поглядом.

Іноді, прогулюючись у садку, вона враз помічала, що він причаївся в хащах, ніби в засідці; або ж, коли вона сідала перед хатою штопати панчохи, а він копав якусь грядку, він, не припиняючи роботи, і далі потайки стежив за нею.

Дарма вона запитувала:

— Що з тобою, любий мій? Ось уже три роки ти зовсім інший. Я не впізнаю тебе. Скажи мені, що з тобою, про що ти думаєш, благаю тебе.

Він завжди відповідав спокійним, млявим голосом:

— Та нічого, тітонько!

Інколи вона наполягала, вмовляючи його:

— Дитино моя, відповідай мені, відповідай, коли я говорю до тебе. Якби ти знав, якого болю мені завдаєш, ти завжди б відповідав мені і не дивився б так на мене. Може, в тебе якесь горе? Скажи мені, я потішу тебе...

Але він ішов геть із втомленим виглядом, мурмочучи:

— Запевняю тебе, нічого.

Він не дуже виріс і досі скидався на дитину, хоча риси його обличчя змужніли. Вони були грубі і все ж ніби ще не закінчені. Він видавався неповноцінною, невдалою, лише начорно накиданою істотою, бентежною, як тасм-ниця. То була істота замкнута, непроникна, в якій, здавалось, безперервно йшла розумова праця, дійова, небезпечна.

Панна Сурс усе це добре відчувала, тривожилася, не могла спати. Її обсїдали жахливі страхи, моторошні привиддя. Вона зачинялася в кімнаті й закладала двері, охоплена страхом.

Чого вона боялася?

Вона сама не знала.

Вона боялася всього — темряви, стін, тіней місячної ночі, що відбивалися на білих завісках, а надто боялася його!

Чому?

Чого їй було боятися? Цього вона не знала!

Так жити далі вона не могла! Вона була певна, що їй загрожує лихо, страшне лихо.

Якось уранці вона потайки поїхала до міста до родичок. Задихаючись від хвилювання, вона розповіла їм про все. Обидві жінки подумали, що вона божеволіє, і намагалися її заспокоїти.

Вона говорила:

— Якби ви знали, як він дивиться на мене зранку до вечора! Він не зводить з мене очей! Часом мені хочеться кричати, покликати сусідів, так я боюся! Але що я сказала б їм? Він нічого не робить, лише дивиться на мене.

Кузини питали:

— Чи не буває він коли брутальний з вами, чи не відповідає вам зухвало?

Вона промовила:

— Ні, ніколи; він робить усе, що я захочу; він добре працює, став тепер охайний, але я не знаходжу собі місця від страху. Він щось має на думці, я певна цього, зовсім певна. Я не хочу більше залишатися на самоті з ним у селі.

Налякані родички казали їй, що це всіх здивує, що її не зрозуміють, і радили вгамувати свої страхи і думки; вони, проте, не відраджували її від переїзду до міста, сподіваючись у такий спосіб повернути собі всю спадщину.

Вони навіть пообіцяли їй допомогти продати будинок і знайти інший поблизу них.

Панна Сурс повернулася додому, але була така збуржена, що здригалася від найменшого шереху, і руки її починали труситися від найменшого хвилювання.

Ще двічі вона їздила розмовляти з родичками, уже твердо тепер вирішивши не залишатися більше в своєму самотньому будинку. Нарешті вона знайшла на околиці маленький флігель, який підходив їй, і потайки купила його.

Купчу підписано у вівторок уранці, і решту дня панна Сурс готувалася до переїзду.

О восьмій вечора вона сіла в дилижанс, що проходив за кілометр від її будинку, і попросила зупинитися на тому місці, де кондуктор звичайно висаджував її. Кучер, стьобнувши коней, гукнув їй:

— До побачення, панно Сурс, добраніч!

Відходячи, вона відповіла:

— До побачення, дядечку Жозеф.

Назавтра о-пів на восьму ранку листоноша, який носив у село пошту; помітив на путівці, недалеко від шляху, велику, ще свіжу калюжу крові. Він подумав: «Ого! Якийсь п'яничка розбив собі носа!» Але за десять кроків він побачив носовик, теж у крові. Він підняв його. Полотно було тонке, і здивований листоноша наблизився до рову, де він, здавалося, побачив якусь дивну річ.

У траві лежала панна Сурс, горло її було перерізане. Через годину жандарми, судовий слідчий і кілька урядовців висловлювали коло трупа свої здогадки.

Обидві родички, прикликані за свідків, розповіли про страхи старої панни та її останні задуми.

Сироту заарештовано. Від дня смерті тієї, котра всиновила його, він ридав цілі дні, сповнений, принаймні про людське око, найбільшим сумом.

Він довів, що провів вечір до одинадцятої години в кав'ярні. Душ із десять бачили його і залишалися в кав'ярні до його відходу.

А кучер дилижанса посвідчив, що висадив убиту на дорозі між пів на десяту і десятою годиною. Злочин міг статися лише дорогою від шляху додому, найпізніше о десятій годині.

Обвинуваченого виправдано.

Давно складений заповіт, що зберігався в Ренні, робив його єдиним спадкоємцем. Він вступив у права спадщини.

Довгий час місцеві люди цуралися його, все ще маючи підозру. На його будинок, будинок покійниці, дивилися як на проклятий і намагалися обминати.

Але він показував себе таким славним, таким відвертим, таким привітним, що потроху страшна підозра забулася. Він був щирим, люб'язним і розмовляв навіть з бідняками про що завгодно і скільки завгодно.

Нотар, пан Рамо, один з перших змінив про нього свою думку, приваблений його товариськістю. Якось увечері на обіді в збирача податків він заявив:

— Людина, яка так привітно розмовляє і завжди в гарному настрої, не може мати на совісті такого злочину.

Під впливом цього доказу присутні подумали і справді згадали довгі розмови з цим чоловіком, який майже силоміць зупиняв їх на перехресті, щоб поділитися з ними своїми думками, який змушував їх заходити до нього, коли вони минали його сад, чоловіком, чиї дотепи були влучніші від дотепів жандармського лейтенанта і чия веселість була така заразлива, що, незважаючи на відразу, яку до нього почували, вони не могли не сміятися в його товаристві.

І перед ним розчинилися всі двері.

Нині він мер своєї громади.

НОСИЙ

НОСІЙ

Скільки коротких спогадів, подробиць, зустрічей, буденних драм, помічених, угаданих, підозрюваних нами,— скільки їх стас для розуму молодой і не досвідченої ще людини тими ниточками, що потроху розкривають перед свідомістю прикру правду.

Під час неквапливих і довгих роздумів, що розважають мене дорогою, коли йду я навмання, а душа десь далеко ширяє, щоразу, звертаючися до минулого, несподівано для себе я пригадую якісь незначні давні події, веселі чи сумні,— і злітають вони в уяві, наче птахи зі шляху, почувши мою ходу.

Цього літа якось ішов я тою дорогою, що в'ється понад стрімким правим берегом озера Бурже в Савойї. Погляд мій відпочивав на мерехтливому плесі води неповторного відтінку блідої блакиті, пронизаної м'якими відблисками вечірнього сонця, а в серці бриніла та ніжність до водної гладіні озер, річок і моря, яка живе в мені ще від дитячих років. На тому березі величезного плинного простору,— такого широкого, що кінців його не було видно, бо один зникав десь біля Рони, а другий — коло Бурже,— на тому березі підносилися могутні гори; обриси їх нагадують гребінь велетенського півня; найдальша і найбільша вершина має назву «Котячий зуб». Обабіч дороги виноградні лози тяглися від дерева до дерева, важко облягаючи своїм листям хисткі гілки підпірок, обвивали стовбур за стовбуром, плелися геть через поле гірляндами, — зеленими, жовтими, червоними,— а з них визирали темні виноградні грона.

На білому від пилюки шляху не було ані душі. Нараз з-поміж високих дерев гаю, що оточує село Сент-Інносан, вийшов чоловік; схилившись під вагою мішка, він простував до мене, спираючись на ціпок.

Коли він наблизився, я роздивився, що це носій, один з тих мандрівних торгівців, які ходять від села до села

і продають по хатах усякий дрібний дешевий крам,— і згадалося мені чомусь щось дуже давнє і, здається, не таке вже й значне: інша зустріч, вночі, на шляху з Аржантея до Парижа, коли я мав років двадцять п'ять.

У ті часи найбільшою втіхою було для мене веслування. Я наймав кімнату в аржантейського шинкаря і щовечора сідав у поїзд, довгий і повільний, який розвозив урядовців, залишаючи на кожній станції юрби цих людоців з усякими там пакуночками в руках; всі вони були неповороткі черевані, бо ніколи не ходили пішки, в пом'ятих штанах, відвислих на колінах від сидіння на казенних стільцях. Цим поїздом, наче просяклим канцелярським духом зслених папок і ділових паперів, добрався я до Аржантея. Там на мене чекав човен, готовий до подорожі. Завзято веслуючи, я плів на вечерю до Безона чи до Шату, до Епіне або Сент-Уена. Після вечері я повертався, ставив човен на місце і йшов до Парижа пішки, а над головою вже світив мені місяць.

І ось одної ночі я помітив попереду на світлому шляху подорожнього. Я частенько зустрічав в околицях Парижа отаких нічних мандрівників, що так лякають запізнілих городян. Подорожній повільно йшов переді мною, несучи на спині важкий мішок.

Я швидко простував до нього. Мої кроки відлунювали по дорозі. Він зупинився, подивився назад; я підходив усе ближче, і тоді він перейшов на інший бік шляху.

Коли ж я проминув його і, не зупиняючись, пішов далі, він гукнув:

— Агов! Добрий вечір, пане.

Я відповів:

— Добрий вечір, приятелю.

Він вів далі:

— Ви оце далеко йдете?

— До Парижа.

— Ви добре ходите, то швидко дійдете. А в мене завважка поша, щоб іти швидко.

Я уповільнив крок.

Чому ця людина озвалася до мене? І що вона несе в такому великому мішку? Непевна підозра злочину промайнула в моїй думці і збудила цікавість. Щодня газети стільки пишуть про пічні події саме у цих місцях, на півострові Женвільє, що принаймні деякі з них мусять бути правдою. Вся ця нудна базграпина про арешти і різні зло-

Ames

10 - RUE MONTMANNIN

GM

Mon cher ami,

Je t'en ai écrits seulement hier à Paris et je trouve chez moi ton article de la France. La te remercie bien vivement et es que tu dis, à mon honneur et de ta terre. Te cordialement les amis.

Th
Guy de Montmagnin

Où te trouve t-on ?

чини, якими рясніють шпальти газет, відведені репортерам, напевно, не вигадується просто так, аби лише розважити читача.

Проте голос цього чоловіка нібито лунав швидше боязко, аніж нахабно, а його обережна поведінка досі не була схожа на поведінку грабіжника.

Я й собі спитав:

— А ви далеко йдете?

— Та ні, до Аньєра.

— Ви, мабуть, самі звідти?

— Так, пане, я ходжу з крамом і живу в Аньєрі.

Він зійшов тепер із бічної доріжки, якою вдень ідуть пішоходці в затінку дерев, і наблизився до середини дороги. Я зробив те ж саме. Ми все ще підозріло позирали один на одного, міцно стискаючи ціпки. Але, підійшовши ближче до нього, я зовсім заспокоївся. І він, напевно, також, бо попросив мене:

— Чи не могли б ви йти не так швидко?

— Навіщо?

— Бо щось мені ця дорога вночі не подобається. В мене на плечах крам; а вдвох завжди краще, ніж самому. На двох людей, коли вони йдуть разом, рідко хто нападає.

Відчувши, що він каже правду і що йому страшно, я зробив так, як він хотів; і ось ми пішли поруч,— цей незнайомий і я,— о першій годині ночі по шляху з Аржантея до Аньєра.

— Як же оце ви так пізно вертаєтесь, ризикуючи встряти в якусь непрємність? — спитав я свого супутника.

Він розповів, у чому річ.

Він не думав сьогодні ввечері вертатися додому, бо вранці набрав краму на кілька днів. Проте торгівля пішла настільки жваво, що він мусив негайно повернутися додому, щоб назавтра рознести покупцям різні замовлені ними речі.

Він самовдоволено пояснив, що добре торгує завдяки своєму вмінню балакати з людьми; показуючи всякий дріб'язок, він розважає покупця балаканиною і в такий спосіб збуває те, що нелегко продається.

— У мене в Аньєрі своя крамничка,— додав він.— Жінка її тримає...

— О, то ви одружені?

— Так, пане. Вже скоро півтора року. Я знайшов собі добру жінку! Ото вона здивується, що я прийшов серед ночі!

І він розповів про своє одруження. Два роки упадав він за цією дівчиною, аж поки вона погодилася вийти за нього.

В неї ще змалку була власна крамничка на розі головної вулиці, де вона торгувала всячиною: стрічками, влітку — квітами, а головне — дуже гарними застібками до черевиків і деякими іншими дрібничками, які їй постачав один фабрикант. У Аньєрі Волошку добре знали. Таке прізвисько дали їй за те, що вона любила ходити в блакитному. Вона заробляла добре, бо була спритною в усьому, що б не робила. Останнім часом їй нібито нездужається. Може, вона вагітна, але він не певен. Торгівля йшла добре; сам він частенько бував у мандрах, розносячи зразки краму всім дрібним крамарям з навколишніх сіл; він став чимось на зразок комівоєжера для деяких підприємців і працював водночас на них і па себе.

— А чим ви займаєтеся? — спитав він.

Тут я трохи похвалився. Я розповів, що в мене є в Аржантеї вітрильна яхта і два човни. Я приїжджаю щовечора покататися, а що люблю ходити, то повертаюся іноді до Парижа пішки. І натякнув, що в мене прибуткова робота.

Він зауважив:

— Їй-богу, якби мені такі гроші, хіба я тягався б уночі по дорогах! Місця тут непевні.

Він подивився на мене скося, і я знову спитав себе, чи не маю справу з дуже хитрим грабіжником, який просто не хоче даремно ризикувати.

Але він ще раз заспокоїв мене, пробурмотівши:

— Будь ласка, не так швидко. Мій клунок таки важенький.

Забовваніли перші будинки Аньєра.

— Ну ось я майже і вдома, — сказав він. — Ми не почувмо в крамниці: її стереже вночі собака, але такий, що вартий чотирьох сторожів. Та й квартири в центрі містечка надто дорогі. Але послухайте, пане, ви мені зробили таку велику послугу, бо я ж ніколи не маю спокою в дорозі через той мішок із крамом. То я вас уже прошу, зайдіть-но до мене на хвилинку, вип'ємо по скляночці вина з жінкою, якщо та, правда, прокинетесь, бо вона в мене спить міцно

і не любить, щоб її будили. Мішок я залишу вдома, а без нього вже мені нічого не страшно, і проводжу вас до міста, та ще й ціпка з собою візьму.

Я відмовився, він наполягав, я огинався, він умовляв мене з таким щирим жалем, з таким ображенням виглядом,— бо він таки непогано вмів говорити,— і так шкодував, що я, мовляв, не хочу випити з таким, як він, що я кінець кінцем погодився і пішов за ним безлюдною дорогою до одного з великих занедбаних будинків, з яких складається околиця передмістя.

Перед дверима я завагався. Цей високий потинькований дім скидався на пристановище волоцюг, на розбишацьке кубло. Але він уже пропустив мене вперед, штовхнувши незамкнені двері. І, взявши за плечі, повів у пільмі до сходів, які я шукав навромацки руками й ногами, природно побоюючись упасти в якийсь підвал.

Коли ж я натрапив на першу сходинку, він сказав мені:

— Ідіть угору, на сьомий поверх.

Пошукавши в кишенях, я намацав коробочку парафінових сірників і освітив сходи. Носій брався слідом, хекаючи під вагою мішка, і все повторював:

— От уже високо, так високо!

Коли ми зійшли нагору, він пошукав ключа, який був у нього прив'язаний мотузочком десь під одягом, відчинив двері і запросив увійти.

Ми опинилися в побіленій кімнаті. Посередині стояв стіл, навколо — шість стільців, біля стіни — кухонна шафа.

— Зараз збуджу жінку,— сказав він,— а тоді піду в підвал по вино: я його там зберігаю, бо тут псується.

Він підійшов до одних із двох дверей, що вели з кухні, і покликав:

— Волошко! Волошко!

Волошка не відповідала. Він гукнув голосніше:

— Волошко!

І почав грюкати кулаком у двері, примовляючи стиха:

— Та прокинешся ти нарешті. чи ні, бісова душа!

Почекав, приклав вухо до замкової щілини і заговорив уже спокійно:

— Ет! Хай собі спить, раз уже спить. Зараз принесу вина, почекайте хвилинку.

Він вийшов. Я слухняно сів.

І навіщо оце мене сюди принесло? Зненацька я здриг-

нудся, бо в кімнаті Волошки стиха розмовляли, хтось обережно, майже нечутно ходив.

Прокляття! Чи не потрапив я в пастку? Як же це вона не прокинулася справді, ця Волошка, від лементу, знятого її чоловіком, від такого грюкоту в двері? Чи не є це знак для спільників, мовляв, пташка в клітці, я постою на двірях, а черга за вами? Так і є: за дверима вовтузилися чимдалі чутніше, хтось намацував замок; клацнув ключ.

Серце моє закалатало. Я відступив до протилежної стіни, кажучи собі: «Ну що ж, будемо захищатися»,— і, схопивши дерев'яний стілець обіруч за спинку, приготувався до запеклої бійки.

Двері прочинилися, висунулася рука і притримала їх напіввідчпненими, потім з-за дверей виткнулася голова, голова чоловіка у фетровому капелюсі, і я побачив втуплені в мене очі. Потому так швидко, що я не встиг зробити для захисту жодного руху, цей чоловік, цей гадалий лиходій,— босоніж, одягнений похапцем, без краватки і з черевиками в руках — гарний хлопець, їй-богу, і, видно, з досить заможних,— прожогом кигнувся до виходу і зник у п'ятмі.

Пригода оберталася кумедно. Я сів і став чекати чоловіка Волошки, який щось довгенько шукав те вино. Нарешті стало чути, як він іде по сходах, і від цих звуків я раптом розреготався нестримним сміхом, як іноді регочеш, коли залишаєшся сам.

Чоловік увійшов, несучи в руках дві пляшки, і промовив:

— А жішка що, все спить?.. Вона не прокинулася, ви не чули?

Я був певен, що з того боку дверей слухають, і сказав:

— Ні, не чув.

Він знову гукнув:

— Поліно!

Вона не відповіла і не поворухнулася. Він підійшов до мене і пояснив:

— Бачте, в чім справа: вона не любить, як я приходу вночі вишити трохи з яким приятелем.

— То ви гадаєте, вона не спить?

— Та напевно не спить.

Вигляд у нього був невдоволений.

— Ну, будьмо! — сказав він. І зразу ж зібрався спорожнити обидві пляшки одну по одній. Але цього разу

я був рішучим і, випивши склянку, підвівся. Він уже не думав мене проводити, а, подивившись на жінчині двері важким поглядом, поглядом ображеного простолюдина, який ледве стримує лютю, стиха процідив: — Коли ви підете, вона мені таки відчинить.

Я дивився на цього боягуза, який розлютився оце хтозна-чому, може, від невиразного передчуття, від інстинктивної підозри обдуреного самця, якому не до вподоби зачинені двері. Він говорив мені про неї з такою ніжністю, а тепер напевно поб'є її.

Він ще раз смикнув двері:

— Поліно!

Голос жінки, яка, здавалося, щойно прокинулася, відповів з-за стіни:

— Чого тобі?

— Ти що, не чула, що я вже давно прийшов?

— Ні, я сплю, і не заважай мені.

— Відчини.

— Коли ти будеш сам. Приводиш ото з собою ночами п'яниць.

І тоді я пішов, спотикаючись на сходах, як той, чийм спільником я мимоволі став. Простуючи шляхом до Парижа, я думав про те, що мені довелося побачити у цій норі одвічну драму, яка розігрується щодня на всі лади і по всіх усюдах.

БІЛЯ СМЕРТНОЇ ПОСТЕЛІ

Він відходив на той світ, повільно конаючи, як конають люди, хворі на сухоти. Я бачив його щодня, коли він виходив близько другої години, щоб посидіти на лаві під вікнами готелю, втопивши очі в безкрає спокійне море. Він сидів якийсь час нерухомо під пекучим сонячним промінням, похмуро споглядаючи середземноморський простір. Інколи він кидав погляд на високу гору з туманними верхів'ями, що оточує Ментону, а потім схрещував дуже повільним рухом свої довгі ноги, такі худющі, що вони скидалися на дві костوماхи, навкруг яких метлялися сукняні панталони, і розгортав книжку, завжди ту саму.

Далі він уже більше не ворухився,— він читав, читав очима й думками; здавалося, немов читає все його уже напівживе тіло, немов уся душа його поринала в ту книжку, вгрузала, зникала в ній до того часу, аж поки його огортало похолодніле повітря і навадав сухий кашель. Тоді він підводився і йшов до готелю.

То був високий на зріст німець із білявою бородою, що снідав і обідав у своїй кімнаті і ні до кого не обзивався.

Якось певиразна цікавість тягла мене до нього. Одного разу я сів поруч із ним, захопивши для годиться збірочку віршів Мюссе.

Я заходився переглядати «Роллу».

Враз несподівано мій сусід звернувся до мене доброю французькою мовою:

— Чи вмієте ви по-німецькому, добродію?

— Зовсім, добродію, не вмію.

— Вельми шкодую. Коли вже сталося так, що ми опинилися поруч, я дав би вам, показав би одну неоціненну річ — оцю книжку, що в мене у руках.

— А що це так?

— Це твір мого вчителя Шопенгауера, з його власними позначками. Всі береги, як ви бачите, списано його рукою.

Я шанобливо взяв ту книжку і почав роздивлятися на видрукуванні в ній, хоч і не зрозумілі для мене, слова, що виявляли безсмертну думку найвидатнішого руйнівника людських мрій, котрий будь-коли міряв ногами землю.

І вірш Мюссе спалахнув у моїй пам'яті:

Ти спиш вдоволений, Вольтере, й твій глузливий усміх
Ще й досі прикраша кощавий череп твій?

Я мимоволі порівняв невинний сарказм, добромисний сарказм Вольтерів до незламної іронії німецького філософа, що його вплив віднині невитравний.

Хай заперечують і хай злостяться, хай обурюються, чи то нетямляться від захвату,— Шопенгауер заплямував людськість тавром свого презирства та свого розчарування.

Зневірений розкішник, він зруйнував вірування, сподівання, поезію, мрії, знищив поривання, занастив довірливість між людей, убив кохання, повалив ідеальний культ жінки, розвіяв ілюзії серця,— звершив величезну, не чужаву досі викривальну роботу. Він крізь усе пройшов своїм кепкуванням і все спустошив. І ще сьогодні, навіть оті, що мають злість на нього, носять у собі проти своєї волі частинки його думок.

— Виходить, ви знали Шопенгауера особисто? — мовив я до німця.

Він сумно всміхнувся.

— Я не розлучався з ним до останньої його хвилини, добродію.

Та й почав казати мені про нього; він розповідав мені про враження,— майже надприродне,— що його справляла та незвичайна людина на всіх, хто її оточував.

Він розповів мені про зустріч старого руйнівника з одним французьким політичним діячем, республіканцем-доктринером, що зажадав побачитись із Шопенгауером і знайшов його в гомінливій пивниці, де той сидів серед учнів, сухорлявий та зморщений, і сміявся своїм незабутнім сміхом, вгризаючись в ідеї та вірування й одним-единим словом шматуючи їх, наче собака, що вмить шматує зубами ганчірки, якими грається.

Німець навів мені слова француза, що той вигукнув, пишовши звідти вкрай розгублений, охоплений жахом:

— «Мені здається, що я перебув годину із справжнім дияволом».

Потім німець додав:

— Він мав, щоправда, страхітливу посмішку, добродію,— таку, що налякала нас навіть після його смерті. Тієї пригоди майже ніхто не знає, і я можу розповісти її вам, якщо ви цікавитесь.

І він почав утомленим голосом, що його часом перебивали напади тяжкого кашлю:

— Шопенгауер щойно помер, і ми вирішили вартувати біля нього по черзі, по двоє, аж до ранку.

Він лежав у великій кімнаті, дуже скромній, просторій і темній. Дві свічки блимали на нічному столику.

Саме в опівнічну пору заступив я чергувати разом з одним моїм товаришем. Двоє інших, яких ми замінили, виїшли з кімнати, і ми посідали в ногах постелі.

Обличчя в небіжчика не змінилося. Воно сміялось. Та зморшка, що ми її знали так добре, карбувала куточки рота, і нам здавалось, що він ось зараз розплющить очі, заворушиться, забалакає. Його думка, чи, певніше, його думки, повивали нас; ми відчували себе більше, ніж будьколи, в атмосфері його генія, він заповнив нас і причарував. Його влада видавалася нам ще могутнішою тепер, коли він помер. Якась таємниця домішувалася до величчя цього незрівнянного інтелекту.

Тіло таких людей зникає, але самі вони лишаються; і першої ночі, коли сминається їхнє серце, запевняю вас, добродію, вони бувають страшні.

Тож ми говорили про нього стиха, згадуючи його слова, його сентенції, його подиву гідні максими, схожі на яскраві промені, що їх кинуть кількома словами в темряву невідомого Буття.

— Мені здається, що він ось-ось почне говорити,— сказав мій товариш.

І ми, охоплені тривогою, що межувала з острахом, пильно придивлялися до його нерухомого обличчя, яке все ще сміялось.

Нам ставало все більше моторошно,— стиснуло груди, почала огортати млість. Я промиграв:

— Не знаю, що зі мною, але, запевняю тебе,— я слаб.

І ми помітили тоді, що від трупа відгонить неприємним духом.

Тоді мій товариш запропонував мені перейти до сусідньої кімнати, лишивши двері відчинені; я погодивсь.

Я взяв одну із свічок, що блимали на нічному столику, і покинув там другу; ми вийшли й посідали в найдальшому кутку сусідньої кімнати так, щоб добре бачити з нашого місця освітлене ліжко й небіжчика в ньому.

Але він і тут не давав нам спокою; здавалося, немов його нематеріальна сутність, відокремлена, вільна, всемогутня і всевладна, ширяє навколо... Та ще й на нас повіяло огидним духом мертвого тіла, що вже розкладалося,— ми вбирали його в себе, той дух — нудотний і ледь відчутний.

Коли це раптом — нас так морозом і всипало... Щось зашаруділо, ледь чутно зашаруділо в тій кімнаті, де лежав небіжчик. Ми відразу ж уп'ялися в нього очима, і ми побачили,— так, добродію, ми побачили виразно, і я, і мій товариш, як щось біле шмигонуло по ліжку, впало додолу на килим і зникло під кріслом.

Ми зірвалися на рівні ноги, не встигнувши навіть усвідомити собі, що, власне, сталось — так-бо розгубилися обоє з раптового переляку — і завмерли, вже готові втікати. А тоді глянули один на одного. Ми були бліді-бліді, мов крейда. Серця наші колотилися так шалено, що над ними аж наче ворухився наш одяг. Я озвався перший:

— Ти бачив?..

— Так, бачив.

— То він не помер?

— Але ж він розкладається!

— Що нам робити?

Мій товариш мовив нерішуче:

— Треба піти подивитись.

Я взяв свічку і зайшов туди перший, нишпорячи поглядом по темних кутках величезної кімнати. Тихо, ніщо не ворухилось! Я підійшов до ліжка. І враз заціпенів з подиву, охоплений неймовірним жахом... Шопенгауер не сміявся більше! Обличчя йому скривила страхітлива гримаса,— рот був стиснений, щоки геть позападали. Я прошепотів:

— Він не помер!

Але в кімнаті стояв такий сморід, що я задихався.

Я завмер на місці, не відводячи від небіжчика очей, сам розгублений, немов угледів примару.

Товариш мій, узявши другу свічку, нахилився до підлоги. Потім він мовчки доторкнувся до моєї руки. Я глянув у той бік, куди він утупив свій погляд, і помітив, що на підлозі, під кріслом біля ліжка біліють на темному килимі роззявлені, мов націляються вкусити, штучні Шопенгауєрові щелепи.

То був знак, що труп розкладається: зв'язки послабшали, і щелепи випали з рота.

Мене й справді охопив безмежний жах тієї ночі, добродію.

Сонце, сідаючи, наближалося до блискотливої морської поверхні; сухотний німець підвівся, попрощався зі мною й подався до готелю.

ОРАНЖЕРЕЯ

Пан та пані Леребур були перевесники. Однак чоловік здавався молодшим, хоч на силі більше підупав, ніж жінка. Жили вони поблизу Манту, в гарній садибі, придбаній на прибутки від продажу ситцю.

Будинок був оточений гарним садком з пташнею, китайськими альтанками та маленькою оранжересю в самому кінці садиби. Пан Леребур був куций, круглий, жартівливий, мов крамар веселої вдачі. Жінка — худа, вперта, завжди незадоволена — ніяк не могла перебороти його веселої натури. Вона фарбувала собі волосся, іноді читала романи, від яких у душі в неї прокидалися мрії, хоч і нехтувала нібито таким писанням. Мали її за палку особу, а тим часом вона ніколи нічого такого не зробила, щоб потвердити ту славу. Тільки чоловік казав іноді: «О, моя жінка ще при здоров'ї» — з такою міною, що збуджувала різні здогади.

Кілька вже років, одначе, жінка все присікувалась до пана Леребура, завжди була роздратована й різка, мовби мучилась, крилася з якимсь потаємним горем. Повсталася з того між ними постійна незгода. Вони ледве обзивались одне до одного, і пані Пальміра — так звали жінку — довікала безперестанку чоловіка, Гюстава на ймення, образливими словами й ущипливими натяками без жодної видимої причини.

Він корився, парікав, але не втрачав веселості, бо стільки мав її від природи, що не могли стурбувати його ці подружні суперечки. Питав себе, одначе, з якої б то причини могла так що далі, то більше дратуватися його дружина, бо добре розумів, що її злість має якусь не відому йому підставу, але ніяк не міг здогадатися, яку саме.

Часто він запитував її:

— Ну скажи ж мені, голубко, чим я тобі не догодив! Я відчуваю, що ти з чимсь криєшся передо мною.

Вона одказувала завжди однаково:

— Та ні з чим, ні з чим абсолютно. Врешті, коли б я мала якусь підставу для незадоволення, то сам би ти повинен її одгадати! Не люблю я чоловіків, які нічого не тямлять, настільки млявих, що без чужої допомоги вони не здатні дорозумітися до найменшої дрібниці.

Він бурмотів зажурено:

— Я добре бачу, що ти нічого не хочеш мені казати.

І відходив од неї, намагаючись самотужки дошукатись до таємниці.

Ночі особливо були для нього важкі, бо вони спали в одному ліжку, як то ведеться в добрих, простих сім'ях. Вона коверзувала тоді над ним, як знала. Чекала тільки тієї хвилини, коли вони полягають поруч, щоб якнайбільше йому дошкулити. Найчастіше докоряла йому за те, що він гладшає.

— Ти займаєш усе ліжко, такий ти робишся товстий. Потієш, топишся, мов сало, просто мені в спину. Гадаєш, певне, що це мені приємно!

Вона змушувала його вставати з ліжка з пайменшого приводу, носилала випз по газету, яку там забула, чи по плянку з помаранчевою водою, а він її не міг знайти, бо жілка павмисне її ховала. І гримчала люто, глузливо:

— Ти повинен би знати, де що лежить, йолопе безкленкий!

А коли він вертався з порожніми руками, поблукавши з годину по дому, де все спало, тільки було йому й дяки:

— Ну, лягай уже; прогулявся трохи, то хоч схудиш, може, з того; ти стаси драгливатий, мов та губка!

Вона будила його щохвилини, запевняючи, щоби в неї починаються корчі в шлупку, і вимагала, щоб він розтирав їй живота фланелевою шматинкою, намоченою в одеколоні. Він жалів її, силкувався їй допомогти, пропонував парешті, що піде збудить Селесту, їхню служницю. Тоді вона остаточно сердилась і кричала:

— І треба ж бути таким дурнем, як цей індик! Годі! Скінчилося, не болить уже; спи собі, ганчірко негодяща!

Він питав:

— А то напевне вже воно пройшло?

Вона кидала просто йому в лице:

— Еге, замовкни, дай мені заснути. Не докучай мені більше. Ти ні до чого не здатний, не можеш навіть жінки розтерти!

Він казав засмучено:

— Але ж, моя люба...

Вона гнівно відповідала:

— Що там за «але»!.. Чи не досить того?.. Дай мені тепер спокій!

І одверталася до стіни.

Та от якось уночі вона так торсонула його, що він аж підскочив з переляку й сів на постелі з невластивою йому швидкістю.

Він белькотав:

— Що? Що там таке?

Вона тримала його за руку і так щипала, що він мало не кричав від болю.

— Я чула якийсь стук у домі! — шепнула вона йому у вухо.

Пані Леребур часто здіймала тривогу, отже, звикши до того, він і цього разу не дуже стурбувався, а лише запитав спокійно:

— Який стук, моя люба?

Вона тряслась, мов у пропасниці.

— Стук... Авжеж, стук... Хтось ходив... Тут хтось є.

Він усе не вірив:

— Хтось є? Ти так думаєш? Та ні! Ти, певне, помиляєшся. Хто б то, зрештою, міг бути?

Вона просиччала:

— Хто!.. Хто!.. Та злодій, дурню!

Він помаленьку знову вмовився в постелі.

— Та ні, серденько, немає там нікого, то тобі, певне, приснилося!

Тоді вона відкинула ковдру і, скочивши з ліжка, сердито крикнула:

— То ти не тільки ні до чого не здатний, а ще й страхополох так само! Але я не допущу, щоб мене забили через твоє боягузтво!

Вона вхопила камішні щипці і стала перед замкненими дверима, готова до бою.

Зворушений таким одважним прикладом чи, може, засоромившись, він і собі підвівся з ліжка, і, не скидаючи бавовняного ковпака, взяв лопатку для вугілля і став проти своєї дружини.

Вони чекали мовчки хвилин двадцять. Більше жоден звук не порушував тиші в домі. Тоді жінка, розлютована, пішла до ліжка, промовивши:

— Я певна, проте, що там хтось був!

Щоб уникнути сварки, він за цілий день і не натякнув на той переполох.

Але наступної ночі пані Леребур збудила свого чоловіка ще рвучкіше, ніж напередодні, і, задихаючись, пробелькотіла:

— Гюставе! Гюставе! Хтось оце тільки відчинив хвіртку до саду!

Здивувавшись з такої настирливості, Леребур подумав, що жінка його, певне, сновида, і вже хотів був збудити її з того небезпечного сну, коли раптом йому здалося, ніби й справді чути тихе шарудіння попід стіною будинку.

Він підвівся, підбіг до вікна і справді побачив білу тінь, що швидко пересувалася по алеї.

Він прошепотів, умліваючи з жаху:

— Там хтось є!

Але потім він отямився, осмілів, і взяла його раптом страшенна злість на грабіжників.

— Зажди, зажди! — промовив він. — Будеш ти знати!

Він кинувся до стола, відчинив шухлядку, вхопив револьвера і майнув упиз по сходах.

Жінка, стративши голову, бігла за ним і кричала:

— Гюставе! Гюставе! Не кидай мене! Як я сама зоста-
нуся! Гюставе, Гюставе!

Та він і не чув — був уже коло хвіртки в саду!

Тоді вона чимдуж побігла нагору і забарикадувалася в спальні.

Вона чекала п'ять, десять хвилин, чверть години. Її огорнув божевільний жах. Вони його вбили, напевне, схопили, зв'язали, задушили. Вона воліла б почути всі шість пострілів з револьвера, знати, що він б'ється, борониться. Та мертва, страшна тиша приголомшувала її.

Вона подзвонила Селесті. Селеста не приходила і не озивалася. Вона знову подзвонила, знемагаючи, ледве жива. Весь дім німував.

Вона притисла до шибки гаряче, як вогонь, чоло, силкуючись побачити що-небудь у темряві надворі, але розрізняла тільки темні тіні від густих дерев поруч сірих обрисів доріжок.

Вибило пів на дванадцяту. Чоловіка не було вже три чверті години. Ні, не побачить, певне, вона його вже ніколи! І вона впала на коліна, ридаючи.

Хтось двічі стукнув злегка в двері; вона рвучко схопилася на ноги. Пан Леребур гукав:

— Відчиняй, Пальміро, це я!

Вона метнулася до дверей, відчинила їх та, ставши перед ним, руки в боки, з очима ще повними сліз, промовила:

— Де ти ходив, тварюко погана! А! Покинув мене саму вмирати від страху! Ой! Тобі про мене байдуже, неначе мене й на світі немає!

Він причинив двері і почав сміятися, мов божевільний, хапався за живіт, сльози наверталися йому на очі, а рот розкривався до вух.

Пані Леребур замовкла, вражена.

— То... то... — казав Леребур, затинаючись, — то Селеста ходила на побачення в оранжереї! Коли б ти... знала... що я... що я... що я там бачив!..

Вона зблідла, задихаючись від обурення.

— Га?.. Що ти кажеш?.. Селеста?.. в мене?.. в моєму... у моєму... домі... в моїй... оранжереї?! І ти не вбив того негідника! Ти мав револьвера й ти його не вбив... У мене в домі... у мене!..

Вона сіла і не могла більше й слова промовити.

Він пішов висококом, лясаючи пальцями, мов кастаньетами, прицмокував язиком та все сміявся.

— Коли б ти знала!.. Коли б ти знала!..

Раптом він обняв її.

Вона відштовхнула його і сказала уриваним від гніву голосом:

— Я не хочу, щоб та дівка хоч день ще пробула в мене, чуєш? Хоч би день... хоч би годину! Як тільки вернеться, зараз виженемо її геть...

Пан Леребур схопив жінку за стан і почав цілувати в ший, палко, як колись. Вона знову притихла, зацімила з подиву. А він, не випускаючи її з обіймів, підводив її помаленьку до ліжка...

Була вже десята година, коли Селеста, дивуючись, що не видно ще хазяїв, які вставали звичайно зарання, постукала тихенько в двері.

Вони ще лежали в ліжку поруч, весело розмовляючи. Селеста стала, здивована.

— Пані, я принесла каву.

Пані Леребур промовила вельми ласкаво:

— Подай сюди, дочко. Ми трохи стомилися, спали дуже погано.

Тільки-но служниця вийшла, пан Леребур почав знову сміятися, лоскотав жінку та все приказував:

— Коли б ти знала! Ох, коли б ти знала!

Але вона сказала, взявши його за руку:

— Годі, заспокойся, серденько. Як будеш так сміятись, тобі може завадити.

І поцілувала його лагідно в очі.

Тепер пані Леребур вже не сердиться. Іноді місячної ночі обоє, чоловік та жінка, йдуть, крадучись, мов злодії, повід кущами, повз грядки, аж до маленької орапжереї в кінці саду. Вони стоять там поруч, затаївши дух, припавши до скла, і розглядають щось дивовижне, цікаве надзвичайно.

Селесті тепер більше платять.

А пан Леребур схуд.

ПОЄДИНОК

Війні кінець; німці захопили Францію; країна здригалася під коліном переможця, немов подоланий борець, повалений на землю.

З Парижа — розгубленого, зголоднілого, збезумілого — вирушали перші поїзди, прямуючи до нових кордонів, тихо минаючи лани та села. Перші подорожні дивилися з вікон на спустошену місцевість і на спалені селища. На дверях будинків, які ще де-не-де бовваніли на згарищі, стовбичили прусські солдати у чорних касках із мідяними шпичками та палили свої люльки, сидячи верхи на стільцях. Інші працювали чи розмовляли з господарями, наче й вони належали до тамтешніх родин. Коли поїзди минали міста, було видно, як німецькі полки марширували на майданах, і, незважаючи на стукіт коліс, до пасажирів раз у раз долинали хрипкі голоси, що вигукували слова команди.

Пан Дюбуї, що перебував у національній гвардії, поки тривала облога Парижа, їхав тепер до Швейцарії по свою жінку й дочку, куди він вирядив їх, щоб уберегти від усяких несподіванок, ще перед навалою ворога.

Голодування та злигодні не зменшили гладкого черева цього статечного крамаря — заможного й сумирного. Він витримував страхітливі події з розпачливою покорою та часом із гірким наріканням на озвіріння людей. Тепер, — після закінчення війни, — наближаючись до кордону, він уперше побачив пруссаків, хоч і сумлінно виконував свою повинність на барикадах під час облоги і самовіддано вистоявав на чатах холодними ножами.

Він дивився перелякано, з прихованою люттю, на тих озброєних бороданів, що розташувалися, немов у себе вдома, на французькій землі, і відчував, як у душі його зросло безсиле патріотичне завзяття, і в той же самий час — якийсь новий могутній інстинкт обережності, що відтоді вже нас не кидав.

У його купе двоє англійців, що приїхали до Франції з цікавості, спокійно роздивлялися на все навколо. Обидва вони були також у тілі і розмовляли проміж себе своєю рідною мовою, гортаючи коли-не-коли путівника, якого перечитували вголос, звіряючись із ним, щоб не пропустити жодного зазначеного в ньому місця, вартого уваги.

Раптом, коли поїзд зупинився на станції невеличкого містечка, до вагона зайшов прусський офіцер, грюкаючи своєю шаблюкою по приступках. Він був високий на зріст, затягнутий в мупдир та зарослий бородою аж по самісінькі очі. Його руда порість так і напшла, а його довжелезні вуса, трохи світлішого кольору, розбігалися обабіч, поділяючи обличчя навпіл.

Англійці, всміхаючись, одразу ж накинули на ново-прибульця цікавим оком, а пан Дюбюї тим часом удавав, що читає газету. Він зіщулювся в своєму куточку й пришик, наче злодій перед жандармом.

Поїзд рушив. Англійці розмовляли собі далі, та все шукали ті місця, де відбувалися битви; нараз, коли один з них простяг був руку, показуючи на якесь село на обрії, прусський офіцер промовив по-французькому, випростуючи довгі ноги та відкидаючись на спишку сидіння:

— Я вбивав дванадцять французів у цей село. Я узяв понат сто полонені.

Англійці, вельми зацікавлені, відразу ж запитали:

— О! Як називав цей село?

Пруссак відповів:

— Фарсбург.— І повів далі: — Я тяг оті лайдаки-французи за вуха.

І він скося зиркав очима на пана Дюбюї, чваньковито посміхаючись собі в бороду.

А поїзд котив далі, минаючи одне за одним окуповані села. Скрізь манячили німецькі солдати,— на узбіччях, на ланах, вони тупцювалися коло шлагбаумів чи теревенили перед півничками... Вони вкривали землю, мов та сарана.

Офіцер простяг руку:

— Шоб я мав командування, я узяв би Париш, я попалив би все та повбивав усі шисто. Ніякої Франції — край!

Англійці з чемності відповіли тільки:

— Oh, yes! ¹

¹ О, так! (Англ.)

Німець не замовкав:

— За дваццят роки весь Европ, увесь шисто, палешатиме нам. Пруссія — найдушча за всі.

Нашпорошені англійці більше не відповідали. Їхні обличчя, оторочені довгими баками, застигли і стали наче воскові. Тоді пруський офіцер зайшовся сміхом. І, розсівшись ще вигідніше, заходився сипати насмішками, мов горохом... Він насміхався з розбитої Франції, ганьбив всерогів, повалених на землю; насміхався з Австрії, подоланої недавно; насміхався з запеклого та марного опору окремих провінцій; насміхався з новобранців, з артилерії, що вийшла з ладу. Він заявив, що Бісмарк збирається поставити залізне місто із захоплених гармат. І раптом уперся своїми чобітьми простісінько в стегно панові Дюбюї, котрий відвернув убік очі й почервонів по самісінькі вуха.

Англійці, здавалося, збайдужіли до всього, немов раптом окопалися на своєму острові, щоб відмежуватися від галасу й світової метушні.

Офіцер витяг люльку і мовив, пильно дивлячись на француза:

— Ві не мав тютюну?

Пан Дюбюї відповів:

— Ні, добродію!

Німець повів далі:

— Я ві прошу піти й купити мені тютюн, коли поїзд зробив зупинка.

І знову зареготав.

— Я ві дав тоді на шай.

Локомотив засвистів, притишуючи рух. Поїзд минав обгорілі станційні будівлі; ще мить — і він зупинився.

Німець розчинив двері і, сіпаючи пана Дюбюї за руку, сказав:

— Ідіть виконуйте мій доручень, — мершій, мершій!

На станції розташувався пруський загін. Німецькі солдати лупали очима на поїзд, з'юрмившись за дерев'яною загородкою. Локомотив уже свистів, рушаючи далі. Браз, зовсім несподівано, пан Дюбюї вистрибнув на перон і, не зважаючи на заперечливі жести начальника станції, кинувся до сусіднього купе.

Він був сам. Він розстібнув свій жилет, — так йому колотилося серце, — і, відсапуючись, витер чоло.

Поїзд знову зупинився на якійсь станції. Коли це раптом на дверях з'явився офіцер і ввійшов до купе, а за ним

трохи згодом зайшли й обидва англійці, — їх привела сюди цікавість.

Німець сів навпроти француза і сказав, все ще сміючись:

— Ві не схотіть виконати мій доручень?

Пан Дюбюї відповів:

— Ні, добродію!

Поїзд знову рушив.

Офіцер мовив:

— Я повідрізай ві всі вуса, щоб напхати мій люлька. І він простяг руку до обличчя свого сусіда.

Англійці, незворушні, як і досі, не зводили пильного погляду з обох чоловіків.

Уже німець затиснув у жмені жмутик волосся й сіпнув за нього, коли рантом пан Дюбюї ударом відкинув німцеву руку і, схопивши його за комір, жбурнув на лаву. А тоді, не тямлячися з люті, — аж жили на скронях у нього поздувались, аж кров ударила в голову, — він, не перестаючи душити ворога однією рукою, другою, затисненою в кулак, почав шалено бити його по обличчю. Пруссак відбивався, намагаючись видобути свою шаблю, силкувався обхонити ворога, що наліг на нього всім своїм дебелим тілом. Але пан Дюбюї паралізував його вагою свого черева, і лупцював, лупцював без передипшки, не зводячи духу, не дивлячись, куди саме влучають його стусани. Кров лилася; німець задихався, харчав, виплюював зуби, силкувався, проте надаремне, відкинути від себе цього розлюченого гладкого чолов'ягу, що ось-ось заподіє йому смерть.

Англійці підвелися й підступилися ближче, щоб краще бачити. Вони стояли, сповнені радістю й цікавістю, готові закластися, хто з тих двох переможе.

Але несподівано пан Дюбюї, украй знеможений з надмірного напруження, підвівся і сів на своє місце, не мовивши й слова.

Пруссак не кинувся на нього, такий-бо переляканий він був, такий розгублений і спантелечений несподіванкою й болем... Відсапавшись, він промовив:

— Якщо ві не башайт давати мені сатисфакцій на пістолет, я ві вбивати.

Пан Дюбюї відказав:

— Якщо бажаєте. Я згодний.

Німець повів далі:

— Ось місто Штрасбург, я беру два офіцір секундан-ти,— я маю шас, аш поки поїзд не рушайт далі.

Пан Дюбюї, що пихкав не згірше за локомотив, запита-вав англійців:

— Хочете бути моїми секундантами?

Обидва відповіли разом:

— Oh, yes!

І поїзд зупинився.

За одну хвилину пруссак знайшов двох приятелів, що принесли пістолети; усі подалися на фортечний вал.

Англійці раз у раз витягали свої годинники, прискорюю-чи кроки, квапили приготування: вони боялися прогавити відхід поїзда.

Пан Дюбюї зроду не тримав у руці пістолета. Його по-ставили за двадцять кроків від ворога і запитали:

— Ви готові?

Відповідаючи: «Так, пане!»,— він помітив, що один з англійців розкрив парасольку, щоб захиститися від сонця.

Котрийсь із присутніх скомандував:

— Вогонь!

Пан Дюбюї стрельнув наосліп, не чекаючи, і побачив, дуже здивований, що пруссак, який стояв проти нього, раптом захитався, сплеснув руками і впав, як підтятий, лицем до землі. Він — пан Дюбюї — його забив.

Один англієць скрикнув «Oh!», тремтячи з утіхи, з вдо-воленої цікавості й захопленої нетерплячки. Другий, що весь час тримав свого годинника в руці, схопив пана Дюбюї за руку і потяг його за собою, поспішаючи розмі-реними кроками до вокзалу.

Перший англієць чітко рубав крок, майже біжачи, зці-нивши кулаки й притиснувши лікті до тіла.

— Раз-два! Раз-два!

І всі троє бігли підтюпцем, пліч-о-пліч, дарма що вони були череваті, немов три карикатури з гумористичного журналу.

Поїзд рушив. Вони вскочили у свій вагон. І тоді англій-ці, скинувши дорожні кашкети, помахали ними над голо-вою і вигукнули тричі підряд:

— Гіп, гіп, гіп, ура!

Потім вони урочисто простягли спершу один, тоді дру-гий праву руку панові Дюбюї і повернулися на свої місця, сівши поруч на лаві, там, де сиділи доти.

НОВОСІЛЛЯ

Метр Саваль, вернонський нотар, дуже любив музику. Ще молодий, але вже лисий, завжди чисто виголений, до міри товстий, у золотому пенсне замість старомодних окулярів, рухливий, люб'язний і веселий, у Верноні він вважався музикантом. Він грав на фортепіано і на скрипці, влаштовував музичні вечори, на яких виконувалися нові опери.

Був у нього навіть слабенський голосок, такий собі звичайнеський голосок; але він так вправно володів ним, що, як тільки завмирала остання нота, з усіх вуст лунало: «Браво! Чудово! Надзвичайно! Прекрасно!»

Він був передплатником в одного музичного видавця з Парижа, який надсилав йому новинки; час від часу він розсилав вищому товариству міста такі запрошення:

«Метр Саваль, нотар, просить вас завітати до нього в понеділок увечері на перше виконання у Верноні опери «Саїс».

Кілька офіцерів з гарними голосами були за хор. Дві-три місцеві дами теж співали. Нотар так упевнено виконував роль диригента, що капельмейстер 190-го піхотного полку якось сказав у кав'ярні «Європа»:

— О, пан Саваль — то майстер! Дуже шкода, що він не став музикантом.

А коли в якомусь салоні згадували його ім'я, завжди хтось виголошував:

— Це не аматор, — це артист, справжній артист!

І дві чи три особи з глибокою переконаністю повторювали:

— О так, справжній артист! — наголошуючи на слові «справжній».

Щоразу, коли на столичній сцені ставили якусь нову оперу, пан Саваль їхав туди.

Отож минулого року, за звичкою, він хотів послухати «Генріха VIII». Він сів у експрес, який приїздить до Парижа о четвертій тридцять дня, і вирішив повернутися поїздом о дванадцятій тридцять п'ять, щоб не ночувати в готелі. І дома він одягнувся у вечірній костюм — чорний фрак і білу краватку, а поверх надів пальто з піднятим коміром.

Тільки-но ступивши на Амстердамську вулицю, пан Саваль відчув велику радість. Він подумав собі:

«Звісно, паризьке повітря не зрівняєш з жодним іншим. У ньому є щось бадьоре, п'янке, животворне, воно збуджує у вас дивне бажання пустувати і вибрикувати. Як тільки я приїжджаю сюди, мені відразу починає здаватися, що я випив пляшку шампанського. Яке ж то життя можна прожити в цьому місті серед людей мистецтва! Щасливі ті обрані, великі люди, які заживають слави в такому місті! Оце-то життя так життя!»

І він почав снувати плани: непогано б завести кількох знайомих серед знаменитостей, щоб потім розповідати про них у Верноні й інколи проводити в них вечір під час мандрівок до Парижа.

Та враз йому набігла думка. Він чув розповіді про маленькі кав'ярні на зовнішніх бульварах, де сходилися відомі вже художники, літератори, навіть музиканти, і він повільно почав підніматися до Монмартру.

Він мав ще вільних дві години. Йому захотілося подивитися на все це. Він пройшов повз пивниці, де збиралася другорядна богема, розглядав обличчя відвідувачів, намагався впізнати серед них митців. Зрештою, спокушений вивіскою, він зайшов до «Мертвого щура».

П'ять чи шість жінок, спершись на мармурові столики, тихо розмовляли про свої любовні справи, про сварку Люсі з Гортензією, про підлоту Октава. Це були жінки вже немолоді: одні надто повні, інші надто худі, втомлені, змарнілі. Вони уявлялися зовсім голомозими, і, як чоловіки, тягнули пиво.

Пан Саваль сів віддалік і став чекати, бо надходила година передобідньої чарки аперитиву.

Незабаром зайшов якийсь високий молодик і сів біля нього. Господиня назвала його пан Романтен. Нотар затремтів. Чи це той Романтен, який дістав першу медаль в останньому Салоні?

Молодик жестом підкликав гарсона:

— Подай мені обід, а потім відпесеш у мою нову майстерню на бульвар Кліше, будинок п'ятнадцять, тридцять пляшок пива і шинку, яку я замовив уранці. Сьогодні ми справляємо новосілля.

Пан Саваль одразу звелів подати собі обід. Потім скинув пальто, виставляючи свій фрак і білу краватку.

Сусід, здавалося, не помічав його. Він узяв газету і почав читати. Пан Саваль поглядав на нього скоса, палаючи від бажання завести з ним розмову.

Двоє молодиків у червоних вельветових куртках, з гострими борідками á la Генріх III, ввійшли і посідали навпроти Романтена.

Перший із них сказав:

— Отже, сьогодні ввечері?

Романтен потиснув йому руку.

— Ще б пак, голубе, і всі обіцяли прийти: Бонна, Гійєме, Жервекс, Бєро, Ебер, Дюєз, Клерен, Жан-Поль Лоранс! Ми добряче гульнемо. А побачиш, які будуть жінки! Усі без винятку артистки, звісно, ті, хто не виступає сьогодні в театрі.

Підійшов господар кав'ярні:

— А ви часто справляєте таке повосілля?

Художник відповів:

— Ще б пак, що три місяці — як тільки настає термін квартирної плати.

Пан Саваль не стримався і несміливо запитав:

— Даруйте мені, добродію, що турбую вас, але я чув ваше ім'я і дуже хотів би знати, чи ви не той пан Романтен, чіїми творами я так милувався в останньому Салоні.

Художник відповів:

— Він самий, власною особою, пане.

Тут нотар сказав комплімент, давши зрозуміти, що і йому не чуже мистецтво.

Підлещений художник відповів люб'язністю. Зав'язалася розмова.

Романтен знову заговорив про новосілля, описуючи розкоші майбутньої вечірки.

Пан Саваль розпитав його про всіх запрошених, додавши:

— Яка ж бо радість для сторонньої людини зустріти отак відразу стількох знаменитих людей у такого художника, як ви.

Романтен, остаточно скорений, відповів:

— Якщо вам це буде приємно, приходьте!

Пан Саваль дуже радо погодився, думаючи: «Послухати «Генріха VIII» я ще встигну».

Вони пообідали. Нотар поспішив заплатити за двох, бажаючи відповісти люб'язністю на люб'язність сусіда. Оплатив він і рахунок молодиків у червоному вельветі; потім пішов разом із художником.

Вони зупинилися перед невисоким, але дуже довгим будинком, весь перший поверх якого скидався на довжелезну оранжерею; шість майстерень тягнулося одна за одною вздовж фасаду, що виходив на бульвар.

Романтен увійшов перший, піднявся сходами, відчинив якісь двері, запалив сірника, потім — свічку.

Вони опинилися у величезній кімнаті, де вся обстава складалася з трьох стільців, двох мольбертів і декількох ескізів, що лежали на підлозі вздовж стіни. Здивований пан Саваль завмер у дверях.

Художник промовив:

— Ось приміщення ми маємо, але ще нічого не готово.

Потім, оглядаючи високу голу кімнату, стеля якої губилася в темряві, він додав:

— У цій майстерні можна непогано влаштуватися.

Він обійшов кімнату, дуже уважно розглядаючи її, потім знову мовив:

— В мене є коханка, яка могла б нам допомогти. Жінки незрівнянні драпувальниці. Але я спровадив її на село, щоб відкараскатися від неї на сьогоднішній вечір. Не те, щоб вона мені докучала, але надто вона вже невихована, ніяково перед гостями.

Він подумав хвилину і додав:

— Вона дівчина добра, але дуже вже норовиста. Якби вона знала, що в мене гості, вона б мені очі видряпала.

Пан Саваль не ворухнувся: він нічого не розумів.

Художник підійшов до нього:

— Якщо я вже запросив вас, то прошу мені де в чому допомогти.

Нотар відповів:

— Розпоряджайтеся мною, як бажаєте. Я до ваших послуг.

Романтен скинув куртку.

— Так ось, громадянине, за роботу. Спочатку підметемо.

Він зайшов за мольберт, на якому висіло полотно з намальованим котом, і взяв там дуже розтріпану мітлу.
— Ось! Підмітайте, а я займуся освітленням.

Пан Саваль узяв мітлу, оглянув її і став незграбно замітати підлогу, здіймаючи стовп пилюки.

Обурений Романтен зупинив його:

— До лиха! Ви ж не вмієте замітати! Ось погляньте.

І він погнав поперед себе цілу купу сірого сміття, ніби ціле життя тільки те й робив; потім знову передав мітлу нотареві, і той заходився підмітати, як йому показано.

За п'ять хвилин у майстерні стояла така хмара пилюки, що Романтен запитав:

— Де ви? Вас і не видно.

Пан Саваль, кашляючи, підійшов до нього.

Художник запитав:

— Як, по-вашому, зробити люстру?

Той перепитав ошелешений:

— Яку люстру?

— Та люстру, щоб освітити кімнату, люстру з свічками.

Нотар не розумів. Він пробурмотів:

— Не знаю...

Нараз художник почав стрибати по кімнаті й ляскати пальцями, немов кастаньетами.

— А я, шановний добродію, придумав! — І далі спокійніше додав: — Ви маєте при собі п'ять ф'ранків?

Пан Саваль відповів:

— Звичайно.

Художник знову промовив:

— Ну, то скорште купити на п'ять ф'ранків свічок, а я тим часом побіжу до бондаря.

І він виштовхав нотаря в самому ф'раку падвір. За п'ять хвилин вони повернулися — один із свічками, другий з обручем від бочки. Потім Романтен відчинив стінну шафу і витяг звідти десятків зо два порожніх пляшок, які він почепив довкола обруча як вінок. Тоді збігав до консьержки по драбину, пояснивши, що запобіг ласки у старої жінки, бо намалював портрет її кота, той самий, що стоїть на мольберті.

Повернувшись із драбиною, він запитав у пана Савалю:

— Ви добре вмієте лазити?

Той, не розуміючи нічого, відповів:

— Та певно ж.

— Ну, то лізьте на драбину і почепіть оцю люстру на гак. Потім в кожну пляшку вставте свічки і запаліть їх. Кажу вам — щодо освітлення я великий мастак. Та скиньте, хай вам чорт, цей ф́рак! Ви виглядаєте як слуга.

Раптом розчинилися двері, і на порозі з'явилася й зазмерла жіпка, люто блискаючи очима. Романтен дивився на неї з острахом.

Вона хвилинку почекала, склавши руки на грудях; потім закричала різким, тремтячим, надривним голосом:

— Ах ти, падлюка! Ось як ти мене обдурюєш!

Романтен не відповів. А вона провадила далі:

— О, негіднику! А як же прикидався, коли спроваджував мене на село. Побачиш, якого я дам тобі чосу. Авжеж, тепер я сама твоїх друзів зустріну... — Вона розпалювалася дедалі більше: — Я їм цими самими пляшками і свічками пики розквашу!..

Романтен тихо промовив:

— Матільдо...

Та вона не слухала, вона кричала:

— Стривай, соколику, стривай!

Романтен підійшов до неї, намагаючись узяти її за руку:

— Матільдо...

Але вона не замовкала; вона без уніну викладала свій запас лайливих слів і докорів. Воли лилися з її рота, як потік нечистот. Слова ніби розштовхували одне одне, намагаючись швидше вискочити. Вона затинаялася, захлиналася, голос її зривався, але вона знову опановувала його, щоб кинути лайку чи прокльон.

Він схопив її за руки, вона не помітила того і, здавалося, навіть не бачила його самого, так захопили її слова, якими вона виливала свою лють. І раптом вона розплакалась. Сльози покотилися, але й вони не зупинили потоку її нарікань. Тільки скарги набрали тепер верескливих, пронизливих інтонацій, і в них почулися плаксиві нотки, що уривалися схлипуваннями. Два-три рази вона починала знову, але ридання душили її, і врешті вона стихла, заливаючись слізьми.

Тоді він міцно обняв її, цілуючи в волосся, і теж розчулився.

— Матільдо, моя маленька Матільдо, послухай! Будь розумницею. Ти знаєш, якщо я влаштовую вечір, то тільки тому, щоб віддячити тим панам за медаль у Салоні.

Жінок я не можу запросити. Ти повинна б сама зрозуміти це. Між художниками все не так, як у інших людей.

Вона крізь сльози промимрила:

— Чому ти цього не сказав мені?

Він відповів:

— Щоб тебе не дратувати, не завдавати болю. Слухай, я відведу тебе додому. Ти будеш розумницею, слухняною, ти тихенько чекатимеш на мене в ліжечку, я повернуся, тільки-но все закінчиться.

Вона прошепотіла:

— Добре, але ти більше так не робитимеш?

— Ні, слово честі.

Він повернувся до пана Савалья, який тільки що почепив нарешті люстру:

— Дорогий друже, я повернуся за п'ять хвилинок. Якщо хтось прийде без мене, прийміть його, будьте господарем, гаразд?

І він потягнув Матільду, яка витирала очі і безперестанку сякалася.

Залишившись сам, пан Саваль зробив у кімнаті лад. Потім засвітив свічки і став чекати.

Він чекав чверть години, півгодини, годину. Романтен не повертався. Раптом на сходах почувся жахливий шум: хор душ із двадцять горлав пісню; лунав карбований крок, подібний до кроку пруського полку. Тупіт струшував увесь будинок. Двері розчинилися, з'явилася ціла ватага. Чоловіки й жінки йшли парамп, взявшись попід руки і тупаючи в такт ногами. Їхня процесія пагадувала змію. Вони кричали:

Заходьте, прошу до господи.
Солдатики, служниці...

Розгублений пан Саваль врочисто стояв у фраку під люстрою. Гості помітили його, всі загукали: «Слуга! Слуга!» — і почали кружляти довкола нього, ніби взявши його в кільце завивання. Потім усі побралися за руки й пустилися в шалений танок.

Він пробував пояснити:

— Добродії... добродії... добродійки...

Але його не слухали. Все кружляло, скакало, репетувало.

Врешті танок припинився.

Пан Саваль промовив:

— Панове!..

Якийсь білявий велетень, зарослий бородою до самого носа, перебив його:

— Як вас звати, чоловіче?

Наляканий нотар вимовив:

— Метр Саваль.

Інший голос крикнув:

— Тобто — Батіст.

Одна жінка уврала його:

— Дайте спокій хлопцеві; він зрештою образиться. Йому заплатили, щоб він обслуговував нас, а не терпів глузування.

Тут пан Саваль помітив, що кожен гість приніс із собою їжу. Один тримав у руках пляшку, інший — пиріг. Той — хліб, той — шинку. Високий блондин сунув йому в руки довжелезну ковбасу й наказав:

— На та влаштуй нам буфет он у тому кутку. Пляшки складай зліва, закуски — справа.

Саваль, збитий з пантелику, гукнув:

— Але ж, панове, я нотар!

На хвилю запанувала тиша, потім — божевільний вибух сміху. Якийсь недовірливий панок запитав:

— Як ви сюди потрапили?

Він пояснив, розповів про свій намір поїхати в Оперу, про від'їзд з Вернона, прибуття до Парижа, про те, як провів увесь вечір. Вони посідали довкола нього, щоб послухати; його під'юджували, називали Шехерезадою.

Романтен усе ще не повертався. Приходили інші гості. Їх знайомили з паном Савалем, щоб той для них повторив свою розповідь. Він відмагався, але його змушували розповідати. Його навіть прив'язали до одного з трьох стільців поміж двома жінками, які безперестанку підливали йому вина. Він пив, реготав, балакав, навіть починав співати. Зрештою він спробував був танцювати зі стільцем, але впав.

Від тієї хвили він нічого більше не пам'ятав. Проте йому здалося, що його роздягають, укладають і що його пудить.

Вже добре розвиднілося, коли він прокинувся на незнайомому ліжку, в алькові.

Літня жінка з мітлою в руках гнівно дивилася на нього. Врешті вона промовила:

— От паскудник, ну й паскудник! Хіба ж можна так напиватися!

Він сів на ліжку, його нудило. Він запитав:

— Де я?

— Де ви, паскуднику? Ви п'яні. Забирайтеся геть звідси, та швидше.

Він хотів підвестися, але був зовсім голий. Його одязник. Він сказав:

— Пані, я...

Потім він згадав усе... Що тепер робити? Він запитав:

— Пан Романтен не повертався?

Консьержка загорлала:

— Та забирайтеся геть, принаймні, щоб він не застав вас тут!

Збентежений пан Саваль заперечив:

— Але ж мені нема в що одягнутися... У мене все вкрали...

Йому довелося чекати, пояснювати, що скоїлося, попередити знайомих, позичити грошей на купівлю одяжі. Поїхав він лише надвечір.

І коли тепер у нього у Вернопі, в його гарній вітальні говорять про музику, він поважно заявляє, що живопис — мистецтво далеко не таке високе.

МЕСНИК

Антуан Лейє побрався з пані Матільдою Сурі, вдовою, а кохав її ще перед тим мало не десять років.

З паном Сурі, своїм гімназійним товаришем, Лейє приятелював здавна. Він дуже його любив, хоч і вважав за трохи недоумкуватого. Він говорив частенько: «Бідолаха Сурі пороху не винайде».

Коли Сурі одружився з панпою Матільдою Дюваль, Лейє здивувався, і йому стало навіть трохи прикро, бо й сам накинув на неї оком. Панна Матільда, дочка їхньої сусідки, колишньої власниці галантерейної крамнички, яка покинула торгівлю, заощадивши невеличкий капітал, гарна, дотепна, розумна, вийшла заміж за Сурі задля його достатків.

Тоді у Лейє виникли інші падії. Він почав залицятися до приятелевої дружини. Непоганий на вроду, не дурний, багатий, він був певец, що йому пощастить, однак опікся. Тоді він закохався остаточно, але як близький чоловіків приятель остерігався, соромився, почував себе ніяково. Пані Сурі подумала, що він уже на неї не зазіхає, а тому щиро з ним заприятелювала. Так воно тяглося дев'ять років.

Аж якось посланець приніс коротеньку розпачливу звістку від бідної приятелевої дружини — Сурі нагло помер від аневризму.

Це приголомшило Лейє страшенно, бо були вони обидва перевесники; але майже одночасно всю його душу й тіло опанувало почуття глибокої радості, безмірної втіхи, полегкості — пані Сурі була вільна!

Він пожурився, однак, про людське око, для годиться переcheкав належний час, як то личило, а через рік одружився з удовою.

Усі вважали той його вчинок за природний, шляхетний навіть. Так мусив зробити добрий приятель, чесна людина.

Нарешті він зазнав щастя, справжнього щастя.

Вони жили, як найщиріші друзі, зразу порозумівшись, шапуючи одне одного. Не мали п'яких таємниць поміж собою, він їй, а вона йому розповідали про найпотемніші свої думки. Лейє любив тепер свою дружину спокійно, у всьому на неї здавався. Він любив її, як чулу та віддану супутницю, як товаришку і друга. Але на серці в нього залишилася якась чудна, незрозуміла ненависть до покійного Сурі, що перший мав її, для якого вперше зацвіла її молодість, серце, який позбавив її до певної міри поетичності. Згадка про мертвого чоловіка затьмарювала щастя чоловікові живому. І ці зазізнілі ревності до мертвого точили тепер його серце вдень і вночі.

Він зводив завжди мову на Сурі, розпитував без кінця про інтимні, таємні подробиці, бажав усе дізнатися про нього, про його звички. Переслідував Сурі своїми кпинами і в могилі, згадуючи поблажливо про його дивацтва, підкреслюючи його хиби й смішні риси.

Щохвилини він гукав до жінки через усю домівку:

— Матільдо!

— Чого тобі, мій друже?

— Йди-но сюди, на одне слово!

Вона підходила, посміхаючись, знаючи наперед, що буде мова про Сурі, і потурала цій нешкідливій манії свого нового чоловіка.

— Скажи мені, чи пам'ятаєш, як Сурі хотів мені довести, ніби маленькі чоловіки завжди більше припадають до вподоби жінкам, ніж високі?

І він вдавався в міркування, образливий для небіжчика, малога на зріст, і похвальні для себе — бо був на зріст високий.

А пані Лейє давала йому зрозуміти, що він має цілковиту, цілковиту рацію. І сміялася від усього серця, глузуючи з колишнього свого чоловіка на превелику радість теперішньому, що завжди докидав укінці:

— Що не кажи, а таки дивак був з того Сурі!

Вони були щасливі, зовсім щасливі. І Лейє безперестанку доводив жінці своє неугасиме кохання всіма звичайними засобами.

Аж ось однієї ночі, коли вони не могли ніяк заснути, бо в них обох прокинулася друга молодість, Лейє, міцно стискаючи в обіймах свою дружину та цілуючи щосили, промовив раптом:

— Скажи мені, серденько...

— А що?

— Чи Сурі... трудне, трудне це питання... Чи Сурі дуже... чи дуже він був палкий?

Вона у відповідь міцно його поцілувала й прошепотіла:

— Не такий, як ти, котику.

Ці слова потіснили його чоловіче самолюбство.

— Він був, мабуть, незугарний... так? — запитав.

Вона нічого не сказала. Засміялась тільки тихенько, пустотливо, ховаючи обличчя на грудях у чоловіка.

Він запитав:

— Певне, був дуже незугарний і... як би то сказати... незграбний?

Вона ворухнула злегка головою, що мало означати:

«Так... незграбний».

— Добре тобі надокучав за ніч, га?

Вона на цей раз відповіла щиро, з запалом:

— Ой! Певне!

Він поцілував її ще раз за таку відповідь і прошепотів:

— Ото ще недотепа! Тобі за ним нещасливо жилося?

— Так. Невеселе було життя... щодня те саме...

Лейє відчув надзвичайну втіху, порівнюючи в думці колишнє та теперішнє становище, на свою користь, звичайно.

Він трохи помовчав, йому набігли веселі думки.

— А скажи мені... — промовив.

— Що?

— Казатимеш мені по щирості, зовсім щиро?

— А певне, мій друже.

— Ну, то от, по правді, чи не спокушала тебе ніколи думка... щоб... щоб обдурити його, того йолопа Сурі?

Пані Лейє соромливо ойкнула стиха й ще щільніше притулилася чоловікові до грудей. Але той помітив, що вона сміється.

— Ні, справді, — наполягав він, — признайся по правді. Йому б до голови якраз пасували роги, отій нікчемі. Так би воно було кумедно, так кумедно! Бідолаха Сурі! Ну ж бо, ну, серденько, ти й справді можеш мені про це сказати, мені, мені особливо!

Він підкреслював «мені», маючи на думці, що коли б закортіло їй обманути Сурі, то лише з ним, з Лейє, ні з ким іншим вона б цього не зробила. І він аж тремтів від

задоволення, чекаючи на те признання, впевнений у тому, що коли б вона не була така цнотлива, він ще тоді б її мав.

Але вона не відповідала нічого, все тільки сміялась, пригадавши ніби щось дуже кумедне.

Лейє й собі почав сміятися з тієї думки, що міг він наставити роги Сурі. Ото чудасія, гарна була б штука справді!

Він мурмотів, заходячись від сміху:

— Бідолашний Сурі, бідолашний Сурі! Голова його для цього якраз пасувала! Ой так же, так!

Пані Лейє корчилася під ковдрою від сміху, реготала до сліз, майже до крику.

А Лейє все своєї:

— Та ну-бо, признайся, признайся! По щирості. Ти ж добре розумієш, що мені з цього не може бути прикrostі.

Тоді вона пробелькотала приглушено:

— Авжеж, авжеж.

Чоловік наполягав:

— Що авжеж? Та кажи-бо все!

Стримуючи сміх, вона схилилася аж до вуха Лейє, що чекав на приемпе для цього признання, і шепнула:

— Авжеж, я обдурювала його.

Він здригнувся, немов снігом його обсипало, холод пройшов аж до кісток. Мурмотів розгублено:

— Ти... ти... ти його... обдурювала... по-справжньому?

Вона, все ще думаючи, що це його безмірно втішає, відказала:

— Так... по-справжньому... до краю...

Він мусив сісти на ліжку, так його вхопило за серце; віддих йому урвався, він був такий уражений, ніби оце тільки дізнався, що сам рогатий. Помовчав, потім сказав просто:

— Ага!

Вона теж перестала сміятися, запізно зрозумівши свою помилку.

Лейє запитав нарешті:

— А з ким?

Вона мовчала, підшукуючи відповідь.

Він повторив:

— З ким?

— З одним молодим хлопцем,— здобулася вона на слово.

Він рвучко повернувся до неї й сухо мовив:

— Та певне, що не з куховаркою! Я тебе питаю, з яким хлопцем, чуєш?

Вона не відповідала. Він ухопив ковдру, якою жінка закрилася з головою, кинув її на середину ліжка, і знову сказав:

— Я хочу знати, з яким саме хлопцем, чуєш?

Тоді вона промовила через силу:

— То я на сміх сказала.

Але він трусився зі злості:

— Що? Як? На сміх сказала? То ти з мене глузуєш? Я цього не стерплю, розумієш? Я тебе питаю, як зветься той хлопець?

Вона лежала горілиць, непорушно, мовчки.

Він узяв її за руку і міцно стис:

— Чи чуєш ти нарешті? Я вимагаю, щоб ти відповіла, коли я кажу.

Тоді жінка промовила злякано:

— Ти, видно, збожеволів! Дай мені спокій!

Він тремтів від люті, не знав уже, що казати, шалів, торсав її з усієї сили та все повторював:

— Чи ти чуєш? Чи ти чуєш?

Вона, щоб звільнитись, зробила раптовий рух і кінчиками пальців ненароком влучила чоловіка в ніс. Він спалахнув гнівом, гадаючи, що жінка його вдарила, і кинувся на неї.

Навалившись на неї і б'ючи по щоках з усієї сили, він кричав:

— На, па, па, ось тобі, розпуснице! Повія! Повія!

Нарешті, задихавшись, знесилившись, він підвівся й попрямував до комода, щоб випити підсолодженної помаранчевої води, бо почував себе розбитим, аж падав.

А вона плакала, уткнувшись у подушку, голосно хлипала, зрозумівши, що скінчилося її щастя з власної її вини.

Тоді, ридаючи, пролепетала:

— Чуєш, Аптуане, йди-но сюди! Я тобі збрехала, ти розумієш, слухай!

І, приготувавшись тепер до оборони, озброївшись доказами та хитрощами, вона трохи підвела розкуйовджену голову в збитому набік чепці.

Лейє повернувся й підійшов до неї; йому було соромно, що він побив її, але в глибині свого подружнього серця він відчував негамовну ненависть до цієї жінки, що зрадила іншого, Сурі.

ЧЕКАННЯ

Кілька чоловіків розмовляли по обіді в курильній кімнаті. Розмова зайшла про несподівані та чудні заповіді. Пан Ле Брюман, що його називали то славним метром, то славним адвокатом, сперся на камін і повів:

— Я саме тепер розшукую спадкоємця, що зник за дуже страшних обставин. Це — одна з простих і жорстоких драм звичайного буденного життя; випадок, котрий щодня може статись, а проте найжахливіший серед усіх відомих.

Було це так.

Місяців зо два тому покликали мене до смертельно хворої жінки. Вона мені сказала:

— Добродію, я хотіла б доручити вам тяжку, делікатну і довгу справу. Познайомтеся, будь ласка, з моїм заповітом, — він он там на столі. Ви маєте одержати п'ять тисяч ф'ранків як гонорар, коли не досягнете мети, і сто тисяч, коли досягнете. Треба після моєї смерті знайти мого сина.

Вона попросила допомогти їй сісти на ліжку, щоб легше було говорити, бо голос її, уривчастий та хрипкий, уже якимось свистом виривався з горла.

Я був у вельми багатому домі. Пишна, витончено-проста кімната була оббита важкими та м'якими тканинами, що пестили око приємним своїм кольором і так приглушували звуки, що слова ніби увіходили в них, танучи й замираючи.

Хвора провадила далі:

— Ви — перший, кому я розповідаю свою страшну історію. Я зберу всі сили, щоб довести її до кінця. Ви відомі мені як людина з добрим серцем і zarazом світська. Отже, я нічого не промину, щоб у вас виникло щире бажання допомогти мені, як тільки можна. Слухайте.

Ще дівчиною любила я юнака, котрому батьки мої відмовили, бо він був не досить багатий. Потім я вийшла за

чоловіка дуже грошовитого. Вийшла через свою недосвідченість, через нерозважність, піддавшись намовам батьків, як то звичайно буває з молодими дівчатами.

Від того шлюбу був у мене хлопчик. Чоловік мій помер через кілька років після одруження.

Той, кого я кохала, був тоді вже жонатий. Коли я овдовіла, його обліг тяжкий жаль, що нема тепер йому волі. Він прийшов до мене і так плакав та ридав переді мною, аж серце розривалося. Він став моїм другом. Може, я не повинна була його у себе приймати. Але ж я була самотня, життя мені стелилося таке сумне та безнадійне! І кохання моє до нього ще не згасло. Як іноді страждають люди!

Батьків моїх тоді вже не було на світі, і це була єдина близька, дорога мені людина. Він заходив часто і цілими вечорами залишався в мене. Я не повинна була того дозволити жонатому чоловікові, але не мала снаги заборонити йому відвідувати мене так невідступно.

Що ж іще сказати? З друга він незабаром став коханцем. Як це трапилось? Хіба ж я знаю! Чи, по-вашому, може воно вийти інакше, коли дві людські істоти охопила потужна, неподоланна обопільна пристрасть? Чи ви гадаєте, добродію, що можна завжди боротися, опиратись проти того, хто з риданнями, сльозами, шалено й палко, одбираючи вам розум ніжною мовою, упавши навколішки, благає вашої любові, проти того, кого ви самі прагнете ущасливити всіма, які на світі є, пестоцями, чиї щонайменші бажання ви жадаєте вдовольнити і кого піддасте тяжкій муці, дбаючи про честь і боячись людського поговору? Яка для цього потрібна сила, яка здатність до самопожертви,— і який егоїзм чесності, правда ж?

Ми віддалися кохання, добродію, і я була щаслива. Дванадцять років щаслива. Я здружилася — і це найбільша, найганебніша моя провина,— здружилася з його жінкою.

Ми виховували мого сина разом, ми навчали його, щоб був чесний, розумний, шляхетний, мужній. Хлопцеві минуло сімнадцять років.

Він, мій син, любив мого... мого коханця майже так само, як любила його я: обоє ми оточували його однаковою ніжністю і дбайливістю. «Добрій друг» — от як називав мій син того чоловіка, шануючи його безмежно і раз у раз дістаючи від нього високу науку чесності, щирості

й благородства. Він, певне, вважав його за старого, відданого материного приятеля, ніби духовного батька, опікуна і наставника, хіба я знаю?

А втім, може, й ніяких питань він собі не ставив, змалку звикши бачити цю людину в нашому домі, біля мене, біля нього, у повсякденному про нас піклуванні.

Якось увечері ми мали пообідати усі втрьох (це завжди було свято для мене), і я чекала на них, цікава, котрий прибуде перший. Двері відчинились. Це був мій старий друг. Розкривши обійми, я кинулася йому назустріч, і він поцілував мене довгим, палким поцілунком.

Зненацька якийсь легкий шум, якийсь ледве помітний шелест, таємниче відчуття, що іще хтось є в кімнаті, щось підсвідоме змусило нас здригнутися. Ми обернулись — і побачили Жаґа, мого сина. Блідий, він стояв на порозі і дивився на нас.

Це була безумно страшна хвилина. Я простягла, як на молитві, руки до своєї дитини. Але він пішов, і я більше його не бачила.

Вражені, злякані, онімілі, zostались ми в кімнаті. Я впала в крісло, охоплена чудним, шаленим бажанням зникнути десь у нічній темряві, щезнути навіки. Потім ридання стиснули мені горло, і я тяжко заплакала, тремтячи в спазмах і задихаючись, з пораненою, розбитою душею, з пошарпаними до краю нервами, з почуттям непоправного лиха і з тим гірким, жахливим соромом, що пече в такі хвилини материне серце.

А він... він стояв безтямно передо мною, не наслідуючись ні підійти ближче, ні заговорити до мене, ні доторкнутись: він боявся, що хлопець от-от верпеться. Нарешті сказав:

— Я знайду його... скажу йому... поясню... я мушу його бачити... Він повинен знати...

І вийшов.

Я чекала, чекала сама не своя, огорнена страхом і ще якимсь почуттям, якому і назви не приберу, здригаючись від найменшого стуку чи шамотіння, від потріскування дров у каміні.

Я чекала годину, дві, відчуваючи, як зростає у мене в душі таємничий жах, жах перед невідомим, як стискає груди така печаль, що я десяти подібних хвилин не бажала б найбільшому в світі злочинцеві. Де був мій син? Що з ним робилося?

Опівночі листоноша приніс мені записку від мого коханого. Я їй досі пам'ятаю, що там стояло:

«Чи вернувся ваш син? Я не знайшов його. Я тут, унизу. Я не хочу о цій годині заходити до вас».

Я взяла олівця й написала на тім самім листку:

«Жан не вернувся. Ви повинні його знайти».

І цілу ніч не спала я в своєму кріслі, ждучи й виглядаючи.

Я втрачала розум. Мені хотілося стогнати, вити, бігти кудись, качатися по підлозі. Але я сиділа нерухомо і ждала. Що мало статися? Я намагалася це розгадати, збагнути, але нічого не могла уявити, хоч і як билась і мучилась моя душа!

Тепер мені страшно було подумати про їхню зустріч. Що вчинять вони? Що вчинить моє дитя? І жахливі думки та здогади розривали мені серце.

Ви розумієте це, добродію?

Покоївка моя, нічого не знаючи, нічого не розуміючи, щохвилини заходила до кімнати. Вона, напевне, мала мене за божевільну. Я відсилала її одним словом чи одним жестом. Нарешті вона побігла по лікаря, той прийшов і застав мене у тяжкому нервовому припадку.

Мене покладали в ліжку. Я дістала запалення мозку.

Очутившись по довгій хворобі, я побачила біля своєї постелі свого... коханця... лише його... Я скрикнула:

— Мій син... де мій син?..

Він не відповів нічого. Я пробурмотіла:

— Умер... умер... Він убив себе?..

— Ні-ні, присягаюсь вам. Але ми не змогли його знайти, хоч і скільки я до того доклав сил.

Тоді я скрикнула, спалахнувши, охоплена незрозумілим, нерозважним гнівом:

— Я забороняю вам приходити до мене, доки ви не знайдете його. Ідіть геть!

Він вийшов.

Відтоді я не бачила ні того, ані другого, добродію, і так прожила ще двадцять років.

Уявляєте ви собі це! Розумієте ви цю безмежну, люту муку, ці ненастанні торттури материнського серця, серця жіночого, це страшне чекання, котрому кінця-краю нема!

Та ні... воно скінчиться... бо вже смерть моя надходить. І я умру, не побачивши ні того, ні того!

Мій коханець писав до мене листи щодня протягом двадцяти років; а я нізащо не погоджувалась прийняти його в себе хоч би на хвилину, бо мені здавалося, що коли б він вернувся сюди, то в той самий час перед нами став би мій син. Мій син, мій син!

Чи вмер він? Чи живий? Де він? Може, там десь, за широкими морями, в такій далекій країні, що я й назви її не знаю! Чи думає він про мене? О, якби він знав!.. Які-то діти жорстокі. Чи зрозумів він, на які безмежні страждання мене прирік, яким лютим тортурам піддавав колись мене, ще молоду тоді, до кінця мого віку, — мене, свою матір, що любила його з усім палом, з усією потугою материнського серця! Як це жорстоко, правда?

Ви скажете йому все це, добродію. Ви перекажете йому останні мої слова:

«Сину мій милий, сину хороший, но будь такий неблаганний до кволих, безсилих істот. Життя й так досить тяжке й безжальне! Подумай, дитино, як жила, як мучилась твоя мати, твоя бідна мати, від того дня, коли ти покинув її. Прости її, дитятку, і люби її тепер, коли вона вже вмерла, бо їй довелося зазнати найлютішої в світі кари».

Вона задихалась, тремтіла, ніби справді говорила до свого сина, що стояв тут, перед нею. Потім додала:

— І ще скажете йому, добродію, що я ні разу більше не бачила того... другого...

Помовчала знову — і ще раз заговорила змученим, розбитим голосом:

— А тепер, будь ласка, лишіть мене. Я хотіла б померти сама, бо їх немає зі мною.

Пан Ле Брюман докінчив:

— І я вийшов, панове, плачучи, як божевільний, аж мій візник оглядався на мене.

Я не знайшов її сина... цього... кажіть собі що хочете, а я додам: цього сина-злочинця...

БАБУСИНІ ПОРАДИ

Стародавній замок стоїть на лісистому пагорбі; високі дерева оточують його темною зеленню, алеї безмежного парку йдуть — одні до дрімучого лісу, інші — в сусідні поля. За кілька метрів від фасаду видніє кам'яний басейн, у якому купаються мармурові грації; інші басейни уступами спускаються до підніжжя горба, і поміж тих водоспадів тече у камінному ложі струмок. І самий будинок, магірний, наче підстаркувата кокетка, і ці гроти, викладені мушлями, де спочивають амури минулого століття, — все в цьому давньому маєтку зберегло подобу далекої старовини, все нагадує про давні звичаї, колишні нрави, забуті любовні пригоди і легковажне франтівство, яким славилися наші предки.

У маленькій вітальні в стилі Людовіка XV, де на стінах зображено грайливих пастушок, що гомонять із пастушкками, вродливих дам у фіжмах і галантних закучерявлених кавалерів, майже лежить у великому кріслі старенька бабуся, звисивши обабіч висхлі, як у мумії, руки; коли вона нерухома, то здається мертвою. Її тьмянний погляд звернений у далину, до поля, і ніби стежить за видами юності, що пропливають у парку. Часом крізь відчинене вікно долинає подув вітру, приносячи запах трави і пахоці квітів. Він ворухить сиве волосся довкола її зморщеного чола і давні спогади в її серці.

Коло старенької на оксамитовому ослінчику сидить дівчина; її довге біляве волосся заплетене в косу. Вона вишиває на престольне покривало. З її задумливого погляду видно, що поки її вправні пальці працюють, вона мріє.

Але ось бабуся повернула голову.

— Берто, — сказала вона, — прочитай мені що-небудь із газет, щоб я все-таки знала, що там коїться в світі.

Дівчина взяла газету й пробігла її очима.

— Багато політики, бабуся. Пропустити?

— Авжеж, авжеж, серденько. Чи нема там любовних історій? Мабуть, тепер у Франції зовсім не захоплюються,

бо нічого не чути ні про викрадення, ні про дуелі через дам, ні про любовні витівки, як колись.

Дівчина довго шукала.

— Ось,— сказала вона.— Названо: «Любовна драма».

На зморшкуватому обличчі бабусі з'явилася усмішка.

— Прочитай-по мені це,— попросила вона.

І Берта почала читати. То була історія, де брав участь купорос. Яксь жінка, щоб помститися чоловіковій коханці, випекла їй очі. Суд виправдав її, визнавши невинною; її вітали, натовп хвалив її.

Бабуся кидалася в кріслі і приказувала:

— Який жах! Ні, який це жах! Знайди мені, люба, щось інше...

Берта переглянула газету, потім стала знову читати з тієї самої судової хроніки:

— «Моторошна драма». Перезріла чеснотлива панна несподівано вирішила кинутися в обійми молодика, потім, щоб помститися коханцеві, що мав легковажне серце і замалу ренту, випустила в нього чотири кулі. Дві з них застрягли в грудях, одна — в ключиці і ще одна — в стегні. Нещасний на все життя залишиться калікою. Дівчину виправдано під оплески присутніх, і газета люто нападлася на цього спокусника податливих незайманиць.

Тут стара бабуся вже геть обурилася:

— Та ви, мабуть, нині всі подуріли? Ви божевільні! — гукнула вона тремтячим голосом.— Господь дав вам кохання, єдину розраду в житті; людина додала до нього флірт, єдину нашу розвагу, а ви примішуєте сюди купорос і револьвер, але ж це все одно, що підлити помиїв у пляшку старої мадери.

Берта, здавалося, не розуміла обурення своєї бабусі.

— Але ж, бабусю, та жінка помстилася. Подумай тільки, вона була заміжня, а чоловік зраджував її.

Бабуся аж підскочила.

— Що то за уявлення тепер у молодих дівчат!

Берта несміливо заперечила:

— Але ж, бабусю, шлюб — то святиня!

Серце бабусі, жінки, народженої у великий галантний вік, здригнулося.

— То кохання святиня,— сказала вона.— Послухай, дитино, послухай стару, перед очима якої пройшло три покоління; я добре, дуже добре знаю і чоловіків, і жінок, між шлюбом і коханням немає нічого спільного. Одру-

жуються, щоб створити сім'ю, а сім'я потрібна для того, щоб побудувати суспільство. Суспільство не може обійтися без шлюбів. Якщо суспільство — це ланцюг, то кожна родина — ланка в цьому ланцюгові. Щоб з'єднати ці ланки; завжди підшукують однорідні метали. В шлюбі треба злучати подібне, треба враховувати стан, походження, треба турбуватися про спільне добро подружжя, що полягає в достатку й дітях. Одружуєшся, дитино, лише один раз, бо так вимагають у світі; а кохати можна двадцять разів у житті, бо такими створила нас природа. Розумієш, шлюб — це закон, а кохання — інстинкт, який вабить нас одне до одного. Люди придумали закони, що гамують наші інстинкти, і, певно, так треба було. Але інстинкти завжди беруть гору, і годі їм опиратися, бо вони від бога, а закони створені людьми.

Життя, серце моє, треба підсолоджувати коханням — і якнайбільше — подібно до того, як обцукровують таблетки для дітей; ніхто б не хотів його брати отаким, як воно є.

Схвильована Берта дивилася на неї широко розплющеними очима.

— Ой бабусю, бабусю, — прошепотіла вона. — Кохати можна лише раз.

Стара здійняла до неба свої тремтячі руки, ніби волаючи до померлого бога кохання, і, обурена, вигукнула:

— Всіх вас можна назвати черню, людьми пересічними. Революція позбавила вас здорового глузду. Всюди лише гучні слова, ви вірите в рівність і в любов довіку. Почали писати вірші, де проповідують, ніби з кохання помирають. За моїх часів поети навчали нас кохати якнайбільше. Якщо нам подобався якийсь дворянин, ми посилали до нього пажу. А коли нашим серцем оволодівав новий кумир, ми давали відставку колишньому коханцеві — якщо тільки не залишали того й того.

Стара посміхалася колючою посмішкою; а в сірих очах світилося лукавство, розумне й скептичне лукавство тих людей, які вважали себе зробленими зовсім з іншого тіста і жили свавільно, не приймаючи ніяких загальних правил.

Дівчина, зовсім бліда, промимрила:

— Отже, тоді жінки були нечесні?

Бабуся перестала сміятись. Якщо вона зберегла в душі трохи від іронії Вольтера, то мала також трохи запальної філософії Руссо:

— Нечесні? Тільки тому, що тоді кохали, не боялися

в цьому признатися і навіть пишались тим? Але, серце моє, якби одна з нас, одна з найвельможніших дам Франції, жила без кохання, весь двір узяв би її на глузи. Той, хто хотів жити інакше, мусив іти до монастиря. Невже ви уявляєте, що ваші чоловіки все життя любитимуть лише вас? Якби-то так! Я кажу тобі, що шлюб потрібний для існування суспільства, але він суперечить нашій природі, розумієш? В житті тільки й є гарне, що кохання, а вас хочуть позбавити його. А оскільки ви погано його розумієте, псуєте його, ви робите з того щось урочисте, наче причастя, чи щось таке, що купується, як сукня.

Тепер вам товчуть: треба кохати лише одного, але це однаково, що змусити мене все життя їсти лише індичку. А цей чоловік буде щомісяця міняти коханок! Він ітиме за своїм любовним інстинктом, що пориває його до всіх жінок, як метелика до всіх квітів, а я блукатиму вулицями зі склянкою купоросу і випікатиму очі бідним дівчатам, які послушалися голосу свого інстинкту! І я мститимуся не йому, а їм! Я знівечу дівчину. Я знівечу істоту, створену милосердним богом для того, щоб вона подобалася, щоб вона кохала і була коханою. А ваше пинішне суспільство, суспільство тюхтіїв, міщан, вискочнів із челяді плескатиме мені і виправдає мене! Це ганьба, що ви не розумієте кохання; і я рада буду померти, щоб піти зі світу, де нема любовних захоплень, де жінки розучилися кохати.

Тепер ви все сприймаєте серйозно: помста негідниць, які вбивають своїх коханців, викликає сльози співчуття в тисячі міщан, що залюбки порпаються в серцях злочинців. Ось у чому полягає ваша мудрість, ваша справедливість! Жінки стріляють у чоловіків, а потім нарікають, що ті перестали їм поклонятися.

Дівчина взяла в свої тремтячі руки зморщені руки старої.

— Годі, бабусю, благаю тебе.

І, ставши навколішки, зі сльозми на очах, вона молила небо послати їй велике почуття, єдине, вічне кохання, яким воно малюється мріям сучасних романтичних поетів, а бабуся, вся ще під владою того чудового й здорового розуму, яким, завдяки галантним філософам, пройняте було вісімнадцяте сторіччя, поцілувала її в чоло і прошепотіла:

— Стережись, бідненька. Якщо ти віритимеш у таку бридню, то будеш усе життя нещаслива!

ПЕРШИЙ СНІГ

Довга дорога від Круазета вгинається луком понад голубою водою. Ген, праворуч, вип'явся далеко в море Естерель. Він заслоняє собою красвид, замикаючи обрій, немов по-південному пишними декораціями, своїми численними дивовижними, шпичастими вершинами.

Ліворуч острови Сент-Маргеріт та Сент-Оноре, злігши на воду, показують свої зарослі ялинами спиши.

І скрізь, попад широкою затокою, похід високими горами, що обступили Канни, немовби дримають на сонці біленькі вілли. Їх видно здалека, ті чистенькі домочки; вони обсыпали зверху донизу гори, сніговими цятками біліють на зеленому тлі.

Найближчі до води розчинили гратчасті віконниці на розлогий шлях, куди набігають лагідні хвили. Гарно, любо. Теплий зимовий день; лише зрідка віє прохолодою. З-за мурів виглядають із садків помаранчеві та цитринові дерева, вкриті золотими плодами. Жінки з дітьми, що граються обручами, проходять помалу по алеї; інші балакають з чоловіками.

Молода жінка з'являється на порозі кокетливого будиночка, що дверима виходить на Круазет. Вона зупиняється на хвилинку, дивиться на людей, що гуляють по алеї, усміхається і йде непевною ходою до вільної лавочки біля самого моря. Стомившись від отих двадцяти кроків, вона сідає, задихана. Обличчя в неї бліде, як у мерця. Вона кашляє і притуляє прозорі пальці до вуст, ніби намагаючись спинити вибух кашлю, що знесилоє її.

Вона дивиться на осяяне сонцем небо, де шугають ластівки, на далекі химерні обриси Естереля, на таке близьке, таке голубе, таке гарне море.

Знову всміхається й шепоче:

— Ой, яка я щаслива!

А вона знає, одначе, що має вмерти, що не побачить

більше весни, що мине рік — і ці самі люди, які проходять повз неї по цій дорозі, будуть знову вдихати тепле повітря цього любого краю, зі своїми діточками, більшенькими вже трохи, і серця їхні все сповнені будуть вщерть надією, коханням, щастям, тоді як її бідне тіло, що сьогодні ще в неї зосталось, зотліє у дубовій труні, і тільки самі кістки лежатимуть у ліловій сукні, яку вона собі придбала на смерть.

Її вже не буде. Життя буютиме для інших. А для неї воно скінчиться, скінчиться назавжди. Її вже не буде... Вона усміхається, вдихає, наскільки має сили в хворих своїх легенях, пахощі, що струмують у саду.

І мріє.

Вона пригадує собі. Її віддали заміж — ось уже чотири роки, — за нормандського дворянина. Це був дужий хлопець, бородатий, червоновидий, широкий у плечах, невеликого розуму та веселої вдачі.

Їх одружили з матеріальних міркувань, а яких, вона й сама не знала. Вона охоче сказала б «ні». Але вийшло «так» — кивнула мовчки головою, щоб не перечити батькові та матері. Була вона парижанка, весела й життєрадісна.

Чоловік одвіз її до свого нормандського замку, просторого, кам'яного будинку, оточеного великими, старезними деревами. З чільного боку заступали світ високі, густі ялини. Праворуч, крізь галявину, було видно зовсім голу рівнину, що простягалася аж до далеких ферм. Попід огорожею проходив путівець, що за три кілометри виводив на широкий шлях.

О, вона собі про все згадала: як прибула, перший день у новій оселі, своє нудне відлюдне життя.

Вийшовши з екіпажа, вона поглянула тоді на старий будинок і сказала сміючись:

— Невесело тут!

Чоловік і собі почав сміятись.

— Не біда! — сказав він. — Звикнеш. Ось побачиш. Я тут ніколи не нуджусь.

Того дня вони все цілувались, і час для неї не протягся довго. На другий день знов почалися поцілунки, і, правду кажучи, пестоші зайняли цілий тиждень.

Тоді вона взялася обставляти дім. Проїшов місяць. Дні минали у клопоті — не такий-то був і клопіт, а не було коли і вгору глянути. Вона дізнавалася про вартість, важли-

вість дрібничок у житті. Зрозуміла, що можна цікавитись ціною на яйця — вони коштують то більше на кілька сантиметрів, то менше, як до часу.

Було літо. Вона ходила на поле, дивилася, як жнуть. Веселе сонце підтримувало веселощі у неї в серці.

Настала осінь. Чоловік розпочав полювання. Він ішов з дому рано з двома собаками — Медором та Мірзою. Вона лишалася сама; не журилася врешті, що немає коло неї Анрі. Хоч і любила його дуже, проте могла без нього обходитись. Коли він вертався, вона опікувалася собаками. Дбала за них щовечора, доглядала, як мати, голубила без кінця, давала безліч пестливих прізвиськ — таких їй і на думку не спадало прикладати чоловікові.

Він щоразу розповідав їй про своє полювання. Розказував, на якому місці натрапив на куріпок, дивувався, що не знайшов зайця в конюшині у Жозефа Ледантю, чи обурювався з учинків добродія Лешапельє з Гавра, що весь час вештався по межах його маєтку, щоб заполювати ту дичину, яку зжене він, Анрі де Парвіль.

Вона відказувала на те:

— Справді, це недобре, — а сама думала про щось зовсім інше.

Прийшла зима, нормандська зима, холодна, дощова. Зливи спадали без кінця на високий шиферний дах, що гострим шпилем здіймався до неба. Дороги стали мов болотяні річки, а поле — наче з болота. Тільки й чути було, як дзюркотить вода, тільки й видно, як літають сюди-туди круки, що, збираючись цілими хмарами, сідали на поля і знову здіймались.

Коли надходила четверта година, ціле військо цих похмурих птахів з несамовитим криком мостилося на ніч на високих буках ліворуч від замку. Майже годину вони перелітали з вершка на вершок, билися, крикали, миготіли чорними тінями поміж сіруватим гіллям.

Вона дивилась на них щовечора, і серце в неї стискалося; її проймала наскрізь сумна, похмура ніч, що спадала на спустілі поля.

Тоді вона дзвонила, щоб принесли лампу, і сідала біля вогню. Вона палила цілі купи дров і не могла нагріти величезних, просякнутих вогкістю кімнат. Вона мерзла цілий день, скрізь, — у вітальні, в їдальні, в спальні. Холод, здавалося їй, проходив до кісток. Чоловік вертався тільки

на обід, бо полював безперестанку чи доглядав за сівбою, оранкою, за всім, що ведеться в господарстві.

Заходив веселий, у грязюці, і, потираючи руки, гукав:

— Та й паскудна ж година!

Або:

— Як це добре, що тут є вогонь!

А то часом запитає:

— Що ж то нам скажуть сьогодні? Чи всім задоволені?

Він був щасливий і почував себе чудово, бо не мав інших бажань і не мріяв ні про що інше, тільки про таке просте, здорове життя.

Під кінець грудня, коли випав сніг, її так мучило холодне повітря в старому замку, який немовби остигає протягом віків, як людина остигає з кожним роком, що якось увечері вона звернулася до чоловіка:

— Ти б, Анрі, загадав поставити тут калорифер, — він би висушив стіни. Та й я не можу нагрітися ні вдень ні вночі, вір мені.

Спочатку його вразила така чудернацька думка — поставити калорифер у нього в замок! Йому здалося б куди природнішим, якби, скажімо, його собакам почали давати їсти на срібному посуді. Потім він зареготав, скільки було сили в його дужих грудях, вигукуючи:

— Калорифер! У мене! Калорифер! От кумедія!

Вона ще попробувала:

— Запевняю тебе, мій любий, що я тут замерзаю; ти цього не помічаєш, бо завжди у русі, але тут таки холодно.

Він відказав, усе ще сміючись:

— Не біда! Звикнеш! До того ж це корисно для здоров'я! Ти тільки краще себе почуватимеш. Ми не парижани, біс його батькові, щоб сидіти цілий день біля коминка! Та й весна вже от-от настане!

На початку січня її спіткало велике горе: батько та мати повбивались, виїхавши на прогулянку. Вона поїхала до Парижа на похорон. І з півроку була у неї в серці сама тільки туга.

Нарешті теплі, погожі дні немов збудили її зі сну, і до осесі вона жила млява і смутна.

Як вернувся холод, вона вперше зазирнула в темне майбутнє. Що вона робитиме? Нічого. Чого сподіватиметься тепер для себе? Нічого. Від яких надій, від яких сподівань оживе її серце? Від жодних. Дітей у неї не буде ніколи — так сказав лікар.

Ще лютіший, пронизливіший, ніж минулого року, холод мучив її безперестанку. Вона простягала до полум'я тремтячі руки. Вогонь палав, пік її в обличчя, але їй здавалося, що холод повзе по її спині, закрадається по під одежею до голого тіла. І вона тремтіла з голови до ніг. Незчисленні протяги загнуздилися в цих кімнатах, немов живі істоти, немов підступні люті вороги. Вона зустрічалася з ними щохвилини: вони дихали холодом на її обличчя, па руки, на шию, обсипали її всю морозом.

Вона знову спробувала заговорити про калорифер, та чоловік так до цього поставився, ніби вона просила зняти для неї місяця з неба. Влаштувати таку річ у Парвілі, здавалось йому, було так само неможливо, як винайти філософський камінь.

Одного разу, поїхавши до Руана в справах, він привіз своїй дружині малесеньку мідну грілку й пазвав її, сміючись, «кишеньковим калорифером». Він гадав, що з цього часу холод до неї не приступить.

Минав грудень, коли вона зрозуміла, що так далі не зможе жити. І ввечері, за обідом, запитала боязко:

— Скажи мені, серце, хіба ми до весни не поїдемо до Парижа на який тиждень?

Він здивувався:

— До Парижа? До Парижа? Навіщо? Е, це вже ні! Не погано й тут, удома! Які чудні думки находять на тебе часом!

Вона прошепотіла:

— Ми б трохи розважилися.

Він не розумів:

— Якої тобі треба розваги? Театрів, вечірок, парадних обідів? Ти повинна б була, одначе, знати, коли їхала сюди, що не зможеш розраховувати на такі розваги!

В його словах, у тоні, яким він їх сказав, вона почула докір. І змовкла. Була вона несмілива, лагідної вдачі і не вміла обурюватись, наполягати.

У січні раптово вдарив мороз. Незабаром сніг укрити землю.

Якось увечері, дивлячись на круків, що хмарою вилися понад деревами, вона мимоволі заплакала.

Увійшов чоловік. Він запитав, дуже здивувавшись:

— Що це тобі таке?

Він був щасливий, зовсім щасливий, і не снилися йому ніколи інше життя, інші радощі. Він народився і виріс

у цьому сумтному краї. Тут, у себе вдома, йому було добре, він був спокійний душею і тілом.

Він не розумів, як можна бажати різноманітності в житті, жадати скороминущих радощів. Не розумів, що деякі люди вважають за неприродну річ перебувати на одному місці всі чотири пори року. Не знав, либонь, що весна, літо, осінь, зима несуть для безлічі людей нові розваги на новому місці.

Вона нічого не могла вимовити, тільки похапцем утирала сльози. Прошепотіла нарешті зніяковіло:

— Чогось... мені чогось трохи сумтно... нудно трохи...

Сказала й сама злякалась своїх слів, а тому хутко додала:

— І ще... я... я... я трошки змерзла.

Почувши таке, він розсердився.

— Ага! Усе не можеш забути про свій калорифер! Та подумай же, хай йому чорт, що відколи ти тут, то не було в тебе й нежитю.

Настала ніч. Вона пішла до своєї спальні, бо вимовила собі окрему кімнату. Лягла. Але навіть у ліжку їй було холодно.

«Так воно буде завжди,— подумала вона,— завжди, до самої смерті».

Вона згадала чоловіка. І як він міг таке їй сказати: «Відколи ти тут, то не було в тебе й нежитю!»

Виходить, треба захворіти, кашляти. Тоді тільки він зрозуміє її муку!

Її охопило обурення, безсиле обурення слабкої, боязкої людини.

Йому треба, щоб вона кашляла. Тоді він зглянеться, напевне. Нехай! Вона кашлятиме, він почує її кашель, пошле по лікаря; побачить він тоді, її чоловік, побачить!

Вона встала з ліжка боса і усміхнулася з дитинної думки, що набігла їй у голову:

— Я хочу мати калорифер, і я його матиму! Я так кашлятиму, що чоловік таки погодиться поставити його!

І вона сіла майже гола у кріслі. Чекала годину, дві години. Тремтіла з холоду, а нежить не починався. Тоді вона наважилася вжити рішучих заходів.

Вона тихенько вийшла з кімнати, зійшла вниз по сходах і одчинила двері, що вели до саду.

Земля, вкрита снігом, лежала мов мертва. Вона одважно простягла свою голу ногу і занурила її в ту легку

льодяну піну. Холод дійшов аж до серця, немовби хто діткнувся до болючої рани. Проте вона ступила й другою ногою і почала помалу сходити вниз.

Потім пішла моріжком.

— Дійду до ялини, — казала собі.

Вона йшла помалу, стримуючи віддих; дух її перехоплювало щоразу, коли вона ступала голою ногою в сніг.

Вона доторкнулася рукою до першої ялини, ніби щоб переконати саму себе, що виконала до кінця свій намір, тоді пішла назад. Два чи три рази їй здавалося, що вона впаде, так вона змерзла й знемоглася. І все-таки, перед тим як увійти в дім, вона сіла в ту снігову піну, навіть збирала її й терла собі груди.

Потім увійшла і лягла в ліжко. За годину їй здалося, мовби комашня метушиться у неї в горлі. По всьому тілі бігали мурашки. Проте вона заснула.

Другого дня вона почала кашляти і не могла підвестись. Дістала запалення легенів. Вона лежала без пам'яті, марила і просила калорифер.

Лікар наказав поставити калорифер. Анрі поступився, хоч з обуренням та огидою.

Вона так і не могла вичуняти. Через тяжкі ураження в легенях боялися за її життя.

— Коли вона залишиться тут, то не доживе до холодів, — сказав лікар.

Її послали на південь.

Вона приїхала в Кашин, грілася на сонечку, полюбила море, вдихала пахощі помаранчевих квітів.

А весною вернулася на північ.

Але тепер вона жила, боячись одужати, боячись довгої нормандської зими, і, коли їй ставало краще, вона відчиняла вночі вікно, мріючи про любе узбережжя Середземного моря.

Тепер вона має вмерти. Вона це знає. І вона щаслива!

Розгортає газету, що так і лежала згорнена біля неї, і читає заголовок: «Перший сніг у Парижі».

Вона здригається, а потім усміхається. Дивиться на Естерель, рожевий тепер, під вечірнім сонячним промінням, дивиться на безкрає, синє-синє небо, на безкрає синє-синє море і нарешті підводиться.

Вона вертається додому повільним кроком, спиняючись тільки, щоб відкашлятись; бо занадто довго була сьогодні надворі, і їй холодно, грошки холодно.

Вдома вона знаходить лист від чоловіка. Розпечатує і читає, все ще усміхаючись.

«Люба моя дружино!

Я маю надію, що ти здорова й не занадто скучила за гарним нашим краєм. У нас вже кілька днів стоять добрі морози, віщують сніг. Я над усе люблю таку годину і, як ти й сама, певне, догадаєшся, ніколи не палю твого паскудного калорифера...»

Вона покинула читати, щаслива, що так тоді гарно надумалась про калорифер. Права рука, в якій вона тримає листа, спадає помалу на коліна, а ліву вона підносить до вуст, ніби хоче спинити впертий кашель, що розриває їй груди.

КАПОСТЬ

(Зі спогадів дотепника)

В наші часи капосники скидаються на грабарів і звуться політиками. У нас уже не втипають добрих штук, міцних капостей, каверз, веселих, здорових і простих, якими розважалися наші батьки. А проте чим можна дужче розважити і насмішити людину, як не дотепною капостю? Що є більшою втіхою, аніж піддурити легковірного, познуватися з простака, ошукати хитрого, заманити крутія в безневинну і дурну пастку? Чи є щось приємніше, аніж дотепно покрити з людей, примусити їх самих посміятися з власної наївності, а потім зробити їм іще якусь шкоду, якщо вони надумають сердитися?

Ну, а я вже попожартував за своє життя! Та й мені, дідько б його узяв, пришивали не одну квітку, ще й яку барвисту! Еге-е, я-таки вигадував пемало капостей — і кумедних і жахливих. Одна з моїх жертв через мій жарт переставилася. Проте втратою це ні для кого не було. Колись я вам про це розповім; тільки не вдаватиму з себе скромного, бо та капость зовсім не була пристойна, що ні, то ні! Діялося це в невеличкому селі під Парижем. Усі очевидці мого жарту і досі сміються до сліз на саму згадку, хоча сам одурений і помер від нього. Нехай земля йому пером!

Сьогодні ж я хочу розповісти про дві капості: про першу, придуману мною, і про ту, що підстроїли мені недавно.

Почнемо з останньої, бо вона здається мені не такою втішною, — адже я сам був її жертвою.

Щоосені я їздив у Пікардію до друзів, у їхній замок, щоб полювати. Само собою, друзі мої були жартівниками. З іншими людьми я й знатися не хочу.

Коли я приїхав, мене зустріли з королівськими почестями — це відразу насторожувало. Бахкали з рушниць,

обіймали мене, пестили, немов чекаючи якоїсь великої втіхи, і я сказав собі: «Стережися, старий лисе, щось буде!»

За обідом усім було надзвичайно весело, аж надто весело. Я міркував: «Ти диви, як вони радіють, і без ніякої видимої причини. Мабуть, таки вони приготували якусь витівку. І, напевно, в ній гратиму якусь роль я. Будьмо обережні».

Весь вечір нестямно реготали. Я відчував у повітрі капость — як собака відчуває дичину. Але що саме буде, я не знав. Напорошений, збентежений, не пропускав я жодного слова, жодного натяку або жесту. Все здавалося мені підозрілим, навіть фізіономії слуг.

Настав час лягати спати, і ось усі, зібравшись процесією, повели мене до спальні. Навіщо? Мені прокричали «На добраніч!». Я увійшов, замкнув двері і зупинився із свічкою в руці.

У коридорі було чути регіт і перешепти. Очевидно, за мною підглядали. І я уважно оглянув стіни, меблі, стелю, шпалери, підлогу, але не помітив нічого підозрілого. Було чутно, як під дверима ходять. Я був певец, що хтось зазирає у замкову щілину.

Я подумав: «А що, як згасне свічка, і я залишуся в цілковитій темряві?» — і запалив усі свічки на каміні. Потім знов обдивився довкола, але так нічого й не помітив. Я обійшов навшпиньки всю кімнату. Нічого. Перевірив одну по одній усі речі. Нічого. Підібрався до вікна. Віконниці, міцні товсті дерев'яні віконниці, були відчинені. Я старанно зачинив їх, затяг широкі оксамитові завіси і приставив до них стілець, щоб захистити себе від нападу ззовні.

Потім обережно сів. Крісло було міцне. Лягти спати я не насмілювався. А час собі йшов. Кінець кінцем я вирішив, що все це по-дурному. Якщо за мною підглядали, як я думав, то, чекаючи успіху підготовленої капості, вони мусили б реготати, аж падати, з мого страху.

І я вирішив нарешті лягти. Проте ліжко здалося мені особливо підозрілим. Я потяг запону. Вона трималася міцно. І все ж там крилася небезпека. Що, як мене обіллє холодним душем з-під балдахіна або я раптом провалюся під підлогу разом із своїм ложем? Я перебирав у пам'яті всі свої колишні витівки. Мені зовсім не хотілося пошитися в дурні. А дзуськи!

І тоді я додумався до перестороги, що здалася мені чудовою. Обережно взявши за край матраца, я потихеньку потяг його до себе. Він піддався, разом із простиралами й ковдрою, і я витяг усе це на саму середину кімнати, просто проти дверей. Постелився там, як уже зумів, зате подалі від підозрілого ліжка й алькова. Потім загасив усі свічки й помацки уклався спати.

Принаймні ще з годину я лежав, здригаючись від найменшого шелесту. Здавалося, в замку все було спокійно. І я заснув.

Снав я, напевно, довго й міцно; але зненацька прокинувся і підскочив: зверху навалилося щось важке, а на обличчя, шию і груди хлюпнула якась пекуча рідина. Я зойкнув з болю. Страшений брязкіт, немов завалився цілий буфет, напхом напханий посудом, оглушив мене.

Придавлений нерухомою купою, я задихався. Намагаючись дізнатися, що це таке, я простягнув руки і намацав обличчя, піс, баки. Тоді я з усієї сили уперіщив кулаком по цій пиці. У відповідь на мене посилався цілий град ляпасів, і, вискочивши прожогом з-під мокрої ковдри, в самій сорочці я вибіг у коридор: двері були розчинені.

Матінко рідна! Вже був день. Усі позбігалися і побачили простертого на моїй постелі слугу — той не міг отямитися. Віп піс мені ранковий чай, але по дорозі, наткнувшись на моє імпровізоване ложе, гепнув просто на мене, перекинувши весь сніданок — без усякого лихого наміру — просто мені на обличчя.

Ужиті мною перестороги — те, що я щільно зачинив віконниці та постелився посеред кімнати,— і спричинилися, власне, до капості, якої я так боявся.

Що вже тоді попосміялися!

Інша витівка, про яку я хочу розповісти, стосується ще ранньої пори моєї юності. Було мені тоді років п'ятнадцять. На канікули я приїздив до родичів, знову ж таки у Пікардію, де в них був, знов-таки, свій замок.

У нас частенько гостювала літня пані з Ам'єна — нестерпна персона, лайлива, балакуча, зла і мстива.

Не знаю за що, але вона зненавиділа мене і безушипно клепала на мене, повертаючи на зле найневинніші мої слова або найменші вчинки. Одне слово, стара відьма!

Її звали пані Дюфур. Вона носила чорну, як смола,

перуку, хоч їй уже стукнуло шістдесят, і на ту перуку чіпляла кумедні білі чепчики з рожевими стрічками. Її поважали, бо вона була багата. Я ж ненавидів її всім серцем і вирішив добре провчити.

Я саме закінчував передостанній клас; в курсі хімії мене особливо вражали властивості речовини, що зветься фосфористим кальцієм: кинута в воду, вона з вибухом займається і виділяє хмари білого смердючого диму. Щоб розважатися під час канікул, я поцупив кілька дрібок цієї речовини, зовні схожої на соду.

У мене був двоюрідний брат, мій одноліток. Коли я розповів йому про свій намір, він жахнувся з моєї зухвалості.

І от якось увечері, коли вся родина сиділа ще в вітальні, я потихеньку пробрався до кімнати пані Дюфур і відшукав (пробачте мені, пані) ту круглу посудину, що її звичайно ставлять під ліжком. Пересвідчившись, що вона зовсім суха, я вкинув туди добру дрібку фосфористого кальцію.

А потім сховався на горищі і почав чекати. Невдовзі звуки голосів і кроків сповістили мене, що всі розходяться по своїх кімнатах; запанувала тиша. Тоді я, затамувавши дух, спустився босоніж униз і припав до замкової щілини.

Пані Дюфур ретельно готувалася до сну. Одну по одній познімала свою одягу і нап'яла на себе широкий білий капот, який наче повис на її кістках. Потім узяла склянку, налила води і, застромивши пальці в рот, — немов хотіла вирвати язик, — витягла якусь біло-рожеву штуку — і занурила її у воду. Я злякався, немов став свідком якоїсь ганебної й жахливої таємниці. То були усього-на-всього її вставні зуби.

Потім вона зняла свою чорну перуку, і в усій красі постала її маленька голівка, обліплена ріденьким сивим волоссям; це було так кумедно, що я мало не розреготався під дверима. Помолившись, вона підвелася і наблизилася до мого знаряддя помсти. Вона поставила його посеред кімнати і, сівши, зовсім закрила своїм капотом.

Я чекав з калатанням серця. Вона сиділа спокійна, задоволена, щаслива. А я чекав... і теж був щасливий, як усякий, хто смакує помсту.

Спочатку я почув тихесенький звук, дзюрчання, і зразу ж потому — цілий залп вибухів, глухих, як далека ка-нонада.

За одну мить обличчя пані Дюфур спотворив дикий жах. Вона кліпнула очима раз, удруге — і раптом схопилася з такою проворністю, якої від неї годі було чекати. І все глипала, глипала...

Біла посудина потріскувала, вибухала, повна перебіжного летючого полум'я, схожого на грецький вогонь стародавніх часів. Піднімаючись до стелі, клубочився густий дим, таємничий, незрозумілий, наче в кухні відьми.

Що вона могла подумати про це, бідолашна? Що це диявольські витівки? Чи якась страшна хвороба? Може, їй спало на думку, що викинуте з неї полум'я мало пожерти її утробу, що воно вивергалось, наче з жерла вулкана, і могло висадити її, як гармату, куди набито подвійний заряд?

Вона стояла в нестямі від жаху, прикипівши очима до страшного феномена. Потім раптом заверещала так, як зроду не чув, і гепнулася навзаки.

Я дав драла і, сховавшись в ліжку, міцно заплющив очі, немов бажаючи довести собі, що я до цього не причетний, що я нічого не бачив і навіть не виходив з кімнати.

«Вона померла, — думав я. — Я її вбив».

І збентежено прислухався до руху в будинку.

Ходили туди й сюди, розмовляли, потім я почув регіт; а далі мені перепало кілька добрих ляпасів. Я пізнав батькову руку.

Наступного дня пані Дюфур була дуже бліда. Щомиті вона пила воду, очевидно, намагаючись всупереч запевненням лікаря загасити пожежу, яка, здавалося їй, спалювала її внутрішні.

Відтоді, коли при ній заходила мова про якусь хворобу, вона глибоко зітхала і мурмотіла:

— О пані, якби ви тільки знали, які дивні на світі бувають хвороби...

Але більше вона нічого не додавала.

ЛИСТ, ЗНАЙДЕНИЙ НА УТОПЛЕНОМУ

Ви мене питаєте, пані, чи я не глузую з вас? Ви не вірите, щоб людина ніколи не палала коханням? Ну, то я вам таки кажу, що зроду, зроду нікого не кохав!

Чому так? А хто його знає. Ніколи я не відчував того сп'яніння, яке звуть коханням! Ніколи не жив у тій мрії, у збудженні, у нестямі, до якої доводить нас образ жінки. Ніколи не переслідувало мене невідступне видіння коханої, не відчував я ані гарячки, ані раювання, чекаючи її або володіючи тим створінням, яке зненацька стає для людини найбажаніше від усіх радощів, найкраще з усіх істот, найдорожче в цілому світі! Ніколи я не плакав і не страждав через якусь жінку. І не дивився цілими почамми в темряву, думаючи про неї. І, прокидаючись, не усміхався від думки або від спогаду про неї. Невідома мені ані знемога чекання й надії перед її появою, ані божественна меланхолія розчарування, після того як вона пішла, залишивши в кімнаті тонкі пахощі фіалок і свого тіла.

Ніколи зроду я не любив.

Не раз і сам питав себе, чому це так. Але й досі нічого не знаю до пуття. А втім, я знайшов-таки причини, але в них є щось від метафізики, і ви їх, очевидно, не зрозумієте.

Я, здається, надто суворо ставлюся до жінок, щоб піддаватися їхнім принадам. Пробачте мені такі слова. Спробую пояснити. В кожному створінні є начало духовне і начало фізичне. Щоб полюбити, мені треба було б зустріти таку гармонію цих начал, якої я ніколи не знаходив. Завжди щось одне переважає на шкоду іншому — чи то духовне, чи то фізичне.

Розум, якого ми маємо право вимагати від коханої жінки, не має нічого спільного з чоловічим розумом. Це і щось більше, і щось менше. Треба, щоб жінка мала розум відкритий, делікатний, чутливий, витончений, вразливий. Йй не потрібні ні сила, ані сміливість думки, але необхідно,

щоб вона мала добрість, вишуканість, ніжність, кокетство і ту здатність уподібнюватись, завдяки якій вона скоро переймає смаки того, хто став супутником її життя. Найкращою її прикметою повинен бути такт; те витончене чуття, яке для розуму те ж саме, що дотик для тіла. Це чуття допомагає їй виявити безліч дрібниць — звивини, виступи і форми в світі інтелекту.

У гарних жінок розум звичайно не відповідає їхній вродливості. Мене ж найменше порушення гармонії одразу бентежить і вражає. Для дружби воно не істотне. Дружба є взаємна угода, де враховано і вади, і достоїнстві. Друга або подругу можна ганити, дорожити тим, що є в них доброго, нехтувати поганим і усвідомлювати їхню справжню вартість, віддаючись при цьому почуттю задушевної глибокої й чарівної симпатії.

Щоб кохати, треба бути сліпим, віддаватися цілком, нічого не бачити, ні про що не міркувати, нічого не розуміти. Треба обожнювати хіби так само, як і красу, треба відмовитися від будь-якого судження, від усякої проникливості, від усяких роздумів.

Я нездатний на таке засліплення і повстаю проти чарів, що не узгоджуються з розумом.

Це ще не все. У мене таке високе й витончене уявлення про гармонію, що ніхто ніколи не втілить мій ідеал. Але ж ви тепер скажете, що я божевільний! Стривайте-но! Помісьму, жінка може навіть мати чарівну душу і гарне тіло, що, проте, не цілком відповідатимуть одне одному. Я хочу сказати, що люди з носом певної форми повинні й міркувати в певний спосіб. Дебелі не мають права вживати в мові ті самі слова і фрази, що й худі. Вам, пані, з вашими блакитними очима не випадає ставитися до життя, судити про речі й події так, ніби очі у вас чорні. Відтінок ваших очей повинен неодмінно відповідати відтінкам вашої думки. В мене щодо цього нюх, як у собаки. Смійтесь, коли хочете. А це так.

І все ж протягом години, протягом одного дня мені вірилося, ніби я кохаю. Я, мов дурень, піддався впливу навколишніх обставин. Дав спокусити себе примарою зорі. Хочете, я розповім вам про цю маленьку історію?

Якось увечері я зустрівся з гарненькою екзальтованою дівчиною, якій спала на думку поетична примха провести

зі мною ніч у човні на річці. Я б з більшою охотою віддав перевагу кімнаті й ліжку, проте довелося погодитися на річку й човен.

Було це в червні. Знайома моя вибрала місячну ніч, щоб дужче запаморочити собі голову.

Ми повечеряли в ресторанчику на березі річки і десь годині о десятій сіли в човен. Пригода мені здавалася вельми безглуздою, але супутниця мені подобалася, і тому я не дуже сердився. Сівши на лаву перед нею, я взявся за весла, і ми рушили.

Не можу заперечити, що видовище було чарівне. Човен плив уздовж зарослого лісом острова, повного солов'їв; течія швидко несла нас сріблястою мерехтливою поверхнею. У повітрі лунало одноманітне дзвінке кумкання жаб, а в прибережній траві квакали, аж надсаджувалися, стрекотушки; майже невлівиме тихесеньке плескотіння плінної води навколо бентежило і викликало якесь невиразне відчуття таємничого страху.

Ми поступово проймалися тихими чарами теплої ночі і блискучої від місячного сяйва широкої річки. Добре було жити отак, плести, мріяти про щось і відчувати біля себе молоду дівчину, розчулену і гарну.

Я був трохи збентежений, трохи збуджений, трохи сп'янілий від ясної прозорості вечора і від близькості моєї супутниці.

— Сядьте коло мене, — сказала вона. Я послухався. Тоді вона додала: — Прочитайте мені якийсь вірш.

Мені здалося, що це вже занадто, і я відмовився; вона наполягала: їй таки хотілося великої гри, цілого оркестру почуттів — від Місяця до Рими. Нарешті я здався і прочитав їй, кепкуючи, одну з блискучих поезій Луї Буйе, що починається так:

Найбільш ненавиджу розкислого піту:
У зірку втупившись, ім'я шепоче він;
Для нього, бач, нема всього безмежжя світу,
Як поруч не сидить Лізета чи Жаклін.

Ото мені митці: зусилля докладають,
Щоб став цікавішим нещасний білий світ —
По луках на куці капелюшки чіпляють
І втішно вішають спідниці поміж віт.

Та де ж їм зрозуміть божественні хорали,
Одвічності буття тремтливі голоси,
Коли в горах вони лише удвох блукали?
Ім жінка на умі, коли шумлять ліси!

Я чекав докорів. Де там! Вона прошепотіла:

— Як це правдиво.

Я був приголомшений. Чи ж вона зрозуміла той вірш?

Наш човен потроху прибило до берега; підпливши під вербу, він зупинився. Я обняв свою знайому за стан і обережно торкнувся губами її шиї. Однак вона обурено відштовхнула мене:

— Облиште! Який ви брутальний!

Я спробував пригорнути її до себе. Вона почала пручатися, вчепилася за дерево і мало не перекинула човен. Я визнав за обачніше припинити свої залицяння. Вона сказала:

— Я вас швидше скину в воду!.. Мені так добре. Я мрію. Це так приємно! — І додала з ноткою лукавства в голосі: — Хіба ви забули вже вірші, що оце декламували? Зауваження було слухним. Я замовк.

Вона заговорила знову:

— Ну, веслуйте.

І я взявся за весла. Ніч стала мені здаватися довгою, а моє становище — безглуздим. Знайома спитала:

— Дасте мені обіцянку?

— Дам. Яку?

— Поводитися спокійно, пристойно і скромно, якщо я вам дозволю...

— Що? Кажіть.

— Ось що. Мені хочеться лягти горілиць на дні човна біля вас і дивитися на зорі.

Я буркнув:

— Охоче!

Вона вела далі:

— Ви мене не зрозуміли. Ми ляжемо поруч. Але я забороняю вам торкатися до мене, цілувати, одне слово, мене... мене... пестити.

Я пообіцяв. Вона попередила:

— Якщо ви поворухнетесь, я перекину човен.

І ось ми лежимо поруч і дивимося в небо, а човен пливе собі за течією. Невловимо його гойдання заколисує нас. Тихі нічні звуки тепер виразно долітали до нас, на дно човна, іноді змушуючи здригатися. І я відчув, як росте в мені дивний неспокій і щемить безкрая ніжність, наче бажання розкинути руки в обіймах і розкрити серце в коханні, віддати себе, віддати свої думки, тіло, життя, віддати кому-небудь усе своє єство.

Моя знайома прошепотіла, наче уві сні:

— Де ми? Куди ми пливемо? Мені здається, що ми залишаємо цей світ... Як солодко, господи! О, якби ви мене любили... трошечки!!!

Серце моє закалатало. Я не зміг нічого відповісти: мені здалося, ніби я люблю її. Я вже не мав брутального бажання. Мені було так гарно біля неї, і цього було досить.

Ми довго-довго лежали отак, не рухаючись. Узялися за руки; солодка і могутня сила скувала нас: сила незнана, вища, чисте, міцне, повне єднання наших істот, близьких, відданих одне одному без доторку! Що це було? Хіба я можу сказати? Може, любов?

Помалу розвиднялося. Була третя година ранку. Поволі все небо залило сяйво. Човен м'яко стукнувся у щось. Я сів. Нас прибило до якогось острівця.

Та я завмер у захваті. Перед нами увесь обрій жеврів червоним, рожевим, фіалковим, поцяткований яскравими хмарками, схожими на клуби золотавого диму. Річка була пурпурова; три будиночки над водою, здавалося, палали.

Я нахилився до дівчини. Хотів сказати їй: «Подивіться-но!» Але занімів, розгубившись, і відтепер не бачив нічого, крім неї.

Вона теж була вся рожева, — геть рожева, ніби злегка закрасилася барвою небес. Волосся її було рожеве, очі рожеві, губи рожеві, плаття, мереживо, усмішка — все було рожеве. І мені справді повірилося, — так я ошалів, — що переді мною сама зоря.

Вона тихенько підвелася, ваблячи усмішкою; і я схилився до неї, тремтячи, втрачаючи тям, передчуваючи, що поцілую зараз небо, поцілую щастя, поцілую мрію, що стала жінкою, поцілую втілений ідеал.

Але вона сказала:

— У вас у волосі гусінь!

Ось чому вона усміхалася.

Мене наче вдарив хтось довбнею по голові. Стало раптом так тоскно, немов я навіки втратив усяку надію.

Ось і все, пані. Все воно таке дитяче, наївне, дурне. Однак мені здається, що відтепер я вже не кохатиму ніколи. Проте... хто знає?

Хлопця, на якому знайдено цього листа, витягли вчора з Сени, між Бужівалем і Марлі. Матрос, шукаючи документи загиблого, патрапив на цю записку і передав її нам.

ЖАХ

Поволі спадала тепла ніч.

Жінки лишилися у вітальні, в віллі. Чоловіки, хто сидючи, хто примостившись верхи на садових стільцях, курили надворі, за круглим столом, заставленим чашками та чарками.

Сигари світили, мов очі, серед темряви, що густішала з кожною хвилиною. Хтось тільки що розповів про страшний випадок, який трапився напередодні: два чоловіки та три жінки втопилися в річці, при людях, у всіх на очах.

Генерал де Ж. промовив:

— Правда, такі речі вражають, а проте не жахають. Жах, дивне оте слово, має означати щось багато більше за страх. Такий, як оце, страшний випадок вражає, приголомшує, лякає, та не зводить нас з ума. Щоб відчутти жах, треба більше, ніж душевне зворушення, ніж чиясь страшна смерть, — треба, щоб душа здригнулась від таємниці, треба надзвичайного, надприродного ляку. Людина, умираючи навіть за найдраматичніших обставин, не викликає жаху; не огортає жах на полі бою; не жахає кров; рідко коли жахають злочинства, хоч би й наймерзенніші.

Ось два приклади з мого власного життя, які дали мені зрозуміти, що то воно за жах.

Було це під час війни 1870 року. Ми відступали до Пон-Одемера, минули вже Руан. Військо, приблизно двадцять тисяч війська, — двадцять тисяч розпорошеного, розгубленого, деморалізованого, виснаженого люду мандрувало до Гавра на переформування.

Земля була вкрита снігом. Западала ніч. Ми другий день нічого не їли. Відступали швидко, бо пруссаки були недалеко.

Сірі поля Нормандії з темними плямами дерев, що оточували ферми, розкинулися під чорним, важким, похмурим небом.

У тьмяному присмерку було чути тільки приглушене, безладне тупотіння, ніби сунула без кінця якась череда, та ще брязне іноді казанок чи шабля. Люди, зігнуті, понурі, брудні, не один і в лахмітті, брьохалися в снігу, на силу переставляючи стомлені ноги.

Руки прикипали до сталевих прикладів, бо тіві ночі був лютий мороз. Часто який-небудь бідолаха-солдат скидав з ніг черевики і йшов босий, — так він понабивав собі ноги, — і залишав по собі кривавий слід. Пройшовши трохи, він сідав серед поля відпочити на хвилинку та вже й не вставав більше. Хто тільки сідав, там і смерть собі знаходив.

Скільки ми їх покинули, отих бідолашних знесилених солдатів! Вони думали собі, що зараз рушать за нами услід, от тільки одійдуть трохи занімілі ноги! Але тільки-но переставали рухатись, тільки-но переставали розганяти кров, що майже застигла в одубілому від морозу тілі, як непереможна втома приковувала, прибивала їх до землі, скліплювала очі, паралізувала за одну секунду надломлений людський механізм. І вони похилялися поволі, чолом до колін, не падали, проте, зовсім, бо спина, руки й ноги застрякали і твердли, мов дерево — ні зігнути, ні розігнути.

Ми ж, хто здоровий, все йшли та йшли; мороз проймав аж до серця, а ми, раз рушивши з місця, посувалися далі й далі наперед, серед ночі, серед снігу, серед холодної, мертвої рівнини, прибиті горем, приголомшені поразкою, без надії, пригнічені огидним почуттям безпорадності, — на нас чигала смерть, кінець, небуття.

Раптом я побачив двох жандармів, що тримали за руки якогось чудного чоловічка, старого, без бороди, без вусів, дивного на вигляд.

Вони шукали когось із офіцерів, бо думали, що спіймали шпигуна.

Слово «шпигун» перебігло враз поміж тими, що тяглися позад війська; вони з усіх боків обступили полоненого.

— Розстріляти — і край! — крикнув хтось із натовпу.

І всі ці солдати, що падали від втоми, що не могли б устояти на ногах, якби не спирались на рушниці, затремтіли раптом від шаленого звірячого гніву, того гніву, що призводить натовпи до душоубства.

Я хотів був обізватись,— я був тоді батальйонним командиром,— але роздумав: у нас уже не визнавали командирів,— мене й самого б розстріляли.

Один жандарм звернувся до мене:

— Це вже третій день, як він іде за нами. Розпитує у всіх про артилерію.

Я спробував розпитати цього чоловіка:

— Що ви тут робите? Чого вам треба? Чому йдете за військом?

Він пробелькотав кілька слів якоюсь незрозумілою говіркою.

То справді було дивне створіння — з вузькими плечима, з понурим поглядом; і так він чогось турбувався, бен-теживсь, що я впевнився нарешті: шпигун, не інакше. Дуже старий і кволий на вигляд, він заглядав мені у вічі принижено, придуркувато й хитро.

Натовп навколо нас кричав:

— До стіни! До стіни!

Я сказав жандармам:

— Ви відповідаєте за полоненого...

Я ще й не скіпчив, як полетів на землю — хтось штовхнув мене з усієї сили, і, падаючи, я бачив, як того чоловіка вхопили оскаженілі солдати, звалили з ніг, побили, поволокли понад дорогою і кинули під дерево. Він упав на сніг, уже напівмертвий.

І зараз-таки його розстріляли. Солдати стріляли, набивали рушниці й знову стріляли, оскаженілі, мов звірі. Билися за чергу, проходили один по одному повз труп, як то проходять люди коло труни, скроплюючи її свяченою водою, і все стріляли в нього.

Аж раптом розлігся крик:

— Пруссаки! Пруссаки!

І я почув звідусіль страшений галас: то мчало кудись наосліп військо.

Папічний страх постав від стрілянини в того бродягу; втратили розум і ті, хто його розстріляли. Не зрозумівши, що самі собі завдали страху, кинулися врозтіч і зникли в темряві.

Я один зостався біля мертвого тіла, та ще обох жандармів затримало коло мене почуття обов'язку.

Вони підняли той шмат закривавленого, знівеченого, затоптаного м'яса.

— Треба його обшукати,— сказав я до них і подав їм коробочку воскових сірників, яку мав при собі. Один жандарм присвічував другому, а я стояв між ними.

Той, що порався коло тіла, сказав:

— На ньому синя блуза, біла сорочка, штани, черевки...

Перший сірник згас. Запалили другий.

Жандарм казав далі, вивертаючи кишені:

— Ніж із роговою ручкою, картата хусточка, табакерка, мотузочок, шматок хліба...

Згас другий сірник. Запалили третій. Жандарм довго обмацував трупа, нарешті промовив:

— Це й усе.

Я наказав:

— Роздягніть його. Може, знайдемо щось на тілі.

І, щоб жандарми могли взятися до справи обидва разом, сам почав їм присвічувати. Яскраво спалахнув на мить сірник, і я побачив, як вони скидали одну по одній всю одягу з розтерзаного, ще теплого, але вже мертвого кривавого тіла.

І раптом один з них промовив заникуючись:

— Господи милосердний! Папе майор, та це ж жінка!

Я не міг би вам сказати, яке надзвичайне, болюче почуття, яка мука налягла мені на серце. Я не повірив. Я став навколішки в снігу перед тією безформною масою, щоб роздивитись — так, то була жінка!

Обидва жандарми, вражені, остовпілі, чекали на моє слово.

Та я не знав, що й думати, як це пояснити.

Тоді старший, бригадир, промовив спроквола:

— Шукала, може, свого сина, солдата-артилериста, не маючи від нього звісток.

А другий відказав:

— Може, й справді так.

І я, хоч надивився за свій вік на стільки страхіття, я заплакав. І тієї холодної морозяної ночі, серед темної рівнини, перед цією таємницею, перед цим невідомим жіночим трупом, я відчув, що має означати те слово: «жах».

А ще виникло в мене таке саме почуття торік, коли я розпитував алжирського стрільця — одного з тих, що лишилися живі після експедиції Флаттера.

Вам відомі подробиці тієї жорстокої драми. Однієї, проте, ви, може, не знаєте.

Полковник ішов у Судан пустелею і перетинав величезну країну туарегів; а вони в цьому океані піску, який розкинувся від Атлантики до Єгипту та від Судану до Алжіру, правлять за піратів, на зразок отих, що спустошували колись моря.

Провідники французького загону належали до племені шамбаа з Уаргли.

Одного разу загін став табором серед пустелі; араби сказали, що до джерела ще далеченько; отже, вони, забравши з собою верблюдів, підуть добувати води.

З-поміж них знайшовся один, що попередив полковника про зраду. Та Флаттерс не повірив йому і вирушив разом з арабами, забравши з собою інженерів, лікарів та майже всіх офіцерів.

Їх побито коло джерела, а верблюдів захоплено.

Капітан з арабського бюро в Уаргли, що залишився в таборі, перейняв на себе командування над рештками снагі та стрільців і повернув назад, покинувши вантаж і харчі, бо за браком верблюдів не було їх на чому везти.

Рушили, отже, в дорогу тою пустелею, без тіні, без кінця, під жагучим сонцем, що палило їх з ранку до вечора.

Одно плем'я, на знак покори, принесло їм фініків. Фініки ті були отруєні. Майже всі французи перемерли, а між ними й останній офіцер.

Зосталося кілька снагі з вахмістром Побегеном та ще місцеві стрільці з племені шамбаа. Вони мали ще двох верблюдів, але й ті зникли якоїсь ночі разом з двома арабами.

Коли ті, що вижили, дізналися про цю втечу, вони зрозуміли, що їм доведеться поїдати один одного; недобитки розійшлись, розпорошилися, пішли сипучими пісками під гарячим, палючим небом, тримаючись один від одного на такій відстані, щоб не могла дістати куля.

Ішли так цілий день, а натрапивши на джерело, всі підходили напитись по черзі, тоді, коли товариш віддалявся на належну відстань. Так і йшли кожного дня; здіймалися тільки подекуди, серед випалених сонцем рівних просторів, маленькі хмарки пилу, позначаючи здалека пішого мандрівця серед пустелі.

Аж якось уранці один мандрівець збочив зпенацька, почав наближатись до свого сусіда. І всі поставали й почали дивитись.

Той, до кого підходив зголоднілий солдат, не тікав. Він ліг на землю, примірівся з рушниці на того, що підступав. Підпустивши його до себе на постріл, він вистрелив. Того й не дряпнуло, і він усе надходив та надходив. Нарешті примірівся й собі і вбив на місці свого товариша.

Тоді з усіх боків позбігалася решта за своєю пайкою. І вбивця розрубав мертвого і поділив на пайки.

І вони знову розійшлися, ті спільники, ті вороги запеклі, аж до нового душогубства, яке їх знову мало звести докупи.

Два дні живилися кожен своєю пайкою людського м'яса. А там вернувся голод, і той, хто вбив першого разу, убив знову. І знову, мов різник, розтяв трупа, роздав товаришам, залишивши собі свою пайку.

Так і точився той відступ людоїдів.

Останнього француза, Побегена, вбито коло криниці за день перед тим, як прийшла допомога.

Чи розумієте ви тепер, що я вважаю за жах?

Таке нам розказав якось увечері генерал де Ж.

ТИХ

Мешканці готелю сходилися помалу на обід у велику залу й сідали на свої місця. Слуги не поспішали подавати до столу, очікували, поки надійдуть ті, хто спізнився, щоб не носитися зі стравами. Ті, що купалися здавна, постійні відвідувачі курорту, які незабаром мали закінчити свій термін, з цікавістю оглядались кожного разу, коли прочинялися двері — хотілося побачити якесь нове обличчя.

То велика втіха для тих, що живуть на курортах. Чекаєш обіду, щоб оглянути новоприбулих, угадати, що вони за люди, що роблять звичайно, що думають. Нам завжди хочеться приємних зустрічей, милих знайомств, може, навіть кохання. Живучи так близько одне від одного, ми надаємо тут надзвичайної ваги кожному сусідові, незнайомому. Цікавість прокидається, симпатія очікує, громадський інстинкт працює.

Виникає антипатія на тиждень, приязнь на місяць. Зовсім інакше ставишся тут до людей, курортних знайомих розглядаєш під особливим кутом зору. Виявляєш зненацька в людині, побазікавши з нею з годину, ввечері, по обіді, під деревом у парку, де дзюркотить цілюще джерело, високий розум, дивовижну гідність, — а місяць мине, і забудеш до решти свого нового приятеля, такого любого в перші дні знайомства.

Тут-таки налагоджуються й справжні, сталі зв'язки — швидше як де. Всі бачаться тут щодня й спізнаються дуже скоро, і кохання, народжуючись, живе поруч із ніжною, невимушеною, щирою, на старий взірець, приязню. Зберігаєш потім з чулістю дорогу згадку про перші години тієї приязні, про ті перші розмови, під час яких упізнається душа, про перші погляди, що питають і відповідають на найпотаємніші, ще не висловлені запитання і думки, згадку про те, як уперше звірилося серце, про чарівне почуття, коли розкриваєш свою душу перед тим, хто, — ти в тому певен, — розкриває тобі свою.

І з години на годину розквітає кохання серед нудного, одноманітного життя на курорті.

Отож того вечора, як і кожного вечора, ми чекали на нових людей.

Прибуло їх тільки двоє — чоловік і жінка, батько та дочка. Вони нагадали мені зразу дійових осіб з творів Едгара По. А проте вони вабили до себе, вабили своїм безталанням. Побила їх, здавалось, лиха доля. Батько був дуже високий на зріст, худий, трохи зігнутий, з зовсім сивою, занадто сивою, коли порівняти до не старого ще обличчя, головою. Щось поважне було в його рухах, у по-статі, своєю суворою поставою він нагадував протестанта. Дочка років, може, двадцяти чотирьох чи двадцяти п'яти, маленька, теж дуже худа, дуже бліда, мала якийсь виснажений, стомлений, пригнічений вигляд. Трапляються такі люди, немовби занадто безсилі, щоб знести працю та життєві турботи, занадто безсилі, щоб рухатись, ходити, робити все те, що ми робимо кожен день. Була вона досить гарпа, ота дівчина, але прозорою своєю красою схожа була на привид. І їла вона дуже повільно, піби ледве здобувалась на силу ворухнути рукою.

Це вона, напевне, мала лікуватись водами.

За столом вони сиділи навпроти мене, і я зразу помітив, що в батька дуже чудний нервовий тик.

Кожного разу, коли він хотів що-небудь дістати, рука його, перше ніж доторкнутись до того, чого йому було треба, кидалася раптово вбік, описуючи дивовижний зигзаг. За кілька хвилин цей рух так мене стомив, аж я мусив одвернутись, щоб більше його не бачити.

Я також помітив, що дівчина й за обідом не скидала рукавички з лівої руки.

Після обіду я пішов прогулятись по парку біля водолікарні. Діялося це в Оверні, в маленькому санаторії Шатель-Гюйон, що ховається в ущелині під високою горою, з якої біжить багато гарячих джерел, вибиваючись з підземного вогнища давнього вулкана. А далі, мов бані, здіймаються вгору зрізані вершини згаслих кратерів, височіючи понад довгим пасмом гір. Коло Шатель-Гюйона починається край з вершинами-банями. Далі видніють шпичасті шпилі й стрімкі скелі. Пюї-де-Дом — найвища поміж цими банями, шпиль Сансі височить над усіма шпилями, а скеля Канталь найбільша з усіх скель.

Було дуже тепло. Я походжав по затіненій алеї, слу-

хаючи, як музиканти з казино розпочинають на горбку, на найвищому в парку місці, вигравати перші пісеньки.

І я побачив, що батько та дочка наближаються до мене повільною ходою. Я привітався з ними, як вітаються звичайно на курортах із сусідами по готелю.

Батько, зараз же зупинившись, запитав мене:

— Чи не могли б ви, добродію, з вашої ласки, показати нам тут місце для прогулянок, щоб було недалеко, не важко дійти і щоб гарна була місцевість. Вибачайте, що надокучаємо вам.

Я зголосився провести їх у долину, де протікає невеличка річка, в глибоку вузьку щілину поміж двома великими, вкритими лісом скелястими схилами.

Вони погодились.

Почали, звичайно, балакати про те, яку силу мають лікувальні води.

— Знаєте, в моєї дочки, — казав батько, — дивна якась хвороба, і ніяк не можна дізнатись, на що саме вона слабує. Її мучать незрозумілі нервові припадки. Лікарі то звертають усе на серце, то на печінку, то на спинний мозок. Тепер причину цієї мінливої, мов Протей, хвороби, що набуває кожного разу іншого вигляду, інших ознак, вбачають у шлунку, в тому, мовляв, великому казані, який огріває наше тіло, регулює його діяльність. От чому ми й прибули сюди. Сам я думаю, що це нерви, не інакше. Як воно не є, а це дуже сумна річ.

Я зараз згадав про жахливий тик у нього в руці й запитав:

— А чи воно не спадкове? Чи в вас у самих не хворі трохи нерви?

Він одказав спокійно:

— В мене?.. Та ні... в мене нерви були завжди дуже спокійні... — А тоді, помовчавши трохи, раптом додав: — Ага! Ви маєте на увазі спазматичний рух у моїй руці, що буває кожного разу, коли я хочу щось узяти? То так на мене вплинула одна страшна подія. Уявіть собі, мою доньку поховали живу!

— А! — спромігся я тільки сказати, вражений, здивований украй.

— Ось як воно сталося, — повів він далі. — З Жюльєтою якийсь час траплялися тяжкі серцеві припадки. Ми вважали, що вона хвора на серце, й приготувалися до найгіршого.

Її принесли якось додому холодну, бездиханну, мертво. Вона впала в садку. Лікар констатував смерть. Я сидів біля неї день і дві ночі. Своїми руками поклав її в труну і йшов за труною до цвинтаря, де її поховали в нашому фамільному склепі. Це сталося на селі, в Лотарінгії.

Я звелів, щоб на неї наділи всі коштовності — браслети, кольє, персні — усі мої подарунки, — і її першу бальну сукню.

Ви повинні розуміти, що діялося в мене на серці, коли я вернувся додому. Вона була в мене одна — дружина моя давно померла. Самотній, напівнепритомний, зайшов я до своєї кімнати і впав у крісло, без думки, без сили — я не міг навіть ворухнутись. Тремтів тільки скорботою, мов та зруйнована машина. Душа моя була наче кривава рана.

Мій старий лакей Проспер, що допомагав мені класти Жюльєту в труну і виряджав її зі мною на останній спочинок, зайшов тихенько до мене.

— Чи не з'їли б ви чого, пане? — запитав він.

Я мовчки похитав головою. А він знову:

— Не годиться так, папе. Так ви можете захворіти. То, може, ви хочете лягти в ліжку?

— Ні, дайте мені спокій, — одказав я.

Він вийшов.

Скільки часу минуло, того я не знаю. О, яка ніч, яка ніч!.. Ставало холодно; вогонь у великому каміні погас, а вітер, зимовий вітер, сильний крижаний вітер із замерзлої рівнини бився в вікна, стукав одноманітно, зловісно.

Скільки часу минуло? Спати я не міг і сидів, пригнічений, прибитий горем, з розплющеними очима, простягнувши ноги; моє змучене тіло обважніло, а душа зааніміла від розпачу. Раптом задзвонив великий дзвінок коло надвірних дверей.

Мене щось неначе підкинуло, аж крісло затріщало під мною. Дзвін ударив урочисто, тяжко; голос його розходився хвилями і відлунював у всьому замку, як під склепінням. Я повернувся, поглянув на годинника. Була друга година ночі. Хто б міг прийти в такий час?

А тут знову двічі задзвонив дзвінок. Слуги, певне, не могли одважитись устати. Я взяв свічку й зійшов вниз.

— Хто там? — ледве спромігся спитати.

Але й сам засоромився свого боягузтва і повідсовував помалу важкі засувки. Серце так і кидалось у грудях,

мені було страшно. Я рвучко відчинив двері і побачив — щось біліло у темряві, якийсь ніби привид.

Я поточився назад, поинятий смертельним жахом:

— Хто... хто... хто ви такі?

І почув голос:

— Це я, тату.

То була моя дочка, її голос.

Я думав тоді, що збожеволю. Усе відступав назад, а мара вже входила в двері. Я тікав, роблячи рукою, ніби одганяючи її, той рух, що ви ото бачили. Цей рух так у мене й залишився.

Привид промовив:

— Не бійся, тату; я не вмерла. У мене хотіли вкрасти персня і відрізали пальця, потекла кров, я й опритомніла.

І я справді побачив, що вона була залита кров'ю.

Я впав на коліна; мені перехопило віддих, я хлипав, хрипів.

Потім, прийшовши трохи до пам'яті, все ще до такої міри приголомшений, що не розумів іще, який жах і яке щастя випало мені, я повів її в свою кімнату і посадив у крісло; тоді, хапаючись, задзвонив Просперові — я хотів, щоб він розтопив у каміні, приготував питво та побіг по лікаря.

Нарешті слуга ввійшов; він глянув на мою дочку, розкрив конвульсивно рота з надлюдського страху і гримнув на землю горілиць, мертвий.

То він відчинив склеп, знівечив мою дочку та так і кинув, бо не міг уже знищити слідів свого злочину. Він не потурбувався навіть поставити труну на місце: певний був, зрештою, що я на нього не подумаю, бо я на нього у всьому звірявся.

Ви бачите, добродію, які ми нещасні.

Він замовк.

Запала ніч і оповила маленьку, безлюдну, сумну долину. І від присутності цих дивних істот — дочки, що вернулася з того світу, і батька, що лякає своїми недоладними рухами, — якийсь містичний страх наліг на мене.

Я не знав що казати.

— Яка жахлива подія! — прошепотів я нарешті. Тоді, помовчавши хвилину, додав: — Чи не пора додому? Щось неначе стає холодно.

І ми вернулись до готелю.

ГОДІ

Граф де Лормерен кінчав одягатись. Кинув останній погляд у велике, на всю стіну в гардеробній, дзеркало й усміхнувся.

Гарний, справді, був на вроду ще й тепер, хоч і посивів зовсім. Високий, гнучкий, стрункий, тонкого стану, з худорлявим обличчям, з тонким вусом непевного відтінку, русим, так би мовити, він мав ті шляхетні манери, ту витонченість, нарешті, те, не знаю вже, як його назвати, те, що відрізняє людину одну від одної більше, ніж мільйонний масток.

Він промовив стиха:

— Лормерен ще живе!

І пішов до вітальні, де чекала на нього пошта. На столі, де кожна річ мала своє місце, на тому робочому столі, за яким господар ніколи нічого не робить, лежало з десять листів поруч із трьома газетами трьох різних напрямків. Раз тільки ворухнувши пальцями, він розкинув усі листи, як той гравець, що дає вибирати карту, і почав приглядатись до письма — так він робив щоранку перед тим, як мав розірвати конверт.

То була для нього солодка хвилина, хвилина чекання, здогадів, невиразного неспокою. Що принесли йому ці папери, закриті, таємничі? Що в них є — радість, щастя чи смуток? Він пильно приглядався до них бистрим оком, розпізнавав письмо, одбирав, розкладав на дві, на три купки, зважаючи на те, чого від них чекав. Тут друзі, тут байдужі, далі невідомі. Невідомі завжди непокоїли його трохи. Чого вони хочуть? Чия рука поставила ці чудні значки, які містять у собі думки, обіцянки чи погрози?

Того дня особливо запав йому в око один лист, хоч простий був на вигляд, нічим не відрізнявся від інших. Придивлявся, проте, до нього заклопотано, серце чогось тремтіло. «Від кого він може бути? Я знаю цю руку певне, тільки не можу собі пригадати», — подумав він.

Він підніс листа до очей, тримаючи обережно двома пальцями, і силкувався прочитати крізь конверт, не наважуючись розпечатувати.

Тоді, понюхавши його, взяв на столі невеличку лупу, щоб докладно придивитись до всіх особливостей письма. Стало йому якось млясо.

«Від кого він? Рука мені знайома, добре знайома. Я мусив часто бачити це писання, так, дуже часто. Тільки було воно, мабуть, давно-давно. Від кого в біса може він бути? Годі! Напевне, хтось просить грошей.»

І, розірвавши конверт, він прочитав:

«Ви, певне, забули про мене, любий друже, бо вже ось двадцять п'ять літ, як ми не бачились. Я була молода, тепер стара стала. Ми розлучилися з вами, бо я покинула Париж і поїхала з чоловіком на село, з старим своїм чоловіком, що ви його взивали «моїм шпиталем». Чи пригадуєте собі? Він помер, п'ять літ оце минуло. І тепер я повернулась до Парижа, щоб одружити дочку, бо я маю дочку, гарну дівчину вісімнадцяти років — ви її не бачили ніколи. Я вас сповістила про те, що вона народилась, але ви, певне, не звернули великої уваги на таку незначну подію.

Ви й тепер той самий красень Лормерен, так мені казано. Отож, коли ще пригадуєте собі свою Лізу, яку ви звали Лізон, приходьте сьогодні ввечері обідати з нею, з старою баронесою де Ванс, вашим повсякчасним вірним другом, що, зворушена трохи, але й рада, подає вам прихильно руку; її належить потиснути, та не цілувати більше, бідний мій Жакле.

Ліза де Ванс

Серце в Лормерена забилося. Він сидів непорушно в кріслі, впустивши листа на коліна, і дивився кудись перед собою, хвилювався, мучивсь, уболівав, аж сльози проступили у нього на очах!

Коли тільки кохав він на віку якусь жінку, то це хіба свою Лізу, Лізу де Ванс; він звав її Попелястою Квіткою за волосся незвичайного кольору та за світло-сірі очі. О, яка ніжна, гарна й зваблива була та тендітна баронеса, дружина старого, подагричного, вугруватого барона, який несподівано завіз її на село і замкнув, наче невільницю, з ревнощів до красеня Лормерена.

Так, він кохав, і його кохали палко, був у тому пере-

конаний. Вона звала його по-товариськи Жакле, і як то воно в неї любо виходило!

В голові перебігало безліч споминів, забутих, далеких, солодких і смутних тепер. Раз увечері вона завітала до нього, вертаючись з балу, і вони поїхали вдвох на прогулянку до Булонського лісу; вона — декольтована, а він — у хатній куртці. Діялось то весною, тепло було. Від її корсажа, від її юного тіла розходились у повітрі ніжні пахощі. Який чудовий вечір! Надійшовши до озера, де місячне проміння, пробиваючись крізь віти, спадало на воду, вона почала плакати. Лормерен, здивований трохи, запитав, чого вона плаче.

— Не знаю, — одказала. — То вода та місяць мене розчулюють. Кожного разу, як побачу щось поетичне, у мене стискається серце, і я плачу.

Він усміхнувся, розчулившись і сам, — йому здавалася нерозумною і водночас чарівною ця наївна жіноча чутливість, чутливість милої жіночки, що з усякого приводу вражається, хвилюється. І він поцілував її палко, промовивши стиха:

— Серденько Лізо, немає крапці за тебе!

Що то за чарівне було кохання, пізнє, на малу годину, і як скоро воно скінчилось. Урвав його раптом, коли саме вогнем запалало, отой барон, старий шкарбун! Завіз десь жінку та з того часу нікому більше й не показував!

Е, до лиха! Лормерен забув її за два, за три тижні. В Парижі одна жінка так швидко заступає другу, коли ти неодружений! Що з того! Він зберіг у серці для неї маленький святобливий куточок, бо кохав тільки її! Розумів це тепер якнайкраще!

Він підвівся й голосно промовив:

— Піду цього вечора на обід, піду!

І інстинктивно повернувся до дзеркала, щоб оглянути всього себе. Він подумав: «Вона, певне, дуже постарілась, більше за мене». І радий був, правду кажучи, що стане перед нею ще гарний, міцний, здивує її, розчулить, може; мимохить вона пожалкує за колишніми днями, далекими, такими далекими!

Він взявся до інших листів. Нічого важливого там не було.

Цілий день він думав про ту, що знову до нього верталася. Як вона виглядає? Як воно чудно зустрінись отак через двадцять п'ять років! Чи він її хоч упізнає?

Він одягся кокетливо, мов жінка, надів білу жилетку, яка більше пасувала йому до фрака, ніж чорна, покликав перукаря закучерявити волосся, — воно в нього добре збереглося, — і поїхав дуже зарання, аби довести, як він квапився.

Перша річ, яку він побачив, увійшовши до гарної, заново вмебльованої вітальні, був власний його портрет — стара, зблякла фотографія з часів його тріумфів, що висіла на стіні в вишуканій оправі з старовинного шовку.

Він сів і став чекати. Нарешті позад нього розчинилися двері. Він жваво випростався і, обернувшись, побачив стару даму з сивим волоссям, що простягала йому обидві руки.

Він схопив їх і довго цілував то одну, то другу. Потім, підвівши голову, поглянув на свою колишню коханку.

Так, то була стара дама, стара незнайома дама; їй хотілося плакати, але вона усміхалась.

Не міг здержатись, не шпнути:

— Це ви, Лізо?

Вона відказала:

— Так, це я, певне, що я... Ви б мене не впізнали, правда? Я так журилася... так журилася... В журбі згоріло моє життя... Ось я тепер яка... Гляньте на мене... або ні... не дивіться... Але який ви й тепер гарний... і молодий... Коли б я зустріла вас випадково на вулиці, то зараз би крикнула: «Жакле!»

Тепер сідайте, побалакаємо спершу. Потім я покличу дочку, свою дорослу дочку. Побачите, як вона на мене схожа.. Ні, не так! Вона зовсім така, якою я була колись, ось побачите! Я захотіла побути спочатку з вами вдвох. Боялась трохи, що розжалоблюсь у першу хвилину. Тепер уже скінчилось, пройшло... Сідайте ж, мій друже.

Він сів поруч з нею, тримаючи її за руку. Але не знав, що їй казати. Він не знав цієї жінки, здавалось, ніколи її не бачив. Навіщо прийшов він у цей дім? Про що міг би завести мову? Про минуле? Та що ж було спільного між ним та нею? Він нічого тепер не міг пригадати, дивлячись в обличчя цієї бабусі. Не пригадував собі зовсім про все те любе, солодке, приємне та болюче, що огортало його серце, коли починав думати про іншу, про свою Лізу, ніжну Попелясту Квітку. Що ж з нею сталося, з тією, з давньою коханою? Тією, з далекого сну, білявою, сіроокою, молодою, що так гарно вимовляла «Жакле»?

Вони сиділи поруч, непорушно, зніяковілі обоє, стурбовані, пригнічені тяжким почуттям.

А що велася поміж ними банальна розмова, уривчаста і млява, вона встала й натисла на гудзичок від дзвічка.

— Я кличу Рене, — промовила.

Рипнули двері, зашелестіло вбрання, і потому гукнув молодий голос:

— Ось і я, мамо!

Лормерен сторопив, ніби побачив якийсь привид.

— Добридень, панночко! — шепнув. Тоді, звернувшись до матері: — О, це ви!

То була вона, справді вона, та колишня Ліза, що зникла була й вернулася! Він бачив її знову таку, яку вкрали в нього двадцять п'ять років тому. Ця ось навіть була ще молодша, свіжіша, більше було в ній дитинного.

В нього з'явилося божевільне бажання — розкрити обійми, пригорнути її до себе, шепнути у вухо: «Добридень, Лізон!»

Слуга доповів:

— Накрито, папі, до столу!

І вони ввійшли до їдальні.

Що робилось за обідом? Що йому казали, що він одказував? Йому неначе снявся чудний сон, що межував з божевільям. Він дивився на обох жінок, а в голові роїлася хвороблива, божевільна думка: «Котра з них справжня?»

Мати усміхалася, безперестану повторюючи:

— А пам'ятаєте?

А він спомини знаходив у ясних очах молодої дівчини. Двадцять, може, разів, розтуляв рота, щоб сказати їй: «Чи пригадуєте собі, Лізон...» — забуваючи про ту даму з сивим волоссям, яка поглядала на нього розчуленим оком.

Але бували хвилини — він уже не знав, втрачав розум! Помічав, що ця, теперішня Лізон, не зовсім така, як та, колишня. Та, давня, мала в голосі, в погляді, у всьому стві щось таке, чого він у цій не знаходив. І він страшенно напружував розум, щоб пригадати собі свою коханку, відновити те, що вислизнуло з пам'яті, те, чого бракувало цій, воскреслій Лізон.

— Ви втратили жвавність, мій бідний друже, — казала баронеса.

— Багато ще дечого я втратив! — белькотав він.

Але він відчував, як у його турботному серці, ніби збу-

дженний звір, що ладен укусити, відроджується давнє кохання.

Молода дівчина базікала, і інколи знайома інтонація, слова, які вона перейняла від матері, вся манера промовляти, думати, схожість рухів, що набувається, коли люди живуть укупі, змушували його здригатися всім тілом, вступали в нього, ранили пристрасть, що знову прокинулася.

Він утік зарання, пройшовся бульваром. Але образ тієї дівчинки усе ввижався, мріявся йому; билося дужче серце, кров кипіла. Далеко від обох жінок він бачив тільки одну, молоду, давню, знайдену знову, і любив її, як любив колись. Любив ще з більшим палом після двадцяти п'яти літ розлуки.

Він вернувся додому, міркуючи про цей дивний, жахливий випадок, питаючи себе, що має чинити.

Але коли він проходив зі свічкою в руці перед дзеркалом, перед великим дзеркалом, в яке роздивлявся на себе перед тим, як іти на обід, то побачив там підстаркуватого, сивого чоловіка. І раптом пригадав, яким він був тоді, коли Ліза була молодю. Молодим, чарівним, таким, яким вона його кохала! Наблизивши світло, він подивився на себе зблизька, як розглядають крізь лупу щось надзвичайне, приглядався до зморщок, помічаючи ту страшну руїну, що її ніколи до того не помічав.

Він сів, пригнічений, перед дзеркалом, навпроти свого жалюгідного зображення і промовив стиха:

— Годі, Лормерене, — кінець!

МОЇ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ ДНІВ

Я щойно оселився у відведеному мені номері готелю — вузенькій кімнатці з тонкими, наче картонними, стінами, крізь які було чути всі звуки від сусідів. Ховаючи в дзеркальну шафу одяг та білизну, я висунув середню шухляду і побачив скручений трубкою зошит. Розправивши його, я відгорнув першу сторінку і прочитав назву:

«Мої двадцять п'ять днів».

Це був щоденник курортника, який мешкав у цьому номері до мене і забув свої записи в день від'їзду. Його нотатки можуть становити певний інтерес для здорових і розумних людей, які ніколи не виїздять із своєї домівки. Саме для них я й перенісую ці нотатки без ніяких змін.

Шатель-Гюйон, 15 липня

Перше враження від цього краю — не веселе. А мені доведеться пробути тут двадцять п'ять днів — підлікувати печінку, шлунок і трохи схуднути. Двадцять п'ять днів на курорті дуже схожі на двадцять вісім днів резервіста — і ті, і ті дуже важкі. Сьогодні я ще нічого не починав — тільки влаштувався, оглянув околиці, познайомився зі своїм лікарем. Шатель-Гюйон — це каламутний струмок серед пагорбів, обабіч — купка будишків, казино та кам'яні хрести.

На березі струмка, у ярочку, стоїть квадратна будівля, біля неї — садок; це і є джерело. Навколо споруди понуро тиняються якісь люди — то хворі. Глибока тиша панує в тінистих алеях — тут не місце розваг, а справжній санаторій, де лікуються з глибоким переконанням, що вода допоможе; і, здається, декому таки допомагає.

Обізнані люди твердять навіть, що місцеві мінеральні води роблять справжні чудеса. Проте жодного ex voto¹ не висить біля столу касира.

¹ За обітницею (лат.) — приносини в католицькій церкві.

Час від часу який-небудь пан або якась пані підходить до павільйону під шиферним дахом; там сидить жінка з приємним усміхненим обличчям, коло неї у цементному басейні хлюпає джерело. Хворі й охоронниця цілющої води не обмінюються жодним словом. Жінка подає хворому маленьку склянку, де в прозорій воді тремтять пухирці газу. Той п'є і повільним кроком повертається під дерева, щоб продовжити перервану прогулянку.

У цьому невеликому парку панує мертва тиша; не чути ані шелесту вітру у верхів'їтї дерев, ані людських голосів. Над в'їздом до санаторію слід було б написати: «Тут не сміються, тут лікуються».

Співрозмовники, наче німі, безмовно розтуляють рота, — так бояться вони, щоб не вихопилося голосне слово.

У готелі — така ж сама тиша. Це — великий готель, тут обідають в атмосфері статечності, притаманної добропорядним людям, яким немає про що розмовляти поміж собою. В них світські манери, а з облич спливає впевненість у власній вищості, хоча декому довести її було б, мабуть, важкувато.

О другій годині я пішов до казино — дерев'яний будиночок його тулиться до вершини горба, і видиратися до нього треба гірською стежкою. Але красвид звідти розгортається чудовий. Шатель-Гюйон лежить у вузькій долині, саме між рівниною й горами. Ліворуч мені видно перші високі уступи порослих лісом овернських гір і де-не-де — великі сірі плями, місця виходу лави, адже звідси починається край погаслих вулканів. А праворуч, за вузькою западиною долини, тягнеться рівнина, безкрая, наче море, повита сизуватим маревом, крізь яке ледь проступають обриси сіл, міст, жовтих від стиглого хліба ланів і зелених прямокутників лук, обсаджених довгими смугами яблунь. Оце така Лимань, величезна, плеската, завжди оповита легким серпанком імлі.

Настав вечір. Тепер, після самотньої вечері, пишу я ці рядки, сидячи біля розчиненого вікна. А внизу, навпроти, грає невеликий оркестр з казино, — неначе дурна пташка, яка надумалася б співати серед пустелі, одна-однісінька.

Часом десь гавкне собака. Від такого безмежного спокою на душі стає добре. На добраніч.

16 липня. Нічого нового. Прийняв ванну, потім душ. Випив три склянки води, після кожної чверть години гу-

ляв по алеях парку і ще півгодини — по обіді. Так мої двадцять п'ять днів уже й почалися.

17 липня. Помітив двох гарних панночок. Їхня поведінка дивна, бо приймають ванни й обідають після всіх.

18 липня. Новин немає.

19 липня. Знову бачив панночок. Вони чудові, є в них щось таке, що мені дуже до вподоби.

20 липня. Довга прогулянка казковою лісовою долиною до скиту Сан-Сусі. Чудові місця, хоча й трохи сумні, але такі зелені, сповнені тиші і спокою. На гірських дорогах траплялися мені вузькі хури з сіном, запряжені парою волів в одному ярмі, які поволі тягнуть віз, ледве стримуючи його на спусках. Дядько у великому чорному капелюсі править ними з допомогою довгої лозини, якою торкається то боків, то лоба тварин; і часом простим помахом руки, спокійним, але рішучим, зупиняє їх, коли, спускаючись узвозом, вони під вагою поклажі починають наддавати ходи.

Пив би й пив повітря цих долин! А коли стоїть спека, порох на дорозі злегка пахне ваніллю і хлівом; стільки волів проходить цими дорогами, що від них усюди залишається слід. І запах цей приємний, тоді як після інших тварин здавався б просто смородом.

21 липня. Ходив пішки до Анвальської долини. Це вузька ущелина поміж мальовничих скель під самою горою. Серед уламків гірських порід біжить струмок.

Зайшовши далеко в глиб ущелини, я почув жіночі голоси і незабаром побачив тих двох таємничих панночок з готелю: вони розмовляли, сидячи на великому камені.

Нагода здалася мені сприятливою, і я без дальших вагань привітався і назвав себе. Мої вияви гречності були зустрінуті прихильно. До готелю поверталися разом. І говорили про Париж; здається, у нас чимало спільних знайомих. Цікаво, хто ж вони, ці панночки?

22 липня. Мало не цілісінський день пробув із двома моїми незнайомками. Вони, їй-право, дуже гарні, одна — чорнява, друга — білява. Кажуть про себе, що обидві — удови... Гм?..

Я запропонував їм з'їздити завтра разом до Ройя, вони погодилися.

Шатель-Гюйон не такий уже й нецікавий, як я був спочатку вирішив.

23 липня. Цілий день у Ройя. Це низка готелів, розкиданих у долині, поблизу Клермон-Феррана. Людей повно.

У великому парку завжди панує рух. Величний гірський краєвид з вершиною Пюї-де-Дом, що височіє вдалині.

Коло моїх знайомих усі упадають, що мені дуже лестить. Чоловік, який супроводжує гарну жінку, завжди почуває себе ніби оточеним ореолом; а тим більше, коли він у товаристві двох вродливих панночок. Немає нічого кращого, як пообідати в людному ресторані із знайомою, на яку всі дивляться; ніщо не надає чоловікові більшої поваги в очах сусідів.

Кататися в Булонському лісі шкапою або вийти на бульвар під руку з поторочою — ось два найбільші приниження, здатні вразити серце, не байдуже до того, що думають інші. З усіх видів розкоші жінка є найрідкісніший, найвишуканіший, найдорожчий і найпожаданіший для нас; його ж таки ми найбільше любимо виставляти на завидющі очі публіки.

Коли з'являєшся на людях під руку з гарною жінкою, зразу ж збуджуєш загальні заздрощі, бо піби кажеш: дивіться, я багатий, бо володію цією рідкісною і коштовною істотою; в мене є смак, бо я зумів знайти цю перлину; може, вона навіть любить мене, якщо тільки не зраджує, але це, до речі, доводило б тільки, що й інші визнають її гарною.

Але який сором гуляти по місту з некрасивою жінкою! І скільки кпипів!

Звичайно, всі думають, що то ваша законна дружина, бо як же можна припустити, що у вас така бридка коханка! Дружина може бути негарною, але тоді її непоказність викликає безліч неприємних для вас думок. Насамперед вас вважають за нотаря або суддю, бо за особами саме цього фаху визнано монополію на потворних, але багатих дружин. Чи ж не прикро навіть це одне для порядної людини? Потім здається, що ви кидаєте виклик людям, бо, мовляв, маєте огидну зухвалість і навіть законний обов'язок пестити це негарне обличчя і незграбне тіло, і, чого доброго, у вас іще стане безсоромності зробити цю незугарну істоту матір'ю, — хіба це не межа кумедного?

24 липня. Я тепер часто буваю у товаристві двох удивочок і вже встиг добре з ними познайомитися. Це — казковий край, і наш готель — чудовий. І погода гарна. Лікування йде мені дуже і дуже на користь.

25 липня. Прогулянка в ландо до озера Тазенá. Чарівна і несподівана поїздка; ми домовилися про неї під час

свіданку. Поїхали, щойно повстававши з-за столу. По тривалій подорожі серед гір побачили неподалік від дороги напрочуд гарне озерце, зовсім кругле, синє-синє, кришталєво прозоре, — воно сховалося на дні старого кратера. Один бік цієї велетенської миски — кам'янистий і голий, на другому зеленіє гай. Серед дерев — хатка, ми збудили її господаря — це привітна й дотепна людина, мудрець, дні якого проходять у цьому вергіліївському куточку. Він відчинив нам двері своєї домівки. Тут я подумав і кажу:

— Ходімо купатися!..

— Гаразд, — чую у відповідь, — але ж... костюми.

— Ет! Ніде ж ані душі.

І ми купаємось!..

Якби я був поетом — як описав би я це неповторне видовище молодих голих тіл у прозорій воді! Стрімкий високий берег оточує нерухоме озеро, блискуче і кругле, як величезна срібна монета; сонце заливає його своїм гарячим промінням; уздовж прибережних скель у невловимо-прозорій хвилі пропливають, мов невагомі, гнучкі білі тіла. А на піщаному дні тіні повторюють їхні рухи!

26 липня. Здається, дехто скося поглядає на те, що я так швидко заприятелював з удовичками!

Бувають же такі люди, які переконані, що життя дається лише на те, щоб нудьгувати! Будь-яку розвагу вони одразу оголошують порушенням порядності або моралі. Для таких обов'язок є сукупністю непохитних і до краю нудних правил.

Я дозволю собі зауважити, що уявлення про обов'язок у мормонів, арабів, зулусів, турків, англійців і французів — не однакові. А проте в усіх цих народів зустрічаються цілком порядні люди.

Наведу єдиний приклад. Англійське право пакладає певні обов'язки на дівчат ще у дев'ятирічному віці, а французьке — у п'ятнадцять років. Ну, а я особисто позичаю собі потроху від моралі кожного народу і складаю єдине ціле, на зразок моралі царя Соломона.

27 липня. Добрі новини. Схуд на шістсот п'ятдесят грамів. Дивовижна ця шатель-гюйонська вода! Іду з удовичками на обід до Ріома. Нудне містечко, анаграма якого кепсько пасує до сусідніх цілющих джерел: Ріом — Морі¹.

28 липня. От тобі й маєш! За вдовичками приїхало двоє

¹ М о г і — померти (лат.).

панів. Напевно, двоє удівців. Дами їдуть сьогодні ввечері: прислали мені записочку.

29 липня. Сам! Довга прогулянка пішки до стародавнього кратера Нашер. Чудовий краєвид.

30 липня. Нічого нового. Лікуюся.

31 липня. Нічого. Нічого.

Ця гарненька місцина повна всякої зарази. Я звернув увагу муніципалітету на кричуще недбальство: мерзенна клоака протікає край дороги просто перед вікнами великого готелю. Туди зносять усі покидьки з кухні цієї установи. Добрий розсадник холери!

1 серпня. Новин ніяких. Лікуюся.

2 серпня. Захоплююча прогулянка до Шатонеф, курорт для ревматиків, де всі кульгають. Веселеньке видовище: самі каліки на милицях і костурах!

3 серпня. Те саме. Те саме. Лікуюся.

4 серпня. Нічого. Нічого.

5 серпня. Нічого. Нічого.

6 серпня. Я в розпачі! Тільки що зважився. Погладшав на триста десять грамів. То що ж це виходить?

7 серпня. Шістдесят шість кілометрів екіпажем у гору. Не скажу куди саме з поваги до тамтешніх жінок.

Мені порадили зробити цю прогулянку, бо місцевість ця мальовнича і сюди їздять не часто. По чотиригодинній подорожі я приїхав у досить гарне село на березі річки, посеред чудового горіхового гаю. Такого великого я ще не бачив в Оверні.

Гай становить єдине багатство цього села, бо посаджений на спільній, громадській землі. Ця земля була колись просто схилом горба, зарослим чагарником. Місцева влада марно намагалася обробити її, і вона ледве могла прогудувати кількох овечок.

А тепер це могутній ліс, — усе завдяки жінкам, — і має він чудернацьку назву: «Панотцеві гріхи».

Треба сказати, що жінки з гірських селищ відомі легковажністю, вони куди легковажніші від жінок з рівнини. Якщо хлопець десь зустріне яку, то має щонайменше поцілувати її; і якщо не бере більше, то є останнім дурнем. Як добре подумати, то такий погляд на речі — єдино логічний і розумний. Оскільки природне покликання жінки, — хай міської чи сільської, — вабити чоловіків, то чоловік мусить щоразу доводити їй, що вона йому подобається. Коли ж він утримується, то це означає, що він її вважає негар-

ною,— і для неї це образа. Коли б я був жінкою, я б ніколи не зустрічався вдруге з чоловіком, який при першій зустрічі виявив до мене надто велику гречність, тобто не досить оцінив мою красу, мою припадність, мої жіночі якості.

Отож хлопці села Х. частенько доводили своїм землякам, що вони їм до вподоби, а місцевий священик, безсилий перешкодити цим гречним і цілком природнім знакам уваги, вирішив використати їх для загального добра. Він почав накладати на кожну грішницю покарання: вона мусила посадити одне горіхове дерево на громадській землі. І ось по ночах за селом, неначе мандрівні вогники, стали рухатись ліхтарі,— адже грішницям зовсім не хотілося справляти покуту серед білого дня.

За два роки на громадській землі не лишилося жодного незасадженого клаптика. І тепер навколо дзвіниці справжній ліс, де росте понад три тисячі чудових дерев і з гущавини якого дзвони сповіщають про церковну відправу. Ото такі «папотцеві гріхи».

Оскільки тепер у Франції вишукують способу знов посадити ліси, то чому б лісовому відомству не пристати на спілку з духівництвом, щоб ужити простий засіб, придуманий скромним кюре?

7 серпня. Лікуюся.

8 серпня. Зібрав речі; сховався попроситися з цим спокійним і мовчазним куточком, з його зеленими горами й тихими долинами, із самотнім казино, звідки розгортається все той самий неосяжний краєвид оповитої прозорою синню Лиманської рівнини.

Іду завтра вранці.

На цьому рукопис уривався. Не стану нічого додавати, бо мої враження від курорту зовсім не такі, як у мого попередника. Але ж я не зустрів тут двох удовичок!

СПРАВА З ЛАТИНОЮ

Справа з латиною, що нею вже давно морочать нам голову, нагадує мені про один випадок з часів моєї молодості.

Я вчився тоді у приватній школі в одному великому місті, в пансіоні Робіно, що славився на всю провінцію латинською мовою, яку там добре викладали.

Уже десять років пансіон Робіно перемагав на всіх конкурсах міський державний ліцей та всі колежі супрефектури — і то все, казали люди, завдяки викладачеві, простому викладачеві, панові Пікдану, чи, радше, дядькові Пікдану.

Був він на вигляд ні старий ні молодий, сивий зовсім, з тих, що ніяк не можна визначити їхнього віку, а, тільки поглянувши, вгадаєш зразу історію його життя. В двадцять літ вступив він до якоїсь школи вчителем, аби мати змогу самому вчитися далі і стати ліценціатом, а потім і доктором письменства, але так засмоктало його це безщасне життя, що й zostався, як був, учителем на цілий вік. Одначе замишування латиною не покинуло його, не дало спокою, мов якась хвороблива пристрасть. Він безперестанку читав латинські твори, поетичні, прозаїчні та історичні, перекладав їх, тлумачив, коментував уперто, мов той маніяк.

Якось він надумався примусити всіх учнів свого класу, щоб вони відповідали йому тільки по-латинському, і вперто домагався свого, аж поки вони не звикли розмовляти з ним латинською мовою, мовби своєю рідною.

Він дослухався до них, як диригент вислухує на репетиції музикантів, щохвилини стукаючи ліпійкою по пюпітру.

— Добродію Лефрер, добродію Лефрер! Ви зробили синтаксичну помилку! Хіба не пам'ятаєте правила?..

— Добродію Плантель! У вас французький зворот, а зовсім не латинський. Треба зрозуміти властивості мови. Ось слухайте...

Отож сталося так, що учні з пансіону Робіно дістали наприкінці року всі нагороди за твори, переклади та промови з латини.

Наступного року власник пансіону, хитрий, як мавпа, чоловічок, що й сам скидався на мавпу своїми чудними гримасами та вихилясами, звелів надрукувати на своїх програмах, рекламних об'явах і навіть написати на вивісці своєї школи: «Спеціальне вивчення латинської мови. П'ять перших нагород одержано у змаганні з п'ятьма класами ліцею. Дві почесні нагороди на загальному конкурсі ліцеїв та колежів Франції».

Такі перемоги пансіон Робіно здобував десять років. Аж батька мого звабив той успіх, і він віддав мене екстерном до Робіно, якого ми взивали Робінетто або Робінеттіно; до того мав я окремо вчитися з дядьком Пікданом за п'ять ф'ранків на годину, з котрих викладачеві припадало два, а хазяїнові три ф'ранки. Я мав тоді вісімнадцять років і вчився у філософському класі.

Ця наука моя відбувалася в маленькій кімнатці, що вікнами виходила на вулицю. Дядько Пікдан, так воно трапилось, замість балакати зі мною по-латинському, як то він робив у класі, розповідав мені по-французькому про свою долю. Без рідних, без приятелів, він полюбив мене, бідолаха, і виливав мені свою печаль.

Ніколи, десять уже чи п'ятнадцять літ, не говорив він ні з ким по щирості.

— Я мов той дуб у пустелі,— казав.— *Sicut quercus in solitudine.*

Інші викладачі нехтували ним. Ні з ким у місті він не знався, бо не мав вільної хвилини, щоб зав'язати стосунки.

— І по ночах навіть не вільний я, мій друже, а це мене найбільше смутить. Я мрію мати власну кімнату, з меблями, з книжками, з різним дріб'язком, що належали б мені та до яких ніхто інший не доторкався б. Але я не маю нічого свого, крім штанів та сурдута, нічого, ні матраца навіть, ні подушки. Не маю свого куточка, де б я міг прихилитись, хіба тільки, як даю лекції в цій кімнаті. Чи ви це розумієте? Людина вік живе, не маючи права, не маючи ніколи часу побути на самоті, хоч би де-небудь, щоб подумати, погадати, попрацювати, помріяти! Ох, любий мій! Мати ключа, ключа від дверей, мати змогу ті двері замкнути,— ото щастя, то єдине, єдине щастя!

А тут удень наука, дівтора, галас, а вночі дортуар, та сама дівтора, хропіння. І сплю я на людях, між двома рядами ліжок з тими невігласами, мушу за ними наглядати. Я не можу ніколи побути сам із собою, ніколи! Як вийду з дому на вулицю — там повно людей, а як, стомившись од ходіння, зайду до кафе, там повно диму, повно гравців на більярді. Це в'язниця, каторга, кажу вам.

Я запитав його:

— Чому ви, пане Пікдане, не взялися до іншого якого діла?

— А до якого, голубчику? — вигукнув він. — До якого? Я ні швець, ні столяр, ні капелюшник, ні пекар, ні перукар. Я знаю тільки латину і не маю диплома, що дозволив би дорого брати за лекції. Коли б я мав докторський ступінь, то одержував би сто франків за те, за що тепер одержую сто су. І викладав би я, напевне, гірше, бо досить було б мого звання, щоб підтримати свою славу.

Часом він казав:

— Тільки мені й відпочинку в житті, що ті години, коли я з вами. Не журіться, ви на тому не втратите нічого. На лекціях я надолужу — балакатимете в мене вдвоє більше, як інші.

Якось я наважився й запропонував йому цигарку. Він зразу остовпів, поглянув на мене, тоді оглянувся на двері:

— А якби хто зайшов, мій любий?

— То будемо курити коло вікна.

І ми пішли, поспірались на вікно від вулиці, ховаючи в зігнутій трубочкою долоні тоненькі верчики тютюну.

Навпроти нашої кімнати була прасувальня. Там чотири жінки в білій одежині совали по розстеленій перед ними білизні важкими, гарячими залізками, з-під яких розходила пара.

Раптом вийшла звітіль ще одна, п'ята, держачи на руці великого кошика, що перегинав її стан на один бік, — розносила по домах випрасувані сорочки, хусточки, простирала. Стала на порозі, ніби вже втомившись, звела очі вгору, всіхнулася, побачивши, що ми куримо, і послала нам вільною рукою жартівливий поцілунок, поцілунок безжурної робітниці. Тоді пішла собі тихою ходою, човгаючи черевиками.

Була то дівчина років двадцяти, маленька, худорлява, бліда, досить гарпа, пустотлива на вигляд, з усміхненими очима під русим сяк-так зачесаним волоссям.

Розчулений дядько Пікдан прошепотів:

— Це-то робота, та ще для жінки! Справжня коняча робота.

Він розжалобився над простим людом, над злидешним його життям. Мав екзальтоване серце сентиментального демократа і говорив про тяжку робітницьку працю фразами з Жан-Жака Руссо зі сльозами в голосі.

Другого дня, коли ми поспирались на те саме вікно, та сама робітниця побачила нас і крикнула жартівливим голосом, показавши нам обома руками носа:

— Добридень вам, школярі!

Я кинув їй цигарку, і вона зараз почала курити. А решта прасувальниць, всі чотири, кинулися до дверей, простягаючи руки — хотіли й собі по цигарці.

І так щодня міцніли дружні стосунки поміж робітницями з прасувальні та неробами з пансіону.

На дядька Пікдана справді смішно було й глянути. Трусився, щоб ніхто його не побачив, бо міг би через те втратити посаду, робив несміливі, чудернацькі жести — достотня міміка закоханого на сцені, — а на те жіноцтво сипало, мов картечю, поцілунками.

Зрадлива думка наклонулася у мене в голові. Якось, увійшовши до нашої кімнати, я промовив тихенько до старого вчителя:

— Ви й не повірите, пане Пікдане, зустрів я оту пралечку! Оту, знаєте, з кошиком... балакав з нею!

Він запитав, стурбований трохи моїм тоном:

— А що вона вам сказала?

— Вона казала мені... господи... казала... що ви їй дуже сподобались... Власне кажучи, я гадаю... я гадаю... що вона трохи в вас закохалась...

Я побачив, як він зблід.

— Вона, — промовив на те, — вона сміється з мене, певне. В мої літа такі речі не трапляються.

Я відповів поважно:

— А чому ж? Ви ще хоч куди!

Помітивши, що зачепив його за живе, я більше не наполягав.

Але щодня запевняв Пікдана, ніби бачив те дівча, ніби балакав з ним про нього, так спритно, що він повірив на решті і почав посилати робітниці палкі, промовисті поцілулки.

Аж трапилось, що раз уранці, йдучи до пансіону,

зустрів я її справді. Підступивсь до неї, не вагаючись, ніби знався з нею десять яких літ:

— Добридень, панночко! Як ся маєте?

— Якнайкраще, пане, дякую.

— Хочете цигарку?

— О, не на вулиці ж!

— Викурите в себе вдома.

— Тоді будь ласка.

— Скажіть мені, панночко, ви не знаєте?

— Що саме, пане?

— Старий... старий мій учитель...

— Дядько Пікдан?

— Так, дядько Пікдан. То ви знаєте, як він зветься?

— Та боже ж мій! Ну то що?

— А те, що він у вас закохався!

Вона почала сміятись, мов божевільна.

— Це неправда! — скрикнула.

— Е ні, правда! Він мені про вас говорить на лекціях весь час. Можу закластись, що він вас посватає, от що!

Вона перестала сміятись. Від згадки про весілля кожного дівчина поважніє. Тоді знову сказала недовірливо:

— Це неправда!

— Присягаюсь перед вами, що це правда.

Вона взяла з землі кошика, що поставила була коло себе.

— Що ж! Побачимо,— промовила.

І пішла собі.

Ввійшовши тільки до пансіону, я одкликав набік дядька Пікдана.

— Треба до неї написати. Вона за вами не дасть собі ради.

І він написав довгого листа, делікатного, зворушливого, повного пишномовних фраз та перифраз, метафор, порівнянь, філософії, професорської ввічливості, справжній шедевр сміховинної грації, а я взявся передати його до рук молодій особі.

Вона прочитала листа поважно, зворушена.

— Як він гарно пише! — прошепотіла.— Видно, що то людина освічена. Чи ж він справді мене буде сватати?

Я відказав одважно:

— Боже мій! Він голову тратить за вами.

— То годилося б йому запросити мене на обід, на «Острів у квітах».

Я пообіцяв, що її запросять.

Дядько Пікдан дуже розчулився з того, що я йому про неї розказав.

— Вона вас любить, пане Пікдане, — докинув я. — Вона чесна дівчина, я так думаю. Не слід її зводити, щоб кинути потім.

Він одказав твердо:

— Але ж я також чесна людина, мій друже.

Не мав я, сказати по правді, ніякого певного заміру. Я жартував, жартував, як школяр, та й годі. Розгадавши свого старого, наївного, простосердого, боязкої вдачі вчителя, я бавився, не питаючи, що з того буде. Я мав вісімнадцять років і здавна вже в ліцеї пішла про мене слава, як про митця на всякі штуки.

Отже, змовились ми, що дядько Пікдан та я поїдемо в фіакрі до перевозу «Коров'ячий хвіст», зустрінемося в тому місці з Анжелою, і там я посаджу їх у свій човен, бо я в ті часи захоплювався веслуванням. Тоді одвезу їх на «Острів у квітах», де ми й пообідаємо, всі троє. Я сам до них попросився: хотів натішитись зі свого тріумфу, а старий, погодившись з моїми міркуваннями, доводив тим самим, що й справді стратив голову, так ризикуючи своїм становищем.

Коли ми прибули до перевозу, де мій човен ще зранку стояв прив'язаний, я побачив у траві, чи радше понад високою травою на крутому березі величезну червону парасолю, щось схоже на химерну гігантську маківку. Під парасолею чекала нас наша прасувальниця в недільному вбранні. Я здивувався: вона справді була гарненька, хоч блідава, принадна, хоч у манерах її трохи відчувалося передмістя.

Дядько Пікдан зняв перед нею шапку, вклонився. Вона подала йому руку. Подивились одне на одного, слова не мовивши. Посідали потім у мій човен, і я взявся до весел.

Сиділи обоє поруч на задній лавочці.

Старий перший розпочав мову:

— Гарна година сьогодні для прогулянки на човні.

— О, певне! — одказала вона стиха.

Попустила руку за водою, доторкуючись злегка до води пальцями, що залишали по собі вузький, прозорий, мовби скляне лезо, прослідок. Постало з того тихе хлюпотіння, вода побіля човна злегенька збурювалась гарненькою хвилькою.

Коли прибули до ресторану, вона розговорилася, вибрала обід: смажену рибу, курча, салат. Потім повела нас по острову, а знала його чудово.

Зробилась тоді весела, пустотлива, насмішкувата, навіть надто.

Аж до десерту не заводили мови про кохання. Я поставив шампанського, і дядько Пікдан був добре під чаркою. Вона, й сама вже веселенька, озвалась до нього:

— Пане Пікне! ¹

А він раптом:

— Вас, панно, пан Рауль повідомив про мої до вас почуття?

Вона споважніла, мов який суддя.

— Так, добродію.

— Чи й ви так само до мене прихильні?

— На таке питання не відповідають ніколи.

Він хвилювався, аж задихався.

— Чи ж, одначе,— промовив,— настане колись такий час, коли я зможу вам сподобатись?

Вона осміхнулась.

— Телепню. Та ви ж дуже милий!

— Чи ви, одначе, панночко, гадаєте, що за який час ми змогли б...

Вона завагалась на хвилину, а тоді промовила тремтливим голосом:

— Це ви до того кажете, щоб зі мною побратись? Бо інакше ніколи, так і знайте!

— Так, моя панно!

— Ну, згода, пане Пікне!

Так ці дві нерозважні голови дали одне одному слово, і все через якогось хлопчину. Але я не думав, що воно навсправжки, а вони, може, й поготів. На неї найшла непевність:

— Знаєте, не маю я нічого, жодного су.

Він пробелькотав, бо п'яний був, як Сілен:

— А я, я маю заощаджених п'ять тисяч ф'ранків.

Вона скрикнула радісно:

— Як так, то ми могли б щось улаштувати!

Він заінепокоївся:

— Влаштувати? Що?

— А хіба я знаю? Там побачимо. З п'ятьма тисячами

¹ «Пікдан» — французькою мовою «гострозубий», «п'ікне» — «гостроносий».

франків багато можна зробити. Ви ж не захочете, щоб я пішла жити у ваш пансіон, правда?

Він аж ніяк так далеко не сягав, мурмотів тільки, зніжковівши остаточно:

— Влаштувати? Що? Це не з руки. Я тільки латину й знаю.

Вона й собі задумалась, перебираючи в пам'яті всі професії, яких для нього прагнула.

— Не могли б ви бути лікарем?

— Ні, не маю на те диплома!

— А аптекарем?

— Ще й поготів.

Вона радісно скрикнула — знайшла-таки!

— Тоді ми купимо бакалійну крамницю! О, яке щастя! Бакалійну крамницю! Невеличку, звичайно, з п'ятьма тисячами франків далеко не заїдеш.

Він обурився.

— Ні, не можу я крамарювати... Мене... мене... мене занадто знають... Я розуміюсь тільки... тільки... тільки на латині... я...

Та вона влила йому в рота повну склянку шампанського. Він випив і затих.

Ми знову сіли в човен. Ніч була темна, дуже темна. Проте я добре бачив, як вони обнімались та поцілувались кілька разів.

Виникла з того страшна катастрофа.

Дізналися про наше свавільство, вигнали за те дядька Пікдана. А батько мій, теж обурившись, одіслав мене кінчати вивчення філософії до пансіону Рібодє.

Я склав іспит на бакалавра за шість тижнів після того. Тоді поїхав до Парижа вивчати право; повернувся до рідного міста тільки за два роки.

На розі вулиці Серпан впала мені в око крамниця. Читаю: «Колоніальні товари. Пікдан». А знизу, щоб було кожному зрозуміло: «Бакалія».

Я гукнув:

— *Quantum mutatus ab illo!*¹

Він підвів голову, забув про покунця, кинувся до мене, простягаючи руки:

— А, молодий мій друже, це ви, мій друже молодий? Який же я радий, який я радий!

¹ Як усе змінилося відтоді! (*Лат.*)

Показна жінка, дуже огрядна, вийшла сквапно з-поза прилавка і впала мені на груди. Я ледве впізнав її, така вона стала гладка.

— То справи йдуть добре? — запитав я.

Пікдан відповів, взявшись знову до ваги:

— О, дуже добре, дуже добре! Я заробив три тисячі франків, чистих, цього року!

— А латина, пане Пікдане?

— Е, боже мій, латина! Латина, латина, бачите, — з неї й на харч не вистачає!

ФЕРМЕР

Якось барон Рене дю Трей запропонував мені:

— Чи не бажаєте поїхати зі мною пополювати на мою ферму Маренвіль? Скоро відкриття сезону. Ваше товариство мені дуже приємне. До того ж з нами більше нікого не буде: дорога така важка, а хата, де я ночую, така вбога, що туди можна запрошувати лише близьких друзів.

Я погодився.

Поїхали ми в суботу Нормандською залізницею. На станції Альвімар вийшли з поїзда; барон Рене показав мені па сільський шарабан, запряжений лякливою конячкою, яку тримав за гуздечку високий сивий селянин, і промовив:

— Ось і наш екіпаж, друже мій.

Чоловік простяг своєму панові руку, барон міцно її потис і спитав:

— Ну, як ваші справи, шановний Лебрюмане?

— Та все так само, пане.

Ми залізли сяк-так у цей курничок, підвішений між двома величезними колесами. І молода конячка, ставши дибки, рушила з місця чвалом, підкидаючи нас, як м'ячки; таке гуцання на твердій лавці було для мене досить дошкульне.

Селянин приказував спокійно й одноманітно:

— Ну-ну, помалу, помалу, Часниче, помалу.

Але Часникові й за вухом не свербіло, і він собі вибрикував, як козеня.

Двоє наших псів, лежачи позад нас у порожньому відділі клітки, принюхувалися до повітря рівнин, очевидно, відчуваючи запах дичини. Барон дивився в далечінь, про щось замислившись. Розлогі нормандські лани задумливо хвилювалися під вітром і скидалися на величезний, безкрайній англійський парк, де до самого обрію були розкидані самотні ферми, обсажені кількома рядами дерев

і майже не видні за густими крислатими яблунами; обабіч дороги тяглися купки дерев, гаї і гайки, мальовничий вигляд яких міг би надихнути вправних садівників, що планують князівські маєтки. Рене дю Трей повільно промовив:

— Люблю я цю землю; тут моє коріння.

Це був справжній нормандець, високий на зріст, кремезний, трохи затовстий, із старої породи шукачів пригод, які закладали свої держави на океанських узбережжях. Було йому під п'ятдесят, років на десять менше, аніж селянинові, нашому візникові. Той був худючий, шкіра й кістки, — такі звичайно живуть років по сто.

Після двогодинної подорожі кам'янистим шляхом через цю одноманітну зелену рівнину наш візок завернув у двір, обсаджений, як і всюди тут, яблунами, і зупинився перед старою занедбаною будівлею. На нас чекали літня служниця і молодий хлопець, який узяв копя за гнущечку.

Увійшли до ферми. Прокурена кухня була висока і простора. Освітлений полум'ям із коминка, виблискував фаянсовий і мідний посуд. На стільці спав кіт; під столом — собака. Пахло молоком, яблуками, димом і духом старих селянських хат — духом землі, стін, меблів, розлитої юшки, давнього прання, духом усіх попередніх мешканців дому, людей і худоби, скупчених разом, духом усяких речей і живих істот, — духом часу, і часу минулого.

Я вийшов оглянути подвір'я. Воно було дуже просторе і повне старезних яблунь, присадкуватих і вузлуватих; яблука падали додолу й червоніли навколо в густій траві. Тут, у цьому нормандському дворі, вони пахли так міцно, як пахнуть помаранчі в цвіту на далекому південному узбережжі.

За муром чотирма рядами стояли могутні буки, такі височенні, що, здавалось, торкалися хмар. Вечірній вітер гойдав їхні крони і виспігував у верховітті щось сумне й нескінченне.

Я повернувся. Гріючись біля вогню, барон слухав фермера — той розповідав місцеві новини: говорив про весілля, народження, хрестини, смерті, про низькі ціни на хліб, про худобу. Велянка (корова, придбана у Велі) привела теля після трійці. Сидр торік був не дуже добрий. Абрикосів у тутешніх краях дедалі меншає.

Сіли вечеряти. Добра сільська вечеря, проста і щедра, довга і спокійна. І поки ми сиділи коло столу, я все не міг

привичаїться до якоїсь особливої дружньої теплоти у стосунках барона і селянина, що вразила мене ще раніше.

За вікном безупинно і тужливо гули буки, згинаючись від нічного вітру; наші пси, зачинені у стайні, скавчали і вили, віщуючи щось недобре. У великому коминкові долівали головешки. Служниця вже пішла спати. Лебрюман теж почав збиратися:

— Якщо дозволите, пане, я й собі піду ляжу, бо не звик сидіти допізна.

Барон подав йому руку і так сердечно сказав: «Ідіть, друже», — що я запитав після відходу селянина:

— Він, напевно, дуже вам чесно служить?

— То само собою. Мушу вам признатися, що мене зв'язує з цією людиною одна сумна історія, трагічна і давня. Якщо хочете, я вам її розповім...

Ви знаєте, що мій батько був кавалерійським полковником. І оцей старий, сам із селянської родини, за молодих років служив у нього ординарцем. Вийшовши у відставку, мій батько взяв собі за слугу цього солдата — йому було тоді років сорок. А мені — під тридцять. Жили ми в нашому замку Вальрен поблизу Кодбек-ан-Кю.

У ті часи в моєї матері була покоївкою одна з пайгарніших дівчат, яких я коли-небудь зустрічав: білява, моторна, жвава, тендітна, справжня субретка — тепер цей тип добродесних субретонок остаточно зник. Тепер такі істоти відразу ж стають повіями. Париж за допомогою залізниць вабить, притягає цих грайливих дівчаток: колись вони залишалися простими служницями, а тепер приїздить до столиці на поталу всяким пройдисвітам. Перший-ліпший причепиться до них, — так колись сержанти-вербувальники чіплялися до зустрічних, — і розбещує їх; і покоївками до нас ідуть лише покидьки жіночої статі — тупі, вульгарні, банальні, гидкі, надто незугарні для любовної гри.

Ну так от, та дівчина була чарівна, і я інколи цілував її в темних закомарках. Тільки й усього, правду вам кажу! Вона була чесна, і я поважав батьківський дім, що теперішні гульвіси вже робити розучилися.

І сталося так, що батьків слуга, теперішній старий фермер, якого ви оце бачили, палко закохався в цю дівчину, просто до нестями. У нас почали примічати, що він усе забуває, бо весь час немов думає про щось своє.

Батько казав йому було:

— Послухай, Жане, ну що з тобою? Ти, може, хворий?

А той йому завжди:

— Ні-ні, пане. Все гаразд.

Він схуд; подаючи до столу, бив склянки, впускав додолу тарілки. Думали, що в нього якась нервова хвороба, і запросили лікаря; той, здається, знайшов симптоми ураження спинного мозку. Тоді батько, дбаючи про здоров'я свого слуги, вирішив улаштувати його до лікарні. Довідавшись про це, Жан у всьому йому признався.

Якось уранці, коли хазяїн його голився, Жан несміливо почав:

— Пане...

— Чого тобі, хлопче?

— Мені, бачте, треба не лікуватися, а...

— А що ж?

— Оженитися!

Батько з подивом обернувся:

— Як? Як ти сказав?

— Оженитися.

— Оженитися? То ти, виходить, стривай лишень, виходить, ти... закохався, шибенику?!

— Так воно і є, пане.

Тут батько зареготав нестримно, аж мати моя запитала з сусідньої кімнати:

— Що з тобою, Гонтране?

А батько їй:

— Ану йди сюди, Катрін.

І, коли мати ввійшла, він розповів їй, плачучи від сміху, що цей дурило слуга хворий просто з кохання!

Але маму це не розсмішило, а розчулило:

— Кого ж ти так покохав, дитино моя?

Він, не вагаючись, відповів:

— Луїзу, пані.

Мати промовила з піднесенням:

— Ми спробуємо владнати все якнайкраще.

Вона зразу ж покликала Луїзу і розпитала її про все; та відповіла, що добре знає про Жанові почуття, що він кілька разів освідчувався їй, але вона не хоче віддатися за нього. Чому — вона відмовлялася сказати.

Цілих два місяці батьки умовляли дівчину вийти заміж за Жана. Вона божилася, що нікого іншого не любить, і не могла навести жодної поважної причини своєї від-

мови. Кінець кінцем батько переміг її опір, пообіцявши великий посаг; і молоде подружжя оселили на цій самій фермі, де ми з вами тепер. З замку вони виїхали, і років зо три я про них нічого не чув.

Потім дізнався, що Луїза померла від сухот. А тут саме повмирили мої батько і мати, і мені ще два роки не випадало нагоди побачитися з Жаном.

Нарешті одної осені, під кінець жовтня, надумався я поїхати на полювання у цей маєток, де він пильнував ладу і де, за його словами, було багато дичини.

Отож якось осіннього вечора, — пригадую, саме йшов дощ, — приїхав я сюди. Мене вразило, що колишній батьків ординарець зовсім посивів, хоча йому було років сорок п'ять — сорок шість, не більше.

Я його запросив до столу, і ми повечеряли разом. Дощ аж хлющав за вікном. Краплі рясно дріботіли по даху, по стінах і вікнах, у дворі дзюркотів цілий потік, і собака мій вив у стайні, точнісінько як оце тепер наші виють.

Служниця пішла спати, і тоді Жан стиха звернувся до мене:

— Папе...

— Чого вам, Жане?

— Мені треба вам щось сказати.

— Кажіть.

— Воно мене... бачте, це мені серце крас.

— Я слухаю вас.

— Ви ж пам'ятаєте Луїзу, жінку мою?

— Звичайно ж, пам'ятаю.

— Ну, то вона мене просила щось вам переказати.

— Що ж саме?

— Вона, сказати б, сповідалася мені...

— У чому?

— Воно... бачте... я б таки волів вам не казати... але треба... треба... ну... вона зовсім не від сухот померла... а з туги... А, що там, уже ось послухайте.

Відтоді як вона сюди приїхала, така худа стала — не впізнати; це десь так за якихось півроку. Як ото я до одруження; тільки причина була інша, зовсім інша.

Я привіз лікаря. Він каже: у неї печінка хвора... апа... апатія, чи що. Попонакупляв я тоді ліків — більше, ніж на триста франків... Але вона їх і бачити не хотіла, ні за що не хотіла...

«Бідолашний, — каже, — мій Жане, то все даремно. Краще, — каже, — мені не буде».

А я таки ж бачу, що їй усередині щось болить. Але це ще півбіді: раз якось приходжу, а вона плаче; тут уже в мене й руки опустилися. Я їй і чепчики різні купую, і плаття, то помади для волосся, то сережки — усього й не перелічити. Нічого не допомагало. І я зрозумів, що вона скоро помре.

От раз увечері, восени, пізньої осені, вже сніг випав, — отож вона вже цілий день не вставала, — кличе мене, каже, піди приведи священика. Пішов я.

Коли священик з'явився, вона сказала:

«Жане, я тобі повинна признатися. Так треба. Слухай, Жане, я тебе жодного, жодного разу не зрадила. Ні до одруження, ні після, ніколи. Панотець от можуть це підтвердити, бо вони усе про мене знають. То слухай, Жане. Я вмираю тому, що не можу втішитись, поїхавши з замку... бо мені дуже шкода... дуже шкода за паном Рене... Просто шкода, що не бачу його, це мене в могилу і зводить. Коли зрозуміла, що більше не побачу його, то відчула, що помру. Якби могла його бачити, я жила б; тільки бачити, нічого більше. Я б хотіла, щоб ти сказав йому це колись, пізніше, як мене вже не стане. Скажеш йому, добре? Заприсягнись... заприсягнися, Жане, отут при панотцеві. Хоч мені полегшає од того, що він колись дізнається, чого я померла... от.. заприсягнися...»

Я пообіцяв, пане, і додержав, бачте, слова — як годиться порядному чоловікові.

Він замовк, усе ще дивлячись мені у вічі.

Ну, можете собі уявити, що я пережив, як зажурився, слухаючи цього бідолашу тут, у цій кухні, тої дощової ночі: виходить, я вбив його дружину, навіть того не підозрюючи...

Я пробелькотів:

— Бідолашний мій Жане!

А він мені:

— Он воно як, пане. Ми вже тут нічим зарадити не можемо, ані я... ані ви... Що сталося, те сталося...

Я взяв його руку — і заплакав.

Він спитав:

— Хотите піти на могилу?

Я кивнув головою, бо говорити було мені несила. Він підвівся, запалив ліхтар, і ми вийшли на дощ; промінь світла вихоплював з темряви скісні струмені зливи, швидко, наче блискавка.

Жан відчинив хвіртку, за якою купчилися чорні дерев'яні хрести.

Зупинившись перед білою мармуровою плитою, він промовив: «Ось!» — і поставив на неї ліхтар; я прочитав напис:

Луїза-Гортензія Маріне,
дружина Жана-Франсуа Лебрюмана,
хлібороба.

Вона була вірною супутницею чоловіка.
Прийми, господи, душу її!

Ми стали навколішки просто в грязюку; рясний дощ стукотів об білий мармур, розпорошувався найдрібнішими крапельками і спливав по всіх чотирьох гранях незворушеного й холодного каменю. І думалося мені про серце покійної... О бідне, бідне серце!

Відтоді я буваю тут щороку. І чомусь кожного разу почуваю себе збентеженим, неначе винним перед цією людиною. А Жан завжди дивиться на мене так, мовби пробає мене.

ВДАРТЕ НА СПОЛОХ!

Нещодавно я одержав одного листа. Поспішаю видрукувати його, гадаючи, що він може стати в пригоді багатьом моїм читачам.

Париж, 15 листопада 1886 р.

Шановний пане!

В своїх оповіданнях і нарисах ви часто торкаєтесь питань, що стосуються, так би мовити, «поточної моралі». Хочу поділитися з вами своїми міркуваннями, що, на мою думку, можуть правити вам за тему для статті.

Я неодружений, холостяк, і, здається, трохи наївний. Проте мені здається, що багато чоловіків, навіть більшість чоловіків,— такі ж наївні, як і я. Я завжди або майже завжди довірливий, кепсько розуміюся на природній підступності ближніх і йду навпростець, не додивляючись у належній мірі до зворотного боку явищ і людських взаємин.

Майже всі ми звикли сприймати уявне як реальне, а довколишніх людей вважати за тих, кого вони з себе вдають. Серед нас зовсім мало таких, хто має особливий нюх і здатний відчувати справжнє єство інших людей, приховане в них. Нерідко через таке вузьке й умовне розуміння життя ми борсасмося серед подій, неначе кроти, віримо не в те, що є, а завжди в те, що нам здається; і здійсмаємо галас навіть тоді, коли перед нами піднімається завіса і дійсність стає очевидною. Все, що не задовольняє нашу ідеалістичну мораль, ми розглядаємо як виняток,— не помічаючи, що майже завжди стикаємося лише з винятками. А внаслідок цього довірливих диваків, таких як я, шиють у дурні всі, а переважно жінки, що мають до цього особливий хист.

Я почав здалеку, щоб підійти до цікавого для мене окремого випадку.

У мене є коханка, заміжня жінка. Як і багато інших,

я уявляв, звичайно, що натрапив на щось виняткове, на бідолашну жіночку, що вперше обдурює свого чоловіка. Я довго упадав за нею,— принаймні мені здавалося, що я упадаю довго,— прихилив її до себе увагою і коханням, домогся свого завдяки впертості. Причому я вдавався до всіх пересторог, хитрощів, делікатної нерішучості, щоб якось уповільнити наше зближення.

І ось що сталося минулого тижня.

Її чоловік кілька днів був відсутній. Вона побажала пообідати в мене «по-холостяцькому»: я навіть мусив сам прислуговувати їй за столом, щоб обійтися без слуги. У неї була настирлива думка, що переслідувала її вже кілька місяців: вона мріяла напитися доп'яна, напитися досхочу, та так, щоб не вертатися в такому стані додому, не давати пояснень покоївці, не бути такою на людях. Досі вона частенько доходила до стану, як сама казала, «веселого запаморочення», була при цьому щаслива й задоволена, але далі не йшла. А тепер вирішила раз таки добре напитися, бодай лише єдиний раз, але вже як слід. Вона сказала вдома, що їде на добу до друзів недалеко від Парижа, а сама в обідню пору завітала до мене.

Жінці можна бути п'яною, звичайно, тільки від замороженого шампанського. Вона вихилила великий келих ще перш, ніж ми сіли до столу, і, коли справа дійшла до устриць, почала вже забалакуватися.

У нас був холодний обід, заздалегідь приготований і поставлений на столику поруч зі мною. Мені досить було простягти руку, щоб узяти страву або тарілку,— і я прислуговував, як умів, слухаючи її базікання.

Вся в полоні своєї думки, вона пила келих за келихом і вже пустилася в недоладні і нескінченні признання про всякі дівочі відчуття. Вона молола й молола, її осоловілі очі непевно блукали, а думки розкручувалися без упину, немов рулони блакитної телеграфної стрічки, які наче самі розмотуються під тихий стрекіт електричного апарата, що вкриває їх загадковими значками.

- Часом вона питала мене:

— Я не п'яна?

— Ще ні.

Тоді вона знову випивала келих.

І, нарешті, геть сп'яніла: не настільки, щоб утратити тяму, але достатньо, щоб говорити правду, як мені здалося.

За признаннями про дівочі відчуття пішли інтимні

подробиці про чоловіка. Вона не приховувала нічого,— мені аж неприємно було її слухати, хоча вона й повторювала без кіпця:

— Тобі ж я все можу сказати... З ким і побалакати про все, як не з тобою!..

Отож я дізнався про всі звички, всі вади, усі манії та пайтаємніші смаки її чоловіка. І вона питала мене, вимагаючи схвалення:

— Ну, хіба не тюхтій він?.. Скажи мені, хіба не нікчема?.. Бачиш, до чого він мені остогид?.. Га?.. Ось чому першого разу, як я тебе побачила, я сказала собі: «Диви, цей мені подобається, я візьму його собі за коханця». Відтоді ти й став за мною упадати.

Напевно, вигляд у мене після цих слів був надто отерілий, бо вона помітила це, незважаючи на хміль, і голосно розреготалася.

— Хе!.. Теж мені тютя,— сказала вона,— яких він тільки не розводив церемоній.. Але ж коли до нас залицяються, дурню ти такий... то, значить, ми цього хочемо... і тоді нема чого мнихатися, змушуючи нас чекати... Треба бути телешнем, щоб не розуміти з одного нашого погляду, що ми згодні... Що вже я тебе попочекала, бевзю ти мій! Коли ти вже врешті збагнеш, думаю, що мені набридло чекати... Так-так... квіточки... віршики... компліменти... знову квіточки... а далі ані руш... Я мало не покинула тебе, радість моя, так довго ти збирався. І найгірше, що таких чоловіків, як ти,— добра половина, зате друга половина... Ха-ха-ха!

Від цього реготу по спині мені сипонуло приском. Я промимрив:

— А друга половина? А що друга половина?

А вона все тягла вино, очі її ще більше посоловіли, а язик немов підбурювала владна потреба казати правду, яка часом охоплює п'яницю.

Вона вела далі:

— Ет, друга половина! Ті не баряться... Вони швидко йдуть на приступ... Але ж вони мають на те підставу. Інколи їм це і не вдається, але часом вони таки домагаються свого, незважаючи ні на що. Любий мій... якби ти знав... як це кумедно!.. Два роди чоловіків... Бачиш, отаке, як ти,— тютя,— не уявляс собі зроду, які ж вони ті, інші... і що вони коять... нехайно... тільки-но опиняться з нами наодинці... Ті йдуть на все... Їм перепадає, правда, по

пиці... але що їм до того?.. Вони добре знають, що ми ніде ніколи... анічирк... Вони нас добре знають...

Я вп'явся у неї інквізиторським поглядом, з шаленим бажанням змусити її говорити далі, дізнатися про все. Скільки разів я питав був себе: «А як же інші чоловіки поводяться з жінками, з нашими жінками?» Спостерігаючи де-небудь у вітальні, як двоє чоловіків розмовляють із жінкою в товаристві, я відчував, що, опинившись після цього по черзі наодинці з нею, вони поводитимуться по-різному, хоча вона й знайома з кожним однаково. З першого погляду можна вгадати, що деякі люди, створені від природи для спокуси або просто розбещеніші, нахабніші від нас, досягають за годину розмови з жінкою, що їм до вподоби, такого ступеня близькості, до якого нам і за рік не дійти. Так що ж, ці чоловіки, ці спокусники, ці зухвальці, чи дають вони при добрій нагоді волю рукам і губам своїм настільки, що це здалося б нам, несміливим, тяжкою образою, але в очах жіноцтва, очевидно, виглядає гідною пробачення безсоромністю, визнанням їхніх непоборних чар?

Тому я і спитав у неї:

— Напевно, деякі чоловіки досить-таки нахабні?

Вона аж відкинулася на спинку стільця, щоб досхочу насміятися, але це був регіт нервовий, хворобливий, який, буває, переходить в істеричний напад. Трохи заспокоївшись, вона заговорила:

— Ха-ха! Любий мій, нахабні?.. Так, ці зважаються на все зразу ж... на геть усе... Чуєш?.. І ще на багато чого...

Я обурився, нібито вона відкрила мені щось потворне.

— І ви їм усе дозволяєте?..

— Ні... не дозволяємо... ми даємо таким ляпасів... Проте це нас таки розважає... З ними куди цікавіше, ніж із вашою братією!.. І до того ж із ними завжди страшно, ніколи не відчуваєшся спокійно... А це ж так приємно — боятися... боятися цього. Весь час доводиться пильнувати... це щось подібне до дуелі... Дивишся їм в очі, ловлячи їхні думки, стежачи за їхніми руками. Якщо хочеш, вони просто нахаби, зате вони люблять нас таки краще, ніж ви!..

Дивне і несподіване відчуття охопило мене. Хоча й холостяк, та ще й переконаний, при такій безсоромній відвертості я відчув зненацька в собі душу одруженого чоловіка. Я став другом, спільником, братом усіх довірливих чоловіків, що їх як не грабують, то одурюють усі ці нахаби, ласі до чужих жінок.

Саме під впливом цього дивного душевного стану, який не залишає мене досі, я й пишу вам, пане, і звертаюся до вас із проханням вдарити на сполох по-всій великій громаді спокійних чоловіків.

Проте я все ще вагався. Ця жінка була п'яна і, може, брехала. Я спитав:

— Як же це так, невже ви, жінки, ніколи й нікому не розповідаєте про ці пригоди?

Вона подивилася на мене з таким глибоким і щирим співчуттям, що на якусь мить мені здалося, ніби вона протверезіла з подиву.

— Ми... Та який же ти дурень, мій любий! Хіба ж про це хто коли говорить?.. Ха-ха-ха! Хіба твій слуга признається тобі у своїх дрібних хитрощах або каже про ті су, що має з кожного франка, і про все інше? Це ж бо й є наше су. Чоловікові нема чого скаржитись, коли ми не йдемо далі. Але який же ти дурень! Казати про це — значить сполохати всіх простаків! Але який ти дурень!.. І потім, хіба це вадить: все одно ми ж не піддаємося!

Я спитав іще, геть спантеличений:

— Значить, тебе часто цілували?

Вона відповіла з величною зневагою до чоловіка, що міг у цьому мати сумнів:

— Господи!.. Та всіх жінок часто цілують... Спробуй сам із якоюсь, аби побачити, тютя ти з полив'яним носом! О, до речі, поцілуй пані Н., вона зовсім іще молода, дуже цнотлива... Поцілуй, друже мій, поцілуй... і торкнися... от побачиш... побачиш... ха-ха-ха!

Зненацька вона жбурнула келих вина в люстру. Шампанське бризнуло дощем, загасило три свічки, поплямило шпалери, залило стіл, а скалки битого кришталю розлетілися по всій кімнаті. Вона схопила пляшку, щоб і її жбурнути навздогін, але я цьому перешкодив. Тоді вона пронизливо заверещала... і почалася істерика, як я й передчував...

Через кілька днів, коли я зовсім забув про всі ці визнання п'яної жінки, мені довелося зустрітися на одному вечорі з тою пані Н., яку моя коханка радила мені поцілувати. А що ми жили з нею на тій самій вулиці і вона була того вечора сама, то я запропонував провести її. Вона погодилася.

Тільки-но ми сіли в карету, я сказав собі: «Ану, спробуймо», — але не зважувався. Я не знав, з чого почати, як взятися до справи.

Але раптом мене охопила відчайдушна сміливість боягуза.

— Які ви були гарні сьогодні! — сказав я.

Вона засміялась:

— Значить, сьогоднішній вечір був винятком, якщо ви це помітили вперше?

Я ані пари з вуст. Змагання в гречності аж ніяк мені не до душі. Проте, подумавши трохи, я знайшов таку відповідь:

— Та ні, просто я ніколи не зважувався вам цього сказати.

Вона здивувалася:

— Чому ж?

— Тому що... це досить важко.

— Важко сказати жінці, що вона гарна? Звідки ви це взяли? Треба завжди це казати... навіть коли ви не зовсім так думаєте, бо такі речі завжди приємно чути.

Нараз я відчув приплив неймовірної зухвалості і, сховивши її за стан, наблизив губи до її вуст.

Проте, очевидно, я тремтів при цьому і не здався їй надто небезпечним. Крім того, я, напевно, надто незграбно обійняв її, бо вона тільки відвернула голову, щоб уникнути мого поцілунку, і проказала:

— О ні... Це занадто... занадто... Ви зразу багато хочете... І потім, не зіпсуйте мені зачіску... Хіба ж можна цілувати жінку, в якої така зачіска, як у мене?..

Я відкинувся у куток карети, спантеличений і зніяковілий від цієї невдачі. А карета тим часом зупинилася біля її дверей. Вона вийшла, простягла мені руку і найлюб'язнішим тоном промовила:

— Дякую за компанію, любий пане... І не забувайте моєї поради...

Я побачив її знову через кілька днів. Вона все забула.

А я, шановний пане, я безупинно думаю про інших чоловіків... про тих, що не лякаються зачісок і ніколи не проминають доброї нагоди...

Пропоную цього листа, нічого до нього не додаючи, на обговорення моїх читачів і читачок — одружених і неодружених.

НОВОРІЧНИЙ ПОДАРУНОК

Жак де Рандаль, пообідавши на самоті у себе вдома, відпустив слугу і сів до столу, збираючись писати листи.

Отак наодинці з собою він проводжав кожен рік, пописуючи та мріючи собі. В цей день він завжди немовби робив огляд усього, що сталося протягом року, всього, що закінчилося, всього, що вмерло. І в міру того, як перед очима його виникали образи друзів, він писав кожному по кілька рядків — сердечне привітання з Новим роком.

Отож і тепер він сів за стіл, відчинив шухляду, витяг звідти фотографічну карту жінки, якийсь час дивився на неї, потім поцілував і, поклавши її поруч із бюваром, почав писати:

«Люба моя Ірено, Ви, напевно, одержали нещодавно невеличкий подарунок, який я Вам відіслав; сьогодні я залишився ввечері сам і взявся за перо, щоб сказати Вам...»

Тут рука його спинилася. Жак підвівся і почав ходити по кімнаті.

Вже місяців із десять мав він коханку, не таку, як інші, не якусь там шукачку пригод, не жінку з театрального світу, не з вулиці, а жінку, яку він любив і завоював. Він був уже не першої молодості, хоча й зовсім іще не старий, і ставився до життя серйозно, маючи позитивний і практичний розум.

Отож він заходився підбивати підсумки своєї пристрасті, достоту як щороку підводив рахунок своїх дружніх стосунків, порваних чи недавно зав'язаних, рахунок усіх подій, що ввійшли в його життя.

Перший шал кохання вже вгамувався, і він питав себе з точністю розважливого ділка, чим він був для неї тепер, і намагався вгадати, ким стане в майбутньому.

Він зазирнув у свою душу і побачив там велике і глибоке почуття, повне ніжності, вдячності та інтимної симпатії,— те, з чого народжуються міцні й довгі зв'язки.

Він здригнувся від дзвінка... Відчинити чи ні? Але одразу подумав, що саме в новорічну ніч і слід відчиняти двері перед Невідомим, яке йде мимо й постукає,— хоч би яке це Невідоме було.

Він узяв свічку, пройшов через передпокій, відсунув засуви, повернув ключ, потяг двері до себе. Перед ним стояла його коханка, бліда як крейда, тримаючись рукою за стіну.

Він пробелькотів:

— Що з вами?

Вона відповіла:

— Ти сам?

— Так.

— Слуг немає?

— Ні.

— Ти нікуди не збираєшся?

— Ні.

Вона увійшла, як жінка, що бувала тут не раз. Опинившись у вітальні, вона впала на канапу і, затуливши обличчя руками, гірко розридалася.

Він став коло неї навколішки, намагався відняти її руки від обличчя і зазирнути їй в очі.

— Ірено, Ірено, ну що з вами? — повторював він. — Скажіть мені, що сталося?

Тоді вона проказала крізь сльози:

— Я більше не можу жити так...

Він не зрозумів.

— Жити так?.. Але як?

— Так. Не можу я більше так жити... у себе... Ти не знаєш... я тобі не казала ніколи... Це жахливо... Я не можу більше... мені надто тяжко... Він мене щойно побив...

— Хто, твій чоловік?

— Так, мій чоловік.

— А!

Він дуже здивувався, бо ніколи не міг припустити, що її чоловік може бути такий брутальний. Адже він належав до вищого світу, ходив до аристократичних клубів, їздив верхи, бував у театрі, займався фехтуванням; його всюди знали, цінували, про нього говорили, манери його були дуже галантні, розум дуже обмежений, освіченості і природних здібностей йому бракувало, що й треба для того, щоб мислити, як усі інші виховані люди, і шанувати всі великосвітські забобони.

Здавалося, він ставився до своєї дружини саме так, як це і належить у середовищі багатих і родовитих. Він доволі цікавився її бажаннями, здоров'ям, туалетами і давав їй, властиво, цілковиту волю.

Відколи Рандаль став приятелем Ірени, він дістав право на щирий потиск руки, яким усякий обачний чоловік обмінюється з приятелями дружини. Але коли Жак, побувши вже якийсь час приятелем, зробився коханцем, його стосунки з чоловіком, як і годиться, стали ще ближчими.

Ніколи Рандаль не бачив бур у цій сім'ї, ба навіть і гадки про них не мав, і от тепер розгубився перед таким раптовим відкриттям.

Він спитав:

— Але як же це сталося?

І тоді вона розповіла довгу історію, історію всього свого подружнього життя, починаючи з дня весілля. Перша сварка через дурницю, потім незгода з будь-якої причини, що зростала з кожним днем через несхожість характерів.

Чимдалі пішло гірше, і нарешті настав повний розрив, зовні непомітний, але безповоротний. Чоловік став дратівливим, похмурим, брутальним. А тепер обернувся в ревнивця: він ревнував її до Жака і сьогодні після бурхливої сцени побив її. Вона рішуче додала:

— Більше ноги моєї у нього не буде. Роби зі мною, що хочеш!

Жак сів проти неї, торкаючись коліньми її колін, і взяв її за руку:

— Серце моє, ви робите величезну і непоправну помилку. Якщо ви хочете покинути свого чоловіка, зробіть так, щоб вина в цьому лягала на нього, щоб не потерпіла ваша репутація бездоганної світської жінки.

Кинувши на нього збентежений погляд, вона спитала:

— То що ж ти мені радиш?

— Вернутися додому і зносити це життя доти, доки ви не зможете розійтися або домогтися розлучення, зберігши ваше добре ім'я.

— Хіба це трохи не підло, те, що ви мені радите?

— Ні, це розважливо й обачно. У вас високе становище у світі, вам необхідно зробити все, щоб не втратити доброго імені, друзів,— і зглянутися на родичів. Цього аж ніяк не слід забувати, а тим паче не можна отак зопалу порвати з усім.

Вона звелася, роздратована:

— Та ж ні, я більше не можу, кінець, кінець, усьому кінець!

Нараз, поклавши руки на плечі коханця і дивлячися йому в очі, спитала:

— Ти мене любиш?

— Так.

— Правда?

— Так...

— Тоді залиши мене в себе.

Він вигукнув:

— Залишити тебе в мене? Тут? Та ти з глузду з'їхала! Це ж все одно, що втратити тебе навек! Втратити безповоротно! Ти божевільна!

Вона заговорила поволі і з гідністю, як жінка, що усвідомлює вагу своїх слів:

— Послухайте, Жаку. Він заборонив мені бачитися з вами, і я не збираюся далі грати цю комедію і приходити до вас пишком. Вам доведеться або втратити мене, або ж узяти до себе.

— Люба моя Ірено, в такому разі добийтеся розлучення, і я одружуся з вами.

— Так, одружитесь зі мною... років через два, а то й пізніше. Що й казати, ваша любов доволі терпляча.

— Але ж зважте самі. Якщо ви залишитесь тут, він завтра ж верне вас до себе, бо він ваш чоловік, і на його боці закон.

— Я не просила вас, Жаку, залишати мене неодмінно тут, я думала, що ви мене куди-небудь повезете. Мені здавалося, що ви мене для цього достатньо любите. Виходить, я помилилася. Прощавайте!

Вона повернулася і пішла до дверей так швидко, що він ледве встиг переїняти її вже при виході з вітальні.

— Зачекайте, Ірено...

Вона пручалася, не бажаючи більше нічого чути, із слізьми на очах і приказуючи:

— Пустіть мене... Пустіть... Пустіть...

Він силоміць посадовив її і знову став коло неї навколійки. Він наводив усілякі докази й давав поради, намагаючись довести, який безглуздий та небезпечний її намір. Він не забув нічого, що треба було сказати, аби умовити її, самою ніжністю своєю прагнув її переконати.

А що вона холодно мовчала, він просив, благав вислухати його, повірити йому, зробити так, як він радить.

Коли він скінчив, вона сказала:

— Чи ви маєте намір відпустити мене тепер? Пустіть мене, я хочу піти.

— Заждіть, Ірено!

— Пустіть мене!

— Ірено... ви вирішили остаточно?

— Пустіть мене!

— Скажіть мені тільки, чи ваше рішення, ваш божевільний намір, про який ви ще гірко пошкодуєте,— остаточно?

— Так... Пустіть!

— Тоді залишайся. Ти добре знаєш, що тут ти вдома. Завтра вранці ми поїдемо.

Вона підвелася, незважаючи на його слова, і сухо проказала:

— Ні. Надто пізно. Я не хочу жертв, мені не потрібні подвиги самозречення.

— Залишайся. Я зробив усе, що мусив зробити, і сказав, що треба було сказати. На мені більше не лежить відповідальності за тебе. Мос сумління спокійне. Кажі, чого ти хочеш, і я послухаюся.

Вона знов сіла, якийсь час мовчки дивилася на нього, потім спокійно сказала:

— Тоді поясни.

— Що тобі пояснити?

— Все... все, що ти передумав, перш ніж отак змінити своє рішення. Тоді я знатиму, що робити далі.

— Але я зовсім і не думав нічого. Я мусив тебе попередити, що ти збираєшся вчинити безглуздя. Ти наполягаєш — тоді я прошу своєї пайки цього безглуздя, навіть вимагаю її.

— Щось не віриться, що ти так швидко передумав. Якось неприродно.

— Послухай, моя люба, тут справа не в жертві і не в самозреченні. Того дня, коли я відчув, що покохав тебе, я сказав собі те, що повинні говорити всі закохані в такому випадкові. Чоловік, котрий любить жінку і прагне взаємності, котрий врешті домагається свого і бере її, тим самим вступає з нею в священну угоду. Це стосується, звичайно, такої жінки, як ви, а не жінки, чиє серце доступне всім. Одруження, що має великий суспільний сенс,

велике правове значення, в моїх очах важить з морального погляду небагато, якщо взяти до уваги умови, за яких воно, як правило, відбувається.

Отож, коли жінка, зв'язана цими законними узами, не любить свого чоловіка і не може його любити, коли вона зустрічає чоловіка, що їй до вподоби, і віддається йому, і коли чоловік вільний і бере цю жінку,— я кажу, що вони єднаються у добровільну спілку, куди міцнішу, аніж та, що скріплена тихим «так», пошепки сказаним у присутності мера, оздобленого триколірним перев'язем.

Я хочу сказати, що коли вони обоє люди порядні, то їхнє єднання мусить бути ще глибшим, ще міцнішим, чистішим, аніж якби воно було освячене всіма таїнствами світу.

Така жінка ризикує всім. І саме тому, що вона це знає, що вона все віддає — серце своє, тіло, душу, честь, життя — саме тому, що вона заздалегідь готова до всіх можливих нещасть, небезпек, катастроф, саме тому, що вона зважилася на вчинок відчайдушний і сміливий, знехтувала всі перешкоди — і чоловіка, який її може вбити, і світ, що може її відштовхнути,— саме тому вона гідна шани у своїй подружній невірності; і тому її коханець теж мусить усе передбачити і цінувати її над усе, що б там не сталося. Мені нема чого додати. Спочатку я діяв, як людина обачна, що повинна була вас попередити, тепер у мені залишився тільки той, хто вас любить. Наказуйте!

Сяючи від щастя, вона затулила йому уста поцілунком і зовсім тихо промовила:

— Це все неправда, любий, нічого не сталося, чоловік і гадки ні про що не має. Мені просто хотілося побачити, що ти роби ти мені; і так кортіло дістати... новорічний подарунок... подарунок твого серця... крім іншого подарунка — сьогоднішнього коцьє. А ти подарував мені його,— і я тобі за нього вдячна безмежно... Господи, яка я щаслива!

ОПІСЛЯ

— Любі мої,— сказала графиня,— вже час вам лягати спатоньки.

Троє дітей — хлопчик і дві дівчинки — встали з-за столу і поцілували бабусю.

Потім сказали на добраніч священникові, котрий у четвер завжди вечеряв у замку.

Абат Модюї посадовив двійко дітей собі на коліна, довгими руками у чорних рукавах обняв їх і, притягнувши до себе дитячі голівки батьківським жестом, поцілував у лоб довгим і ніжним поцілунком.

Потім поставив їх на підлогу, і діти пішли собі — поперед хлопчик, а дівчатка за ним.

— Ви любите дітей, панотче? — промовила графиня.

— Дуже.

Літня жінка звела на священника свої ясні очі:

— А... ваша самотність ніколи вас не гнітила?

— Бувало іноді.

Він замовк, повагався і заговорив знову:

— Але я, очевидно, не був народжений для звичайного життя.

— Чому ви так думаете?

— О, я добре це знаю! Я родився, щоб бути священником, і пішов за своїм покликанням.

Графиня дивилася на нього.

— Ну, панотче, розкажіть же мені, розкажіть, як ви наважились відмовитися від усього, за що любимо життя ми, грішні, від усього, що є нашою втіхою і підпорою? Хто вплинув на вас, переконавши звернути з звичайного шляху життя, з шляху шлюбу і сім'ї? Адже ви, мені здається, не юродивий, не фанатик, і вдача у вас не похмура, не сумна. Може, якась подія чи горе спонукали вас дати обітницю вічного зречення?

Абат Модюї підвівся і підійшов до каміна. Потім знову сів і простягнув до вогню ноги в грубих черевиках, що їх носять сільські священики. Здавалося, він усе ще не зважувався говорити.

Це був високий сивий дід. Уже двадцять років служив він у церкві парафії Сент-Антуан-дю-Роше. Селяни про нього казали: «Добрий він чоловік».

Він був справді доброю людиною, з відкритим серцем, лагідною і над усе милосердною. Він, як той святий Мартін, ладен був задля ближнього розірвати навпіл свого плаща. Він любив посміятися, але міг раптом і заплакати, наче жінка, що навіть трохи йому шкодило в очах суворох селян.

Стара графиня де Савіль, оселившись у родовому замку Роше після смерті сина і, невдовзі потому, невістки, виховувала тут своїх онуків. Вона дуже любила кюре і казала про нього: «Золоте серце!»

Він приходив щочетверга вечеряти у замок, і між ними з часом виникла тепла щира стареча дружба. Вони розуміли одне одного майже з півслова, бо обое були добрі, як бувають добрі прості й лагідні люди.

— Ну, панотче,— наполягала вона,— сповідайтеся, ваша черга.

Він задумливо промовив:

— Я не був народжений для звичайного життя. На щастя, я вчасно в цьому переконався і потім не раз мав докази того, що не помилився.

Мої батьки, торговці галантереею у Вердье і досить багаті люди, покладали на мене великі надії. Змалку мене віддано до пансіону. Ви не уявляєте собі, яку муку може терпіти дитина в закритому закладі просто від самої тільки розлуки з рідними, від самотності. Це одноманітне життя без ласки корисне одним, але нестерпне для інших. Малі часто мають серце куди чутливіше, ніж це думають, і, замикаючи їх таким чином надто рано далеко від тих, кого вони люблять, можна надмірно розвинути в них чутливість, що стає болісною і небезпечною.

Я ніколи не бавився; і товаришів у мене не було. Я весь час тужив за рідною домівкою і, лежачи в постелі, плакав ночами. Я напружував свою думку, намагаючись викликати спогади про своє життя вдома, про наймізерніші речі і найдрібніші події. Без упину я думав про все,

що залишив там. І так помалу перетворився в хворобливу, чутливу дитину, для якої бодай найменша невдача стала жорстоким горем.

До того ж я був відлюдкуватий, недовірливий, не було мені кому відкрити душу. Мій збуджений мозок працював приховано й наполегливо. Дитячі нерви легко розладнуються; слід би дбати про те, щоб діти жили в цілковитому спокої, поки вони не змужніють. Але хто ж думає про те, що в деяких школярів несправедливе покарання викликає стільки горя, скільки опісля завдає смерть друга? А кого обходить те, що деякі юні душі здатні так тяжко страждати через дрібницю, що невдовзі стають невиліковно хворими?

Я був якраз із таких. Ця властивість страждати розвинулася в мені настільки, що існування стало для мене мукою.

Я не казав про це, не казав нічого; але скоро став таким чутливим, чи, певніше, вразливим, що душа моя була ніби роз'ятрена рана. Всякий доторк викликав у ній болісне здригання, страшний трепет, що доходив до справжнього душевного потрясіння. Щасливі ті, кого природа наділила панцирем байдужості і озброїла стоїцизмом!

Мені сповнилося шістнадцять років. У мене розвинулася надмірна ніяковість, породжена незвичайною вразливістю. Почуваючи себе беззахисним проти всіх випадкових ударів зрадливої долі, я боявся всякого зіткнення з людьми, всякого зближення з ними, усяких подій. Я жив насторожено, немов у вічному передчутті якогось незнамого і завжди несподіваного лиха. Я не насмілювався ані говорити при сторонніх, ані робити будь-що. Мені здавалося, ніби життя — це битва, запекла боротьба, де людина тільки й дістає, що страшні удари й рани, болючі і смертельні. Замість того, щоб, як усі люди, сподіватися на щасливе завтра, я відчував лише невизначний страх, бажання сховатися, уникнути того бою, де мене здолають і знищать.

Коли я закінчив курс, мені дали шість місяців відпустки, щоб я міг обрати собі кар'єру. І раптом одна дуже проста подія дозволила мені багато чого зрозуміти в собі самому, відкрила болісну хворобливість мого духу, я усвідомив небезпеку, що загрожувала мені, і вирішив будь-що уникнути її.

Вердьє — маленьке містечко серед полів і лісів. Будинок моїх батьків стояв на головній вулиці. Але тепер мої дні минали далеко від батьківської домівки, за якою я недавно так сумував, куди так поривався. В душі моїй прокинулися мрії, і я блукав самотньо полями, вільно віддаючись своїм думкам.

Батько і маги, надто зайняті торгівлею і заклопотані моєю подальшою долею, говорили зі мною тільки про свої справи та про можливі для мене плани. Люди практичного складу, порядні, вони любили мене більше розумом, аніж серцем; я жив, поринувши у свої думки і тремтячи від неонастанної душевної збентеженості.

І от якось увечері, повертаючись швидким кроком після довгої прогулянки і поспішаючи, щоб не запізнитися, я побачив собаку, що біг мені назустріч. Такий рудий спанієль, худющий і з довгими кудлатими вухами.

Кроків за десять від мене він зупинився, я теж. Коли він замахав хвостом і підійшов до мене дрібними кроками, боязко, звиваючись усім тілом, присідаючи на лапах і тихенько крутячи головою, немов бажав мене власкавити. Я покликав його. Віп поповз до мене з таким сумним, пригніченим, благальним виглядом, що в мене навернулися сльози. Я наблизився, собака відбіг, потім повернувся. Я став на одне коліно, кажучи лагідні слова, щоб приманити його. Нарешті він опинився поруч зі мною, і я почав тихенько і дуже обережно його гладити.

Потроху він посмілішав, підвівся, поклав лани мені на плечі і заходився лизати мене в обличчя. Він провів мене до самого дому.

Це була справді перша істота, яку я палко полюбив, бо й вона мене теж дуже любила. Моя любов до цієї тварини була, може, прибільшеною і чудернацькою. Мені здавалося іподі, що ми двоє братів, загублених на цій землі, однаково самотні й беззахисні. Собака мене не покидав, спав біля мого ліжка, їв з моїх рук на превелике невдоволення батьків і супроводжував мене в усіх моїх самотніх прогулянках.

Часто я зупинявся десь на краю ярочка і сідав на траву. Одразу ж прибігав Сам, умощувався поруч або ж до мене на коліна і піднімав мордою мою руку, щоб я його погладив.

Якось наприкінці червня ми йшли по дорозі в Сен-Пєр-де-Шевроль; я побачив, як під'їздить диліжанс із

Равро. Четверо коней несли його чвалом, видно було ще здалеку його жовтий ящик і чорний шкіряний верх над імперіалом. Візник ляскав батогом, хмара пилюки здіймалася з-під коліс важкого екіпажа і клубочилася ззаду, наче довгий шлейф.

І раптом, коли диліжанс порівнявся зі мною, Сам, може, переляканий гуркотом, кинувся до мене через шлях. Коні перекинули його, я бачив, як він упав, скочив і знову завалився. Диліжанс двічі сильно трусонуло, і на дорозі переді мною щось забилося в пилюці. Сам був майже перерізаний навпіл: усі нутрощі вивалилися, і кров так і цебеніла. Він спробував звестися, йти, але рухатися могли лише його дві передні лапи, і він дряпав ними землю, ніби копаючи яму, а обидві задні вже змертвіли. Він страшенно скавчав, не-тямлячись із болю.

Через кілька хвилин він здох. Не можу передати, що я пережив і як я страждав. Цілий місяць я не виходив з кімнати.

Якось увечері батько, розлючений тим, що я журюся такою дрібницею, вигукнув:

— А що ж ти робитимеш, якщо колись у тебе буде справжнє горе, якщо ти втратиш жінку або дітей?! Чи ж бачив хто таких от дурнів!

Батькові слова врізалися мені в пам'ять і весь час переслідували мене. «А що ж ти робитимеш, якщо в тебе колись буде справжнє горе, якщо ти втратиш жінку або дітей?»

І я прозрів. І зрозумів, чому буденні дрібні знегоди набирали в моїх очах розмірів катастрофи; я побачив, що був створений жорстоко страждати через усе, щоб приймати ззовні всі болісні враження, загострені мою хворобливою чутливістю,— і жах перед життям охопив мене. Я не мав захоплень, не був честолюбний,— і вирішив пожертвувати можливим щастям, аби уникнути неминучого горя. Життя коротке, сказав я собі, то вже краще проживу його, служачи іншим, полегшуючи їм страждання, радіючи їхньому щастю. Якщо я сам не відчуватиму безпосередньо ні того, ні іншого, то на мою долю випаде лише відблиск тих душевних хвилювань.

Проте якби ви знали, як мене мучать і смутять чужі нещастя! Але те, що було б для мене нестерпним стражданням, обернулося тепер у співчуття й милосердя.

Я не зніс би страждання, що я його бачу на кож-

ному кроці, якби воно вдаряло по моему власному серцю. Я не міг би бачити смерті своєї дитини — я сам би помер. І я зберіг, незважаючи на все, такий марновірний, такий глибокий страх перед можливістю нещастя, що коли до мене заходить листоноша, я весь здригаюся, хоча тепер мені вже нема чого боятися.

Абат Модюї замовк. Він дивився на полум'я в каміні, немов бажав побачити там таємничі видива, всі ті невідомі долі, які він міг би пережити, якби не так боявся страждань. І він додав, стихивши голос:

— Виходить, таки моя правда. Я не був створений для цього світу.

Графіня не заперечувала; нарешті, по довгій паузі, вона промовила:

— Якби в мене не було онуків, то я б не мала мужності жити.

Священик мовчки підвівся.

Слуги вже дрімали на кухні, і графіня провела його до дверей, що виходили в сад. Вона дивилася, як велика тінь його повільно зникала в пільмі за деревами, освітленими відблиском ліхтаря.

Повернувшись до вітальні, вона вмостилася біля каміна і мовчки дивилась на вогонь, міркуючи про всяку всячину, про що замолоду ми звичайно не думаємо ніколи.

MICHI

МІСТІ

Спогади холостяка

Колись я мав за коханку чудернацьку жінку. Звичайно, була вона заміжня — повій я уникаю. А й справді, чи ж не подвійна незручність володіти жінкою, яка належала усім і водночас нікому не належить? Навіть полишаючи осторонь усяку моральність, я не розумію, як можна з кохання робити засіб до життя! Це обридливо. Одначе визнаю, що це моє дошкульне місце.

Передусім одинака, що має зв'язок з одруженою жінкою, приваблює домашній світ, у який вона його вводить, світ спокусливий і любий, де всі впадають коло нього й догоджають йому, почипаючи з чоловіка і кіпчаючи слугами. Тут знаходиш водночас усі блага: кохання, дружбу, батьківські почуття, їжу і постіль — зрештою, все, що сповнює щастям життя; додайте сюди і ту незмірну перевагу, що час від часу можна міняти свою сім'ю, спинятися по черзі в усіх верствах: влітку — в простолюдина, що здає кімнату в своїй оселі, взимку — в міщанина або ж в аристократа, коли ти ще й честолюбний.

У мене є ще одна слабкість — я прихильюся до чоловіків моїх коханок. Я навіть визнаю, що грубі, неотесані чоловіки відбивають у мене смак до своїх жінок, хоч би якими чарівними вони були. Та коли чоловік розумний, приємний, я шалено закохуюся в його дружину. І, навіть пориваючи з коханкою, я намагаюся зберегти добрі стосунки з чоловіком. Таким ось чином я придбав своїх найліпших друзів, і, власне, так я не раз пересвідчувався в безперечній перевазі чоловічої статі над жіночою. Жінка вам чинить усі можливі прикrostі, робить сцени, дорікає чи ще щось подібне; чоловік же, маючи на те підстави, поводитьсь з вами так, ніби ви добрий геній його родинного вогнища.

Отже, моєю коханкою була чудернацька жінка, чорнява, химерна, примхлива, легковірна, забобонна, як

чернець, і все ж чарівна. Вона мала особливу манеру цілуватися, якої я більше не зустрічав ні в кого... та цього ще замало, щоб утримати чоловіка. А шкіра така гладенька! Навіть торкнувшись її руки, я відчував безмежну насолоду. А очі! Її погляд обдаровував мене плинною, солодкою, безмежною ласкою. Часто я клав голову їй на коліна, і ми сиділи нерухомо: вона схилилася до мене з загадковою, хвилюючою, чисто жіночою усмішкою, я ж позирав на неї, зустрічаючи погляд її осяйних блакитних очей; осяйних тому, що їх сповнювало кохання, блакитних, як сьоме небо, що обіцяє втіхи.

Її чоловік, інспектор великого страхового товариства, рідко бував удома і не заважав нам вечорами своєю присутністю. І тоді я проводив вечір у неї, простягшись на канапі, припавши чолом до її ноги, тоді як на другій дрімив великий чорний кіт, на ім'я Місті, якого вона обожнювала. Наші пальці з'єднувалися на гнучкій звірячій спиці і ніжилися разом у його шовковистому хутрі. Мое обличчя торкалося його гарячого боку, що тремтів від безнастанного муркотіння, і деколи витягнута лапка доторкалася до мого рота або повіки п'ятьма випущеними кігтями, які легенько впиналися у мою шкіру і зразу ж попускали.

Іноді ми виходили з дому, щоб «попустувати», як вона любила говорити. Ці пустощі, між іншим, були дуже невинні. Вони полягали в тому, що ми обідали в якійсь приміській харчевні чи, пополуднувавши у когось з нас, ішли по дешевеньких кав'ярнях, як ті студенти напідпитку.

Ми заходили в пивнички, забиті людом, уможувалися на кривоногих стільцях у глибині продимленої кімнати за старим дерев'яним столом. Хмара їдкого диму сповнювала залу, пахло смаженою рибою; чоловіки в блузах, чаркуючись, пащекували; здивований кельнер ставив перед нами дві чарки вишняка.

Тремтячи з остраху та захоплення, вона підіймала чорну подвійну вуалетку, але не вище, ніж до кінчика носа, і смакувала наливку з такою насолодою, ніби вчиняла нездоланно спокусливе лиходійство. З'їдаючи кожну вишню, вона почувала себе так, ніби впадала в новий гріх, кожний ковток міцного трунку давав їй утіху тонку й гріховну. Потім вона стиха казала мені: «Ходімо!» Ми йшли. Схиливши голову, вона квалливо дріботіла між п'яницями, що стежили за нею недобрим оком, а опинившись на вулиці, полегшено зітхала, наче ми щойно врятувалися від

смертельної небезпеки. Іноді, тремтячи, вона питала мене:

— Що ти зробив би, коли б мене образили в цьому вертепі?

Я пихато відповідав:

— А бий мене лиха сила! Став би тебе захищати.

І вона стискала мені руку, щаслива, відчуваючи, напевно, невизначне бажання, щоб хтось її образив і захистив, бажання бачити, як через неї б'ються чоловіки, хоча б такі!

Одного вечора, коли ми сиділи в третьорозрядній мон-мартрській пивничці, ввійшла якась старчиха, тримаючи в руці заяложену колоду карт. Побачивши даму, вона негайно наблизилась до нас, пропонуючи їй свої послуги. Емма, віривши у все і всім, посадила стару поруч себе, тремтячи з бажання та захоплення. Ворожка, стара як світ, з мішками під очима, розклала на столі брудну колоду карт. Вона ділила їх на купки, збирала й знову розклала, шамкаючи щось незрозуміле. У Емми кров відлила від обличчя, вона слухала, затамувавши дух, сповнена цікавості й тривоги. Нарешті ворожка почала говорити. Її віщування були непевні: щастя, діти, молодий блондин, дорога, гроші, суд, брюнет, чиєсь повернення, успіх, смерть. Віщування смерті особливо вразило молоду жінку. Чия смерть? Коли? Від чого?

Стара відповіла:

— Тут уже карти не допоможуть. Приходьте-но до мене завтра, я вам поворожу на кавовій гущі, вона ніколи не обдурює.

Стурбована Емма глянула на мене:

— Завтра підемо до неї? Прошу, зроби це задля мене. Інакше... тобі важко уявити, як я буду хвилюватись!

Я засміявся:

— Підемо, рибко, якщо тобі так хочеться.

І стара дала нам свою адресу.

Вона мешкала на сьомому поверсі, в жахливому будинку, за Бютт-Шомон. На другий день ми пішли до неї. Її мансарда, з двома стільцями й ліжком, була завалена незвичайними речами: оберемками зілля, що висіло на цвяхах, засушеною комашнею, склянками та баночками з кольоровою рідиною. А зі столу витріщало на нас свої скляні очиці опудало чорного kota. Він нагадував злого духа цієї понурої оселі.

Емма, слабнучи від хвилювання, опустила на стілець.

— Ой, любий, глянь-но на цього кота. Як він нагадує Місті!

І вона пояснила старій, що в неї є такий самий кіт; це просто викапаний Місті.

Відьма поважно відповіла:

— Якщо ви когось кохаете, то не тримайте в себе цього кота.

Емма злякано спитала:

— Чому це?

Стара безцеремонно підсіла ближче і взяла її за руку.

— Це принесло мені нещастя,— мовила вона.

Моїй приятельці хотілося все знати. Вона чіплялася до старої, про все допитуючись, витягуючи з неї кожне слово. Забобони зріднювали їх. Нарешті жінка почала:

— Цього кота я любила, як рідного брата. Була я ще молодію, самотньою і заробляла шитвом на життя. І не було в мене нікого в світі, окрім нього, Мутона. Мені подарував його один квартирант. Кіт був розумний, добрий і мене просто обожнював, пані; я для нього була якимсь кумиром. Цілими днями він муркотів у мене на колінах, а вночі — на моїй подушці. Я чула, як б'ється його серце.

Та незабаром я познайомилася з одним добрим хлопцем, який служив у магазині білизни. Цілих три місяці я йому нічого не дозволяла, та знаєте, нарешті поступаєшся, це з кожною трапляється. Та ще й у душу запав мені, ой як запав! Добрим та милим був він. Приятель хотів, щоб ми жили разом, так було б дешевше. Нарешті, якось увечері, я дозволила йому до мене завітати. Адаже в мене і наміру не було, ні-пі! Просто мені кортіло провести з ним разом яку годинку.

Спочатку він поводився гречно, говорив ніжні слова, що западали мені глибоко в душу. Потім він поцілував мене, пані, так цілуються лише з кохання! І я заплющила очі, вмліваючи від щастя... Та раптом він стрепенувся і закричав. Цього зойку я ніколи не забуду... Розплющивши очі, я побачила, що Мутон учепився моему гостеві в обличчя і рвав його кігтями, як ганчірку. Кров так і цебеніла, пані.

Я хотіла відірвати кота, та він не давався мені до рук і все шматував його,— він і мене гризнув од люті. Нарешті я його схопила і кинула в одчинене вікно — це було влітку.

Обмиваючи лице мого бідного приятеля, я побачила, що в нього видряпані очі... так, обидва ока!..

Довелося покласти його в лікарню. Він помер від розпуки того ж таки року. Я хотіла, щоб він лишився в мене, я б його доглядала, та він відмовився. Після того він мене просто зненавидів.

Ну, а Мутон, упавши з висоти, скрутив собі в'язи. Воротарка підняла його. З kota я замовила опудало, бо все-таки дуже до нього звикла. Якщо він так учинив, то любив мене, хіба ж не правда?

Стара замовкла, пестячи рукою безживне хутро, що трималося на дротяній основі.

В Емми щеміло серце, і вона забула про віщовану смерть. В усякому разі, більше про це не говорилося, і ми пішли, залишивши старій п'ять франків.

На завтра мав повернутися Еммин чоловік, і я кілька днів не заходив до неї.

Коли я нарешті прийшов, то здивувався, не побачивши Місті. Я запитав, де він.

Вона відповіла, зашарівшись густим рум'янцем:

— Я віддала його, бо дуже хвилювалася.

Я дуже здивувався.

— Хвилювалася? Чого це?

Вона міцно мене поцілувала і стиха мовила:

— Я боялася за твої очі, любий!

ЗВИЧАЙНА ДРАМА

Вся насолода мандрівок — у зустрічах. І хто не знає, як то втішно зустріти парижанина за п'ятдесят льє від рідного міста, приятеля з колежу, сільського сусіда. Хто не проводив безсонних ночей у гуркотливому диліжансі, що такий звичайний у провінції, де ще не знають паровоза, поруч із молодію незнайомкою, яку ледве вдалося угледіти при світлі ліхтаря, коли вона сідала в диліжанс, напроти білого будиночка в маленькому містечку.

А на світанку, коли ви вже зовсім очманіли від безнастанних дзвінків і деренчання шибок, як приємно бачити гарненьку сусідку, що розплющує оченята, похлопиво озирасться, пригладжує тендітними пальчиками скуйовджене волосся, поправляє зачіску, вправним рухом перевіряє, чи не з'їхав набік корсет, чи на місці ліфік, чи не дуже зім'ята спідниця!

Вона крадькома на вас поглядає, холодно і все ж з цікавістю. Потім забивається в куток, і здається, ніби вже нічого, крім місцевих краєвидів, їй не вабить.

Мимохіть на неї задивляєшся, мимоволі думаєш про неї. Хто вона? Звідки їде? Куди? І, нарешті, ловиш себе на тому, що вигадуєш невеличку пригоду. Вона гарненька, вона таки чарівна. Щасливий той, хто... Хіба не радість жити біля неї? Хто знає, можливо, це істота, за якою так тужить ваше серце? Чи не про неї ви мріяли, не нею марили?

Трохи прикро, але все-таки приємно бачити, як вона виходить з диліжанса біля воріт сільської хати. А поруч уже якийсь чоловік, що чекає на неї в товаристві двох дітей і двох няньок. Він її обіймає, цілує і ставить на землю. Вона схиляється, бере маленьких діточок, що простягають до неї рученята, ніжно голубить їх, і всі вони йдуть геть алеєю, поки служниці збирають багаж, спущений візником з імперіалу.

З богом! Усе скінчено. Більше ви не побачите її ніколи. Прощавай, молода жінко, що перебула поруч з вами цілісіньку ніч. Вона для вас чужа, ви навіть не поговорили, і все-таки трохи сумно розлучатися з нею. Прощайте!

У мене багато цих подорожніх спогадів, веселих і сумних, дуже багато!

Якось я побував в Оверні, подорожуючи в чарівних французьких горах, не дуже високих і неприступних, рідних та близьких серцю. Я зійшов на Сансі, завітав до маленької харчевні, недалеко від уподобаної прочанами каплички Нотр-Дам-де-Васеньєр, і побачив стареньку, дивну та химерну жінку, що самотньо обідала за столиком.

Їй було не менше сімдесяти років. Висока, худа, конава, з старосвітськими сивими буклями на скронях, вона була вбрана, як англійки-мандрівниці, невміло й кумедно, як ті жінки, що зовсім не дбають про свій туалет. Вона їла яєчно, запиваючи водою.

На вигляд була якась незвичайна: неспокійні очі, обличчя людини, пошарпапої життям. Я мимоволі позирав на неї, питаючи себе: «Хто вона? Що пережила? Чому самотньо подорожує в цих горах?»

Жінка розрахувалася, потім устала, щоб піти, поправляючи на плечах чудернацьку хустку, кінці якої звисали з пліч. Потім вона взяла великий подорожній ціпок, вкритий силою випалених написів, що стояв у кутку, і, випроставшись, пішла широким кроком, як листоноша, що вирушив у дорогу.

Біля дверей на неї чекав провідник. Я бачив, як вони зійшли в долину по дорозі, вздовж якої тягнувся ряд дерев'яних хрестів. Вона була вища від свого супутника і, здавалося, йшла швидше.

За дві години я брався краєм глибокого яру, розкішної зеленої улоговини, порослої деревами, чагарником і квітами, де поміж скель лежить озеро Павен, округле, як яйце, прозоре й синє, неначе клапоть небесної блакиті, й таке чарівне, що так і кортить поселитися десь тут, у хижі, на лісистому схилі, над цим кратером, де дримає супокійна студена вода.

І там, нерухомо втупившись у прозоре плесо вод на споді згаслого вулкана, стояла старенька жінка. Вона вдивлялася в глибину, в незвідану безодню, де, кажуть, водилися величезні форелі, що пожирали всю іншу рибу. Коли

я проходив повз неї, мені здалося, що в неї на очах бри-
ніли сльози. І вона відійшла квапливо, повертаючись до
провідника, який очікував її на узбіччі гори, що спускає-
ться до озера.

Того дня я більше її не бачив.

Другого дня, коли вже сонце звернуло на вечірній пруг,
я вийшов до замку Мюроль. На стрімкій скелі серед роз-
логої долини, де схрещуються три хребти, височить ста-
ровинна фортеця — велетенська вежа, вся в розколинах,
темна і похила, що зберегла одначе круглу форму, від
широкого підмурка до напівзруйнованих вежок на вер-
шині.

Ці руїни більше, ніж будь-які інші, вражають своїми
розмірами, простотою, величністю, віковою могутністю,
грізною та похмурою. Ось вона, самотня і величава, як
гора, мертва володарка, що, одначе, здіймається над доли-
нами, які схилились перед нею.

Туди видираєшся по зарослому ялинами схилу, захо-
диш усередину вузькою брамою і зупиняєшся під мурами,
що обводять кільцем перший двір і височать над усією
місцевістю. В середині — обвалені зали, розбиті сходи,
якісь ями, підземелля, темниці, стіни з зяючими дірами,
не знати на чому завислі склепіння, кам'янистий лабіринт,
розколина, де росте трава і пастають ящірки.

Я самотньо блукав серед цих руїн.

І раптом за уламками муру я вгледів якесь ство-
ріння, наче сновиду, духа цієї старовинної зруйнованої
фортеці.

Я заціпенів з несподіванки, майже зі страху. Потім
упізнав стару, яку вже бачив двічі.

Вона плакала, ревно плакала, стискаючи в руках ху-
стину.

Я відвернувся, щоб піти, та раптом вона почала гово-
рити, паленіючи з сорому, що її застали в такому стані:

— Так, добродію, я плачу. Це не так часто трапляється
зі мною.

Глибоко вражений, не знаючи, що відповісти, я роз-
гублено сказав:

— Даруйте, добродійко, що я вас потурбував. У вас,
напевно, якесь нещастя?

Вона стиха відповіла:

— І так і ні. Я самотня, як той бездомний собака.

І, притуливши хустку до очей, вона схлинула.

Я взяв її за руки, намагаючись заспокоїти, зворушений цим щирим плачем. І несподівано вона розповіла мені свою історію, ніби для того, щоб поділитися з ким-небудь тигарем свого смутку:

— О добродію, коли б ви знали, яке сумне, яке безрадісне моє життя. А була я щаслива... У мене й тепер є дім... десь там, далеко... свій дім. Та я не зможу туди повернутися, я не повернуся ніколи, мені це так тяжко. У мене є син... І все це через нього. Діти нас просто не розуміють. А життя таке коротке! Коли б я зараз побачила його, можливо, що я б його і не впізнала. Як я його любила! Ще навіть до народження, коли я відчувала, що він ворухиться в мені. А потім! Як я його обіймала, пестила, як я йому потурала! Якби ви знали, скільки ночей я провела, вдивляючись, як він спить, або думаючи про нього. Я просто божеволіла. Та коли хлопцеві було вісім років, батько віддав його в пансіон. Ой леле! Це був кінець. Він більше мені не належав. Додому він приходив тільки по неділях.

Потім він поїхав до Парижа, щоб навчатися в колежі. Чотири рази на рік він приїжджав додому, і щоразу я дивувалася, як він змінився, як виріс на чужих очах. У мене вкрали його дитинство, довіру, любов, віддалили його від мене, позбавили мене радості спостерігати, як він росте, робиться чоловіком.

Я бачила його чотири рази на рік. Уявіть собі, з кожним приїздом його тіло, погляд, рухи, голос, сміх були іншими, для мене чужими. Так, дитина міняється дуже швидко; і як то прикро не бути свідком цих змін; яка це велика втрата!

І ось якось він приїхав уже з вусиками... Він, мій син! Я була вражена... Ви повірите? Я ледве насмілилась його поцілувати. Невже це він, той білявий кучерявий хлопчик, моє любе, дороге серденья, якого я, сповивши, тримала на колінах, який смоктав моє молоко своїми жадібними губенятами, а тепер високий темноволосий юнак, який не вміє мене приголубити і любить мене, наче з обов'язку, називає мамою лише тому, що так годиться, і цілує мене в чоло, тоді як мені кортить стиснути його в обіймах.

Мій чоловік помер, за ним пішли його батьки, потім я втратила обох сестер. Коли в будинок приходять смерть, то здається, що вона поспішає відразу забрати якнайбільше

людей, щоб потім довго туди не заглядати. Вона дарує життя одному-двом, аби було кому оплакувати інших.

Я залишилась сама. Тоді мій син вивчав право, і я вирішила довікувати свого віку біля нього.

І я приїхала до нього, щоб поселитися разом з ним, але він звик до самостійного життя і дав мені зрозуміти, що я йому заважаю. Я відступила. Моїм мріям не судилося здійснитись, але думка, що він мій син, не давала мені спокою. Я повернулася додому.

І відтоді ми майже не бачилися.

Він одружився. Яка радість! Я була певна, що тепер ми заживемо разом. І в мене будуть внуки! Та він узяв англійку, яка мене відразу незлюбила. Чому? Можливо, вона відчувала, що я його занадто люблю?

Довелося мені відступити знову. Я залишилася одна, так, добродію.

Потім він виїхав до Англії. Він мешкає в батьків дружини. У них! Розумієте? Він з ними, мій син, він належить їм! Вони його в мене вкрали! Він пише до мене щомісяця. Спочатку він іноді відвідував мене. Але тепер він уже не приїжджає. Чотири роки я його не бачила! Його обличчя взялося зморшками, волосся посивіло. Чи це можливо? І цей пристаркуватий чоловік — мій син? Це він — той рожевощокій хлопчик? Здається, що більше я його не побачу.

І я мандрую цілий рік. Я вештаюся сюди-туди, одна як палець.

Я тиняюсь по світу, як той собака. Прощавайте, добродію! Не залишайтеся зі мною, я все вам розповіла, і тепер мені дуже прикро.

Спускаючись з горба, я озирнувся і побачив стареньку жінку, що стояла на потрісканій стіні, дивилася на гори, на широку долину і на озеро Шамбон, що мріло в далині.

Вітер розвівав, як знамено, поділ її сукні і чудернацьку хустку на плечак.

ПАН ЙОКАСТА

Ви пам'ятаєте, пані, нашу гостру суперечку одного вечора, в маленькому японському салоні, відносно батька, винного в кровозміщенні? Пригадуєте, як ви обурювалися, як гостро висловлювалися в нападі гніву? Пригадуєте, що я говорив, захищаючи цю людину? Ви засудили її. Я апелюю.

Ніхто на світі, запевняли ви, ніхто не зможе виправдати ту гидоту, яку я взявся боронити. Тепер цю драму я хочу розповісти всім.

Можливо, знайдеться хоч одна людина, яка, не виправдовуючи цього мерзенного, брудного вчишку, все-таки визнає, що не завжди можна боротися з фатальними випадковостями, схожими на жахливі примхи всевладної природи.

Її віддали заміж у шістнадцять років за стару й черству людину, за ділка, який поласився на її посаг.

Було це тендітне біляве створіння, веселе й водночас замріяне; вона всім своїм єством прагнула щастя, ідеалізуючи життя. Та дійсність здерла полуду з її очей, розбила серце. Нараз вона побачила всю мізерію життя, безнадійність майбутнього, марність сподівань, і в душі у неї залишилося тільки одне бажання: мати дитину, щоб було кого любити. Але й тут пічого не виходило.

Минуло два роки. Вона закохалася. Був це двадцяти-трьохрічний молодик, на ймення П'єр Мартель, який її обожнював і готовий був задля неї на будь-який божевільний вчинок. Проте вона довго і вперто чинила опір.

Одного зимового вечора вони залишились удвох у неї вдома. Він завітав на чашку чаю. Потім вони примостилися біля камінка на канапці. Вони майже не розмовляли, охоплені бажанням. Їхні губи палила та жагуча спрага, яка притягає уста до уст; їхні руки тремтіли в передчутті обіймів.

Лампа, заслонена мереживним абажуром, м'яко освітлювала затишну кімнату.

Збентежені, вони лиш іноді перемовлялися кількома словами, а коли їхні погляди зустрічалися, серця починали прискорено битися.

Чи можуть прищеплені вихованням почуття змагатися з непоборною силою інстинкту? Чи може такий передсуд, як соромливість, переважити непохитну волю природи?

Несамохіть їхні пальці зустрілися. І цього було досить. Могутня сила пристрасті з'єднала їх. Обійми зімкнулись, і вона віддалася йому.

Вона завагітніла. Від коханця чи від чоловіка? Хіба могла вона знати? Напевне, від коханця.

Її почав мучити страх: вона була переконана, що помере у пологах, і все змушувала коханця присягати, що він буде все життя опікуватися дитиною, ні в чому їй не відмовлятиме, стане для неї всім і навіть піде па злочин, якщо це буде потрібно для її щастя.

Ця невідчепна думка межувала з божевіллям; вона дедалі більше опановувала її, в міру того як наближався час пологів.

Вона народила дівчинку й померла.

Це було жахливим ударом для молодика; він так зажурився, що не міг приховати свого горя. Можливо, і чоловік почав про дещо здогадуватись; очевидно, він навіть знав, що це була не його дитина. Він перестав приймати того, хто вважав себе справжнім батьком, і виростив доньку, приховавши місце її перебування.

Минуло багато років.

П'єр Мартель забув про цей випадок, як забувають про все.

Він забагатів, але вже не покохав нікого і не одружився. Він жив, як багато інших, щасливим і спокійним життям. Він нічого не знав ні про чоловіка, якого колись обдурих, ні про дитину, яку він вважав своєю донькою.

Якось уранці Мартель отримав листа, де його, між іншим, сповіщали про смерть колишнього суперника, і він відчув невиразну тривогу, щось схоже на докори сумління. Що сталося з цією дитиною, його донькою? Чи не міг би він щось зробити для неї? Він дізнався, що їй дала притулок тітка, жили вони бідно, майже у злиднях.

Він хотів побачити її, допомогти їй. Йому вдалося познайомитися з єдиною родичкою сирітки.

Його ім'я не збудило п'яких спогадів. Йому було сорок років, проте він виглядав молодшим. При знайомстві він не наважився признатись, що знав її матір, побоюючись, що це викличе якісь підозри.

Тільки-но вона ввійшла до невеличкого покою, де він нетерпляче очікував на неї, він затремтів від подиву, що межував із жахом. Це була вона, його покійна коханка!

Вона мала стільки ж років, ті самі очі, те ж волосся, ту ж поставу, той самий усміх, той самий голос! Ця ілюзія зводила його з розуму, він нічого не тямив, не міг дати собі раду, бурхливе кохання минулих літ знову закипіло в його серці. Вона була така ж весела і звичайна. З першого потиску рук вони стали друзями.

Повернувшись додому, він зрозумів, що давня рана роз'ятрилася, він гірко плакав, обхопивши голову руками; він оплакував ту, іншу, знемагаючи від спогадів про неї, згадуючи слівця, які вона мала звичку говорити, і дедалі більше віддавався нерозрадному горю.

Він часто приходив до молодої панни. Він уже не міг обійтись без неї, без її веселого щебетання, без шелесту її сукні, без її дзвінкого голосу. В його помислах і серці небіжчиця й жива злилися воедино; він забував про відстань, про минулі роки, про смерть; у цій він кохав ту, кохав одну як пам'ять про іншу, не намагаючись зрозуміти, збагнути того, що з ним діється, навіть не питаючи себе, чи не була вона його донькою.

Іноді його страшенно мучило, що панна, яку він любив цією подвійною пристрастю, невиразною і незрозумілою навіть для нього самого, живе в таких злиднях.

Та що він міг удіяти? Запропонувати грошей? На якій підставі? Грати роль опікуна? Та він виглядав лише трохи старшим за неї, і його мали б за її коханця. Видати її заміж? Ця несподівана думка жахнула його. Потім він заспокоївся. Хто візьме її? Адже вона нічого не має, анічогісінько.

Тітка не заважала його відвідинам, помітивши, що він любить цю дитину. Та він чекав. Чого? Він і сам не знав.

Якось увечері вони залишились удвох. Сидячи рядком на канапі в покої, вони тихенько гомоніли. По-батьківському він узяв її за руку і мимоволі пестив; він не міг відпустити цю ручку, яку вона йому простягнула так охоче, і відчував, що втратить над собою владу, коли не випустить її. І раптом вона впала в його обійми. Вона його

кохала так жагуче, як колись її мати, неваче уснаджувала від неї і цю фатальну пристрасть.

Розгубившись, він торкнувся вустами її білявого волосся, і коли вона підвела голову, готуючись утекти, їхні губи зустрілися.

Іноді трапляються хвилини, коли люди втрачають розум. Так було і з ними.

Опинившись на вулиці, він пішов, сам не знаючи куди, не уявляючи, що тепер робити.

Пам'ятаю, пані, як ви, обурившись, вигукнули:

— Йому залишалось тільки накласти на себе руки!

Я відповів:

— А вона? Невже він і її повинен був убити?

Вона кохала його несамовито, шалено; природжена, згубна пристрасть змусила цю невинну дівчину безтямно припасти до його грудей. Вона зробила це в нездоланному пориві, не тямлячи себе, вона йому віддалася з волі бурхливого інстинкту, який штовхнув її в обійми коханого, як завжди штовхає самицю до самця.

Коли б він наклав на себе руки, то що було б з нею? Вона б померла. Померла б зганьблена, у відчаї, в жахливих муках.

Що робити?

Залишити її, дати їй багатий посаг, віддати заміж? Вона все одно померла б, померла б з горя, не взявши від нього грошей, не бажаючи іншого за чоловіка, тому що вона віддала себе йому. Він знівечив би її життя, позбавив би можливості бути щасливою, прирік би на вічне горе, на вічний розпач, на вічні муки, на вічну самотність або на смерть.

Але ж і він її кохав! Тепер він кохав її з жахом і з захопленням. Хай вона була його дитиною. Випадковість, сліпий закон розмноження, хвилина жаги зробили цю істоту його донькою, з якою його ніщо законно не пов'язувало, яку він палко кохав, як і її матір, і навіть більше, неначе два кохання в ньому злилися воедино.

Чи це правда, що вона була його донькою? Кого це має обходити? Хто про це дізнається?

Він згадав про клятви, якими присягав померлій. Він обіцяв їй, що присвятить себе цій дитині, що він навіть піде на злочин задля неї, аби лише вона була щасливою.

Він кохав її, захоплений думкою про свій гріх, жахливий і солодкий, страждав з болю і жадання.

Хто про це довідається? Аджє її законний батько помер!

«Хай буде що буде! — вирішив він. — Ця тасмна ганьба, можливо, розіб'є мені серце. Але ж вона піколи ні про що не дізнається, весь цей тягар я візьму на себе».

Він попросив її руки і одружився з нею.

Я не знаю, чи був він щасливий, але я, пані, зробив би так, як він.

ПАНІ ЕРМЕ

Мене приваблюють божевільні. Ці люди живуть у таємничій країні химерних сновидінь, у непроникному морці божевілля, де все, що вони бачили на землі, все, що вони любили, все, що вони робили, відновлюється в їхній свідомості, стає для них уявним існуванням, непідвладним усім законам, що правлять світом і думками людей.

Для них немає неможливого, неймовірне зникає, химерне стає вірогідним, а надприродне — повсякденним. Стара перепона логіки, глуха стіна розуму, здоровий глузд, що стримує поривання нашої думки, — все це розбивається вщент, падає, розсипається перед їхньою свавільною уявою, що вирвалася на волю і шаленим, нестримним скоком летить у безмежний світ фантазії. Усе для них доступне, все здійснюється. Їм не треба напружувати сили, щоб панувати над подіями, підкоряти обставини, долати перепони. Вистачає єдиної примхи їхньої волі, яка впала в самообман, щоб вони стали принцями, імператорами чи богами, власниками всіх скарбів світу, всіх його благ, щоб вони розкошували всіма життєвими втіхами, завжди були сильні, завжди вродливі, молоді та любі! Тільки вони можуть бути щасливі на землі, бо вони не знають Реальності. Я люблю заглядати в цей блукаючий розум, як зазирають у прірву, де на самому споді нуртує таємничий потік, що рине хтозна-звідкіля і невідомо куди зникає.

Але павіщо заглядати в оцю безодню, адже ніколи не з'ясуєш, де починається цей чортотрий і де він пропадає. Зрештою це тільки вода, подібна до тієї, що тече за ясної години, і ми не багато чого дізнаємося, вдивляючись у неї.

Тож нема чого заглядати і в душі божевільних, адже їхні найхимерніші думки для нас уже давно знайомі і виглядають химерними лише тому, що вони не заковані в кайдани Розуму. Примхливий перебіг їхніх думок вражає нас, бо ми не бачимо джерела, з якого вони випливають. Досить кинути в нього камінець, щоб викликати вир. Про-

те божевільні мене завжди приваблюють. Я постійно повертаюсь до них: вічна таємниця божевілля несамохить приваблює мене.

Якось під час моїх відвідин одного психіатричного закладу лікар, що супроводив мене, сказав:

— Зараз я покажу вам цікавий випадок.

І він звелів відімкнути кімнату, де у великому кріслі сиділа жінка років десь під сорок, усе ще гарна, і пильно розглядала своє обличчя в маленькому ручному дзеркальці.

Побачивши нас, вона зірвалася з місця, відбігла в куток, схопила залишену на стільчику газову хустину і старанно загорнула обличчя, потім повернулася і, кивнувши головою, відповіла на наше привітання.

— Ну що, — запитав лікар, — як ви сьогодні себе почуваете?

Вона глибоко зітхнула.

— О! Кепсько, дуже кепсько, пане докторе. Що не день, то віспинок усе більше.

Він заперечив переконливим тоном:

— Та ні ж бо, запевняю вас, що ви помиляєтесь.

Підійшовши до нього, вона тихо сказала:

— Ні-ні, я в цьому переконана. Сьогодні вранці я помітила ще десять віспинок: три на правій щоці, чотири — на лівій і три — на чолі. Це жахливо, жахливо! Я більш нікому не зможу показатися, навіть синові, навіть йому! Я пропала, я назавжди спотворена.

Вона впала в крісло і гірко заплакала. Лікар узяв стілець, сів проти неї і лагідно, заспокійливо сказав:

— Ну ж бо, покажіться мені! Запевняю вас, що це дрібниці. Легеньке прицікання — і все зникне.

Вона похитала головою, не промовивши ні слова. А коли лікар хотів здійняти газовий серпанок — вона так міцно вчепилася в нього обома руками, що пальці продерли тканину.

Він почав умовляти її, заспокоювати:

— Адже ви добре знаєте, що я завжди виводжу ці гидкі віспинки, що після мого лікування вони стають зовсім непомітними. Якщо ви мені їх не покажете, я не зможу вас вилікувати.

Вона пошепки мовила:

— Вам я показала б, але я не знаю добродія, який вас супроводжує.

— Це теж лікар, і він вас вилікує ще краще, ніж я.

Тоді вона наважилася відслонити обличчя, але зі страху, хвилювання і сорому так зашарілася, що навіть шия, що видніла у вирізі сукні, стала багровою. Вона опускала очі, відвертала обличчя то направо, то наліво, щоб уникнути наших поглядів, і стогнала:

— Ой леле! Як я жахливо страждаю від того, що ви мене бачите такою! Це гидко, правда ж? Гидко?

Я здивовано глянув на неї: її чисте обличчя не мало ані цятки віспи, ніякого сліду чи шраму.

Вона звернулася до мене, все ще не підводячи погляду:

— Цією жахливою хворобою, добродію, я заразилася, доглядаючи сина. Я його виходила, але моє обличчя зробилося гидким. Задля бідної дитини я пожертвувала своєю вродою. Зрештою я виконала свій обов'язок і маю чисте сумління. Але один тільки бог знає, як я страждаю.

Лікар дістав із кишені акварельний пензлик.

— Дозвольте,— сказав він,— я вам їх виведу.

Вона підставила свою праву щоку, і він заходився ленько торкатись її пензлем, неначе робив фарбою цятки. Потім він зробив те ж саме і з лівою щокою, підборіддям, чолом і врешті вигукнув:

— Але ж погляньте, більше нічого не залишилося, нічогосінько!

Вона взяла дзеркальце і довго, дуже старанно та пильно розглядала своє обличчя, напружуючи всі сили, аби щось виявити, потім зітхнула:

— Так, тепер їх більше не видно. Я вам безмежно вдячна.

Лікар підвівся і, вклонившись, вийшов слідом за мною. Коли за нами зачинили двері, він сказав:

— Ось жахлива історія цієї безталанної. Звати її пані Ерме. Була це вельми гарна, кокетлива, приваблива і дуже щаслива пані. Була вона однією з тих жінок, для яких вродою і бажанця подобатися — єдине, що дає їм розраду в житті і керує всіма їхніми вчинками. Турботи про збереження своєї свіжості, догляд за обличчям, руками, зубами, за всіма частинами тіла, які можна виставити на огляд, поглинали весь її час і всю увагу.

Вона лишилася вдовою, в неї був син. Хлопчика виховали так, як звичайно виховують своїх дітей світські дами, що мають успіх. Проте мати його любила.

Син підростав, вона старіла. Чи помічала вона наближення немишучої кризи? Не знаю. Чи розглядала вона що-

ранку цілими годинами, як багато інших жінок, свою шкіру, колись таку ніжну, прозору й білу, на якій тепер потроху проступали зморшки; безліч зморщок попід очима, ще ледь помітних, що їх число множилося день у день, місяць у місяць? Чи споглядала вона, як безперервно, повільно та неухильно береться зморшками чоло — цими тоненькими гадючками, яких не можна зупинити? Чи зазнала вона тортур, жорстоких мук перед дзеркалом, маленьким дзеркальцем з срібним держакон? Йому не дають спокою, його з шалепством жбурляють і зразу ж хапають, аби якомога ближче подивитися на руйнівну роботу недалекої старості. Чи замикалася вона по десять-двадцять разів на день у своїй спальні, без усякої на те причини, залишаючи кімнату, де вели розмови подруги, щоб під вартою замків і засувок ще раз поглянути на процес руйнування свого дозрілого тіла і з розпукою пересвідчитися, що цей процес посунувся ще трошечки далі?

Дарма що ніхто ще цього не бачить, але ж вона добре знає, звідкіля чекати найжорстокіших ударів, найотруйніших укусів часу. І дзеркальце, маленьке кругле дзеркальце в срібній різьбленій оправі розповідало їй жахливі речі; адже воно вміло говорити, воно неначе глузувало, знущалося і віщувало все те, чого їй не минути, все майбутнє убозтво її тіла, всі ті жахливі муки, яких їй судилося зазнати до самого дня смерті, дня визволення...

Чи не ридала вона несамовито на колінах, припавши чолом до підлоги; чи не благала, не молила того, хто поклав початок усьому суцшому, хто дарує всім молодість, лише для того, щоб зробити старість ще невтішнішою, хто наділяє вродою для того, щоб знову її відібрати? Чи не молила вона, не благала зробити для неї те, чого він ні для кого ніколи не робив, — залишити їй до кінця життя красу, свіжість і привабливість? Потім, зрозумівши, що марно благи непохитне Невідоме, яке вкорочує роки один за одним, — чи не качалася вона по підлозі, ламаючи руки, чи не билася головою в меблі, тамуючи в грудях жахливий зойк розпуки?

Звичайно, вона зазнала цих тортур. Бо ось що сталося.

Одного дня (а було їй тоді тридцять п'ять років) заступав її п'ятнадцятирічний син.

Він зліг перш ніж виявилось, на що він хворий і яка причина цієї недуги.

Абат, його вихователь, доглядав його і не залишав ні на хвилину, а пані Ерме вранці і ввечері приходила довідатись, як здоров'я сина.

Вранці вона приходила в нічному пеньюарі, весела, напахчена, і запитувала, ставши на порозі:

— Ну що, Жорже, тобі вже краще?

Підліток, увесь червоний від гарячки, з опухлим обличчям, відповідав:

— Авжеж, мамо, трохи краще.

Вона затримувалася ще на хвилю, бридливо скрививши губи, розглядала пляшечки з ліками, потім, вигукнувши: «Ой, я забула про одну дуже важливу справу!» — кидалася геть, залишивши по собі тонкий запах парфумів.

Увечері вона приходила в декольтованій сукні, ще більше поспішаючи, бо ж вона завжди кудись квапилася; у неї ледве вистачало часу, щоб спитати:

— Ну, що каже лікар?

Абат відповідав:

— Він ще не сказав нічого певного.

І ось одного вечора абат сказав:

— Пані, у вашого сина віспа.

Вона крикнула не своїм голосом і втекла.

Коли на другий ранок покоївка прийшла до неї в спальню, то зразу відчула сильний запах паленого цукру і побачила, що її пані, бліда з безсоння, широко розплющивши очі, тремтіла в ліжку з переляку.

Коли відчинили віконниці, пані Ерме спитала:

— Як здоров'я Жоржа?

— Сьогодні зовсім кепсько, пані.

Вона встала лише опівдні, з'їла тільки два яйця і випила склянку чаю, так ніби сама була хвора. Потім вирушила в аптеку довідатись, які є засоби проти зараження віспою.

Вона вернулася лише під обід з безліччю всяких пляшечок і зразу ж зачинилася в спальні, щоб оприскатися дезинфекційними рідинами.

В ідальні на неї очікував абат.

Побачивши його, вона гукнула уриваним від хвилювання голосом:

— Ну що?

— Йому ще гірше. Лікар дуже стурбований.

Вона заплакала і була така пригнічена, що нічого не могла їсти.

Другого дня, ледве розвидніло, вона послала довідатись, що нового. Новини були ще сумніші, і вона провела весь день у себе в спальні, де курилися маленькі кадильниці, розливаючи ядучий запах.

Служниця казала, що цілий вечір було чути, як вона стогнала.

Так вона провела цілий тиждень, виходячи лише на годину-другу по обіді подихати повітрям.

Тепер вона весь час посилювала довідатися про здоров'я сина і плакала, дізнавшись, що йому все гірше й гірше.

На одинадцятий день вранці абат попросив його прийняти. Він увійшов серйозний і блідий, відмовився від запропонованого йому стільця і сказав:

— Пані, вашому синові дуже погано, і він хоче вас бачити.

Вона впала на коліна, виголосивши:

— Боже мій, боже мій! Я ніколи не насмілюся! Господи боже мій, зглянься наді мною!

Священик провадив далі:

— Лікар втратив надію, пані, і Жорж на вас чекає.

Потім він вийшов.

Минуло дві години. Хлопчик, відчувши, що пробіла його година, знову висловив бажання побачити матір, і абат ще раз пішов до неї; вона і далі, стоячи на колінах, без упину плакала і все казала:

— Не хочу, не хочу! Я боюся! Не хочу!

Він пробував умовити її, підбадьорити, повести силоміць. Але домігся лише того, що з нею стався триваллий нервовий припадок, який закінчився істеричним плачем.

Надвечір прийшов лікар; йому розповіли про страхи матері, він сказав, що сам приведе її волею чи неволею. А що, вичерпавши всі свої докази, він схопив її за стан, аби привести до сина, то вона вчепилася в одвірок з такою силою, що годі було її відірвати. Коли лікар відпустив її, вона кинулася йому до ніг, благаючи простити її, каючись у всій своїй нікчемності. Вона кричала:

— Ні, він не помре! Прошу вас, скажіть йому, що я його люблю, обожнюю!

Підліток був в агонії. Відчуваючи близький кінець, він благав, щоб матір умовили прийти з ним попрощатися. З проникливістю, іноді притаманною умирующим, він усе зрозумів, про все здогадався і сказав:

— Якщо вона боїться увійти, то попросить — хай пройде повз моє вікно на балконі, щоб я міг її побачити і попроситися з нею принаймні поглядом, коли вже не можна її поцілувати.

Лікар і абат знову пішли до цієї жінки.

— Ви нічим не ризикуєте, — запевняли вони, — адже між вами і сином буде скло!

Нарешті вона погодилася. Вкутавши голову, взявши флакон із солями, вона ступила балконом кілька кроків... Аж раптом, затуливши обличчя руками, застогнала:

— Ні-ні, я ніколи не зважуся його побачити... Ніколи... Мені соромно... я боюся... ні, не можу!

Її хотіли потягти силоміць, але вона, вчепившись руками в ґрати, так жалібно лементувала, що перехожі на вулиці підводили голови.

А вмираючий чекав, звернувши погляд на вікно, він прагнув побачити востаннє кохане і ніжне обличчя, дороге обличчя матері.

Він довго чекав і, нарешті, настала ніч. Тоді він відвернувся до стіни і більше не сказав жодного слова.

На світанку він помер. Другого дня пані Ерме збожеволіла.

БІЛЕ І СИНЄ

Мій човник, мій любий човник, зовсім білий, з голубою смужкою вздовж борту, ледве-ледве плинув спокійним, сонним морем, глибоким та блакитним. Текуча синява була прозора, і світло, теж синє, пронизувало її наскрізь, до самих скель на дні.

Гарні, білі як сніг будиночки дивилися відчиненими вікнами на Середземне море, що пестило мури їх садів, пишних садів, повних пальм, алое, вічнозелених дерев і вічноквітучих рослин.

Моряк веслував не поспішаючи. Я загадав йому спитися проти оселі мого приятеля Поля і гукнув з усієї сили:

— Поль, Поль, Поль!

Він з'явився на балконі, збентежений, ніби щойно прокинувся. Яскраве полудневе сонце засліплювало йому очі, і він затуляв їх рукою.

Я крикнув:

— Чи не бажаєте покататися по морю?

Той відповів:

— Іду!

За п'ять хвилин він сів до мене в човен.

Я звелів морякові веслувати.

Поль узяв з собою не дочитану вранці газету, і, лігши на дно човна, заходився її читати.

Я розглядав берег. Що далі ми відпливали од нього, то виразніше поставало місто, чудове біле місто, яке лежало півколом біля самісіньких синіх хвиль. Над ним видніли невисокі гори, скоріше підгір'я, дрімучий сосновий ліс із силою вілл, білих вілл, розкиданих там і сям, як здоровенні яйця велетенських птахів. Чим ближче до верхогір'я, тим їх рідшало, а на вершині була лише одна, дуже велика, квадратна — напевно, готель — і біла-білі-сінька, неначе її побілили сьогодні вранці.

Мій моряк, спокійний південець, ліниво веслував; а що сонце, палаючи в небесній синяві, різало очі, то я дивився на воду, в синю безодню, спокій якої збурювали весла.

Поль сказав:

— У Парижі весь час падає сніг. Ночами шість градусів морозу.

Я набрав повні груди теплого повітря, блакитного повітря, що нерухомо повисло над морем, і підвів очі.

За зеленими пагорбами і ген-ген над ними я бачив у далині велетенські білі гори. Вони щойно з'явилися, раніше їх не було видно. Тепер поступово здійснювалася велична снігова стіна, висока і лискуча, оперізуючи легеньким ланцюгом крижаних вершин, то шпичастих, як піраміди, то округлих, як плечі, весь довгий берег, теплий берег, де ростуть пальми і цвітуть анемони.

Я сказав Полю: «Ось вам сніг, гляньте!» — і показав йому на Альпи.

З кожним ударом весел, що розтинали синю воду, величезний білий ланцюг простягався все далі скільки сягало око, здійснюючись у піднебесся. Сніги, здавалось, були такі близькі, такі глибокі, відчутні та грізні, що в мене від страху аж мороз пішов поза шкірою.

Нижче ми побачили рівну, чорну лінію, що ніби перетинала гори навпіл. Її накреслило палюче сонце, неначе сказавши снігам і кригам: «Далі вам не ступити».

Поль, тримаючи в руках газету, зауважив:

— Які жахливі повідомлення з П'ємонта! Лавини зруйнували вісімдесят сіл. Ось послухайте. — І він прочитав: — «Повідомлення з Аостської долини страхітливі. Зनावісніле населення не має хвилини спокою. Лавини засипають села одне по одному. В Люцернській долині теж великі спустошення.

У Локані семеро вбитих; у Спароці — п'ятнадцять; у Ромборгоньйо — вісім; у Ронко, Вальпрато, Кампільї нарахували тридцять два трупи, похованих під снігом.

Так само багато жертв у Пірроні, Сен-Дам'єні, Мюстерналі, Демонті, Маселло, К'ябрано. Село Бальцелья зовсім зникло під лавиною. Навіть найстаріші жителі не пригадують такого лиха.

Звідусіль прибувають жахливі повідомлення. Ось один із безлічі таких випадків.

У Гроскавалло проживала сім'я: чоловік, жінка і двоє дітей. Дружина давно вже хворіла.

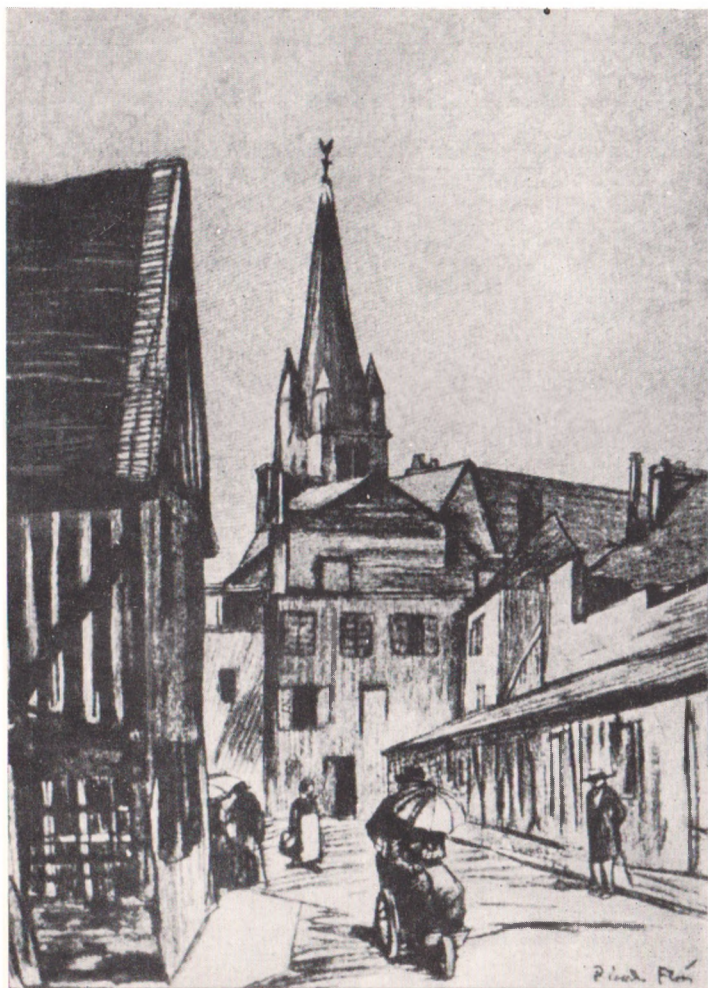
«Неопублікована сторінка історії». Худ. Верже-Сарра.

«Рука трупа». Худ. Рикардо Флорес.

«Кoko, кoko, холодний кoko!» Худ. Рікардо Флорес.

«Олександр». Худ. Рікардо Флорес.

В неділю, коли сталася катастрофа, чоловік доглядав хвору; йому допомагала дощка, а син був у сусідів.

Раптом велетенська лавина накрила хату і розчавила її.

Велика балка, падаючи, перебила чоловіка майже навпіл, і він помер на місці. Та ця ж таки балка, впершись у стіну, врятувала від загибелі дружину, хоча одна її рука була притиснена й розтрощена. Другою рукою вона не могла досягнути до доньки, теж засипаної купою уламків. Бідна крихітка кликала на допомогу майже тридцять годин безперестанку. Час від часу вона повторювала: «Мамо, підклади мені під голову подушку, мені так боляче!»

Живою залишилася тільки мати».

Тепер ми дивилися на гори, величезні білі гори. Вони все росли, і зелені пагорби здавалися карликами біля їхнього підніжжя.

Місто пірнуло в далечінь.

Навколо нас — лише синє море, за нами — білі Альпи, велетенські Альпи під тяжким сніговим покривалом.

А над нами — безхмарне небо, синє небо, пронизане золотим промінням.

Який-бо чудовий день!

Поль мовив:

— Як це жахливо — загинути під важкими брилами криги!

Ми спокійно линули по хвилях далеко від берега, удари весел навівали дрімоту. Ми бачили лише сніжно-білий гірський хребет. І я думав про мізерне, жалюгідне людство, про цей порошок буття, про цю невгамовну дрібноту, що порпається на піщинці, загубленій у поросі світів, про цю злиденну людську отару, яку нищать хвороби, чавлять лавини, потрясають і жахають землетруси, про цих жалюгідних, дрібних істот, яких не видно за кілометр, але таких шалених, пихатих та забіякуватих, що вони вбивають одне одного, хоча вік у них такий короткий. Я порівняв комах, що живуть лише декілька годин, із звірятами, котрі живуть одне літо, з людьми, які проживають роки, з світами, що тривають віки. Для чого все це?

Поль сказав:

— Я знаю одну цікаву бувальщину про сніг.

— То розкажіть, — попросив я.

Він почав:

— Чи ви собі пригадуєте високого Радьє, красеня Жюля Радьє?

— Авжеж.

— Ви знаєте, як він пишався своєю вродою, волоссям, поставою, силою та вусами? Він гадав, що в нього геть усе краще, ніж у інших. Це був невідпорний серцеїд, один із тих гарних, але непевних хлюстів, котрі хтозна-чому мають такий шалений успіх.

Вони не вирізняються ні розумом, ні витонченістю, ні тактом і скидаються на люб'язних прикажчиків з м'ясної крамнички. Та цього вистачає.

Минулої зими, коли Париж був весь у снігу, я пішов на бал до однієї дами півсвіту, красуні Сільвії Ремон; ви її знаєте?

— Звичайно.

— Жюль Радьє також був там; його привів один приятель, і я помітив, що він дуже припав до серця господині. Я подумав: «Ось кому вже не доведеться вночі тьопати додому по снігу».

Потім і я сам пробував підшукати що-небудь привабливе в товаристві цих доступних красунь.

Мені не пощастило. Адже не всім бути Жюлями Радьє! І я пішов один, десь о першій годині ночі.

Перед дверима із десять екіпажів сумно чекали на останніх гостей. Здавалося, вони хотіли склепити свої жовті очі, що дивилися на білі тротуари.

Я мешкав недалеко і вирішив пройтися пішки. Звернувши за ріг, я несподівано побачив дивну картину.

Велика чорна тінь метушилася туди й сюди. Якийсь високий чолов'яга гарцював по снігу, рив його, розкидав навколо, здіймаючи снігову пороху. Божевільний, чи що? Я обережно наблизився. Був це красень Жюль.

В одній руці він тримав свої черевики, в другій — шкарпетки. Його штани були зачочені вище колін, і він кружеляв, як той кінь на манежі, занурюючи босі ноги в снігову перину, вибираючи неторкані місця, глибокі й білі. Він метушився, бігав, вихляючи, як натирач підлоги.

Я остовпів.

— Чи ти здурів, чоловіче?

Той відповів, не зупиняючись:

— Певне, що ні! Я мню ноги. Уяви собі, я заворожив красуню Сільвію! Ото успіх! І я сподіваюся, що буду

ощасливлений цієї ж ночі. Куй залізо, поки гаряче! Але тільки я цього не передбачив, а то б помився.

— Як бачите, іноді сніг може стати в пригоді,— закінчив Поль.

Мій моряк втомився і давно вже перестав веслувати. Човен нерухомо завмер на морській гладіні.

Я сказав весляреві:

— Вертаймо!

І він знову взявся за весла.

В міру того, як ми наближались до берега, високі білі гори осідали, ховалися за інші, зелені пагорби.

Знову показалося місто, схоже на піну, на біле шумовиння при березі синього моря. Між деревами так само забілили дачі. Вище можна було розгледіти лише снігову лінію і понад нею кривий хребет вершин, що зникали праворуч, в бік Ніцци.

Потім стало видно тільки високу верховину, але і вона потроху щезала за найближчими пагорбами.

І скоро вже не було нічого видно, крім берега й міста, білого міста і синього моря, яким плинув мій човник, мій любий човник, під легеньке плюскотіння весел.

ТА, ЩО ПРИСИПЛЯЄ

Перед моїм будинком стелилася Сена, без найменших брижів, вилискуючи в ранковому сонці. Був то чудовий, широкий, повільний, безнастанний потік срібла, подекуди повитий багрянцем; на другому березі річки вишикувались у ряд могутні дерева, наче висока зелена стіна.

Життя, відроджуючись щодня, бадьоре, веселе, жагуче, шелестіло в листі, тремтіло в повітрі, відбивалось у воді.

Мені вручили газети, які щойно приніс листоноша, і я, не поспішаючи, пішов до берега, щоб там їх прочитати.

Розгорнувши одну з газет, я натрапив на такі слова: «Статистика самогубств» — і дізнався, що цього року наклали на себе руки більше восьми з половиною тисяч осіб.

Враз вони постали в моїй уяві. Я побачив це огидне самознищення зневірених, утомлених від життя бідолах. Я бачив людей, що спливали кров'ю, з розтрощеною щелепою, з проваленим черепом, з пробитими кулею грудьми; вони конали повільно, самотою, в готельних кімнатках і не думали про свою рану, а лиш оплакували свою недолю.

Я побачив інших, з перерізаним горлом або розпоротим животом, які ще стискали в руці кухонний ніж чи бритву.

Я побачив і тих, хто сидів перед склянкою, де мокли сірпички, або перед пляшечкою з червоною етикеткою. Нерухомі, вони втуплювали погляд в отруту, потім пили нахильці й чекали; і ось судорога зводила щоки, судомила губи, зір починав блукати з жаху: вони не знали, що, вмираючи, доведеться так страждати.

Вони вставали, ледве тримаючись на ногах, і падали, схопившись руками за живіт, відчуваючи, як пекельний трунок роз'їдає, спалює їм нутрощі, тим часом як розум ще не погас.

Я побачив тих, хто повісився на вбитому в стіну цвяхові, на віконній засувці, на вкрученому в стелю гачку,

на бантині або ж на гілляці дерева під нічним дощем. І я уявляв собі все, що їм довелося зробити, перш ніж вони повисли, нерухомо випроставшись і висолопивши язик. Я збагнув смертельний смуток їхніх сердець, останні вагання, їхні рухи, коли вони прикріплювали зашморг, пробували його міцність, надівали собі на шию і стрибали вниз.

Я бачив і тих, хто лежав у злидених ліжках: матерів з малими дітьми, старих, що вмирали з голоду, дівчат, замучених любовною недугою,— отруєних чадом серед хати біля грубки, де ще курилися жаринки.

Я побачив тих, хто ходив уночі безлюдними мостами. Були це найнещасніші. Вода текла під арками з тихим дзюрчанням. Вони її не бачили... І лише відчували, вдихаючи її запах та прохолоду. Вони і рвалися до неї, і боялися її. Вони не могли зважитися. Але мусили. Далеко на ратуші вибивав годинник, і раптом у незворушній нічній тиші розлягався плескіт від падіння тіла в річку; він швидко завмирав... Кілька зойків... ляпання руками по воді... А іноді все обмежувалося сплеском від падіння, якщо вони зв'язували собі руки або чіпляли до ніг камінь.

О бідні, бідні, бідні люди! Я страждав їхніми муками, вмирав їхньою смертю... Я зазнав усіх тих страждань, протягом години переніс усі торттури. Я звідав усі нещастя, які привели їх до такого кінця. Мені відома мерзенна облудливість життя, і ніхто не відчував цього дужче за мене.

Як я розумів їх! Ці знесилені, гнані недолею, втративши коханих, прокинувшись від мрій про майбутню винагороду в тому, інакшому житті, де бог, досі такий жорстокий, стане нарешті справедливим, і зневірившись у примарному щасті, вирішили, що з них досить, і прагнули якнайскоріше закінчити цю безконечну драму чи ганебну комедію.

Самогубство! Це сила тих, у кого немає більше сили; це надія тих, хто втратив надію; це найвища мужність переможених! Так, у цьому житті є принаймні двері, які ми завжди можемо відчинити і вийти на волю! Природа зглянулась над нами: вона не замкнула нас у в'язниці. Спасибі їй від усіх зневірених!

Що ж до просто розчарованих, то хай вони йдуть уперед з вільною душею і спокійним серцем. Їм нема чого

боятися, адже вони завжди можуть вийти, бо перед ними є двері, яких не може зачинити навіть вигаданий бог.

Я думав про цю юрбу добровільно померлих: більше як вісім з половиною тисяч за один рік! І мені здалося, ніби вони зібралися в гурт, щоб звернутися до світу з проханням, щоб чогось од нього зажадати, щоб вигукнути побажання, яке згодом здійсниться, коли їх зрозуміють. Мені здалося, ніби всі ці мученики, які зарізались, отруїлися, повісилися, задихнулися від чаду, втопилися, прийшли жахливим натовпом, як громадяни на голосування, щоб сказати суспільству:

«Дайте нам принаймні легку смерть! Допоможіть нам умерти, якщо ви не допомогли нам жити! Дивіться, як нас багато, ми маємо право голосу в оці дні волі, незалежності філософської думки і загального виборчого права. Допоможіть тим, хто відмовляється жити, милосердям у вигляді смерті, котра не викликала б огиди і не була б жахливою».

Я замріявся, і мої думки почали блукати в світі примарних та химерних сновидінь.

За хвилину я опинився в прегарному місті. То був Париж, але якої доби? Я йшов вулицями, розглядав будинки, театри, громадські установи, і раптом на одному майдані я побачив велику будівлю, пишну, гарну та показну.

Я здивувався, побачивши на фронтоні напис золотими літерами: «Товариство добровільної смерті».

О, що за дивні мрії, коли душа відлітає в світ нереального та можливого! Ніщо в ньому не дивує, ніщо не вражає, і свавільна фантазія уже не відрізняє смішного від зловісного.

Я підійшов до цієї споруди. Слуги в коротких штанях сиділи в вестибюлі, перед роздягальнею, як у передпокої якогось клубу.

Мені кортіло оглянути цей дім. Один із слуг, підвівшись, запитав мене:

— Чого ви бажаєте, пане?

— Я хотів би довідатися, що це за установа.

— А може, ще щось?

— Ні, більш нічого.

— Тоді, пане, з вашого дозволу, попрошу до секретаря товариства.

Повагавшись, я запитав:

— А я йому не перешкоджу?

— О ні, пане. Він тут якраз для того, щоб приймати осіб, які хочуть дістати довідки.

— Тоді ходімо.

І він провів мене коридорами, де розмовляло кілька літніх людей; далі мене ввели до розкішного, трохи похмурого кабінету, обставленого меблями з чорного дерева. Гладкий, ще молодий чоловік з добрячим черевцем писав листа й курив сигару, запах якої свідчив, що вона доброго гатунку.

Він підвівся, ми привітались, і, коли слуга вийшов, він запитав:

— Чим можу служити?

— Даруйте за нескромність, пане, — відповів я, — але мені ніколи не доводилося бачити такої установи. Напис на фасаді дуже здивував мене, і я хотів би довідатись, що тут відбувається.

Перш ніж відповісти, він посміхнувся. Потім сказав півголосом, із задоволенням виглядом:

— Тут, добродію, вбивають людей, що хочуть померти; у нас вони вмирають спокійно і без болю, так би мовити, блаженною смертю.

Я не відчув ніякого хвилювання; це здалося мені зовсім природним і справедливим. Я лише дивувався, що на цій планеті з її мерзенними, утилітарними, гуманітарними, еґоїстичними, примусовими для всіх ідеями, далекими від будь-якої справжньої свободи, зважилися на такий заклад, гідний вільної людини.

Я запитав:

— Як ви прийшли до цього?

Той відповів:

— Число самогубств за п'ять років після Всесвітньої виставки 1889 року настільки збільшилось, що довелося вжити негайних заходів. Люди вкорочували собі віку на вулицях, на святах, у ресторанах, театрах, поїздах, на прийомах у президента Республіки — скрізь. Було це не лише огидним видовищем для тих, хто, як і я, любить жити, але й поганим прикладом для дітей. І тоді довелося централізувати самогубства.

— Чому так зросла їх кількість?

— Не знаю. По-моєму, все-таки світ дедалі старіє. Люди починають засвоювати ясний погляд не речі і не хочуть коритися лихій долі. Адаже тепер фортуна — щось

подібне до уряду, люди знають, що це за штука, переконуються, що скрізь їх обдурюють, і йдуть із життя. Зрозумівши, що Доля бреше, шахрує, краде, ошукує смертних, як звичайнісінький депутат своїх виборців, люди злостяться; а що немає можливості кожних три місяці обирати нову Долю, як то роблять з членами правління концесії, люди відмовляються від свого місця в світі, влаштованому так погано.

— Ваша правда!

— О, я особисто не ремствую!

— Чи не були б ви такі ласкаві розповісти, як діє ваше товариство?

— Охоче. Ви можете вступити в нього, коли побажаєте. Адже це клуб.

— Клуб?!

— Авжеж, добродію, клуб, заснований найславетнішими людьми країни, найсвітлішими головами, найвидатнішими мудрецами.

І він додав, щиросердно засміявшись:

— Запевняю вас, тут проводять час з приємністю.

— Тут?

— Так, тут.

— Ви мене дивуєте!

— Йй-богу, члени нашого клубу радо його відвідують, бо ж не бояться смерті, що псує всі втіхи в нашому житті.

— Але ж для чого вони стають членами такого клубу, якщо не накладають на себе руки?

— Можна належати до клубу і не зобов'язуючись убити себе.

— Але ж тоді...

— Зараз я вам поясню. Кількість самогубств настільки зросла, видовища, які постали перед нашими очима, були такі жахливі, що довелося створити цілком добродійне товариство, яке піклується зневіреними і ставить собі за мету дати їм можливість вмирати якщо не раптово, то легкою, безболісною смертю.

— Хто ж міг дозволити таке товариство?

— Генерал Буланже під час свого короткого владарювання. Він не вмів ні в чому відмовляти. Це єдине добре діло, на яке він спромігся. І ось людьми кмітливими, скептиками, вільними від ілюзій, було засноване товариство; вони вирішили збудувати в Парижі щось на зразок храму презирства до смерті. Спочатку цей будинок

був місцем, яке лякало; до нього навіть не сміли підступити. Тоді засновники влаштували на честь його відкриття святковий вечір за участю Сари Бернар, Жюдик, Тео, Гранье та інших артисток, та ще й за участю панів де Решке, Коклена, Муне-Сюллі, Полюса та інших; далі почали влаштовувати концерти, ставити комедії Дюма, Мельяка, Галеві, Сарду. Нам не пощастило тільки з п'єсою Бека, яка спочатку видалася нудною, а згодом мала шалений успіх у Французькій комедії. Отже, до нас почав збігатися весь Париж, і справа пішла на лад.

— Завдяки розвагам? Що за моторошний жарт!

— Зовсім ні! Не треба, щоб смерть була сумною; треба, щоб вона була байдужою. Ми зробили її невідчутною, прибрали її квітами, скропили пахощами, добилися того, що вона стала легкою. Показуючи це на практиці, ми хочемо допомогти людині; можна прийти подивитися, це нічого не коштує.

— Я розумію, що почали приходити задля розваг; але чи приходили задля... задля неї?

— Не відразу, спочатку нам не довіряли.

— А далі?

— Почали приходити.

— Багато?

— Юрмами. У нас більше як сорок самогубств за день. У Сені вже майже не знаходять утоплеників.

— А хто був перший?

— Член клубу.

— Поборник цієї ідеї?

— Гадаю, що ні. В нього були прикрості, він програвся, йому жахливо не щастило в баккара три місяці поспіль.

— Гай-гай! .

— Другий був ексцентричний англієць. Потім ми вмістили рекламні оголошення в газетах, розповіли про уживані нами методи, придумали привабливі способи смерті. І все-таки великим успіхом в цій справі ми завдячуємо бідним.

— Яких же способів ви вживаєте?

— Чи не бажаєте оглянути все по порядку? Я одночасно даватиму пояснення.

— Будь ласка.

Він узяв капелюха, відчинив двері і пропустив мене поперед себе. Ми ввійшли до гральної зали, де чоловіки

грали, як у першому-ліпшому казино. Потім ми проминули кілька салонів; там невимушено, любенько балакали. Мені не часто доводилося бачити такі цікаві та веселі клуби.

Побачивши мій подив, секретар пояснив:

— О, наше товариство має великий успіх. Світські люди з усіх країв належать до цього клубу, щоб показати своє презирство до смерті. Зрештою, прийшовши сюди, вони вважають своїм обов'язком бути веселими, щоб не здатися зляканими. Вони жартують, сміються, вихваляються, бавляться дотепами чи вчаться цього. Тепер наш клуб, безумовно, має найбільше відвідувачів і став найцікавішим місцем у Парижі. Жінки навіть домагаються того, щоб для них відкрили спеціальний відділ.

— А все ж у вашій установі сталося багато самогубств?

— Як я вам уже сказав, сорок-п'ятдесят щоденно. Світських людей небагато, зате злидарів безліч. Чимало і представників середніх класів.

— І як то у вас... робиться?

— Задушенням... цілком невідчутно.

— В який спосіб?

— Газом нашого винаходу. Ми маємо на нього патент. З другого боку будинку є двері для відвідувачів, троє невеличких дверцят, що виходять у завулки. Коли чоловік або жінка приходять до нас, їх опитують, потім пропонують поміч, матеріальну допомогу, підтримку. Якщо клієнт згодний, проводять обстеження. Іноді таким чином ми рятуємо людей.

— А де ж ви берете гроші?

— Грошей у нас багато. Членські внески дуже високі, окрім того, вважається добрим тоном жертвувати кошти на користь товариства. Прізвиська пожертвувачів друкує *Фігаро*. Нарешті, багатії платять за самогубство тисячу франків. І вони вмирають позуючи. Для бідних самогубства безкоштовні.

— А як ви розпізнаєте, що людина бідна?

— Ой пане, їх легко можна впізнати. І ще вони мають показати свідоцтво про бідність від поліційного комісара. Якби ви знали, яке моторошне враження справляє їхній прихід! Я побував лише один раз у цій приймальні і більше не піду туди ні за що. Приміщення, одначе, там не гірше, ніж тут, майже таке саме багате та розкішне, але вони!.. Вони!!! Якби ви бачили, як вони приходять

умирати! Ці старі в драгті, ці люди, що місяцями страждали від злиднів, шукали їжу на смітниках, як ті собаки! Жінки в лахмітті, виснажені, хворі, паралізовані, нездатні до життя... І, розповівши про себе, вони говорять: «Ви бачите самі, що далі так жити несила, адже я більше не можу працювати, не можу нічого заробити».

Я бачив тут одну вісімдесятисемирічну бабу, яка пережила всіх своїх дітей та внучат; протягом шести тижнів вона спала просто неба. Я так засмутився, що мало не захворів. А взагалі ми маємо справу з різними людьми; іноді трапляються й такі, що нічого про себе не розповідають і лише запитують: «Де це?» Їх впускають, і вже по них.

Я запитав, і серце в мене стиснулось:

— А... де ж це?

— Тут-таки.— І, відчиняючи двері, він додав: — Заходьте, це приміщення призначене тільки для членів клубу. Ним користуються рідше, ніж іншими. У нас було тут лише одинадцять *знищень*.

— Ось як! Ви називаєте це... знищенням?

— Атож, пане. Заходьте ж!

Повагавшись, я увійшов. Це була гарна галерея, щось на зразок теплиці з розмальованими шибками блідо-голубого, ніжно-рожевого, ясно-зеленого кольору, з килимами, де вигаштувано поетичні краєвиди. У салоні були канапи, розкішні пальми, квіти — найбільше пахучих троянд. На столах лежали *Ревю Де Монд*, сигари в коробках з бандеролями і таблетки Віпі в бонбоньєрках, що мене особливо вразило.

Помітивши мій подив, проводир сказав:

— О, сюди частенько приходять побалакати. Правда,— додав він по хвилі,— спільні зали такі самі, але простіше вмебльовані.

Я запитав:

— Як же ви це робите?

Він показав на канапу, оббиту креслеником кремового кольору з білими візерунками, під великим кущем невідомої мені рослини, біля підніжжя якого стояла напівкругла жардиньєрка із резедою.

Секретар сказав притишеним голосом:

— Квіти та пахощі можна міняти за бажанням, бо наш газ, діючи зовсім невідчутно, може надавати смерті

запаху вашої улюбленої квітки. Для цього до нього при-
мішують есенції. Якщо бажаєте, я дам вам його трохи по-
нюхати.

— Красенько дякую,— квапливо заперечив я,— зараз
не потребуую...

Він засміявся.

— О добродію, це зовсім безпечно. Я переконався в
цьому декілька разів на собі.

Я боявся, що мене вважатимуть за боягуза, і відповів:

— Ну, гаразд.

— Лягайте на *ту, що присипляє*.

Трохи занепокоєно я сів на канапі, оббитій крепдеши-
ном, потім простягся на ній і майже враз відчув приємний
дух резеди. Я розкрив рота, щоб глибше його вдихнути,
бо моя душа, мов огорнена першим приступом задухи, по-
ринула в забуття і тішилася чарівним хмелем опію, який
п'янив солодко й моментально.

Мене потермосили за плече.

— Ну, пу, добродію,— сміючись сказав секретар,— ви,
здається, захопилися?

І раптом інший голос, що пролунав наяву, а не уві сні,
привітав мене з селянським акцентом:

— Доброго здоров'я, пане! Як ся маєте?

Мої мрії розвіялись. Я побачив Сєну, що блищала на
сонці, і польового сторожа, який ішов стежиною; він приві-
тав мене, торкнувшись правою рукою до чорного кепі з
срібним галуном.

Я відповів:

— Доброго здоров'я, Марінелю! Куди ви йдете?

— Складати протокол про утопленика, якого виловили
біля Морійона. Ще одному закортіло сьорбнути водиці.
Навіть скинув штани і зв'язав собі ними ноги.

ОДРУЖЕННЯ ЛЕЙТЕНАНТА ЛАРЕ

На самому початку кампанії лейтенант Ларе відбив у прусаків дві гармати. Вручаючи йому почесний хрест, генерал сказав: «Спасибі, лейтенанте!»

А що він був не менш завбачливий, аніж хоробрий, проникливий і винахідливий, хитрющий та меткий, то йому дали сотню солдатів, і лейтенант організував розвідницький загін, який не раз рятував усю армію під час відступів.

Але навала посунула через весь кордон, неначе море, що вийшло з берегів. Величезні хвилі солдатів прибували одна по одній, розкидаючи навколо, як шумовиння, банди мародерів.

Бригада генерала Карреля, відрізана від своєї дивізії, відступала без упину, б'ючись щодня, і якщо збереглася майже в цілості, то завдяки пильності і спритності лейтенанта Ларе, який, здавалося, був всюдисущий, розгадував хитрощі ворога, плував усі його розрахунки, вводив в оману його уланів, знищував його передові зағони.

Якось уранці його викликав генерал.

— Лейтенанте, — сказав він, — ось депеша від генерала Ласера. Він загине, якщо ми до світанку не прийдемо йому на допомогу. Він зараз у Бленвілі, за вісім льє звідсіля. Вирушайте тільки-но споночіє, візьміть триста солдатів і розставте їх уздовж шляху. Через дві години я вирушу навздогін. Уважно стежте за дорогою: боюся, що ми зустрінемо ворожий підрозділ.

Цілий тиждень стояв лютий мороз. О другій годині повалив сніг; до вечора земля стала білою; густий сніг покрив усі найближчі предмети.

О шостій годині загін вирушив у дорогу.

Попереду, за триста метрів, ішло двоє розвідників. За ними йшла група з десяти чоловік, яку очолював сам лейтенант. Решта сунула двома довгими колонами. З двох флангів, на триста метрів зліва і справа, невеликий загін прикривало, йдучи по двоє, кілька солдатів.

Сніг сипав безперестану, прилипав до одягу, робив їх непомітними в темряві. Він не танув на шинелях, а що ніч була темна, то солдати майже не вирізнялися на одноманітно-білій рівнині.

Час від часу вони зупинялися. Тоді вже не було чути цього зловісного шелесту сніговиці,— скоріше відчуття, ніж звуку. Стиха віддавався наказ, і, коли загін рушав далі, на дорозі залишався блідий привид. Поволі його засипало снігом, і нарешті він зовсім зникав. То були живі віхи, які мали показувати шлях армії.

Розвідники сповільнили крок. Вони щось помітили.

— Поверніть праворуч,— сказав лейтенант,— це ліс Ронфі. Замок десь ліворуч.

Скоро почувся наказ: «Стій!» Загін зупинився, чекаючи на лейтенанта. Той, узявши тільки десять чоловік, вирушив на розвідку до замку.

Вони плазом просувались під деревами. Раптом усі завмерли. Їх огорнула моторошна тиша. Потім десь зовсім поруч дзвінкий, тоненький голосок порушив лісове безгоміння:

— Тату, ми заблудимось у снігових заметах. Ми ніколи не доберемося до Бленвіля!

Чоловічий голос відповів:

— Не бійся, дитинко, я знаю місцевість, як своїх п'ять пальців.

Лейтенант промовив кілька слів, і чотири солдати повзли нечутно, наче тіні.

Раптом пронизливий жіночий зойк розітнув ніч. Солдати привели двох полонених: старого і дівчину. Лейтенант допитав їх півголосом:

— Ваше ім'я?

— П'єр Бернар.

— Хто ви такий?

— Дворецький графа Ронфі.

— Це ваша донька?

— Авжеж.

— Чим вона займається?

— Кравчиня в замку.

— Куди ви йдете?

— Ми втікаємо.

— Від кого?

— Сьогодні ввечері до замку прибуло дванадцять уланів. Вони розстріляли трьох сторожів і повісили садівника. Я злякався за доньку.

— Куди ви йдете?

— До Бленвіля.

— Навіщо?

— Там французька армія.

— Ви знаєте дорогу?

— Звичайно.

— Це добре. Рушайте-но за нами.

Вони приєднались до колони, і загін знову рушив у дорогу через поля. Старий мовчки ішов поруч з лейтенантом. Донька брела ззаду. Раптом вона спинилася.

— Тату,— сказала вона,— я так втомилася, що не можу йти далі.

І вона опустила на сніг, тремтячи від холоду. Здавалося, вона ось-ось помре. Батько спробував був її нести. Та був він надто старий і немічний.

— Лейтенанте,— сказав він, схлипнувши,— ми вас затримуємо. Залиште нас!

Офіцер віддав наказ. Кілька солдатів пішли вперед. Потім вони повернулися з нарубаним галуззям. За хвилину були споруджені носі. Навколо них зібрався весь загін.

— Жіпка вмирає з холоду,— сказав лейтенант.— Хто дасть свою шинель, щоб її накрити?

Двісті шинелей були скинуті разом.

— А хто її нестиме?

Простяглися всі руки. Дівчину закутали в теплі солдатські шинелі, дбайливо поклали на носі, четверо сильних пліч підняли її. Так рушила вона, немов підхоплена певільниками королева Сходу, посередині загону, який крокував тепер бадьоріше, відважніше, веселіше, збуджений присутністю жінки, цієї натхненниці й володарки, волею якої ті, в кому текла стара французька кров, звершили стільки великих справ.

Через годину загін знов зупинився, і всі залягли. Там, у долині, рухалася величезна чорна тінь. Немов та фантастична потвора, вона розтягалася гадюкою, потім раптом

збиралася в клубок, блискавично стрибала далі, зупинялася і знов посувалася вперед. Віддані накази передавалися пошепки; час від часу чулося коротке металеве клацання. Рухома тінь швидко наближалася, і невдовзі можна було розрізнити дванадцять уланів, що мчали галопом, заблуdivшись у нічній темряві. При зблисках пострілів вони зненацька побачили двісті солдатів, що залягли перед ними. Короткий грім залпу завмер у сніговій тиші, і всі дванадцять упали разом із кіньми.

Очікували довго. Потім знову рушили в дорогу. Старий був за провідника.

Нарешті здалека пролунав голос:

— Хто йде?

Інший, трохи ближчий голос сказав пароль.

Довелося чекати знову, бо почалися переговори. Студений вітер гнав хмари, і над ними високо вгорі мерехтіли зорі. Потім вони поблідли, і небо на сході порожевіло.

Прибув штабний офіцер прийняти загін. Коли він запитав, кого несуть на ношах, там щось заворушилося, дві тендітні ручки відкинули грубі блакитні шинелі, і показалося рум'яне, як світанок, личко. Оченята блищали яскравіше від тільки що погаслих зір, усміх був променистіший за свіжий ранок. Дзвінкий голосок відповів:

— Це я, пане.

Солдати, охоплені радістю, заплескали в долоні й урочисто віднесли молоденьке дівча в саму середину табору, де розбирали рушниці. Невдовзі прибув генерал Каррель. О дев'ятій годині пруссаки атакували. Ополудні їм довелося відступити.

Вечері, коли знеможений лейтенант Ларе дрімав на оберемку соломи, за ним послали від генерала. Лейтенант знайшов його в наметі: генерал розмовляв з тим старим чоловіком, якого вони знайшли вночі. Тільки-но лейтенант увійшов, генерал узяв його за руку і сказав, звертаючись до незнайомця:

— Любий графе, ось юнак, про якого ви мені щойно говорили; це один з найкращих моїх офіцерів.

Той посміхнувся, притишив голос і додав:

— Таки найкращий.

Потім, повернувшись до ошелешеного лейтенанта, генерал відрекомендував йому графа де Ронфі-Кедіссака.

Старий узяв його за руки.

— Любий лейтенанте, — сказав він, — ви врятували життя моєї доньки, і лише в один спосіб я можу вам віддячити... Приїжджайте до нас через два місяці... якщо вона вам подобається...

Рівно через рік, день у день, в церкві святого Фоми Аквінського капітан Ларе звінчався з панною Луїзою-Гортензією-Женев'євою де Ронфі-Кедіссак.

Вона принесла йому шістсот тисяч ф'ранків посагу і, кажуть, була найвродливішою з усіх наречених, обвінчаних того року.

НЕОПУБЛІКОВАНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ

Усі знають крилатий вислів Паскаля про піщинку, яка змінила долі всесвіту, поклавши край успіхам Кромвеля. Подібно до цього, в бурхливому вирі подій, що правлять людьми і світом, якась мізерна дрібниця, судорожний рух жінки вирішили долю Європи, врятували життя молодому Наполеонові Бонапарту, тому, хто став великим Наполеоном. Ця невідома дотепер сторінка історії (а все, що стосується життя цієї надзвичайної людини, належить історії) — справжнісінька корсіканська драма, яка мало не стала згубною для молодого офіцера, що був тоді у відпустці на батьківщині.

Наведене нижче оповідання правдиве від початку до кінця. Я написав його майже дослівно, нічого не змінивши, нічого не проминувши, не прагнучи зробити його більш літературним чи драматичним, залишивши тільки голі факти, зберігши імена всіх дійових осіб і точно передавши їхні слова та вчинки.

Можливо, прикрашена розповідь припала б до смаку читачеві більше, але це стосується історії, а історія — недоторканна.

Усі ці відомості я отримав від однієї особи, яка знала їх із першоджерел і свідчення якої в 1853 році допомогли зробити необхідні розшуки для виконання додаткових пунктів заповіту, написаного імператором незадовго до його смерті на острові Святої Єлени.

І справді, за три дні перед смертю Наполеон доповнив свою духівницю допискою з такими розпорядженнями:

«Заповідаю 20 000 франків, — писав він, — тому мешканцеві Боконьяно, який врятував мене від ворогів, що хотіли мене вбити.

10 000 франків — панові Віццавона, єдиному членові цієї родини, що був на моєму боці.

100 000 франків — панові Жерому Леві.

100 000 франків — панові Коста з Бастеліки.

20 000 франків — абатові Рекко».

Мабуть, у його пам'яті останнім часом ожили спогади далеких юнацьких літ. Через стільки років і після стількох незвичайних пригод враження однієї з перших бурхливих подій його життя було ще настільки сильним, що не залишало його навіть на смертній постелі.

Ось яким було те видиво давно-минулого, що постало в його уяві, коли він вирішив зробити подарунок тому відданому прибічникові, чие ім'я зникло з його ослаблїої пам'яті, і тим друзям, які допомогли йому в важкі хвилини.

Було це невдовзі після смерті Людовіка XVI. Корсікою правив генерал Паолі, людина енергійна і жорстока, запеклий рояліст, що ненавидів революцію, тоді як Наполеон Бонапарт, молоденький офіцер артилерії, проводячи відпустку в Аяччо, намагався використати весь свій вплив і вплив своєї родини для перемоги нових ідей.

А що в цих місцях, досі диких, не було кав'ярень, прихильники Наполеона збиралися вечорами в його кімнаті, розмовляли, обмірковували свої задуми, обговорювали необхідні заходи і намагалися передбачити майбутнє, попиваючи вино і заїдаючи фігами.

Молодий Бонапарт і генерал Паолі вже ворогували між собою, і ось з чого все почалося. Паолі, доставши наказ захопити острів Магдалини, доручив цю справу полковникові Чезарі, але, як казали, звелів йому діяти так, щоб та спроба зазнала невдачі. Наполеон, призначений підполковником національної гвардії в полк, яким командував полковник Квеуза, брав участь у тій експедиції і після її закінчення запально критикував увесь хід воєнних дій, відкрито звинувачував командирів у тому, що вони навмисне провалили операцію.

Це сталося невдовзі після приїзду в Бастію комісарів Республіки, серед яких був Салічетті. Наполеон, довідавшись про їхній приїзд, захотів побачитися з ними і, перш ніж вирушити в дорогу, викликав із Боконьяно людину, на яку він міг покластись, одного з найвірніших своїх прибічників, Санто-Бонеллі, на прізвисько Річчо, щоб той його супроводив.

Вони вирушили верхи, простуючи до Корті, де перебував генерал Паолі, з яким Бонапарт хотів дорогою побачитися: ще не знаючи про участь свого начальника

в заколоті проти Франції, він навіть захищав його, коли чув висловлювані крадькома підозри. Хоча вже поміж них і спалахнула ворожнеча, вона ще не призвела до відкритого розриву.

На подвір'ї будинку, де жив Паолі, Наполеон зліз з коня і, доручивши його Санто-Річчо, хотів був відразу піти до генерала. Але, піднімаючись сходами, він дізнався від якогось зустрічного, що саме тепер відбувається щось на зразок наради головних корсіканських вождів, вороже настроєних проти Республіки. Занепокоєний Наполеон хотів був з'ясувати деякі подробиці, аж тут з кімнати вийшов один із заколотників.

Підійшовши до нього, Бонапарт спитав: «Ну що?» Той, гадаючи, що це спільник, відповів:

— Вирішено! Ми проголосимо незалежність і відокремимося від Франції. Англія нам допоможе.

Обурений Наполеон скипів і, тупнувши ногою, крикнув:

— Це зрада! Це підлість!

На крик вибігло кілька осіб; вони виявилися його далекими родичами. Розуміючи, яка небезпека загрожує молодому офіцерові,— бо Паолі був здатний негайно і назавжди позбутися Наполеона,— вони оточили молодика, силоміць звели сходами і посадили на коня.

Він одразу ж вирушив до Аяччо, знову в супроводі Санто-Річчо. Уже вечоріло, коли вони прибули в сільце Аркаде-Віваріо і заночували у священика Аррігі, родича Наполеона. Наполеон ввів його в курс подій і попросив у нього поради, бо був це чоловік щиросердий і розважливий, якого шанували на всій Корсіці.

Знову вирушивши у дорогу на світанку, вони скакали цілий день і ввечері дісталися до села Боконьяно. Там Наполеон розлучився з своїм проводирем, загадавши йому вранці чекати з кіньми на перехресті двох доріг, а сам подався в селище Паджола, щоб скористатися гостинністю Фелікса Тузолі, свого прибічника і родича, оселя якого стояла трохи віддалік. Тим часом генерал Паолі, дізнавшись про візит молодого Бонапарта, а також про гнівні слова, якими той прохопився після викриття заколоту, послав Маріо Перальді навздогін, наказавши, щоб він нізащо не дав Наполеонові дістатись до Аяччо або до Бастії.

Маріо Перальді прибув у Боконьяно на кілька годин раніше за Бонапарта і завітав до Мореллі,— то була

впливова родина, яка стояла на боці генерала. Незабаром стало відомо, що молодий офіцер прибув у село і почувати-
ме в домі Тузолі. Голова сім'ї Мореллі, людина енергійна
і небезпечна, дізнавшись про розпорядження Паолі, пере-
казав його посланцеві, що Наполеон від них не втече.

На світанку він скрізь розставив своїх людей, які за-
йняли всі виходи й дороги. Бонапарт у супроводі госпо-
даря вийшов, щоб на умовленому місці зустрітися з Сан-
то-Річчо. Тузолі, який трохи нездужав, майже відразу
повернувся до господи; його голова була пов'язана хусти-
ною. Як тільки молодий офіцер залишився на самоті, до
нього підійшов якийсь незнайомец і сказав, що в сусід-
ньому шинку сидять поплічники генерала Паолі, які
збираються їхати до нього в Корті. Наполеон пішов туди
і, заставши всіх у зборі, вигукнув:

— Ідьте, ідьте до вашого вождя! Що й казати, благо-
родну і величну справу ви надумали!

В цю ж мить уся рідня Мореллі, вбігши в будинок, під-
скочила до нього, схопила і повела.

Санто-Річчо, що чекав його на перехресті двох доріг,
довідався про це і притьмом подався до одного із спільни-
ків Бонапарта, на ймення Віццавона, на допомогу якого
він міг розраховувати і чия садиба стояла поруч з обій-
стям Мореллі, де мав бути ув'язнений Наполеон. Санто-
Річчо чудово розумів усю серйозність його становища.

— Якщо нам не пощастить одразу ж його врятувати,
то він загинув, — сказав він, — мабуть, не мине і двох го-
дин, як його вб'ють.

Тоді Віццавона пішов до Мореллі, щоб обережно виві-
дати їхні наміри, а що вони приховували свої справжні
плани, то він за допомогою хитроців і красномовства
домігся, щоб молодий офіцер прийшов до нього на вечерю,
а Мореллі тим часом вартуватимуть будинок.

Вони погодилися, звичайно, для того, щоб краще при-
ховати свої задуми, а їхній ватажок, єдиний, кому відома
була воля генерала, доручив їм наглядати за околицею,
а сам повернувся додому, щоб зібратися в дорогу. І тіль-
ки завдяки його відсутності життя в'язня через кілька
хвилин було врятоване.

Тим часом Санто-Річчо з властивою корсіканцям само-
відданістю, величезною витримкою і відчайдушною хороб-
рістю готував втечу свого супутника. Він заручився допо-
могою двох молодиків, таких сміливих і вірних, як і сам.

Таємно провівши їх у сад, що межував з будинком Віццавони, і заховавши там за муром, він спокійнісінько прийшов до Мореллі і попросив дозволу попрощатися з Наполеоном, якого мали забрати. Йому дозволили. Опинившись наодинці з Бонапартом і Віццавоною, він виклав їм свій план, кваплячи із втечею, оскільки найменше зволікання могло бути згубним для полоненого. Вони втрьох прокралися в конюшню, і Віццавона з сльозами на очах обійняв свого гостя і сказав йому:

— Хай вас рятує господь, мій бідний друже! Лише він один може це зробити.

Наполеон і Санто-Річчо поповзли до двох молодиків, що стояли на чатах за стіною; потім, зірвавшись на рівні ноги, всі троє стрімголов кинулися до сусідньої криниці, заслоненої деревами. Але їм довелося пробігти на очах у Мореллі, і ті, помітивши втікачів, кинулися навздогін з гучними криками.

Їхній ватажок, старший Мореллі, що повернувся був додому, зачув ті вигуки і, все зрозумівши, вискочив надвір. Вираз його обличчя був такий лютий, що його дружина, своячка того Тузолі, в якого Бонапарт заночував, впала йому до ніг, благаючи дарувати життя молодому офіцерові.

Мореллі люто відштовхнув її, щоб звільнитися, але вона, усе ще навколішках, схопила його за ноги і судорожно оповила їх руками. Незважаючи на стусани, вона й далі не розмикала рук і, впавши додолу, потягнула за собою чоловіка, і той повалився на підлогу поруч неї.

Якби не сила і мужність цієї жінки, з Наполеоном було б покінчено.

Змінився б весь хід сучасної історії. В пам'яті людства не збереглося б таких блискучих перемог. Мільйони людей не полягли б від гарматних пострілів! Карта Європи була б іншою. І хто знає, за якого політичного режиму жили б ми тепер?

Тим часом Мореллі наздоганяли втікачів. Безстрашний Санто-Річчо, притулившись спиною до стовбура каштана, приготувався до оборони і гукнув своїм помічникам, щоб вони тікали з Бонапартом. Але той відмовився покинути напризволяще свого провідника, який вигукував, тримаючи на прицілі своїх ворогів:

— Несіть його на руках! Візьміть його, зв'яжіть йому руки й ноги!

Їх наздогнали, оточили, схопили, і один з Мореллі, на ймення Онорато, притуливши дуло рушниць до скроні Наполеона, закричав: «Смерть зрадникові батьківщини!» Та саме в цю мить, попереджений посланцем Санто-Річчо, в супроводі своєї озброєної рідні з'явився Фелікс Тузолі, який приймав напередодні Бонапарта. Побачивши небезпеку і впізнавши свого шуряка в тому, хто важив на життя його гостя, він крикнув, цілячись у нього:

— Онорато, Онорато, ти матимеш справу зі мною!

Той, заскочений зненацька, не наважився стріляти, а Санто-Річчо, скориставшись із замішання і полишивши два табори битися чи миритися, схопив Наполеона, який усе ще пручався, і з допомогою двох молодиків потягнув його в глиб чагарів.

Через хвилину, вирвавшись з рук дружини, нарешті надбіг голова сім'ї Мореллі, що весь кипів з люті.

Тим часом утікачі пробіралися горами, ярами, чагарями. Коли минула небезпека, Санто-Річчо відпустив двох молодиків, умовившись з ними, що завтра вони чекатимуть з кіньми біля мосту Уччані.

Коли вони розлучалися, Наполеон сказав:

— Я повертаюся до Франції. Чи не бажаєте поїхати зі мною? Ви поділите мою долю, хоч би яка вона була.

Вони відповіли:

— Наше життя належить вам; тут ви можете робити з нами, що хочете, але рідного села ми не залишимо.

Ці прості, самовіддані хлопці повернулися по коней до Боконьяно, а Бонапарт і Санто-Річчо йшли далі, долаючи всі перепопи, що так ускладнюють подорож у дикій гірській місцевості. По дорозі вони зупинилися в домі Манчіні, щоб з'їсти по скибці хліба, і надвечір прибули до Уччані, де жили Поццолі, прихильники Бонапарта.

Прокинувшись уранці, Наполеон побачив, що будинок оточений озброєними людьми. Це були родичі і друзі господарів, готові йти за ним і вмерти за нього.

Коні чекали біля мосту, і невеличкий загін вирушив у дорогу, супроводжуючи втікачів до околиць Аяччо. Вночі Наполеон прокрався в місто і зупинився в мера Жана-Жерома Леві, який заховав його в шафі. Обережність не завадила, бо на другий день прийшла поліція. Поліцаї обшукали весь будинок, нічого не знайшли і забралися геть, збиті з пантелику хитрими свідченнями

мера, який про людське око запропонував їм свої послуги, щоб схопити молодого бунтівника.

Того ж таки вечора Наполеона перевезли човном на другий берег затоки, припоручили родині Коста з Бастеліки, і деякий час він переховувався в очереті.

Історія облоги, яку він буцімто витримав у вежі Капітелло,— це зворушливе оповідання, яке наводять автори путівників,— справжня драматична побрехенька, в якій не більше правди, ніж в усіх небилицях, що їх розповідають ці гендлярі брехнею.

За кілька днів проголошено незалежність Корсіки; будинок Бонапарта спалили, три сестри втікача знайшли притулок у абата Рекко.

Невдовзі французький фрегат, надісланий за останніми прихильниками Франції, взяв на свій борт Наполеона і повернув матері вітчизні її гнаного, зацькованого, але вірного сина — того, хто мав стати імператором, геніальним полководцем і потрясти весь світ своїми перемогами.

РУКА ТРУПА

Якось увечері, місяців з вісім тому, в одного з моїх приятелів, Луї Р., зібралось кілька шкільних товаришів. Ми пили пунш, палили цигарки, балакали про літературу та малярство і все, знай, сипали жартами, як звичайно ведеться в компанії молодиків. Раптом відчинилися на-встіж двері, і до кімнати влетів, як вихор, один з друзів мого дитинства.

— Відгадайте, де я був! — вигукнув він.

— Можу закластися, що в Мабілі! — відповів один.

— Ні, ти надто веселий, напевно, ти десь позичив грошенят або ж поховав дядечка, а може, вдало заставив годинника, — зауважив інший.

— Мабуть, ти добряче хильнув, — мовив третій, — і, почувши, що в Луї є пунш, прийшов, щоб іще прополоскати горло.

— Ви не вгадали, я повернувся з П... в Нормандії, де провів цілий тиждень і звідкіля привіз свого приятеля, відомого злочинця: прошу познайомитись!

І так промовивши, він витяг з кишені п'ясть людської руки, п'ясть, з якої була обдерта шкіра. Ця рука була жахлива: чорна, висхла, довга і ніби скарлючена. На надзвичайно розвинених м'язах залишилися зверху і знизу смужки сухої, як пергамент, шкіри, на кінчиках пальців стирчали пожовклі гострі нігті; від усього цього на мило тхнуло лиходійством.

— Лиш уявіть собі, — розповів мій приятель, — недавно розпродавали манаття старого чаклуна, відомого на всю околицю: щосуботи, сівши на мітлу, він літав на шабаш, займався білою і чорною магією, урочив корів, від чого молоко ставало синім, а їхні хвости закручувалися, немов у супутника святого Антонія. Старий негідник дуже дорожив цієї рукою, котра, як він уважав, належала відомому злочинцеві, страченому 1736 року за те, що він скинув сторч головою у криницю свою власну жінку (в чому я особисто не бачу жодної провини), а потім повісив на

церковній дзвіниці священика, що звінчав їх. Після цього подвійного подвигу, пішовши злочинною стежкою, він протягом свого недовгого, але багатого на події життя пограбував з півдесятка мандрівників, задушив чадом у монастирі з двадцятєро ченців, а в жіночій божій оселі влаштував гарем.

— Але що ти робитимеш з цією гидотою?— запитали ми.

— Чорт забирай, я зроблю з неї ручку для дзвінка, щоб лякати кредиторів.

— Друже мій,— сказав Генрі Сміт, високий і досить флегматичний англієць,— по-моєму, ця рука — просто м'ясо, консервоване за новим способом, раджу тобі зварити з неї бульйон.

— Не жартуйте, панове! — дуже спокійно заперечив студент медицини, уже добре підхмелений.— Послухай, П'єре, моєї ради і поховай за християнським звичаєм цю частину трупа, а то власник іще чого доброго прийде до тебе по неї; до того ж ця рука може мати погані звички, адже ти знаєш прислів'я: «Хто раз убив, той і далі вбиватиме!»

— А хто раз випив, той і далі питиме! — підхопив господар і налив студентові величезну склянку пуншу, той одним духом вихилив його і п'яний як чіп звалився під стіл. Це викликало гучний регіт, і П'єр, піднімаючи свою склянку і кланяючись руці, проголосив:

— П'ю за майбутній візит твого власника!

Потім зайшла мова про щось інше, і невдовзі ми розійшлися по домівках.

На другий дєсь я проходив повз будинок, де мешкав П'єр, і зайшов до нього. Він собі читав, палячи цигарку. Було дєсь близько другої години.

— Як ся маєш? — спитав я.

— Чудово! — відповів П'єр.

— А де ж рука?

— Рука? Хіба ти її не бачив на шнурку від дзвінка, до якого я причепив її вчорашнього вечора, повернувшись додому? До речі, уяви собі, якийсь ідіот, напевно задля бешкету, опівночі заходився видзвонювати перед моїми дверима, я запитав, хто там, проте ніхто не відгукнувся; я знову ліг і заснув.

В цей час хтось задзвонив. Це був домовласник, опастий і вельми неприємний тип. Увійшовши, він навіть не привітався.

— Шановний пане,— сказав він моєму приятелю,— будьте такі ласкаві зняти, і то негайно, те падло, яке ви почепили до дзвінкового шнурка, або ж я буду змушений відмовити вам у помешканні.

— Добродію,— відповів П'єр дуже поважно,— ви ображаєте руку, яка цього не заслужила. Знайте, що вона належала шляхетній людині.

Домовласник повернувся і вийшов не попрощавшись. П'єр пішов слідом за ним, відв'язав руку і почепив її на дзвінковий шнурок над своїм ліжком.

— Так буде ще краще,— зауважив він,— ця рука, подібно до слів трапистів: «Брате, доведеться вмерти»,— буде навіювати мені серйозні думки щовечора перед сном.

За годину я пішов од нього і повернувся додому. Вночі я погано спав, був збуджений, схвильований, кілька разів зненацька прокидався. Одного разу мені навіть приверзлося, що хтось до мене заліз, і я вставав, щоб зазирнути в шафи та під ліжко. Нарешті десь о шостій годині ранку я задрімав, та раптом схопився з ліжка, розбуджений шаленим грюканням у двері. Це був слуга мого приятеля, напіводягнений, блідий, він тремтів від страху.

— О добродію,— крикнув він, заходячись плачем,— мого бідного пана вбили!

Я похапцем одягся і помчав до П'єра. В будинку юрмились люди, всі безладно метушилися, схвильовано сперечались, просторікували, тлумачачи подію на всі лади. Я насилу дістався до спальні; двері були зачинені, але я назвав себе, і мене впустили.

Четверо поліцаїв стояли посеред оселі з записниками в руках і пильно вивчали все навколо, час від часу вони стиха перемовлялись і щось записували; двоє лікарів розмовляли біля ліжка, на якому лежав непритомний П'єр. Він був ще живий, але виглядав жахливо. Очі повилазили з орбіт, розширені зіниці, здавалось, невідривно, з невимовним жахом дивились на щось моторошне, невідоме; пальці були скорчені. Тіло до підборіддя було вкрите простиралом. Відгорнувши його, я побачив на шиї сліди п'яти пальців, що глибоко врізалися в шкіру; кілька крапель крові червоніли на сорочці. В цю мить мене вразило таке: я випадково глянув на шнурок від дзвінка, що звисав над ліжком, і побачив, що на ньому вже не було руки із здертою шкірою. Очевидно, лікарі зняли її, щоб не лякати

людей, які входили до кімнати потерпілого, бо рука справді була моторшна. Я не запитував, куди вона поділася.

Приведу тепер вміщений на другий день у газеті опис цього злочину, з усіма подробицями, які поліція змогла встановити.

Ось що я там прочитав:

«П'єр Б., молодий студент-юрист, що належав до однієї з найвідоміших нормандських родин, став учора жертвою жахливого нападу. Молодик повернувся додому десь о десятій годині вечора і відпустив свого слугу Бонвена, сказавши йому, що втопився і хоче лягти спати. Близько півночі слуга був розбуджений дзвінком свого пана, що дзвонив з усієї сили. Злякавшись, він запалив світло і прислухався. Дзвінок на хвилину замовк, а потім знов задзвенчав з такою силою, що слуга, не тямлячи себе од ляку, кинувся будити швейцара; останній побіг у поліцію, і за чверть години поліцаї вже висаджували двері.

Перед ними постало страшне видовище: меблі були перекинуті, все вказувало на те, що між злочинцем і його жертвою зчинився запеклий бій. Посеред кімнати непорушно лежав горілиць молодий П'єр Б.

Тіло його було зведене корчами, лице пополотніло, зіниці страшенно розширились, на шиї видніли глибокі сліди пальців. На думку доктора Бурдо, викликаного негайно, злочинець, очевидно, мав надзвичайну силу, руки його, напевно, були дуже худі і жилаві, бо пальці, сліди від яких нагадували п'ять дірочок від куль, майже зімкнулися крізь шию. Немає жодних здогадок ні про мотиви злочину, ні про особу вбивці».

На другий день та сама газета повідомляла:

«Пан П'єр Б., жертва жахливого злочину, про який ми вчора повідомляли, прийшов до пам'яті по двогодинних наполегливих зусиллях лікаря Бурдо. Його життя не загрожує небезпека, проте є підстави побоюватись за його розум. Слідів злочинця все ще не виявлено».

І справді, мій бідний приятель збожеволів. Цілих сім місяців я щодня відвідував його в лікарні, але розум уже до нього не повертався. В маячінні у нього вихоплювались дивні слова і, як усіх несповна розуму, його мучила невідчепна думка: йому весь час здавалося, що його переслідує привид. Одного разу за мною прибігли і сповістили, що П'єру погіршало. Я застав його уже в агонії. Протягом двох годин він був зовсім спокійний, потім, несподівано

зірвавшись з ліжка, хоча ми намагалися його втримати, закричав, вимахуючи руками, в нападі непогамовного жаху: «Забери її! Забери її! Рятуйте! Рятуйте!»

Він двічі з криком оббіг кімнату і впав долілиць мертвий.

Оскільки він був сиротою, то мені доручили відвезти його тіло в нормандське село П., де ховали весь їхній рід. Це було те саме село, звідкіля П'єр приїхав того вечора, коли ми піли пунш у Луї Р., і показав нам руку з обдертою шкірою. Тіло його поклали у свинцеву домовину, і за чотири дні я сумно походжав із стареньким кюре, його першим вчителем, по маленькому цвинтарю, де копали яму.

Погода була чудова, в блакитному небі сяяло сонце, на схилі, в тернових хащах, де ми в дитинстві не раз ласували ожиною, співали пташки. Я пригадував собі, як ми пробиралися вздовж плоту і пролазили в добре знайому дірку, ось там, на краю ділянки, де ховають бідняків. Потім ми поверталися додому, по вуха заївшись ожиною. Я глянув на кущі, вони рясніли ягодами. Машиналино я зірвав одну і поклав у рота. Священик розгорнув молитовник і мурмотів свої «Oremus»¹, а в кінці алеї гупали удари заступів: грабарі копали яму. Раптом вони гукнули нас, священик згорнув молитовник, і ми пішли, щоб дізнатися, чого їм треба. Виявилось, вони знайшли домовину. Від удару заступу віко злетіло, і ми побачили велетенський кістяк, що розпластався горілиць і, здавалось, з погрозою дивився на нас порожніми очними ямками. Мені стало моторошно: не знати чому, мене охопив страх.

— Отаке! — вигукнув один з грабарів. — Гляньте-но, у цього зуха одсічена п'ясть! — і, здійнявши велику, висхлу руку без п'ясті, що лежала побіч кістяка, він простягнув її нам.

— Він ніби дивиться на тебе, — мовив, сміючись, інший, — і от-от схопить тебе за горло, щоб ти віддав йому руку!

— Годі, друзі мої, — мовив священик, — облиште небіжчика покоїтися в бозі та закрийте домовину, яму для нашого бідного П'єра ми викопаємо в іншому місці.

На другий день уже було по всьому, і я повернувся в Париж, залишивши старому священикові п'ятдесят франків на панахиду за упокій душі того, чиї останки нам довелося випадково потурбувати.

¹ Помолимося — католицька молитва (лат.).

«КОКО, КОКО, ХОЛОДНИЙ КОКО!»

Я чув, було, не раз про смерть мого дядечка Олів'є. Вмирав він, кажуть, спокійно, в напівтемряві великої кімнати, віконниці якої були зачинені, бо спека стояла лишнева, нестерпна. Раптом на вулиці розлігся срібний дзвін, і гучний голос порушив гнітючу тишу: «Коко, холодний коко! Освіжайтесь, панове! Коко, коко, хто хоче коко?» Мій дядечко поворухнувся, легенька усмішка промайнула на його устах, і остання весела іскра спалахнула в його очах, які одразу ж навіки згасли.

Я був присутній на оголошенні заповіту. Мій кузен Жак, звичайно, успадкував дядьків маєток; мій батько дістав на пам'ять децю з меблів. В останньому пункті йшлося про мене. Ось він: «Моему небожеві П'єрові відписую невеличкий рукопис, якого я заховав у лівій шухляді письмового столу; окрім того, п'ятсот ф'ранків на купівлю мисливської рушниці і сто ф'ранків, які він має передати від мого імені першому-ліпшому продавцеві коко».

Всі були приголомшені. Та рукопис, якого я отримав, з'ясував причину чудернацького розпорядження. Подаю його дослівно:

«Людина завжди жила під гнітом марновірства. Колись вірили, що як тільки народиться дитина, на небі загориться нова зірка, яка позначатиме всі перебіги її долі, палатиме яскравіше в щасливі дні і тьмяніше в нещасливі. Де хто і тепер вірить у вплив комет, високосних років, п'ятниць та числа тринадцять. Вони вірять у лихе око, або в уроки. Іноді говорять: «Зустріч з тим або з тим завжди приносить мені нещастя». Все це так, і я в це вірю. Поясню докладніше: я сумніваюся в таємничому впливі речей або істот, але я переконаний, що випадковості мають якусь певну систему. Безперечно, що деякі значні події випадково збіглися з появою на небі комет, що деякі нещастя трапилися в п'ятницю або ж збіглися з числом тринадцять, що зустрічі з певними особами викликали ті чи інші випадки чи щось подібне. Так виникають забобони.

Вони є наслідок неповних, поверхових спостережень; вбачають причину в збігові — і на цьому заспокоюються.

Так ось, моєю зіркою, моєю кометою, моєю п'ятницею, моїм числом тринадцять, моїм лихим оком був, безперечно, продавець коко.

Коли я з'явився на світ, один з цих продавців, кажуть, цілий день вигукував під нашими вікнами.

Коли мені було вісім років, я якось гуляв з моєю нянькою на Єлісейських Полях. Коли ми переходили головну алею, раптом один з цих продавців задзвонив у мене за плечима. Моя нянька задивилася на полк, що саме проходив, а я повернувся, щоб глянути на продавця коко. Блискуча карета, запряжена парою коней, швидко, як блискавка, летіла просто на нас. Візник кричав, але нянька не чула; я теж. Мене збили з ніг, перекинули, пом'яли... І я прийшов до тями, сам не знаю як, на руках продавця коко. Бажаючи мене заспокоїти, він підставив до моїх губів один із своїх кранів і дав мені напитися, від чого я остаточно опритомнів.

У няньки був розтрощений піс. І хоч вона й далі задивлялась на солдатів, та солдати більше не задивлялися на неї.

Коли мені сповнилося шістнадцять, я купив собі першу мисливську рушницю і напередодні відкриття мисливського сезону пішов до стоянки диліжансів, ведучи під руку мою стареньку матір, що дибала дуже повільно через ревматизм. Зненацька у нас за плечима пролунав крик: «Коко, коко, свіжий коко!» Голос наближався, супроводжував і переслідував нас. Мені здавалося, що він звертається саме до мене, що це знущання, образа. Я був переконаний, що на мене всі оглядались і сміялися; а продавець усе вигукував: «Свіжий коко!» — ніби насміхаючись з моєї блискучої рушниці, з мого ягдташа і новенького мисливського вбрання коричневого кольору.

Навіть у диліжансі я ще довго чув його голос.

На другий день я не вполював ніякої дичини, зате застрелив гончака, гадаючи, що то заєць, і курча, яке здалося мені куріпкою. Якась пташка сіла на тин; я вистрілив, вона пурхнула, але жахливе ревіння прикувало мене до місця. Воно не стихало до вечора... Гай-гай, мій батько мусив заплатити за корову бідному фермерові.

Коли мені було двадцять п'ять років, я зустрів якось уранці старого продавця коко, зморшкуватого, згорбле-

ного, що дибав, спираючись на ціпок, немовби знемагаючи під вагою свого барильця. Він видався мені якимсь божеством, патріархом, родоначалником, проводирем усіх продавців коко на світі. Я випив склянку і заплатив йому двадцять су. Він прогудів глибоким басом, який, здавалося, виходив не з уст людини, а скорше з бочки: «Це принесе вам щастя, добродію».

Того-таки дня я познайомився з моєю майбутньою дружиною, яка справді стала щастям цілого мого життя.

Зрештою, ось як продавець коко не дав мені зробитися префектом.

Відбулася революція. Я вирішив доконче стати громадським діячем. Я був заможний, усіма поважаний, знався з одним міністром; я попросив аудієнції, вказавши мету своїх відвідин. Він якнайлюб'язніше погодився мене прийняти.

У призначений день (відбувалося це влітку, спека була страшенна) я вбрався в світлі панталони, світлі рукавички, світлі парусинові черевики з лакованими носами. Вулиці пашили жаром. Ноги грузли в розм'яклому асфальті тротуарів; по бруківці, политій з величезних бочок, текли потоки грязюки. Де-не-де це тепле місиво зганяли віниками в риштаки. Заклопотаний майбутнім візитом, я йшов так швидко, що незчужся, як один з цих брудних струмків загородив мені дорогу. Я намірився його перестрибнути. Раз, два... і раптом різкий, пронизливий крик оглушив мене: «Коко, коко, хто хоче коко?» Я зробив мимовільний рух людини, заскоченої зненацька, посковзнувся... Це було жахливе і жалюгідне видовище. Я сидів у грязюці... Мої панталони були забрьохані, біла сорочка заляпана, капелюх плавав поруч. Надсадний, охриплий від крику голос усе верещав: «Коко, коко!» А навколо з двадцятіро людей, дивлячись на мене, реготали і робили мені гримаси.

Я притьмом повернувся додому і переодягнувся. Час, призначений для аудієнції, уже минув».

Рукопис закінчувався так:

«Приятелкой з продавцями коко, мій любий П'єре. Щодо мене, то я покину цей світ задоволеним, чуючи їхні вигуки в годину смерті».

На другий день я зустрів на Єлісейських Полях старезного чоловіка з барильцем на плечах, очевидно, дуже бідного. Я вручив йому сто дядькових франків. Він здригнувся, вражений, потім сказав:

— Красенько дякую, синку, це принесе вам щастя.

МОЯ ДРУЖИНА

Обід закінчувався. Обідали самі чоловіки, одружені, давні приятелі, що іноді збиралися без жінок, по-холостяцькому, як за колишніх часів. Вони довго їли, багато пили, говорили про всячину, перебирали старі, веселі спогади, ті теплі спогади, від яких мимоволі всміхаються, а серця тріпочуть. Раз у раз говорилося:

— А пам'ятаєш, Жорже, нашу прогулянку в Сент-Жермен у товаристві двох дівчат з Монмартра?

— Сто чортів! Як то мені не пам'ятати?

І на згадку приходили усякі подробиці, то се, то те, — тисячі дрібниць, що й дотепер давали втіху.

Завели розмову про одруження, і кожний намагався говорити якнайщирішим тоном: «Ой, якби ж то можна було розпочати все спочатку!» Жорж Дюпортен додав:

— Просто пеймовірно, як ми легко попадаємо в халепу. Твердо вирішуєш ніколи не женитись; аж раптом весна, їдеш на село; спека, літо в усій красі, всюди трави; зустрічаєш у знайомих якесь дівча... Ляп! — і кінець. Диви, вернувся вже одруженим.

П'єр Летуваль вигукнув:

— Власне, так і сталося зі мною, тільки моя пригода вирізняється деякими особливостями.

— Ну, ти вже не маєш чого нарікати, — перебив його приятель. — У тебе найпривабливіша дружина в світі, вродлива, люб'язна — сама чарівність. Ти, звичайно, найщасливіший серед нас усіх.

Той заперечив:

— Це від мене не залежало.

— Як то?

— Справді, моя дружина — сама чарівність, але я з нею побрався не з власної охоти.

— Що ти кажеш?

— Так!.. Ось яку я мав пригоду. Було мені тридцять

п'ять років, і я так думав про одруження, як про те, щоб повіситися. Дівчат я мав за дурненьких і полюбляв утіхи.

Якось у травні мене запросили в Нормандію на весілля мого кузена Сімона д'Ерабеля. Це було справжнє нормандське весілля: як сіли до столу о п'ятій годині, то об одинадцятій усе ще їли. Випадково мене посадили поруч з панною Дюмулен, донькою відставного полковника, молодого блондинкою, дуже моторною, повненькою, балакливою й гострою на язик. Цілий день вона не давала мені спокою, потягла мене в парк, змусила танцювати і страшенно мені набридла.

Я сказав собі: «Сьогодні вже домучуся, але завтра тікаю. З мене досить».

До одинадцятої години вечора жінки розійшлися по кімнатах; залишилися самі чоловіки і, попалюючи, пили або — якщо вам більше до вподоби, — попиваючи, палили.

У відчинене вікно можна було спостерігати сільське свято. Селяни та селянки кружляли в танку, горлаючи пісню, якій ледве чутно акомпанували два скрипалі та кларнетист, що вилізли на великий кухонний стіл замість естради. Криклива пісня селян зовсім покривала звуки інструментів, і ріденька музика, приглушена незлагодженими голосами, неначе спадала з неба окремими розрізненими нотами.

З двох великих бочок, оточених запаленими смолоскипами, точили напої. Двоє чоловіків полоскали в цебрі склянки та куклі й відразу ж підставляли їх під крани, з яких текла цівка червоного вина або золотава цівка сидру. Зморені спрагою танцюристи, спокійні діди, зіпрілі дівчата приступали звідусіль, простягаючи руки, щоб схопити в свою чергу першу-ліпшу склянку і, закинувши голову, влити в горло широким струменем улюблений напій. На столі лежали хліб, масло, сири й ковбаси. Час від часу кожний наминав кусень. Було приємно дивитися на це просте, гучне свято просто неба, засіяного зірками; хотілося самому пити з череватих бочок, їсти черствий хліб з маслом і сирію цибулею.

Мене охопило нездоланне бажання взяти участь в цих розвагах, і я залишив своїх співрозмовників.

Визнаю, що я був уже трохи під мухою; та незабаром я остаточно впився.

Схопивши за руку дебелу, заспану селянку, я змусив її щодуху гарцювати, поки у мене самого не забило дух.

Потім, видудливши склянку вина, я потягнув у танок іншу дівчину. Далі, щоб освіжитися, вихилив повнісінький кухоль сидру і заходився скакати, як навіжений.

Був я спритний; парубки захоплено на мене позирали і намагалися робити так, як я; зі мною хотіли танцювати всі дівчата і незграбно тупотіли з грацією корів.

Танок за танком, кухоль вина за кухлем сидру,— і на другу годину ночі я так упився, що ледве тримався на ногах.

Усе-таки тям я не втратив і вирішив дістатися до своєї кімнати. Будинок спав, мовчазний та похмурий.

Я не мав сірників, а всі вже полягали. Як тільки я ввійшов у сіни, мені так запаморочилося в голові, що я насилу знайшов поруччя сходів. Нарешті я їх намацав випадково і сів на першій приступці, щоб зібратися з думками.

Моя кімната була на третьому поверсі, треті двері ліворуч. На щастя, я цього не забув. Підбадьорений цим спогадом, я тяжко підвівся і почав сходити з приступки на приступку, чіпляючись за залізні поруччя, щоб не гепнутись, і пильнуючи лиш одне — щоб не вчинити гармидеру.

Три або чотири рази мої ноги не знаходили східців, і я падав на коліна, але завдяки силі рук і зусиллям волі не скочувався зі сходів.

Нарешті я видерся на третій поверх і рушив коридором, тримаючись за стіну. А ось і двері; подумки я зауважив: «Перші», а що мені раптом запаморочилося в голові, то я відірвався від стіни і зробив якийсь дивний стрибок, який відкинув мене до протилежної стіни. Я хотів повернутися до попереднього маршруту. Подорож була довгою і тяжкою. Нарешті я добився свого і почав обережно просуватися цопід стіною, доки не знайшов другі двері. Аби переконатись, що я не помилився, я сказав уголос: «Другі!» — і рушив далі. Нарешті я знайшов і треті. «Треті — це вже мої!» — сказав я і покрутив ключа, що стирчав у замковій щілині. Двері відчинилися. Хоч який я був п'яний, а все ж подумав: «Якщо відчиняються, значить, я потрапив до себе» — і рушив навпомацки далі, тихенько зачипивши за собою двері.

Я наткнувся на щось м'яке. Це було крісло, і я відразу ж на ньому простягнувся.

Я був у такому стані, що годі було шукати нічного столика, свічника та сірників. На це б я згаяв принаймні дві години. І стільки ж часу мені було б потрібно, щоб

роздягнувшись, можливо, мені б це не вдалося. І я відмовився від цього.

Я лише скинув черевики, розстебнув жилетку, що дуже мене тиснула, попустив пояс і заснув як убитий.

Я спав, напевно, дуже довго. Раптом мене розбудив гучний голос, що промовив поруч:

— Як, ледащо, ти ще спиш? Ти знаєш, що вже десята година?

Жіночий голос відповів:

— Уже? Вчора я так втомилася!

Вражений, я питаю себе, що означає цей діалог. Де я? Що я наробив?

Мій розум був ще затьмарений сном.

Перший голос сказав:

— Треба підняти завіси.

Я чув, як наближаються чиїсь кроки. Розгубившись, я підвівся. Раптом чиясь рука торкнулася моєї голови. Я зробив різкий рух. Голос сердито крикнув: «Хто тут?» Я мовчав. Дві могутні руки схопили мене. В свою чергу, і я в когось вчепився, почалася запекла боротьба. Ми покотилися дотолу, перекидаючи меблі, нашттовхуючись на стіни.

Жіночий голос пропизливо зойкнув:

— Рятуйте! Рятуйте!

Збіглися слуги, сусіди, злякані дами. Відчинили віконниці, розсунули завіси. Я боровся з полковником Дюмуленом!

Я спав коло ліжка його доньки!

Коли нас розборонили, я дременув у свою кімнату, очманівши від усього, що сталося. Я замкнувся на ключ і сів, задерши ноги на стілець, бо ж мої черевики залишилися у тій кімнаті.

У домі знявся гармидер; двері то відчинялися, то зачинялися; чулося шепотіння, лунали квапливі кроки.

За півгодини до мене постукали. Я спитав: «Хто там?» Це був мій дядечко, батько вчорашнього молодого. Я відчинив.

Він був блідий, лютий і напав на мене немилосердно:

— Ти поводився в моєму домі по-хамському! Чуєш? — Потім додав уже лагідніше: — Як це ти, жалюгідний дурню, дав себе застукати на гарячому о десятій годині ранку? Ти заснув у цій кімнаті, як поліно! Треба було забратися одразу ж... одразу ж після...

— Але ж, дядечку, — крикнув я, — запевняю вас, що нічого не було! Я тільки помилився дверима, бо п'яний був.

Він знизав плечима:

— Ну, не мели дурниць.

Я підняв руку:

— Присягаюсь!

Дядечко заперечив:

— Гай-гай, інакше ти і не повинен говорити.

В свою чергу, я розізлився і розповів йому про свої лихі пригоди. Він дивився на мене, витріщивши очі, не знаючи, що йому думати.

Далі він вийшов переговорити з полковником.

Я довідався, що урядили цілий трибунал з матусь, який розглянув таку оказію з усіх боків.

За годину дядько повернувся, сів у позі судді і розпочав:

— Хоч би що там було, а я не бачу для тебе іншого виходу, як одружитися з панною Дюмулен.

Я підскочив з жаху.

— Ну це вже ні, нема дурних!

Він запитав з притиском:

— А що ти робитимеш?

Я щиросердно відповів:

— Та ж... поїду, тільки-но мені повернуть черевики.

Мій дядечко застеріг:

— Не жартуй, будь ласка. Полковник вирішив пустити тобі кулю в лоба при першій зустрічі. І можеш бути певний, що він даремно не погрожує. Я заговорив був про дуель, але полковник відповів: «Ні, я кажу вам, що попросту вб'ю його». Тепер розгляньмо питання з іншого боку. Або ж ти спокусив цю дівчину, тоді тим гірше для тебе, мій хлопче, бо з дівчатами так не чинять. Або ти справді помилився, будучи п'яний, як ти кажеш. А це ще гірше. Не можна ж попадати в таку халепу! Так чи інакше, репутація бідної дівчини занепащена, бо поясненням п'яниці ніхто не повірить. Справжньою і єдиною жертвою в такій оказії виявилася вона. Поміркуй собі!

Він вийшов, а я крикнув услід:

— Говоріть собі, що хочете, але я не оженюся!

Відтак цілу годину я провів наодинці.

Потім прийшла тіточка. Вона плакала. Вона переконувала мене по-всякому. Ніхто не вірив у мою помилку. Ніхто не міг припустити, щоб дівчина забула замкнутися

на ключ у будинку, повному гостей. Полковник набив її. Вона плакала від самого ранку. Скандал був жахливий, непоправний.

І моя лагідна тіточка додала:

— Попроси-таки її руки. Можливо, тобі вдасться викрутитися, коли справа дійде до обговорення умов шлюбного договору.

Ця перспектива мене трохи заспокоїла, і я погодився письмово зробити їй пропозицію. За годину я поїхав до Парижа.

На другий день мене повідомили про згоду.

І за три тижні, перш ніж я встиг придумати якісь хитрощі або відмовку, зробили оголошення, розіслали запрошення, підписали шлюбний договір, і в понеділок уранці я опинився в яскраво освітленій церкві біля заплаканої дівчини, сказавши перед тим мереві, що погоджуюся взяти її за дружину... до смерті одного з нас.

Після тієї пригоди я бачив її вперше і тепер поглядав на неї скоса з недоброзичливим подивом. Проте вона була таки гарненька, авжеж! І я подумав: «Ну, її чекає не дуже веселе життя».

Вона ні разу не подивилася на мене до самого вечора і не сказала мені жодного слова.

Вночі я ввійшов до шлюбної кімнати, щоб сказати їй про свої наміри, оскільки господарем становища тепер був я. Я побачив, що вона сидить у кріслі, вбрана як і вдень, бліда, і очі в неї заплакані.

Тільки-но я ввійшов, вона підвелася і мовила дуже поважно:

— Пане, я готова зробити все, що ви зажадаєте. Якщо ви хочете, я накладу на себе руки.

Вона була чудова в своїй героїчній ролі, ця полковникова донька! Я поцілував її, бо мав на те повне право.

Невдовзі я помітив, що мене не ошукали.

Ось уже п'ять років, як я одружений, і нітрохи не жалкую.

П'єр Летуаль замовк, його приятелі сміялися. Один з них сказав:

— Шлюб — це лотерея: ніколи не треба вибирати номери; найкращі — це взяті випадково.

Другий додав:

— Так, але не забувайте, що за П'єра вибрав бог п'яниць.

ОЛЕКСАНДР

Цього дня о четвертій годині, як звичайно, Олександр поставив перед дверима невеличкого будинку, де мешкало подружжя Марамбаль, триколісне крісло, в якому возять паралітиків. Щодня до шостої години, як приписав лікар, він возив у ньому свою стареньку і хвору господиню.

Залишивши крісло перед самим під'їздом, щоб було зручніше посадити в нього гладку даму, він увійшов у будинок, де скоро почувся гнівний, хрипкий голос старого вояки, що викрикував лайки. Це був голос господаря, відставного піхотного капітана Жозефа Марамбаля.

Пролунав гуркіт зачинених з розгону дверей, стукіт переставлюваних стільців, прискорене тупотіння кроків. Згодом усе затихло, і за кілька хвилин на порозі з'явився Олександр, з усієї сили підтримуючи пані Марамбаль, що вимучилась, спускаючись по сходах. Коли вона нарешті сіла, Олександр став позаду, взявся за поручні, що служили для штовхання крісла, і повіз її до берега річки.

Так вони їхали щодня через усе містечко. Їх зустрічали шанобливими поклонами, які стосувалися слуги, напевно, не менше, ніж господині, бо як вона здобула загальну любов і пошану, так і цей відставний солдат з сивою бородою апостола зажив слави взірцевого слуги.

Липнєве сонце пекло немилосердно, заливаючи низенькі оселі таким яскравим, палючим промінням, аж робилося млосно. Собаки дрімали на тротуарах у затінку мурів, і Олександр, трохи засапавшись, надав ходи, щоб скоріше вийти на вулицю, що вела до річки.

Пані Марамбаль уже дрімала під білою парасолькою, краї якої іноді торкалися байдужого обличчя слуги.

Коли вони дісталися до липової алеї, пані, прокинувшись у затінку дерев, солоденько промовила:

— Не поспішайте, мій любий, бо від такої спеки не буде вам добра.

Добра пані не подумала у своєму наївному егоїзмі, що вона побажала їхати повільніше лише тоді, коли вони сховалися від сонця у затінку під деревами.

Ця алея з старих лип, підстрижених у вигляді склепіння, тяглася вздовж Навети, що бігла звивистим руслом між двома рядами верб. Дзюрчання її струменів, плескіт хвиль на камінні та крутих заворотах зливалися під час всієї прогулянки в тиху пісню води. Вогке повітря обдавало свіжістю.

Глибоко вдихнувши приємну вологу прохолоду, пані Марамбаль промовила:

— Тепер мені краще... Мій чоловік сьогодні встав з лівої ноги.

Олександр відповів:

— Авжеж, пані.

Уже тридцять п'ять років він служив у них, спочатку як денщик офіцера, потім як звичайний слуга, що не хотів покинути хазяїв, і шість років щодня по обіді возив свою господиню вузькими вулицями міста.

Через цю довгу й вірну службу, щоденне перебування удвох, між старою дамою і слугою виникла деяка фамільярність, не без сердечності в неї і поваги — в нього. Вони гомоніли про домашні справи, як рівний з рівною. Головною темою їхніх розмов і причиною занепокоєння була лиха вдача капітана, що зіпсувалася під час багатолітньої служби, яка почалася так блискуче, але минала без підвищень і скінчилася без усякої слави.

Пані Марамбаль заперечила:

— Ні, мій чоловік справді встав з лівої ноги. З ним це трапляється часто відтоді, як він пішов у відставку.

І Олександр, зітхнувши, доповнив думку господині:

— Гай-гай, пані! Скажіть уже, що це трапляється з ним щодня, було це й раніше, коли він служив.

— Ваша правда. Але ж йому не щастило. Він почав подвигом, за який уже в двадцять років був нагороджений орденом, а потім за цілих тридцять років не пішов далі капітанського чину, тоді як на початку розраховував вийти у відставку принаймні підполковником.

— Додайте, пані, що зрештою він сам у всьому винен. Якби він не був завжди такий злий, як пес, то начальство більше б його любило, більше б йому протегувало. Усе лихо в тому, що пан Марамбаль уїдливій. Щоб бути на добром рахунку, треба вміти жити з людьми у злагоді.

Якщо він так поводиться з нами, то ми самі винні, бо нам подобається його товариство. Але інші дивляться на це інакше.

Пані Марамбаль замислилась. Уже багато років їй постійно доводилося зносити образи чоловіка, за якого вона вийшла колись давно-давно, тому що він був гарним офіцером, уже нагородженим, незважаючи на молодість, і подавав, як казали, великі надії. Як іноді помилявсья в житті!

Вона сказала:

— Перепочиньте хвильку, мій бідний Олександр, ось ваша лавочка.

Була то низенька трухлява лавка на повороті алеї, поставлена для людей, що гуляли тут у неділю. Щоразу, дійшовши до цього місця, Олександр відпочивав.

Сівши на лавку, він звичним поважним рухом охопив руками свою гарну сиву віялоподібну бороду, стиснув її, потім пропустив між пальцями до самого кінця і притиснув на мить до живота, немов бажаючи ще раз пересвідчитися в її довжині.

Пані Марамбаль провадила далі:

— Я його дружина, і коли мені доводиться терпіти від нього образи, то це природно, але ви? Ніяк не можу зрозуміти, що примушує вас зносити його образи, мій славний Олександр!

Той якось дивно повів плечима:

— Ну я, пані...

Вона додала:

— А справді, я часто про це думала. Коли я вийшла за нього заміж, ви були його денщиком, і тоді ви мусили терпіти. Але чому ви пізніше не пішли від нас, коли ми вам так мало платимо і так погано з вами поводимось? Адже ви могли жити, як інші: влаштуватися, одружитися, мати дітей, сім'ю...

Слуга повторив:

— Ну, я, пані,— це інша справа.

Потім він затах, смикаючи себе за бороду, так ніби дзвонив у дзвінок, що був усередині, або неначе пробував її відірвати, і відводив погляд убік, явно збентежений.

Пані Марамбаль почала знову:

— Ви ж не простий селянин. Ви здобули освіту...

Він з гордістю докинув:

— Я вчився на землеміра, пані.

— Ну то чому ж ви залишилися в нас, знівечили собі життя?

Він промимрив:

— Так вийшло... Так склалося... Така вже у мене вдача.

— До чого тут ваша вдача?

— Коли вже я звикаю до когось, то звикаю, і край!

Вона засміялася.

— Ну, я не можу повірити, що ви прихилилися на все життя до Марамбаля через його ласкаве ставлення і лагідну вдачу.

Той засовався на лавці, очевидно, знітившись, і буркнув у свої довгі вуса:

— Та не до нього, а до вас!

Стара пані, лагідне обличчя якої було увінчане зачіскою з білого, як сніг, волосся, щодня ретельно закрученого в папільютки і лискучого, мов лебединий пух, ворухнулася в кріслі і з великим подивом глянула на слугу.

— До мене, мій бідний Олександрє? Як то?

Він дивився поперед себе, потім перевів погляд убік, відтак почав дивитись у далечінь, відвертаючись, як це роблять боязкі люди, змушені признатись у ганебній таємниці. Потім він заявив з мужністю солдата, якому наказали стрибнути у вогонь:

— Та так уже. Перший раз, коли я приніс листа від лейтенанта і панна, посміхнувшись, дала мені двадцять су, тоді все вирішилося.

Вона наполягала, не розуміючи:

— Але ж поясніть нарешті!

Тоді він бовкнув з жахом приреченого, який признається у злочині і тим себе губить:

— Я був до вас небайдужий, пані... От і все!

Вона не відповіла, відвернулася, схилила голову і замислилася. Вона була добра, простодушна, лагідна, розумна і чуйна жінка.

І вона відразу збагнула безмежну відданість цього бідолахи, який відмовився від усього, аби лише жити поруч з нею, не сказавши ні разу жодного слова. Їй захотілося плакати.

Потім, зробивши поважну міну, вона сказала не сердячись:

— Вертаймося.

Олександр підвівся, став за кріслом і повіз її.

Наближаючись до містечка, вони на півдорозі зустріли капітана Марамбалю, що простував до них.

Порівнявшись із дружиною, він запитав з явним наміром завести сварку:

— Що в нас сьогодні на обід?

— Курча з квасолею.

Він вибухнув:

— Курча, знову курча, вічно курча! Сто чортів! Досить мені твоїх курчат! Чи в тебе вже зовсім немає глузду в голові, що ти змушуєш мене їсти щодня те саме?

Вона стримано заперечила:

— Але ж, любий, ти знаєш, що так приписав лікар. Адже це найкраще для твого шлунка. Якби не твій хворий шлунок, ти міг би їсти багато смачних страв, яких я не наважуюсь тобі давати.

Обурившись, він напав на Олександра:

— Це через оцю тварюку в мене хворий шлунок! Ось уже тридцять п'ять років, як він мене отруєє своїми огидними стравами.

Пані Марамбаль раптом повернулася і глянула на старого слугу. Їхні очі зустрілися, і єдиним поглядом вони сказали одне одному: «Дякую!»

ДІД ЮДА

Ця місцевість вражала своєю похмурістю: сумна та пустельна, вона вирізнялася чисто біблійною суворістю.

Увінчаний короною голих пагорбів, порослих лише терном, над яким де-не-де химерно височіли покручені вітром дуби, простягався широкий, зарослий гнучким очеретом став з чорною стоячою водою.

На березі цього похмурого ставка самотньо стояла низенька халупа старого човняра, дідуся Жозефа, який жив рибальським промыслом. Щотижня він продавав у недалеких селах рибу і повертався додому з скромним харчем, необхідним для існування.

Мені хотілося побачити цього відлюдника, та він і сам колись запрошував мене трусити верші.

Я погодився.

Човен його був старезний та незграбний, увесь поточений хробаками. Худий, кощавий, він гріб плавними, рівними рухами, що навівали сон; похмура далечінь сповнювала душу невиразним смутком.

Мені здавалося, що я опинився в сивій давнині, де старожитнім човном правила людина іншої доби.

Старий витяг сіть і почав кидати рибу собі під ноги, нагадуючи рухами біблійного рибалку. Потім йому спало на думку показати мені другий кінець озера, і я побачив на березі руїну — напіврозвалену халупу, на стіні якої в останніх спалахах призахідного сонця виднів величезний червоний хрест, неначе намальований кров'ю.

— Що це таке? — запитав я.

Дідусь квапливо перехрестився і відповів:

— Там помер Юда.

Я не здивувався, ніби чекав цієї страшної відповіді, і все ж перепитав:

— Юда? Який Юда?

Він одказав:

— Вічний Жид, пане.

Я попросив розповісти мені легенду.

Але, як виявилось, це була не легенда, а бувальщина, яка сталася не так давно, бо дідусь Жозеф знав цю людину.

Колись у тій хатині проживала висока па зріст жінка, якась старчиха, що годувалася прошенням хлібом. Від кого перейшла до неї ця халупа, дідусь Жозеф уже не пригадував.

Одного вечора сивобородий дід, якому на вигляд було мало не двісті років і який ледве тримався на ногах, проходячи повз ту хатину, попросив милостині в жебрачки.

Вона відповіла:

— Сідайте, батечку! Усе, що тут є, належить усім, бо пожертвувано всіма.

Він сів на камінь біля порога. Жінка розділила з ним хліб, і ложе з листя, і хатину.

Відтоді він залишився у неї. Його мандри закінчились.

Дідусь Жозеф додав:

— Видно, пречиста богородиця цього не борошила, бо ж і колись, пане, одна жінка дала притулок Юді. Адже старий бродяга, звісно, був Вічний Жид.

Його впізнали не одразу, та невдовзі перестали сумніватися, бо він не переставав блукати околицями. І ще одна обставина будила підозри. Жінку, що взяла до себе незнайомця, мали за єврейку, бо вона ніколи не ходила до церкви.

Її на десять льє навколо звали не інакше як «жидівкою».

Малеча, забачивши, що вона прийшла жебрачити, верещала:

— Мамо, мамо, ось жидівка!

Тепер вона мандрувала околицями разом із старим. Вони простягали руки біля кожного порога, канючили, йдучи за всяким перехожим. Їх можна було зустріти в будь-яку годину дня; то вони дибали глухими стежками поміж селами, то в полудневу спеку жували хліб десь у затінку самотнього дерева.

І жебрака в цих місцях прозвали «старим Юдою».

Одного дня він приніс у торбі двох живеньких поросят, яких йому подарували на одній фермі за те, що вилікував господаря від якоїсь недуги.

Тоді він перестав ходити з торбою і почав доглядати

своїх підсвинків. Він пас їх на березі ставка, під самотніми дубами і в сусідніх видолинках. Жінка, як і раніше, жебрачила, але щовечора поверталася додому.

Старий і поготів цурався храму господнього, і ніхто не бачив, щоб він коли-небудь хрестився, минаючи розп'яття. Усе це викликало силу різних чуток.

Однієї ночі жебрачка занедужала: вона тремтіла від гарячки, як лист від вітру. Старий вирушив у містечко по ліки, потім зачинився з нею, і його не бачили цілий тиждень.

Кюре, зачувши, що «жидівка» при смерті, надумав відвідати вмираючу, навести на віру і причастити. Чи справді була вона єврейкою? Ніхто точно не знав. В усякому разі, він хотів спасти її душу.

Але не встиг священик постукати у двері, як старий Юда з'явився на порозі. Він захлинався від люті, очі його палали, борода маяла, схожа на струмінь води; він сипав прокльони якоюсь невідомою мовою і розставив свої худі руки, заступивши священикові дорогу.

Кюре намагався говорити, пропонуючи йому грошей і допомогу, але старий не заспокоювався і вдавав, ніби хоче кинути у нього камінь.

Священик мусив піти геть, переслідуваний лайкою цього старця.

На другий день жінка, що дала притулок старому Юді, померла. Він сам поховав її недалеко від хатини. Ці люди так мало важили, що ніхто не звернув на те уваги.

Він знову заходився пасти своїх свиней на березі ставка та на узбіччях пагорбів. Не раз йому доводилось старцювати, аби не померти з голоду. Але тепер йому майже нічого не давали, бо про нього ходило багато різних чуток і всім було відомо, як брутально він повівся з кюре.

Раптом старий зник. Було то на білому тижні. Цей випадок нікого не збентежив.

Але в понеділок на святій хлопці та дівчата, походжуючи бережком ставка, зачули в хижі великий гамір. Двері були зачинені; їх висадили, і з халуни вискочили дві свині. Скачучи, немов цапи, вони втекли, і більше їх не бачили.

Увійшовши досередини, люди побачили на долівці пошарпане лахміття, шапку жебрака, кістки, запечену кров і череп з рештками м'яса у западинах.

Його з'їли свині...

Дідусь Жозеф додав:

— Це трапилось у страсну п'ятницю о третій годині пополудні.

Я запитав:

— Звідки ви знаєте?

Він відповів:

— Тут нема чого сумніватися.

Я не хотів йому доводити, наскільки природно було, що голодні свині з'їли свого господаря, який раптом помер у хижі.

Щодо хреста на стіні, то він з'явився одного ранку; і ніхто не знав, чия рука намалювала його фарбою такого дивного кольору.

Відтоді всі вірили тому, що Вічний Жид помер саме тут.

Я сам вірив у те цілу годину.

МІЛЬЙОН

Була це скромна пара. Чоловік, діловод міністерства, сумлінний та старанний службовець, ретельно виконував свої обов'язки. Його звали Леопольд Боннен. Непоказний молодик, він думав про все так, як треба було думати. Вихований по-релігійному, він зробився не такий побожний, відколи Республіка почала домагатися відокремлення церкви від держави. В коридорах міністерства він говорив так, щоб усі чули: «Я побожний, і то дуже побожний, я вірю в бога, та я не клерикал». Передусім він домагався слави чесною людиною і, вихваляючи свої чесноти, бив себе в груди. Та й справді, він був чесним у загальноприйнятому розумінні цього слова: вчасно приходив на роботу, вчасно ішов додому, не вештався без діла і був акуратний у грошових справах. Він одружився з дочкою небагатого співробітника, сестра якого вийшла заміж з кохання і мала мільйонний маєток. А оскільки вона була бездітна — що дуже її засмучувало, — то свої статки могла залишити хіба лиш племінниці.

Цей спадок займав усі помисли подружжя. Про нього говорили як у родині, так і в цілому міністерстві, всі знали, що «Боннени отримують мільйон».

У молодого подружжя теж не було дітей, але воно про те не дбало, живучи тихо й мирно, як усі порядні, але недалекі люди. Вони мали чистеньке, дбайливо прибране й затишне помешкання, були у всьому помірковані та скромні, і дитина, здавалось, порушила б цю життєву рівновагу, затишок і спокій.

Вони не докладали особливих зусиль, щоб залишитися без нащадків, а що небо не посилало дітей, тим краще.

Тітка-мільйонерка тяжко журилася їхньою безплідністю і давала поради, як добитися народження дитини. Вона й сама колись випробувала марно силу-силенну засобів, рекомендованих друзями та ворожками; відтоді, як

вона вийшла з того віку, коли можна мати дітей, їй було вказано безліч інших способів, у які вона вірила. Шкодоючи, що не може випробувати їх на собі, вона з тим більшою настирливістю радила їх племіниці та її чоловікові, раз у раз питаючи:

— Ну що, ви пробували зробити так, як я вам радила?

Тіточка померла. В глибині душі молоде подружжя відчувало таємну втіху, яку здебільшого ховають під жалобою перед самим собою та перед ближніми. Люди одягаються в чорне, але душа тріпоче з радості.

Їх сповістили, що духівниця у нотаря, і по церковній відправі вони одразу пішли до нього.

Тітка, вірна невідчепній думці, що мучила її ціле життя, відписала свого мільйона їхньому майбутньому первісткові, так, щоб батьки користувалися процентами з капіталу до самої смерті. Коли ж через три роки в молодого подружжя не буде дитини, то весь маєток піде на користь бідних.

Вони були вражені, спантеличені. Чоловік навіть зліг і цілий тиждень не ходив на службу. Видужавши, він вирішив будь-що-будь зробитися батьком.

Протягом шести місяців він так старанно добивався цього, що став як тинь. Тепер він пригадував собі всі тітчині поради і завзято користався ними, та все було марно. Відчай викликав штучний запал, що мало не став для нього згубним.

У нього розвинулось недокрів'я; почали побоюватися сухот. Лікар, до якого він звернувся, залякав його і змусив повернутися до спокійного способу життя, навіть спокійнішого, ніж раніше, приписавши йому зміцнювальний режим.

Веселі чутки поповзли по міністерству, всі добре знали про невдачу із заповітом і в усіх відділах жартували з приводу знаменитої «пригоди з мільйоном». Одні давали Бонненові жартівливі поради, інші зухвало пропонували свої послуги, щоб виконати умову, що доводила подружжя до розпачу. Особливо допікав йому високий молодик з репутацією завзятого гульця, який уславився на всю канцелярню неабияким успіхом у жінок; він чіплявся до Боннена з патяками, двозначними жартами і запевняв, що за якихось двадцять хвилин забезпечить його спадковцем.

Нарешті Леопольд Боннен вибухнув гнівом і якомсь,

заклавши перо за вухо, схопився і крикнув йому просто в вічі:

— Добродію, ви негідник! Коли б я не шанував себе, то плюнув би вам в обличчя!

Було вибрано секунданта. Це розворушило все міністерство на три дні. Секунданта весь час зустрічали в коридорах: вони обмінювалися протоколами і висловлювали один одному свій погляд на справу. Нарешті всі четверо уповноважених і обидві зацікавлені сторони пристали одностайно на чітко сформульоване вибачення; останні поважно обмінювались поклонами і довгенько потискали один одному руки в присутності начальника відділу, буркнувши по кілька слів пробачення.

Протягом наступного місяця вони віталися один з одним підкреслено ввічливо і вельми церемонно, як неприятелі, що опинилися віч-на-віч. Незабаром, коли вони якось-то зіткнулися на повороті коридора, пан Боннен гречно запитав:

— Чи не штовхнув я вас, добродію?

Той відповів:

— Анітрохи, добродію.

Відтоді вони вважали за потрібне, зустрівшись, перекинутися кількома словами. Потім поступово заприятіялися, звикли бувати вкупі, пройнялися взаємною повагою, як люди, що не зуміли порозумітися раніше, одне слово, стали нерозлучними.

Але тепер родинне життя Леопольда зробилося нестерпним. Жінка дошкуляла йому образливими натяками. А час спливав; минув уже рік, як померла тітонька. Тепер про спадкоємця, здавалося, годі було й думати.

Пані Боннен, сідаючи до столу, казала:

— Обід у нас поганенький. Якби ми були багаті, усе було б інакше.

Коли Леопольд ішов на службу, пані Боннен, подаючи йому ціпок, казала:

— Якби ми мали п'ятдесят тисяч ліврів ренти, тобі б не доводилося гнути спину над паперами.

Ідучи з дому в дощовий день, пані Боннен бурчала:

— Якби ми мали карету, не доводилося б місити болото в отаку негоду...

Одне слово, повсякчас, з найменшого приводу вона дорікала чоловікові у чомусь ганебному, скидаючи на нього всю відповідальність за втрату спадщини.

Нарешті, розсердившись, він повів її до відомого лікаря.

Той довгенько оглядав її, потім висловився якимсь непевно, заявивши, що в цьому немає нічого особливого. Такі випадки трапляються досить часто, тіла можуть бути настільки ж різними, як і душі; і якщо деякі подружжя розлучаються через невідповідність характерів, то не дивно, коли ті чи інші пари не мають нащадків внаслідок фізичної невідповідності.

Це коштувало сорок франків.

Між подружжям вибухнула війна, неугавна, запекла війна, вони чортом дихали одне на одного.

Пані Боннен безперестану повторяла:

— Яке ж бо лихо — втратити маєток через те, що віддалася за телепня!

Або ж:

— Подумати тільки, коли б я була за іншим, то мала б нині п'ятдесят тисяч ліврів ренти!

Або:

— Бувають люди, що всім отруюють життя. Вони лише усіх обтяжують.

Обіди, а вечері й поготів зробилися нестерпними. Одного вечора, щоб запобігти жахливій домашній сцені, Леопольд привів свого приятеля Фредеріка Мореля, якого мало не викликав на дуель. Незабаром Морель став другом і порадником родини, чиїх порад уважно дослухалися чоловік і жінка.

Залишилось рівно півроку до того дня, коли мільйон мав піти на користь бідних. Поступово Леопольд почав інакше ставитися до жінки, сам нападав на неї, раз у раз пускав загадкові натяки, з таємничим виглядом говорив про те, як жінки його співробітників допомагали чоловікам робити кар'єру.

Час від часу він розповідав якусь історійку раптового підвищення в посаді того чи того співробітника.

— Маленький Равіно, — говорив він, — цілих п'ять років був позаштатним, а тепер призначений на помічника начальника відділу.

Пані Боннен зауважила:

— Авжеж, ти б не зумів так просунутись.

Тоді Леопольд знизував плечима:

— Зрозуміло, чому йому поталанило більше за всіх. У нього розумна жінка, тільки й того. Вона зуміла запо-

бігти ласки в начальника і добивається всього, чого захоче. Треба вміти влаштуватися, щоб не стати жертвою обставин.

До чого, власне, він вів? Як вона його зрозуміла? Що сталося пізніше? Вони зазначали кожний у своєму календарі, скільки днів залишилось до кінця фатального терміну. Що не тиждень, то подружжя все більше відчувало, як їх охоплює злість, розпачливий шал, безтямна лють і така розпука, що вони могли зважитись на злочин, коли б це було потрібно.

І ось одного ранку пані Бонпен з сяючим личком і променистими очима, поклавши обидві руки на плечі чоловіка, тихо сказала, дивлячись на нього пильним, радісним поглядом, що западав глибоко в душу:

— Здається, я вагітна!

У нього так затьохкало серце, що він мало не впав; він рвучко схопив в обійми жінку, палко цілує її, посадив собі на коліна, знову міцно пригорнув, неначе улюблену дитину і, знемагаючи від почуттів, розплакався.

Через два місяці не було жодних сумнівів. Тоді він повів її до лікаря, щоб посвідчити вагітність, і з отриманою довідкою прийшов до нотаря, в якого зберігався заповіт.

Представник закону заявив, що він погоджується відкласти до кінця вагітності виконання волі небіжчиці, оскільки дитина існує, хоча ще і не з'явилася на світ.

Народився хлопчик. Вони назвали його Д'едонне, як то заведено у королів.

Вони стали багаті.

Якось увечері, коли пан Бонпен повернувся додому й чекав на обід свого приятеля Фредеріка Мореля, жінка сказала йому невимушено:

— Я просила твого приятеля Фредеріка більше до нас не приходити; він поводився зі мною не дуже ввічливо.

Хвилину Леопольд дивився на неї з удячною усмішкою, потім розкрив обійми; вона припала до нього, і вони довго-довго цілувалися, як двійко ніжних, прихильних одне до одного добропорядних молодят.

І варто лиш послухати, що пані Боннен говорить про жінок, які согрішили задля кохання або зрадили чоловіків у нездоланному нападі жаги.

СТРАХ

Поїзд мчав у шістьмі на всіх парах.

В купе не було нікого, окрім мене і літнього добродія, який сидів навпроти і дивився у вікно. В цьому вагоні поїзда Париж — Ліон — Марсель, що прибув, очевидно, з Марселя, гостро тхнуло карболкою.

Ніч стояла безмісячна, задушлива, жарка. Зірок не було видно. Паровоз, несучись, обдавав вас гарячим, вологим, важким подихом.

Три години тому ми виїхали з Парижа і тепер проїжджали центральну частину Франції. У темряві нічого не було видно.

Раптом перед нашими очима, неначе фантастичне видиво, виринуло двоє людей, що стояли в лісі біля великого багаття.

Вони виринули з темряви лише на мить. Були це, як нам здалося, двоє безпритульних; багаття кидало червоний відблиск на їхнє лахміття. Вони звернули до нас свої бородаті обличчя. Навколо них, неначе декорації у драмі, здіймалися дерева. Зелень була яскрава і соковита, виразно виступали стовбури, освітлені полум'ям; усе листя просвічувалося, пронизане і ніби облите світлом.

Потім знов усе пірнуло в темряву.

Справді, було це дивне видовище! Що робили в лісі двоє голодранців? Чому вони розклали багаття в таку задушливу ніч?

Мій сусід глянув на годинника і сказав:

— Саме північ, добродію! Ми бачили щось надзвичайне.

Я погодився, і ми заговорили, пробуючи відгадати, хто були ці люди: лиходії, що приховували сліди злочину, чи ворожбити, які готували чар-зілля. Таж не задля юшки розкладають таке багаття серед лісу влітку опівночі! Що ж вони робили?

Мій сусід виявився говіркий. Була це літня людина, фаху якої я не міг визначити. Безперечно, великий оригінал, високо освічений і ніби дивакуватий.

Проте хіба вгадаєш, хто мудрий, а хто божевільний в цьому житті, де розум не раз назвав би глупотою, а шаленство — геніальністю?

Він почав розмову:

— Я радий, що побачив це. Протягом кількох хвилин я переживав забуте відчуття.

Яка моторошна, напевно, була земля в ті часи, коли вона ховала стільки таємниць!

У міру того, як з невідомого здирають покрив таємничості, уява людей вичерпується. Чи не гадаєте, добродію, що ніч спорожніла і морок зробився досить примітивний відтоді, як зникли привиди?

Кажу: немає нічого фантастичного, розвінчані забобони, незрозуміле стало зрозумілим. Надприродне міліє, неначе озеро, з якого рівчаком відводять воду: наука що не день, то посуває межі чудесного.

Але я, шановний пане, належу до старого покоління, якому подобається вірити. Я належу до наївної старої генерації, яка звикла не розуміти, не знати, не вишукувати причин, а змирилася з тим, що її оточують таємниці, і не визнає простих, звичайних істин.

Так, добродію, наша фантазія зубожіла відтоді, як перестали вірити в невидиме; тепер світ виглядає спустошеним, порожнім, голим. Щезла віра, яка робила його потечним.

Коли я виходжу вночі, мені так і хочеться здригнутися від страху, від того моторошного трепету, який змушує старих жінок хреститися, ідучи повз цвинтарну огорожу, а забобонних людей — тікати від химерних болотних туманів і примхливих мандрівних вогників! Як би мені хотілося вірити у щось таємниче, страшне, що ніби проноситься в п'ятмі.

Яким густим, жахливим мав виглядати вечірній морок у ті часи, коли він кишив вигаданими, невідомими істотами, неприкаяними, злбними, здатними прибрати будь-якої подоби! Страх перед ними морозив серце, їх таємнича влада переходила межі людського розуміння, уникнути їх було неможливо.

Разом із надприродним з лица землі зник і справжній страх, бо по-справжньому боїшся лише того, чого не розу-

мієш. Очевидна небезпека може схвилювати, збентежити, злякати. Але що це порівняно з тими корчами жаху, які зводять тіло, коли подумаєш про зустріч із привидом, що блукає вночі, про обійми мерця, про появу однієї з потвор, народжених зляканою уявою людини? Морок здається мені вже не таким темним відтоді, як не стало привиддя.

І ось вам доказ: коли б ми раптом опинилися самі в цьому лісі, то нас більше хвилювала б думка про цих дивних небораків, яких ми щойно бачили біля багаття, ніж страх перед якоюсь реальною небезпекою.

Він повторив:

— По-справжньому боїшся лише того, чого не розумієш.

І раптом я пригадав собі історію, яку однієї неділі в Гюстава Флобера розповів нам Тургенєв. Не знаю, чи він записав її.

Ніхто не вмів так, як великий російський письменник, змусити душу тремтіти перед невідомим, показати в химерному таємничому оповіданні цілий світ страшних, незрозумілих образів.

Він міг пав'яти людині панічний ляк перед небаченим, страх перед невідомим, яке причаїлося за стіною, за дверима, за видимим життям. Він освітлював нашу свідомість раптовим прозрінням, від чого наш страх лише дужчав.

Іноді, слухаючи його, ми розуміли сенс дивних подій, несподіваних збігів обставин, здавалося б, випадкових, а насправді керованих якоюсь схованою, таємною волею. Спілкування з ним допомогло знайти непомітну нитку, що в таємничий спосіб веде нас через життя, як через невідомий сон, зміст якого від нас постійно вислизає.

Він заходив у царину надприродного не так далеко, як Едгар По або Гофман, а поєднував у своїх звичайних оповіданнях страшне з незрозумілим.

Того вечора він теж сказав: «По-справжньому боїшся лише того, чого не розумієш».

Він сидів, чи, вірніше, лежав у глибокому кріслі: руки його звисали, ноги були випростані; сиве волосся і борода, що струмували срібним потоком, надавали йому вигляду бога-вседержителя або Овідієвого річкового божества.

Він говорив поволі, трохи ліниво, що надавало його мові особливої чарівності, ледь затинаючись, немов підшуковуючи слова, але це лише підкреслювало точність

і барвистість його виразів. Його ясні, широко відкриті очі відбивали, мов очі дитини, кожен рух його думки.

Ось що він розповів нам.

Замолоду він полював якимось у російському лісі. Він пикав цілий день і надвечір вийшов на берег тихої ріки.

Вона текла поміж деревами, вся заробсла травною, глибока, холодна, чиста.

Мисливця огорнуло непогамовне бажання зануритись у цю прозору воду. Роздягнувшись, він стрибнув у річку.

Він був високий на зріст, міцний і добрий плавець.

Він спокійно здався на ласку течії, яка його відносила. Трави й коріння зачіпали тіло, і ніжний дотик стеблин був прємний.

Раптом чиясь рука доторкнулася до його плеча.

Він хутко обернувся і побачив жахливу істоту, що розглядала його з цікавістю.

Вона скидалася чи то на жінку, чи то на мавпу.

У неї було широке, зморшкувате обличчя, яке сміялося й кривилося від гримас. Щось невимовне — дві якісь торби, очевидно, груди, хиталися перед нею; довге розплатане волосся, що поруділо від сонця, обрамляло її обличчя і маяло поза плечима.

Тургенєв відчув дикий страх, шалений ляк перед надприродним.

Не розуміючи, не пробуючи зрозуміти, збагнути, що це таке, він чимдуж поплив до берега. Але потвора пустилася ушлав ще швидше і з вереском задоволення торкалася до його шиї, плечей і ніг. Нарешті молодик, знавіснілий від страху, дістався до берега і дременував лісом, покинувши одяг і рушницю.

Жахлива істота подалася слідом; бігла так хутко, як і він, і все верещала. Коли знеможений утікач — його ноги підломлювалися від переляку — уже мало не падав, надбіг пастушок, озброєний батогами, який пас череду кіз. Він заходився перецітати огидну людиноподібну звірину, яка, втікаючи, кричала з болю. Тургенєв бачив, як ця істота, подібна до самиці горили, зникла в чагарниках.

Виявилось, що то була божевільна, яка проживала в лісі понад тридцять років; її годували пастухи. Половину свого життя вона проводила, плаваючи в річці.

І великий російський письменник додав:

— Ніколи в житті я так не лякався, бо не міг зрозуміти, що це було за страховисько.

Мій співрозмовник, якому я розповів цю пригоду, погодився:

— Авжеж, боїшся лише того, чого не розумієш. Дикий біль душі, що зветься жахом, переживаєш лише тоді, коли до страху домішується забобонний переляк, властивий людям минулих століть. Я відчув цей жах у всій його повноті, і то через таку мізерію, через таку дурницю, що мені незручно про те й розповідати.

Я мандрував по Бретані пішки, один. Я вже обійшов Фіністер, пустельні голі ланди, де росте лише терен навколо величезного каміння, священного і часто відвідуваного. Напередодні я побував на похмурому мисі Раз, кінці Старого світу, в який безнастанно б'ються хвилі Атлантики й Ла-Маншу, і моя голова була повна прочитаними або почутими легендами й оповіданнями про цей край переказів та забобів.

Я йшов упочі з Пенмарша в Пан-л'Аббе. Ви знаєте Пенмарш? Це плаский, положистий берег, такий низький, що виглядає нижчим від рівня моря. Море видно звідусіль, грізне й сиве; воно вкрите рифами, запіненими, як пащі розлючених звірів.

Я перекусив у рибачькій харчевні і йшов тепер прямою дорогою, що пролягла через ланди. Було дуже темно.

Коли-не-коли траплялися друїдичні камені, схожі на сновид, які неначе стежили за мною, і потроху в моє серце закрадався невизначний страх. Чого я боявся? Я і сам не знав. Трапляються вечори, коли здається, що тебе обступають примари, коли без причини тріпоче душа, а серце прискорено б'ється від незрозумілого страху перед чимось незбагненим, про зникнення якого з нашого життя я шкодую.

Шлях здавався мені довгим, нескінченно довгим. Дорога була безлюдна.

Жодного звуку, тільки плескіт хвиль за плечима. Інколи цей монотонний і лиховісний шум здавався близьким, таким близьким, ніби хвилі, увінчані пінястими гривами, котилися за мною назирці, і мені хотілося щодуху дремути, рятуючись од них.

Вітер дмухав поривами, завиваючи в тернових хащах. І хоча я йшов швидко, мені було холодно, мурашки пробігали по руках і ногах.

Ой, як хотілося когось зустріти!

Зробилося так темно, що я ледве розрізняв дорогу.

Раптом почувся далеко попереду стукіт коліс. Я вирішив: «Ага, візок!» Потім запала тиша.

За хвилину той самий звук почувся виразно і значно ближче.

Правда, вогнів не було видно, але я подумав: «Вони їздять без ліхтарів, та це й не дивина в такій глушині».

Гуркіт то затихав, то чувся знову. Як на воза, то він був надто слабкий; до того ж я не чув покоту копит; це мене здивувало, оскільки ніч була дуже тиха.

Я намагався відгадати: що це могло бути?

Звуки наближалися швидко, дуже швидко! Але лунав тільки стукіт коліс; ні кроків, ні клацання підків — нічого. Що ж це таке?

Тепер шум був зовсім близько. В пориві інстинктивного страху я кинувся в ривчак і побачив, як поруч прокотився... візок. Він рухався сам собою... ніхто не штовхав його, так, візок... зовсім один...

Моє серце забилося так сильно, що я опустився на траву і довго слухав стукіт коліс, що віддалявся в бік моря. Я не міг підвестися, зробити жодного руху, не міг іти. Коли б він повернувся і почав мене переслідувати, то я б помер від ляку!

Я довго приходив до тями, дуже довго. І далі, протягом усієї дороги, мене гнітив такий страх, що від найменшого шелесту мені забивало дух.

Ну, чи не по-дурному? Але ж як я злякався! Згодом, міркуючи про це, я збагнув, що візок, без сумніву, штовхав босоногий хлопчик, а я шукав людську голову на звичайному рівні.

Ви розумієте, коли в душу уже закрався страх перед надприродним... Як страшно побачити візок, що котиться сам собою... Який жах!

Він замовк на хвилину, потім провадив далі:

— Ви знаєте, добродію, ми присутні на цікавому і жахливому видовищі — прокидається холера.

— Ви чуєте дух карболки, яким просякнуті вагони? Це знак, що холера близько.

Побувати б зараз в Тулоні. Ясно відчувається, що вона там. І зовсім не від страху перед хворобою ошаліли люди. Холера — це щось інше, це Невидимка, це лихо давніх часів, щось подібне до злого духа, повернення якого і дивує, і жахає нас тому, що він з'являється з далечі минулих століть.

Мене смішать лікарі з їхніми мікробами. Не ці кузьки так страшають людей, що вони ладні кидатися з вікон, а Холера — незрозуміла, жахлива гостя, що прийшла зі Сходу.

Поїдьте в Тулон: там танцюють на вулицях.

Навіщо танцювати в дні смерті? В передмістях запалюють фейерверки, усе блищить вогнями; в місцях народних гулянь музиканти виграють веселі мелодії.

Навіщо всі ці шаленства?

Тому, що Вона тут, і люди бравують своїм ставленням — не до мікробів, а до неї, до Холери, хочуть виглядати хоробрими, як перед ворогом, що ховається, підстерігає. Ось чому танцюють, регочуть, галасують, запалюють вогні, грають вальси — все через цього злого духа, що несе смерть, чия невидима, лиховісна присутність відчута повсюди. Холера подібна до одного з тих геніїв зла, яких заклинали в давнину поганські жерці.

ПЕСТОЦІ

«Ні-ні, мій друже, навіть не думайте про це. Те, чого ви просите, обурює мене, викликає огиду. Схоже, що всевишній, в якого я щиро вірю, зволив колись до всього прекрасного, яке він створив, додати мірку чогось гидкого. Він дав нам кохання — найсолодше за все на світі почуття, та, зваживши, що для нас воно надто прекрасне та шляхетне, створив хтивість, цю підлу, брудну, обурливу, тваринну жагу, яку він змішав, немов на глум, з усім печистим у нашому тілі, зробивши це так, що сором про те й подумати і не годиться говорити, хіба лиш пошепки. Вияви хтивості бридкі, ганебні. Їх приховують, вони обурюють душу, ображають зір, їх засуджує мораль, переслідує закон, і люди віддаються пристрасті вночі, неначе злочинці.

Цього не просить у мене ніколи, ніколи!

Я не знаю, чи кохаю вас, але я знаю, що мені приємно з вами: ваш погляд тішить мене, ваш голос пестить мені слух. Але якщо ви, скориставшись з моєї слабості, здобудете, чого прагнете,— ви зразу ж станете мені ненависні. Ніжний зв'язок, що нас з'єднує, порветься, і нас розділить безодня ганьби. Хай усе залишається таким, як є. І... кохайте мене, якщо хочете, я не бороню.

Ваш друг

Женев'єва

«Пані, дозвольте і мені, в свою чергу, поговорити з вами просто, без зайвих церемоній,— так, як говорив би я з приятелем, який збирається назавжди в монастир.

Я теж не знаю, чи кохаю вас. Про це я міг би дізнатися, лише домігшись того, що так вас обурює.

Пригадуйте вірші Мюссе:

Ще пам'ятаю я ті спазми пожадливі,
Цілунок пристрасні, розпалені тіла,
І зуби зціплені, і зимний піт чола...
Небесні хвилі це... або... або жахливі! ¹

Ми, чоловіки, теж відчуваємо огиду та відразу, коли, охоплені всевладним поривом інстинкту, опускаємося до випадкових зв'язків. Та коли жінка — наша обраниця, завжди чарівна, нездоланно ваблива, як ви вабите мене, то любовці стають п'яним щастям, щонайповнішим і безмежним раюванням.

Пестоці, пані,— це випробування почуттів. Якщо після обіймів наш запал згас, то ми помилилися. Коли ж він дужчає, то ми кохаємо.

Один філософ, що відкидав цю теорію, застерігав нас проти тенет, які людині наставила природа. Природі донче потрібні живі істоти, сказав він, і, щоб змусити нас створювати їх, вона кладе у пастку подвійну принаду: кохання і-хтивість. І він додавав: тільки-но ми впіймалися, тільки-но минула хвилинка божевілля — нас огортає глибокий сум, бо ми розуміємо, як спритно нас ошукали, бачимо, відчуваємо ту тасмичну причину, що штовхнула нас усупереч волі в цю пастку.

І це трапляється часто, дуже часто. Тоді ми підводимося з огидою. Природа нас подолала, вона нас штовхнула своєю владою в розкриті обійми, бо прагне, щоб обійми завжди були розкриті.

Так, я звідав холодний пал поцілунків незнайомих уст, пильний, несамовитий погляд очей, яких ніколи перед цим не бачив і більш ніколи не побачу, і все інше, про що не смію писати, все те, що сіє в нашій душі гіркоту і смуток.

Але коли ця хмара пристрасі, що називається коханням, обволікає двох істот, коли вони постійно думають одне про одного, коли за час тривалої розлуки неугавно і безпастанно, вдень і вночі виринають у пам'яті риси коханого обличчя, усміх, звук голосу, коли усіма думами володіє один образ, що його нема і все ж він стоїть перед очима, хіба не природно, щоб обійми нарешті розкрилися, щоб уста з'єдналися й переплелися тіла?

Невже ви ніколи не почували жадоби поцілунків? Хіба уста не прагнуть уст, а ясний погляд, від якого завмирас

¹ Переклав Максим Рильський.

серце, хіба не будить у ваших жилах нездоланного, несамовитого запалу?

Це пастка, ганебна пастка, скажете ви. Хай так, я це знаю і радію, потрапивши туди. Природа приховує пестощами свою підступність, щоб змусити нас проти волі множити прийдешні покоління.

Тож викрадімо в неї пристрасть та й обернімо собі на втіху, витончімо, зміцнімо, зідеалізуймо її — коли хочете! Тепер і ми опукаймо природу, цю крутійку. Зробімо більше, аніж вона хотіла, могла, наважилася нас учити. Сластолюбство — це коштовний камінь, здобутий у надрах землі; берімо ж його, різьбімо, вдосконалюймо, не питаючи первинних помислів і потаємної волі того, кого ви називаєте богом. А що наша думка може все зробити поетичним, оспіваймо, пані, сластолюбство, його тваринні вияви, наймерзенніші витівки, його жахливі збочення.

Любімо сластолюбство, як те п'янке вино, як той дозрілий плід, що пахощами сповнює уста, як те щастя, що сповнює кожну клітину. Любімо тіло за те, що воно прекрасне, біле, пружне, налите соком, солодке для поцілунків і ніжне на дотик.

Коли митці шукали чистої, досконалої форми келиха, з якого б Мистецтво могло пити п'янкий трунок, вони вибрали подобу жіночих персів, пипки яких нагадують бутон троянди.

Якось я вичитав в одній ученій праці, у Словнику медичних наук, таке визначення жіночих грудей, ніби зроблене паном Жозефом Прюдомом, який став доктором медицини:

«Жіночі груди можна розглядати як щось потрібне і водночас як щось таке, що служить нам для насолоди».

Відкиньмо, з вашого дозволу, користь і залишімо тільки втіху! Чи мали б вони цю божественну форму, яка викликає непогамовну жагу, коли б вони призначались лише для того, щоб годувати немовля?

Хай моралісти, пані, проповідують цноту, а лікарі застерігають, хай поети, ці шахраї, що самі себе обдурюють, оспівують шляхетне єднання душ і всеосяжне щастя; хай негарні жінки виконують свої обов'язки, а розважні чоловіки вершать нікому не потрібні справи; хай мудрагелі мудрують, а священики проповідують — ми ж кохаймося в любові, що п'янять, зводять з розуму, збуджують, зне-

силкують, вбивають і воскрешають! Вони, духмяніші за ладан, ніжніші за весняний легіт, вразливіші від оголених нервів, нестримні й невситимі, спонукують творити молитви, чинити лиходійства й подвиги.

Любімо сластолюбство, але не спокійне, не звичайне, не дозволене законом, а невгамовне, шалене, несамовите! Шукаймо його так, як шукають золото чи діаманти, бо воно коштовніше, воно неоціненне, хоча й швидкоплинне! Ловімо його, хай би там що, задля нього умираючи і гинучи од нього!

Хочете, пані, я скажу вам одну істину? Її ви не знайдете в жодній книжці. Щасливі лиш ті жінки, які купаються у пестошах. Вони ні за чим не журяться і марно не гризуться, не жадають нічого, крім нового поцілунка, такого ж солодкого та благодатного, як і попередні.

Жінок, яких пестять не часто, скупю й невміло, мучать марні турботи, скнарість, пиha чи ще щось таке сумне та невеселе.

Жінки ж, пересичені пестошами, нічого не прагнуть і ні за чим не жалкують. Вони живуть собі спокійно, посміхаючись, немов у чарівних снах, їх ледве зачіпає те, що для інших було б непоправним лихом, бо любові їм заступають усе, усе зцілюють, втішають у будь-якій журбі.

Як багато я міг би ще сказати!..

АНРІ»

Ці обидва листи, писані на японському рисовому папері, були знайдені в сап'яновому гаманчику під лавою, в церкві Мадлени, вчора, після ранішньої відправи.

БОЖЕВІЛЬНИЙ?

Коли мені сказали: «Ви знаєте, Жак Паран помер у божевільні»,— я здригнувся від болю, страху й тривоги. Нараз я пригадав собі цього високого і дивного чолов'ягу, що збожеволів, мабуть, уже давно, цього маніяка, що навіював тривогу і навіть почуття жаху.

Був то чоловік сорока двох років, високий, худорлявий і трохи сутулий. Мав він чорні очі, та такі ж бо чорні, що не видно було зіниць, неспокійні, каламутні, несамовиті, наче в людей, схильних до галюцинацій. Що за дивна особа! Її присутність бентежила, справляла прикрість, будила почуття тривоги, душевної та фізичної недуги, якомсь аж дратувала, змушувала думати про надприродні сили.

У нього був якийсь дивний звичай чи манія ховати руки. Майже ніколи він не торкався ними без потреби, як ми це робимо, до предметів чи до стола. Пересуваючи будь-що, він ніколи не брався за речі так, як беруться всі люди. Він ніколи не тримав на видноті цих довгих, тонких, костистих і тремтячих рук.

Він запихав їх у кишені або, схрестивши на грудях, ховав під пахви. Можна було подумати, що він боявся, як би вони та не зробили самовільно чого, не дай боже, не вчинили якої дурниці або чого смішного, коли їм дати волю.

А коли треба було йому доконче що-небудь зробити, то робив це покvapливо, одним рухом, немов щоб не дати їм часу діяти самохіть, вийти з-під влади чи втягти що-небудь інше. За столом він хапав свою склянку, виделку чи ножа, та так-бо хутко, що і паміру його не вгадати.

Одного вечора я довідався про причину його жахливої душевної недуги.

Час від часу він проводив кілька днів у мене на дачі.

Цього вечора він був, здавалося, особливо збуджений. Після пекельно гарячої днини небо нахмурилось, насувалася громовиця. Найменший подих вітру не ворухив листя. Було душно; гарячим повітрям тягло немов із печі, обпікало обличчя, забивало дух. Мені зробилося недобре, неспокійно, хотілося піти до ліжка.

Коли Жак Паран побачив, що я збираюся піти, він рвучко схопив мене за руку і вигукнув:

— Не йди, побудь ще трохи!

Я здивовано позирнув на нього і відказав:

— Це передгроззя дратує мене.

Він застогнав, якимось аж крикнув:

— А мене ж бо! Благаю тебе, не йди ще, не залишай мене самого!

Він був у нестямі.

Я запитав:

— Що з тобою? Ти аж перемінився на виду.

— Так, інколи такими вечорами, насиченими електрикою, я... я... боюся... боюся себе самого. Ти не розумієш? Тож слухай, я маю якусь дивну владу... ні, могутність... якусь силу... Зрештою, я сам не знаю, що це таке, але я відчуваю в собі дію якоїсь магнетичної сили, котрої я боюся. Власне, про це я щойно говорив тобі.

І він, здригаючись, сховав свої тремтячі руки за вилоги піджака. Я теж затремтів, відчувши невиразний, непотамовний, шалений страх. Мені хотілося піти, втекти од нього, щоб не бачити цього каламутного погляду, який то втуплювався в мене, то знову тікав і все кружляв під стелею, немов шукаючи якогось темного кутка, щоб спочити чи заховатися.

Я промимрив:

— Ти ніколи не говорив мені про це!

Він заперечив:

— Хіба я про таке комусь розповідаю? Та слухай, я більше не можу мовчати. Краще, щоб ти про все довідався; можливо, ти мені якось зарадиш.

Магнетизм! Ти знаєш, що це таке? Ні. Ніхто цього не знає. Проте він існує. Це визнають лікарі, що застосовують його; і навіть один з найславетніших, сам Шарко, вживає його для лікування. Отже, магнетизм таки існує.

Деякі людські істоти мають страшну і незбагненну здатність — присипляти силою своєї волі інших людей і, коли ті сплять, викрадають їхні думки, немов гаманець.

Така людина краде чужі помисли, тобто душу, це святилище, таємницю таємниць нашого «я», незнану глибину, куди, як раніше гадали, годі зазирнути, цей тайник невіданих думок, усього, що приховують, що люблять, чого не хочуть віддати іншому. Вона відкриває цю схованку, порушує таємницю і виставляє її на глум перед юрбою. Хіба це не жорстоко, не злочинно, не підло?

- Для чого і як це робиться? Хто його знає. І взагалі, що ми знаємо?

Усе для нас — таємниця. Ми спілкуємось із середовищем за допомогою наших жалюгідних органів чуттів, недосконалих і таких слабких, що нам годі сприйняти все те, що діється навколо. Усе ж бо — таємниця. Візьмімо музику, це божественне мистецтво, яке зворушує, п'янить, чарує, зводить з розуму... Чим це викликано? Дрібницею.

Ти не розумієш? Тож слухай. Два тіла стикаються. Повітря зрушується. Це — коливання більшої або меншої частоти, тієї чи іншої швидкості, слабші або сильніші, залежно від характеру зіткнення. А в наших вухах малесенький клаптик шкіри сприймає ці коливання і передає їх у мозок у вигляді звуків. Уяви собі, що вода перетворюється в твоєму роті у вино. Барабанна перетинка робить таку ж неймовірну метаморфозу, приголомшливе диво перетворення руху в звук. От і все.

Отже, музика — це складне і таємниче, точне, як алгебра, і невиразне, як сон, мистецтво — сплетіння математичних чисел і подиху вітру, можливе тільки завдяки дивній властивості клаптика шкіри. Коли б не він, то не було б і звуків, бо звуки самі собою — лише коливання. Якби не вуха, чи чули б ми музику? Ні. Отже, навколо нас багато такого, про що ми й гадки не маємо, бо нам бракує відповідних органів, щоб сприймати все це.

Магнетизм, властиво, і є щось таке. Ми можемо лише невиразно відчувати цю силу, тремтячи, відчувати сусідство духів, на мить зазирнути в цю нову таємницю природи, тому що ми не маємо способу, необхідного для її відкриття.

Тепер про мене. Я теж обдарований якоюсь моторошною силою. Схоже, що в мені живе ще якась інша істота, котра намагається вирватись, діяти проти моєї волі, яка заважає мені, точить і виснажує мене. Хто вона? Не знаю. Але нас двоє в моєму злиденному тілі, і ця інша істота не раз, як і тепер, перемагає мене.

Досить мені подивитися на людину, як та залякає, неначе я дав їй дозу опію. Досить мені розвести руки, як діється щось... щось жахливе. Коли б ти тільки знав! Я маю владу не лише над людьми, а й над тваринами і навіть над речами. Це мене мучить і жахає. Іноді я ладен виколоти собі очі, відрубати руки.

Тепер я хочу, щоб ти знав усе... Я покажу тобі це... тільки не на людях, як те здебільшого чинять, а на тварині... Гукни-но Мірзу!

Він сновигав великими кроками по кімнаті, як навіжений, і вийняв руки, сховані на грудях. І я сахнувся їх так, ніби він оголив дві шпаги.

Втративши всю волю, я машинально скорився, тремтячи від страху і нараз охоплений нездоланим бажанням побачити, що буде далі. Я відчинив двері і свиснув собаку, що лежала в передпокої. Я почув одразу клацання її кігтів по східцях, і вона радо вбігла, махаючи хвостом.

Потім я звелів їй скочити на крісло; собака послухала мене, і Жак заходився пестити тварину, не спускаючи з неї очей.

Спочатку собака, здавалось, була занепокоєна; вона здригалася, відвертала голову, щоб уникнути пильного погляду людини, і її неначе все більше огортав жах. Раптом вона вся затремтіла, як іноді тремтять собаки. Вона дрижала всім тілом, охоплена корчами, і поривалася тікати. Та Жак поклав руку на голову тварини, і вона од його дотику протяжно завилала. Так виють пси у селі ночами.

Я теж ніби очманів: змагала втома, нудило, крутилось у голові, як від морської хвороби. Мені здавалось, наче меблі хитаються, падають стіни. Я промимрив:

— Досить, Жаку, досить!

Та він уже нічого не чув і все пожирав очима Мірзу. Його погляд був страшний. Тепер тварина заплющила очі і схилила голову, неначе втрачаючи притомність. Він повернувся до мене і сказав:

— Уже. Тепер дивися!

І, кинувши хустку в протилежний куток покою, він гукнув:

— Апорт!

Нараз собака підвелася і, хитаючись, спотикаючись, як сліпа, тягнучи лапи, немов розбита паралічем, попрямувала до хустини, що біліла коло стіни.

Вона все намагалася схопити її зубами, але не могла,

не бачила її. Нарешті вона взяла хустину і повернулася на місце тією ж непевною ходюю сновиди.

Це було жахливе видовище. Жак наказав: «Кущ!» — і собака лягла на підлозі.

Тоді, торкнувшись лоба тварини, він крикнув: «Заєць, піль, піль!» — і вона, лежачи на боці, спробувала бігти, та лиш затіпалась, немов у сні, і коротко загавкала, не розкриваючи пащі, як то роблять черевомовці.

Жак, здавалося, збожеволів. З його чола котився рясний піт. Він крикнув: «Кущ, кущ його, свого господаря!» Собака кілька разів нервово сіпнулася. Очевидно, вона вагалася, боролась. Жак повторив: «Кущ його!» Тоді, підвівшись, моя собака попрямувала до мене. Я відступив, тремтячи від жаху, і замахнувся, щоб копнути її ногою, відкинути від себе.

Та Жак наказав: «Сюди, негайно!» І Мірза повернулася до нього. Тоді він заходився терти її голову своїми великими руками, так наче визволяв її від невидимих тенет. Собака розплющила очі.

— Ось і все, — сказав Жак.

Не сміючи торкнутися собаки, я відчинив двері, щоб її спровадити. Мірза вийшла мляво, тремтячи, знеможена, і я знову почув цокотіння її кігтів по східцях.

Та Жак обернувся до мене:

— Це ще не все. Найбільше мене жахає моя влада над речами. Дивись.

На столі лежав ніж, яким я розрізав сторінки книжок. Він простягнув до нього руку, і ця рука, здавалось, повзла, повільно наближалась; і раптом я побачив на власні очі, як ніж стрепенувся, зрушив з місця і далі сам повільно поповз по столу до простягнутої руки, яка вже чекала на нього, і сам заліз між пальці.

Я зойкнув од жаху. Мені здалося, що я з'їхав з глузду, але різкий звук власного голосу нараз мене заспокоїв.

Жак провадив далі:

— Я притягаю до себе всі предмети. Ось чому я ховаю руки. Що це таке? Магнетизм, електрика чи тяжіння?

Ти знаєш, чим це так жахливо? Коли я залишаюся один, зовсім один, я не можу перешкодити собі притягати все, що мене оточує.

Я цілими днями зсуваю предмети з місця, раз у раз пробую свою дивовижну владу, неначе хочу пересвідчитися, що вона мене нарешті залишила.

Він знову запхав свої величезні руки в кишені і дивився в темряву.

Почувся легенький шерех, неначе зашелестіли дерева.

Пішов дощ.

— Як моторошно, — промимрив я.

Він повторив:

— Це жахливо.

Зашаруділо листя, немов од вітру. Дощ полив як з відра.

Як важко дихав, його груди здіймалися.

— Залиш мене, — сказав він, — дощ мене заспокоює. Тепер я хочу побути наоданці.

МОГИЛА

Сімнадцятого липня тисяча вісімсот вісімдесят третього року, о пів на третю годину ночі, сторож Без'єрського кладовища, що проживав у невеличкому будинку на краю цієї оселі померлих, прокинувся від гавкання собаки, зачиненого на кухні.

Він негайно зійшов униз і побачив, що собака обнюхує поріг дверей і сердито гавкає, немов зачувши якогось бродягу, що тиняється навколо будинку. Сторож Венсен схопив рушницю і обережно вийшов надвір.

Собака побіг до алеї генерала Бонне і зупинився біля пам'ятника пані Томуазо.

Обережно просуваючись вперед, сторож невдовзі помітив вогник в алеї Маланвер. Він прокрався поміж могилами і став свідком жахливого блюзнірства.

Якийсь чоловік розкопав могилу молодої пані, похованої напередодні, і витяг з домовини її тіло.

Потайний ліхтар, поставлений на купу землі, освітлював цю огидну сцену.

Сторож Венсен кинувся на злочинця, повалив його додолу, зв'язав руки і привів у поліцію.

Був то молодий тутешній адвокат, на ймення Курбатайль, заможний чоловік, якого поважали в місті.

Його судили. Прокурор нагадав про жахливі злочини сержанта Бертрана, чим схвилював присутніх.

Хвиля обурення сколихнула юрбу. Коли прокурор знову сів на місце, пролунали вигуки: «Смерть йому! Смерть!» Голова насилу вгамував присутніх.

Потім він суворо сказав:

— Підсудний, що ви можете сказати на своє виправдання?

Курбатайль, який відмовився від послуг адвоката, підвівся.

Це був гарний, ставний, смаглявий молодик із відкритим, вольовим обличчям, з гордим поглядом.

У залі знявся свист.

Та він не збентежився і почав говорити, спочатку глухо і тихо, потім голос його почав міцнішати, набирати сили:

— Пане голово! Панове присяжні!

Я маю небагато чого сказати. Жінка, могилу якої я осквернив, була моєю обраницею. Я кохав її.

Я кохав її, але не чуттєвим коханням, і не тільки прихилився до неї душею та серцем; ні, то була всежеруща, безмежна, шалена жага.

Вислухайте мене.

Коли я вперше її зустрів, мене охопило дивне почуття. Це був не подив, не захват, не стан раптового потрясіння — це було почуття якогось блаженства, так наче я зачурився в теплу ванну. Її рухи мене полонили, її голос мене зачарував; дивитися на неї було величезною втіхою. Мені здавалося, ніби я її давно вже знаю, що я вже її десь бачив. У ній було щось дуже близьке моєму духові.

Вона була непаче відповідь на крик моєї душі, як те вічне, підсвідоме звертання до Надії, до якої ми волаємо все своє життя.

Коли ми ближче познайомились, я, тільки подумавши про зустріч із нею, відчував глибоке хвилювання; дотик наших рук був для мене такою насолодою, якої я раніше не міг би навіть уявити. Її усмішка будила в мені шалену радість, викликала бажання бігати, танцювати, качатися по землі.

Нарешті вона стала моєю коханкою.

І навіть більше — вона стала моїм життям.

Я вже не чекав нічого на світі, нічого більше не бажав, ні про що не мріяв.

Якось увечері, коли ми, походжаючи вздовж річки, забрели досить далеко, нас захопив дощ. Вона застудилася.

На другий день з'ясувалося, що вона дістала запалення легенів. За тиждень вона померла.

Під час агонії розгубленість і жах не дали мені збагнути і усвідомити те, що сталося.

Коли вона померла, я так отупів від розпуки і горя, що вже нічого не тямив. Я тільки плакав.

Під час прощання з тілом мої гострі, несамовиті муки, муки божевільного, завдавали мені якогось аж тілесного, фізичного болю.

Потім, коли її поховали, закопали в землю, мій розум

зненацька прояснів, і я терпів таку люту муку, що навіть її любов до мене здавалася мені купленою занадто дорогою ціною.

Тоді мене почала переслідувати думка: «Я більш ніколи її не побачу!»

Коли весь день думаєш про одне й те саме, то можна збожеволіти! Уявіть собі: є істота, котру ви обожнюєте, єдина, бо в цілому світі не знайдеться подібної до неї. Вона вам віддалася, вступила з вами в таємничий зв'язок, що зветься коханням. Її очі здаються вам безмежнішими за весь світ, прекраснішими за все на світі. Ці очі вам ніжно усміхаються. Вона вас кохає. Коли вона розмовляє з вами, її голос сповнює вас щастям.

І раптом вона зникає! Уявіть собі! Вона зникає не тільки для вас, але для всіх, назавжди. Вона вмерла. Ви розумієте це слово? Ніколи, ніколи і більш ніде не існуватиме ця істота! Ці очі нічого вже не бачитимуть; жоден людський голос ніколи не вимовлятиме слів так, як вимовляла їх вона.

Ніколи не виникне такого обличчя, як було в неї. Ніколи, ніколи! Зберігають форми, в яких виливали статуї, зберігають зліпки, щоб відтворити предмети, їхню форму, навіть колір. Але ця постать і це обличчя ніколи вже не повторяться на землі. Народяться тисячі людських істот, мільйони, мільярди і навіть ще більше, але серед майбутнього жіноцтва ніколи не буде такої. Невже це можливо? Від таких думок можна збожеволіти.

Вона прожила двадцять років, не більше, і зникла назавжди, назавжди, назавжди!

Вона думала, усміхалася, кохала мене. Тепер її немає. Ми в цьому світі важимо не більше за мух, що гинуть восени. Її немає! І я уявив собі, як її тіло, таке молоде, гаряче, ніжне, біле, прекрасне, тепер гнитиме під землею в дерев'яній домовині. А її душа, її думи? Де вони?

Я більше її не побачу! Не побачу! Мені не виходило з голови це тіло, яке розкладалося і яке я, можливо, все-таки впізнаю. І я наважився ще раз глянути на нього.

Взявши з собою лопату, ліхтарик і молоток, я переліз через огорожу кладовища. Я знайшов її могилу — вона ще не була засипана до верху.

Я обчистив з домовини землю і підняв віко. Огидний сморід, жахливий дух гниття вдарив мені в обличчя. О, її постіль, що пахла ірисами!

Проте я відкрив домовину, засвітив ліхтаря, і я її побачив. Її обличчя було синє, розпухле й страшне... З рота текла чорна рідина.

І це вона! Вона! Мене охопив жах. І все-таки я взяв її за волосся, щоб притягти до себе це жахливе обличчя!

В цю мить мене схопили.

І як після любовних обіймів ще відчуваєш пахощі жінки, я цілу ніч відчував огидний дух гниття, запах моєї коханої...

Робіть зі мною, що хочете.

У залі панувала мертва тиша. Здавалося, всі чогось чекали. Присяжні вийшли порадитися.

Коли вони за кілька хвилин повернулися, підсудний був спокійний і наче ні про що не думав.

Голова оголосив, що присяжні визнали його невинним.

Він не поворухнувся, та серед публіки почулись онлески.

КРОПИЛЬНИК

Колись він мешкав у маленькій хатині при дорозі, як в'їжджати до села. Узявши за жінку доньку тамтешнього фермера, він візникував, а що вони обоє завзято працювали, то наскладали трохи грошей. Та в них не було дітей, і це завдавало їм великого смутку. Нарешті народився син; вони назвали його Жаном і наввипередки пестили його, в усьому йому потураючи, і так його любили, що не могли без нього витримати і години. Коли йому було п'ять років, до того містечка прибули мандрівні акробати та й розіпнули на майдані мерії свій балаган.

Забачивши їх, Жан втік з дому, і батько, добре нашукавшись, знайшов його серед дресированих кіз та собак, що робили всякі штуки. Хлопчик заливався сміхом на колінах у старого клоуна.

За три дні, сідаючи до обіду, візник і його дружина помітили, що сина немає в хаті. Вони обшукали весь садок, але не знайшли його, і батько вийшов на дорогу, гукаючи що було духу: «Жане!» Звечоріло. Обрій повився імлюю, і обриси предметів потопали в зловісній темпій далині. Три великі ялини, що стояли неподалік, здавалося, стогнали. Ніхто не озивався, але в повітрі наче розляглося чиесь ридання. Батько довго прислухався, йому причувалось, ніби хтось відгукується то праворуч, то ліворуч, і він розгублено кидався в темряву, без ушину волаючи: «Жане, Жане!»

Він шукав сина аж до світанку, і його крики лунали в мороці, лякаючи бродячих собак. Він був уражений нещастям, і часом йому здавалося, що він божеволіє. Його жінка ревно проплакала цілісіньку ніч, сидячи на камені під дверима.

Їхній син так і не знайшовся.

Прибиті тяжким горем, вони дуже сумували і швидко старіли.

Зрештою вони продали свій будинок і пустилися на розшуки дитини.

Вони розпитували пастухів на пагорбах, мандрівних крамарів, селян по селах та міську владу. Та відтоді, як зник хлопчина, минуло багато часу і ніхто нічого не знав про нього, ба він і сам, мабуть, забув уже своє ім'я та звідки він родом; вони плакали за сином, втративши найменшу надію знайти його.

Незабаром, проживши всі гроші, вони мусили найматися поденно то в шинках, то на фермах, виконувати найтяжчу роботу, збирати недоїдки, спати на твердому, дрижати від холоду. А як вони ослабли від тяжкої праці, то їх перестали наймати і їм довелося ходити з торбами. Сумні та невеселі, вони смиренно просили милостині в перехожих, благали кусника хліба у женців, що обідали в полудневу пору десь під деревом у полі, і мовчки жували, сівши на краю рівчака.

Одного разу шинкар, якому вони розповіли про свою долю, зауважив:

— Я знав колись одного чоловіка, в якого пропала донька; він розшукав її в Парижі.

І вони одразу вирушили до Парижа.

Прибувши у велике місто, вони були вражені його величністю та велелюдністю. Їм здавалося, що хлопець має бути у цій юрбі людей, але вони не знали, з чого розпочати пошуки. Крім того, вони боялися, що його тепер не впізнають; адже минуло п'ятнадцять літ, як він зник.

Вони обходили всі майдани, всі вулиці, замішувалися у потоки людей, здаючись на ласку провидіння, сподіваючись на випадкову зустріч, на милосердя долі.

Часто вони брели навмання, тримаючись за руки, такі сумні та нещасливі, що їм подавали милостиню, навіть коли вони не просили.

Щонеділі вони стояли на паперті, вдивляючись у богомольців, що входили й виходили, — чи не відшукають в обличчях перехожих найменшу схожість із собою.

Не раз їм уже здавалося, що бачать сина, та ба, щоразу вони помилялись.

Особливо вчащали вони до одної церкви. На вході, біля чапї з свяченою водою, сидів старий кропильник; вони з ним заприятаньились. Його життя було таке ж безталанне, і співчуття, що вони йому виявляли, зблизило їх. Вони навіть оселилися разом у вбогій комірчині на мансарді великого будинку, що стояв на околиці міста, де починалися поля. Візник часом заступав у церкві свого приятеля,

коли той, було, занедужав. Прийшла дуже холодна зима. Старий кропильник помер, і замість нього парафіяльний священник узяв візника, зглянувшись на його нещастя.

Відтоді він щоранку сідав на одне й те саме місце, на той самий стілець. На старій кам'яній колоні, до якої він прихилився, з'явився слід від постійного дотику його спини. Він пильно розглядав усіх, хто входив до церкви, і нетерпляче, як той школяр, очікував педілі, бо в ці дні у церкві було особливо людно.

Він дуже постарівся; вогкість церковних стін підточувала його здоров'я, і його надії згасали з дня на день.

Тепер він знав усіх, хто приходив на службу божу: знав їхні звички, годину, коли вони приходили, розрізняв їхні кроки.

Його життя було таким убогим на враження, що поява в храмі незнайомої особи була для нього цілою подією.

Якось прийшли дві жінки: одна була вже стара, друга — молода, — очевидно, мати з донькою. Відразу ж за ними ввійшов чоловік. Він уклонився їм, виходячи з церкви, і коли вони покропилися свяченою водою, взяв старшу пані під руку.

«Це, напевно, наречений молоденької», — подумав старий.

До самого вечора він силкувався пригадати, де ж це він міг уже бачити молодика, такого схожого на цього. Але той, котрого він пригадував, тепер мав бути вже в літах, бо кропильникові здавалось, що він знав його дуже давно, ще замолоду.

Молодик почав учащати до церкви в супроводі обох жінок, а що ця невиразна, незбагненна і водночас безперечна подібність до когось не давала спокою старому кропильникові, то він покликав дружину на допомогу ослаблій пам'яті.

Одного вечора, коли вже смеркалося, усі троє ввійшли у церкву.

— Ну що, ти його знаєш? — запитав старий.

Схвильована дружина і собі напружила пам'ять. І раптом вона тихенько сказала:

— Так-так... лише волосся в нього темніше, він вищий на зріст, кремезніший і вбраний по-панському... І все-таки, знаєш, батечку, він нагадує тебе замолоду.

Старий стрепенувся.

Це була правда: той молодик таки був подібний до

нього, до його покійного брата і до батька, якого він пригадував ще молодим. Вони так хвилювалися, що не могли вимовити ні слова. Тим часом чоловік і обидві жінки показалися знову, збираючись вийти.

Молодик занурив пальці в кропильницю. І тоді кропильник, руки якого так тремтіли, що свячена вода лилася дощем на підлогу, крикнув:

— Жан?!

Молодик зупинився і глянув на нього.

Старий повторив уже тихіше:

— Жан?

Обидві жінки дивились на кропильника, нічого не розуміючи.

Тоді він повторив утретє, плачучи:

— Жан?

Молодик схилився до нього, його обличчя неначе освітили спогади дитинства, і він відповів:

— Татко П'єр, матуся Жанпа!

Він усе забув: і прізвище батьків, і де він народився, але все ж таки пам'ятав ці імена, які колись стільки разів повторював: «Татко П'єр, матуся Жанна!» Він принав обличчям до колін старого. Плачучи, він обіймав то батька, то матір, задихаючись від невимовної радості.

Обидві жінки теж заплакали, зрозумівши, що трапилась така щаслива подія.

Потім усі вони пішли до сина, і він розповів, що з ним сталося.

Його викрали акробати. За три роки він побував у багатьох місцях. Потім трупа розпалася, і одна старенька пані, власниця замку, дала акробатам грошей, щоб вони залишили хлопчика у неї, бо він дуже їй сподобався. А що він був розумний, то його послали до школи, потім — у колеж; стара пані, не мавши дітей, відписала йому свій маєток. Він теж розшукував батьків, але не міг знайти, бо пам'ятав лише їхні імена: «татко П'єр, матуся Жанна». Тепер він збирався одружитись і познайомив їх із своєю нареченою, дуже люблю і гарною панною.

Старенькі, обіймаючи сина, в свою чергу, розповідали йому про свої знегоди та страждання. Вони ще довго гомонили цього вечора, не сміючи лягати, наче боялися проспати те щастя, яке од них так довго тікало.

Але вони взяли гору над перекірливою долею і були щасливі до самої смерті.

B I P U I

СТІНА

Одчинені були всі вікна. Осяйна
Вітальня кидала неначе блиск пожежі:
Там бігла по траві доріжка світляна.
Мелодії пливли в нічному безбережжі,
Гримів оркестр, і парк відлунював здаля,
І, сіном пахнучи, лила тепло земля,
А легіт лагідний, як повів лебединий,
Торкався жіночих пліч, і змішував дібров
Медвяні випари та сопний дух долини
Із ароматом тіл напахчених, і знов
Тривожно коливав свічок вогні мигтючі.
Він линув у поля і свіжість брав од них.
Бувало, холодом тягнуло, як від тучі,
Од крижаних небес, іскрявих і сумних,
І мовби чулось нам, як терпко пахли зорі.

Здійнявши млосний зір, бептежні й мовчазні
Жінки дивилися, як вітер у вікні
Гардини надував, мов паруси на морі,
І видився жінкам омріяний політ
Крізь небо золоте в зореві океани,
Безмежні й голубі. А ніжність юних літ
Кохати кликала і звала час жаданий
Признань і таємниць, що в серці ожили.
Співала музика, немов лилась пахуче;
П'янка духмяна ніч звучала так жагуче.
Здавалось, олень десь кричав, сурмив з імлі,
Та раптом дроз пробіг по одіяннях білих;
Усі схопилися, і змовк оркестру грім:
Над гострим пагорбом, за лісом престарим
Вставала повня там, у вітах почорнілих,
Пливла над сном ялин, мов куля вогняна,
І в глибочінь небес, хмарками не обвиту,

Зійшла, спинилася, печальна й самотна,
Мов лик блідий, який блука довкола світу,

І ми розсіялись по затінках стежин,
Де повня на пісок, як на дрімотну воду,
Цідила чарівне проміння з небозводу.
І хвилювала мла залюблених мужчин,
Розпалюючи їм в очах вогонь жадання.
Задумались жінки, і мліла ніч лиха,
І кожна з них несла в душі хитке сіяння.
А вітерець проймав знемогою гріха.

Я сам чомусь ходив із думкою сумною.
Неждано сміх почувсь у темряві за мною,
І я помітив ту, яку любив давно,
Я з нею щирий був, але вопа все 'дно
До почуттів моїх липалася нечула...
«Ходімо через парк!» — вона мені гукнула.
Сміялась, кидала за жартом жарт легкий,
Що повня вік живе нещасною вдовою...
«Ну, годі вже блукать, зіб'ю ще туфельки,
Та й пильнувати слід за сукнею новою,
Вернімся». Тут її схопив я за рукав.
І дама вирвалася, нестримана, примхлива,
Аж плаття вихором, що тишу налякав,
Зашамотіло так, немов у листі злива.
Задихалась вона, і далі, як вві сні,
Алея довго нас вела у парк оспалий,
Де шепіт шелестів повсюдно в млі нічній,
І в скрадних шурхотах, що морок оживляли,
Вчувався раз у раз цілунку звичний згук.
Вона стенулася і затягла руладу!
Схопилась парочка, шелеснуло навкруг,
Там хтось пробіг, а тут, зриваючи досаду,
Коханець чорно кляв непроханих гостей.
Близенько в гущині затьохкав соловей,
І перепілочка в долині крильми біла.
Зненацька, сліплячи нам очі, підняла
Громаддя кам'яне стіна, висока й біла,
Немов казковий той палац ясний зі скла,
Так, ніби стежила вона за нами потай.
«Що ж, світло — рятівник, якому вірить цнота, —
Жартунка мовила. — Скрізь темно, час нічний.

Давайте сядем тут, де ясно край стіни».
Сміялась, що мене схопило зло шалене.
І повня в небесах теж глузувала з мене.
Вопи втішалися з болючих бід моїх,
Не знаю й сам, чому взяли мене на сміх.
Тож під стіною ми рядком сиділи скраю;
Я не одважився сказати їй: «Кохаю!»
Я, змучений, посмів лише за руки взяти.
Вона, чекаючи, скривила хитро губи, —
Так звіра жде ловець, підводячи до згуби.

І часом білизна сумнівно світлих платъ
Мелькала в мороці, прозорому на диво.

А повня сяяла, погідлива з лица,
Молочним кутала серпанком нас дбайливо,
Тому-то билися і танули серця.
Пливла вгорі вона, повільна, ніжна й строга, —
Проймала нам тіла бентежлива знемога.

З супутниці очей не зводив я в той час
І чув, як у душі, в естві росла моєму
Та мука, що трясє, хвилює кров до щему,
Жаги страшний вогонь запалює у нас,
Коли в думки іде з бентегою нічною
Ледь уловиме «так», що вторить нашим снам,
І шурхіт одіянь, що манять таїною,
І тіло зможене, що віддається нам, —
Та в яві мусимо ловити мить безвілля,
Що сходить на жінок, як пожадана хвиля!

Почув я спрагу враз; і тіло затряслось,
І в мене зуб на зуб не попадав чогось;
Немов повстанець-раб, який тамує силу,
Я думав радісно, що жінку, кляту й милу,
Спокійну й горду, я притьма схоплю в цю мить
І змушу все-таки пекучі сльози лити!
Вона сміялася, зухвала і вродлива;
О, як я пити хтів дихання вуст отих...
Забилось серце; шал пойняв мене, і діва
Схопилась злякано. Та я спіймати встиг,
В обіймах стис її — вона затрепетала;

І, підгинаючи нервовий стан тугий,
Я цілував уста, сп'янілий од жаги!

Врочисто й весело на небі повня сяла.
Уже я брав її, гарячий і міцний,
Та враз вона мене штовхнула до стіни,
Що світлим полотном у сутінках біліла,
І знов звивалися в борні два наших тіла.
Та, озирнувшись, ми обмерли в тишині,
Чудним видовищем удвох замилювались:
Од наших постатей на стінці світляній
Хитляві тіні дві яскраво відбивались,
Розходились притьмом, зливалися ізнов.
Розігрували фарс, базарні сценки сласні,
Жестикулюючи, як роз'ярілі блазні,
Смішний творили шарж на почуття й любов.
У лютих корчах там звивалися наші тіні,
Стикались голови, як барани сліпі;
А то, застигши враз у місячнім промінні,
Стояли постаті, мов довгі два стовпи.
Коли розходились дві пари рук великих —
То тіні нарізно чорніли на стіні,
А далі — пестощі, відбиток рухів диких,
І поцілунок знов тремтів на полотні.

Усе це сталося так весело й раптово,
У сміх — вона... І я до вуст її припав,
Їх безборонно пив і спрагу гамував...
Коханця спас не шал, спасли не сила й слово,
А радість молода, що пройняла серця!

Не мовкнув соловей. І повня проясніла
Даремно в час такий шукала без кіпця
Двох тіней на стіні, де лиш одна видніла.

СОНЯЧНИЙ УДАР

У червні це було. День вишав, як на свято.
Юрба снувалася недбала й голосна.
Я теж щасливий був і п'яний без вина;
Той шум приніс мені веселощів багато.
Проміння всім серця бентежило живі,
Проймаючи ество, вливало жар у тіло,
І я відчув таке шаленство у крові,
Як сонце первісне в Адамові зродило.
Тут жінка глянула на мене мимохіть,
Не знаю, чи вогнем якимсь метнула вмить,
Чи в погляді її якась була отрута,
Але взяла мене шаленість, спрага люта
На неї кинутись нестямно, наче звір,
Усю її нараз обнять і — губи в губи!
Кривавий тут мені заслав серпанок зір,
І я схопив її, несамовитий, грубий.
Щосили стис, зігнув і підкорив притьмом.
І враз тоді підняв її одним ривком,
І землю відштовхнув ногою, і назавше
У простір сонячний попіс її таки.
Ми йшли по небесах, обійми не рознявши.
Угору я здіймавсь — там жевріли зірки,
Так міцно пригортав свого кохання жертву,
Що раптом я в руках її побачив мертву...

ЖАХ

Якось до півночі я порпався в книжках.
І раптом я відчув у всьому тілі жах.
Чому? Від чого жах? Не знаю. Та, тремтячи,
Я розумів, що невідступне і страшне
Щось має статися от-от. Неначе
За мною виріс хтось, лякаючи мене.
Мов пересиливши якусь страшенну муку,
Нервовим сміхом корчилося кам'яне
Його обличчя, та не чулося ні звуку.
Я все чекав, що він от-от мене торкне,
Холодні руки покладе на плечі жертви,
І я від доторку впаду на землю мертвий.
А він схилявся ближче й ближче. І мені
Ставало моторошно. Ноги кам'яні
Заклякли. Не поворухнути головою.
Пташками, зляканими бурею нічною,
Думки металися в гарячій голові.
Мене проймав холодний піт, провісник згуби,
Судомив тіло тоскний холод у крові,
І в мертвій тиші жах вистукували зуби.

І враз щось тріснуло! І я тоді відчув,
Як із грудей жахливий і несамопитий
Прорвався крик, якого ще ніхто не чув,
І я, знесилений, упав, немов убитий.

ЗАВОЮВАННЯ

Якось один юнак у вечоровий час
По вулицях блукав самотній до печалі,
Дивився на дівчат, що сміхом кличуть нас,
І, мов не бачив їх, ступав квапливо далі.

Враз аромат війнув солодкий і п'янкий,
Аж озирнувся він. Божественна спішила
Там жінка молода. Струнка, і стан тугий;
Помітив — до плечей хилилась шия біла.

А він — услід. Чому? А так, як-то біжать
За ноженятами, що легко дріботять,
І за спідницею, що стегна облягає.
Ідуть — і все; інстинкт любові нас штовхає.

Панчохи розглядав і думав, хто ж вона.
Гарненька? Звісно, так. Що ж доля їй судила?
Росла на вулиці? В батьків дочка одна?
Чи бідна і для всіх? Чи мудра, чиста й мила?

Але в цю мить вона його зачула крок —
Оглянулась. Краса! І тут він серцем слуха,
Як родиться між них якийсь новий зв'язок, —
Заговорити час. Він знає: через вухо

Дорога до душі. На повороті їх
Розбила враз юрба, криклива до нестями.
І поки проклинав гуляк і гав пустих,
Шукаючи її, — пропала, зникла дама.

Тоді обняв його уперше справжній сум,
До півночі ходив по брукові майданів,
Зволожував чоло водою край фонтанів, —
Додому причвалав слабкий од марних дум.

Ви скажете, що він ще був дитя душею.
Та як не мріяти,— то що ж робити нам?
Хіба не звábливо під вітру шум і гам
Біля вогню сидіть і в мріях бути з нею?

Відтоді тиждень весь щасливий він ходив.
Круг нього танцював уявлень рій туманний,
Що в серці раз у раз чуття будив, будив
Думки любесенькі, любесенькі омани.

У вигадках дурних носився знову й знов;
Незвичних ждав пригод і покладавсь на мрію.
Душа довірлива і молоденька кров
Брехнею часто нам підтримують надію.

В чужі країни він спішив за нею вслід;
Вони блукали вдох рівнинами Еллади.
Він рятував її, як лицар із балади,
Од небезпек усіх і всіх чудових бід.

Ось так на схилі гір, над прірвою страшною
Розмову про любов плели, як ніжну пить.
Як поцілує він — у відповідь луною
Цілунок пристрасний жагуче продзвенить.

А то з поштової карети крізь фіранку
Дивилися на шлях, обнявшись, молоді,
Всю нічку мріяли, милуючись до ранку,
Як місяць сяючи одбився у воді.

То знов її в'являв у образі графині
В готичному вікні край балюстрад ліпних,
То бачив, як учвал неслися по долині
За зграєю хортів чи соколів легких.

Тож — він зумів її у себе закохати;
І швидко зраджений був граф той старкуватий.
Блукав із нею скрізь і в глухомань борів,
Мов збившись із путі, удвох із нею брів.

Так цілий тиждень він про свою долю мріяв;
І друзів не приймав,— то був зневаги вияв;
Замкнувся од усіх і часом при зорі
Доїзна сам сидів на лавочці старій.

А сонце весело співає на весь світ,—
Тоді радіє дух і розквітає тіло.

Тож благородно він поснідав на лужку,
Підвівся, і — вино ударило у скроні.
Святковість відчував тут, на зеленім лоні,
Радів, немов дитя, як вплив на ріку.

Заносило ледь-ледь, і човник плив хитливий;
Од вітру гнулися шумкі очерети,
Тендітне плем'я те, що зайняло заплави,
Щоб з лона вод ясних душею прорости.

Гребнули веслярі, напружуючи спину,
Злетіла пісня ввись, сполохала луну;
І голосам у лад в шумливу білу піну
Їх весла падали — стреміли вдалину.

Той час настав, коли не вадило б під'їсти,
Ще швидше понеслись розгонисті човни;
З одного хлюпнув сміх, пронизливий,
іскристий,
І мій закоханець ураз притих сумний.

Вона! У тім човні! Заливисто співала,
Розлігшись на кормі й тримаючи стерно!
Замліло серце, він збілів, як полотно,
Стояв німий: Краса від цього знов тікала.

Він ще журливий був, коли обід настав!
Спинилися гуртом під тихою корчмою,
В чудовому саду, що берега сягав,
У тінях пишних лип, обвитий весь лозою.

І з того чобна теж прийшли чоловіки,—
То перчать лайкою, то кинуть жарт солоний;
У коло зсунувши усі столи й ослони,
Із тряском ставляли тарілочки й пляшки.

Вона між них була, як всі, абсент смоктала!
На місці він застиг. Розпусниця — у сміх,
Покликала його. Він говорить не міг.
«Ти думав, я свята? Ну й дурень!»—
проказала.

Він тремтячи пішов, за стіл до неї сів;
Аж до десерту він од здивування млів:
Як міг шляхетною вважать її випадком?
Вона ж була простим, гарнесеньким дівчатком.

Для неї «мавпеням» і «котиком» він став,
І їли вже вони виделкою одною.
А ввечері втекли таємно, стороною,—
Й ніколи не узнать, в яким він ліжку спав!

Поет шукав перлин, як ті вирці з баркасів;
Знайшов підробку, взяв і добре учинив.
Я вірю глибоко прислів'ю давніх днів:
«Поїжте дроздиків, коли нема бекасів».

СНІЖНА НІЧ

Завмерло все навкруг. Ніде ознак життя.
Рівнина біла спить безмовно, не порушено.
Лише під лісом десь лунає тужно, скрушено
Пса неприкаяного жалібне виття.

Пустелі снігові у далину тяглися:
Зима згубила зелень, замела стежки.
Дерев оголених завмерлі кістяки,
Мов білі привиди, на обрії звелися.

Блідий похмурий місяць в сірій млі
Пливе, холонучи у небесах суворих.
Сніпить він по засніжених просторах
Покинути хутчій пустельний світ землі.

Холодне світло слявом мерехтливим
Химерно над рівниною іскрить,
І сніг зловісним відблиском горить
І світить дивним, тьмяним переливом.

Нещасні в ніч таку пташки в гнізді своїм!
Морозний вітер все наскрізь проймає.
Ніде притулку їм, ні затишку немає —
І не зігрітися, і не заснути їм.

Тремтять, беззахисні, на крижаному ґлілі,
Вдивляються в сніги, чекаючи дарма,
Коли мине та ніч, коли мине п'ятьма,
Коли прийде кінець морозній заметілі.

ЛЮБОВНЕ ПОСЛАННЯ

В Тюльрійському саду

До мене йди, маля, чию люблю я неньку,—
Сидить, милується вона з твоїх забав,
Бліда, журна чомусь, і вечір помаленьку
Зорить над сяйвом кіс, які я сподобав.
Сюди біжи, маля, і личко дай рум'яне,
Дай кучері й уста, очиці голубі;
Я поцілунків жар на них лишу тобі,
Щоб далі ти, коли глибока ніч настане,
Руками обвило їй шию гарячє,—
Нехай на кучерях, устах твоїх зустріне
Вона щемку любов, що так до неї лине!
Хай ніжне почуття їй губи обпече!
Збентежитьься вона од поклику кохання,
Цілунки всі мої зіп'є в тремтячій млі
З кучериків твоїх і стримає дихання:
«Ох, що ж відчула я в дитяти на чолі?»

НА БЕРЕЗІ

I

Вогненне сонце жаром шкварило, як піч.
Розварені качки, зарившись в мул, поснули.
І верби стали схожі на гірлянди свіч,
Що світлим полум'ям від спеки спалахнули.

Я ліг на землю біля самої води,
Там, де жінки білизну прали. Бульби мила
Стікали й лопалися, а масні сліди
Вода доріжкою плямистою струмила.
Я був би задрімав. Аж раптом до ріки
У сьайві світла понад самою водою
Пройшла вигинистою, плавною ходою
Повз мене дівчина. Вона несла важкий,
Тугий клумак з білизнаю над головою.
Широкі стегна і дівочий стан тонкий
Були як у Венери. Плавно, ненароком
Пружинилося тіло крок за кроком.
Побачивши її, я мимоволі встав
Й слідом за нею на поміст попростував.

Зійшовши на поміст, вона шпурнула в воду
Білизну точним помахом засмаглих рук,
Поправила непоказний, буденний одяг
І прати почала. І кожен вправний рух
І рук, і стегон, кожен жест її до ладу
Під одягом підкреслював і видавав
Округлості грудей і випуклості заду.
Солоний піт її обличчя заливав.
Опісля, відчуваючи солодку втому,
Вона принадним, плавним рухом підняла
Над головою руки і по тому
Вигинисто і пружно тілом повела.

Повітря спрагнувши, човни пороззявлялись.
Порозсихалися і тріскались дошкі.
Терпким, солоним потом рясно обливались
Задухою вкінєць розпарені жінки.
У неї густо рум'яніли щоки смуглі.
Тоді, зухвалий погляд кинувши мені,
Вона сорочку розстебнула. Два округлі,
Два соковиті, два налиті та міцні,
Два повні яблука звільнилися з опали.
І праник застрибав — і, ніби пелюстки,
Трояндами ледь-ледь рожевими пипки
У такт із праником, веселі, застрибали.
Дивився я — й мене всього немов пекло.
А праник бив. На серці так було,
Немовби то мене він бив немилостиво.
Вона ж лише дивилася глузливо,
Як сила чарівна мій погляд прип'яла
До спраглого, до потом зрошеного тіла.
Я боязко мовчав. Та врешті пожаліла
Вона-мене й сама розмову почала.
Я слухав і не чув: лилось за словом слово,
А там, за викотом сорочки, в глибині,
Вогнем палахкотіли груди пелюстково,
П'янким, жагучим жаром дихали мені.
І я лише почув, коли вона шепнула:
«Як стёмніє, приходь до річки». І пішла.

Вона пішла — й мені здалося: все минуле
Моє життя мов пелена заволокла,
Одначе я радів. Душа моя співала
Хоралом радісний, піднесений мотив.
Темніли небеса. Вже поночі ставало.
А марилося: день світанок засвітив.

II

Вона чекала вже на мене. Я підбіг,
До неї кинувся. Я припадав до ніг,
І міцно обнімав її дівочі плечі,
Й до себе пригортав. Та, злякана, вона
Метнулася була тікати геть. Та втечі
Завадили дерева. Тут я наздогнав
Її, застряглу між дерев, узяв на руки
І міцно обійняв, на берег, до води,

Поніс під дерево крилате, через луки.
Зухвала вдень, вона, в передчутті біди,
Була бліда, заплакана, зніяковіла.
Та вже кишла кров, гаряча, оп'яніла,
Її податливістю збурена в мені.

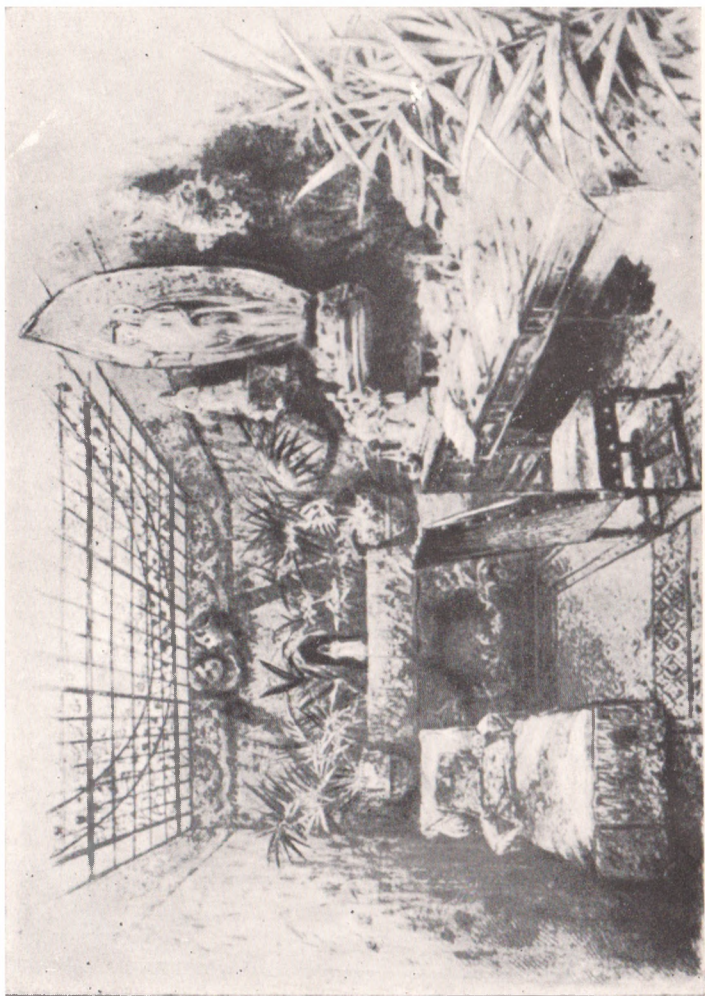
Які і звідки в нас ті сили, ті вогні,
Що нас, людей, ятрять в коханні, в дивній
млості?

Над полем місяць став і сяяв з високості.
Крикливе плем'я жаб в густих очеретах
Навперебій тягло гучні рулади.
Десь обзивався перепел в густих житах,
І, мов готуючись разом до серенади,
Пташки виводили на сотні голосів.
Густий, обтяжений чуттєвою снагою
І поцілунками, й знемогою, й жагою,
В паркім повітрі важко млосний дух висів.
І всюди чулося: займаючись пожежно,
Могутня тічка йшла і ширилась безмежно.
І я тоді подумав: «Боже, скільки нас
Під небом вічності в часи жаги й кохання —
Людей, тварин, комах — розпалює екстаз
І владно всіх спаровує інстинкт єднання!»
І всю жагу й снагу, всю силу почуттів
В собі однім тоді вмістити я б хотів.

Я цілував їй пальці. Ніжним ароматом
Лаванди й кмину пахнула її рука,
А груди пахнули мигдалем гіркуватим,
І духом лавру, й кбзячого молока.
Вона пручалася спочатку, вигиналась,
Та от нарешті наші губи поєднались
У довгим-довгим поцілунку. Мить сплела
Немов на вічність наші трепетні тіла.
Від ласки стогнучи, вона, мов лист, тремтіла,
І тісно її грудям здавленим було,
І важко дихалося в млосних корчах тіла,
Пашіли щоки жаром, зір заволокло.
Ми губи, подихи й пориви посплітали,
Та раптом мертву тишу, й сонну ніч, і нас
Збудив пронизливий кохання крик. І враз
Пташки, налякані тим криком, позлітали.

Пам'ятник Мопассану в Руані.

Робочий кабінет Мопассана.

Яхта «Любый друг».

«На березі».

І жаби, й перепели — й світ увесь замовк.
На землю раптом впала тиша віковична.
І тільки десь далеко, жалібно й панічно,
За разом раз завив у ніч голодний вовк.

Коли розвиднілось, вона пішла додому.
А я поплентався один блукати в ліс.
Я чув у всьому запах тіла, грішну втому,
А погляд її я, мов якір, в серці ніс.
Як пара каторжан, в одні кайдани скута,
Так відчували ми свої плоти пута.

III

П'ять місяців підряд, невтомно, без упину,
Щовечора на березі, у лозняку,
Я пестив дівчину, бездумну і близьку,
Лягаючи в траву, мов на пухку перину.
А потім... потім, за ніч не склепивши віч,
Геть виснажені жаром нашого кохання,
Ще тільки розвиднялось, спозарання
Ми прагнули, щоб знов скоріш настала ніч.
Або не бачили, що день почнеться скоро,
І нас застукували промені Аврори,
І ми спішили на залитий сонцем шлях,
Рука в руці, а сонце — іскрами в очах.
На листі промені виблискували рано,
Стволи дерев кривавились, мов рани.
А я не помічав, що сонце вже встає
І шле нам щедро чисті промені вітальні.
Я знав, що світло те вона мені дає.
Вона з жінками знову йшла до пральні.
А я від неї ні на крок не відставав
І, сповнений жаги, тривоги і чекання,
На неї дивлячись, годинами стояв.
В'язницею було мені моє кохання,
А талія її вузька була тоді
Для мене горизонт і світ моїх надій.
Я біля неї жив, чекаючи нагоди,
Коли увагу всіх відверне дивина,
Я швидко нахилюсь, повернеться вона,
І губи зіллються жагою насолоди.
А іноді вона мені давала знак,
І ми разом заходили в густий лозняк,

Ми розпрощалися і твердо поклялися
Удвох на берег не ходити, як колись.

Та в звичний час непереборні сили,
Слухняного, мене на берег повели.
Під наше дерево, під нашу спільну пам'ять,
Помарити про все, чим ми разом жили,
Щоб там я знов ожив, щоб знов помріяв там я.
Коли ж, п'яніючи, немов п'ючи хмільне,
Я підійшов, вона чекала вже мене.

Відтоді, в дикій-пристрасті свавільні,
Самі сприяємо ми нашій згубі спільній.
Хай смерть погрожує — кохання знов і знов
Нас водить силою й бентежить нашу кров.
І ми кохаємось безстрашно, безоглядно,
І жах не стишує пориви запальні.
Ми гинем день за днем, та впевнено і владно
Коханню віддаєм свої останні дні.
Ми більше мовчимо. Бо в пристрасті єднання
Ми знаємо лише закличний крик кохання.
Я чую шкірою тремтіння милих рук,
І спрагло жду нових, терпких, солодких мук,
І губ її палких мої шукають губи!
У дикій оргії, як в танці на ножах,
Всі сили тануть і росте смертельний жах.
Густу траву на березі, як пам'ять згуби,
Траву, що нам м'якою постіллю була,
До голої землі ми витовкли, до тла.

Колись на цьому місці, де в траві густій ми
Кохаемось, обох нас мертвих підберуть
І в човен кинуть нас, в останню нашу путь
Ми попливем, не рознімаючи обіймів,
І потай закопають змучені тіла
Людей, у кого й смерть гріховною була.

Якщо ж і тинь мерців встає з могили, значить
Ми прийдем звечора на берег до ріки.
І селянин, що нас раніше знав, побачить,
Як ми, з'єднавшись, ітимем навпрошки,
І перехрестить лоб, і усмішку сховає:
«Помер, кохаючи, а пралю й там кохає».

ДИКІ ГУСИ

Замовкло все в гаях, пташок ніде не чуть.
Рівнина біла вся, у небі каламуть.
І тільки вороння шукає щось в надії,
Клює дзьобами сніг, лишає слід в полях.

Враз чути голоси в далеких небесах.

То лине ключ гусей,— вперед простягнувши шиї,
Стрілою мчить вперед, все ближче клекотить,
В повітрі сірому ген-ген крильми тремтить,
Весь час змагається з зустрічними вітрами.

Веде вперед водій захмарних цих прочан
За гори і степи, за пуці й океан,—
Коли ж натомляться вони під небесами,
Він підбадьорює їх криком голосним.

Мов стрічка здвоєна, простягся в далечині
Цей дивний караван, і крізь простори сині
Він мчить трикутником крилатим і дзвінким.
А полем сніговим брати їх полонені,
Заклякні з холоду, поволі ледве йдуть.
Жене їх дитинча, у курточці нужденній.
Мов кораблі важкі, вони в снігу бредуть.

І чують бранці клич згори легкої зграї,
І зводять голови, і бачать у журбі
Мандрівців вільний ключ, і в простори безкраї
Теж хочуть підлетіть невірники й собі.
Але вони дарма безсилі зводять крила,
На ноги пнуться геть,— їм неба не сягти,—
Хоч будить їх серця, яким летить несила,
До волі перший клич, клич вільний у світи,
До теплих берегів і до шляхів дозвільних.
І злякано вони бредуть серед снігів,
І чуть тужливий зойк їх скорбних голосів
У відповідь на клич братів далеких, вільних.

ВІДКРИТТЯ

Я, хлопцем бувши, битви полюбляв,
Лицарський обладунок, ясну зброю
І — справжній хрестоносець — думку мав
Лягти за гріб господень головою.

Примусив серце кидатись моє
Англієць Річард. Як же він недбало,
Звитяжно повертав з боїв! Кольє
Постигатих голів на ньому грало.

А кольори дала мені Краса.
Мов ятаган, стискаючи лозину,
Я пуп'янки й бруньки на смерть кресав
І квіти воював я без упину.

Престол мій просто неба височів
(Була для мене лава замість трону).
Я зневажав амбітних королів,
Бо сплів з гілля зеленого корону.

Був я радий, щасливий. Та якось
Зустрів звичайну дівчинку біляву
І все своє добро, яке знайшлося,
До ніг їй склав — корольство, серце, славу.

Гуляла під каштанами вона
Така прекрасна, що й казати годі!
В її очах блакитна далина
Відкрилася мені при тій нагоді.

Чому забув я, сам собі на глум,
Про мрії та веселощі кохані?
Чому занепокоївся Колумб,
Новітній світ угледівши в тумані?

ПТАХОЛОВ

Блукає Амур хитролиций
Між квітів, горбків, долинок,
В гущавині буйній таїться,
А ввечері в нього у клітці
Повненько грайливих пташок.

Ото птахолову робота,
Як тільки упала роса!
Він сіті натягує потай,
Насмолене кида зерно там,
А зверху — стебельця вівса.

Сховається в лісі між віти,
Над чистим припишкне струмком,
Плазує в гущавинах жита —
Боїться, либонь, сполошити
Пташок, що співають кругом.

Лукаве дитя між конвалій
Хоронить підступні сітки,
Під глоду гілки незав'ялі,
Що їх, наче сніг, повсівали
Щиглі, коноплянки, славки.

З вербових пружистих хлудинок
Він пастку майструє як слід,
Ляга на хрещатий барвінок —
Грайливих веселих пташинок
Чекає Амур на обід.

Пташину, що їсти захтіла,
Принаджують зернята ці,
Вона — легкодумна і сміла —
Підскочила, зерня вхопила —
І вже її лапка в сильці.

Зникає Амур хитролиций
Між квітів, горбків, долинок,
В гущавині буйній таїться,
А ввечері в нього у клітці
Повненько грайливих пташок.

ДІД

Холодний дев'яностолітній
Лежав дід в ліжку, як в труні.
І лоб пополотнів солідно
На тлі м'якому простині.
Він широко розплющив око
І мову повагом повів
(Хрипкий був голос і глибокий,
Як повів в гущі лісовій):
«Що то? Чи спомини, чи мрії?
Погожий ранок бачу знов,
Дерева буйно зеленіють,
І пломенить у серці кров.
Що то? Чи спомини, чи мрії?
(А старість крутить веремію...)
Хіба тебе забуду я,
Квітуча молодість моя,
Як дужим був? Забуду я?
Що то? Чи спомини, чи мрії?
Як гра на хвилях вітровій,
Так груди повинню повніють
Під подихом жаги й надій.
Що то? Чи спомини, чи мрії?
Мене несуть, мов буревії?
Хіба тепер забуду я
Той скарб, що юність осіяв, —
Кохання?! Чи забуду я?
Що то? Чи спомини, чи мрії?
Наповнив груди мої шум.
Мов скеля у морській стихії,
Я між прибою диких дум.
Що то? Чи спомини, чи мрії?
Початок чи кінець ясніє?
Хіба тепер забуду я,
Що йде до мене смерть моя?
Йде смерть! Йде смерть! Забуду я...»

ЗАБАГАНКИ

Той мріє мати крила якнайширші,
Зніматись вгору з криком голосним
І, в пучки звинну ластівку зловивши,
В стемнілім небі зпикнути, як дим.

Той до грудей лихі приключки горне,
І руку він випростує кріпку,
Щоб ухопити навіжених коней
За храпи та й спинити на скаку.

Я ж хочу стати променистим, красним,
Чуттєвим, як боги давно колись,
Аби від мого тіла непогасним
Вогнем серця людської зайнялись.

Один закон для мене є: знічев'я
Цю взяти, другу — через день знайду.
Немов плоди рум'яні рву з дерев я,
Так насолоди рву я на ходу.

Мене п'янять несхожі аромати,
Незнаний присмак додає утіх.
Люблю стежками пестоців блукати
Від чорних кіс до пасом золотих.

А надто з незнайомкою стрункою
Зирнутися і запалати вмить.
Я згагу милуванням заспокою,
Цілунком, що по тілу струменить.

Волю прокидатися в чорнявки,
У лещатах обіймів навісних,
А засинать під тихий сміх білявки,
Чоло якої — мов срібlistий сніг.

Потому безтурботно, без рахуби
Нових відрод запрагнути спроста,
В плоди оті вганяй не дуже зуби,
Сочить-бо в осередку гіркота.

ОСТАННІЙ ВИБРИК

I

Навколо замку — грубі мури кам'яні.
'Гам сходи погнили; поміж бруківки трави
Порозросталися; в потрісканій стіні
Розколини роз'їв, мов віспа, мох іржавий.

Дві вежі по боках. Одна, немов стріла,
Летить у височінь, а друга бовваніє
Вже безголова: шпиль їй буря рознесла.
'Га в'ється плюц по ній, і вежа зеленіє,
Під вітром кучерявіє. Ідуть нудці,
Настирливі дощі. Давно розмило
Підніжки вежі; величезний вилом
Чорніє німо в перекошеній стіні.
В розколинах — кущі дерев повиростали.
В старих вітальнях пусто, вікна стали
Похмури: зяють більмами, немов сліпці.
Важка споруда пересохла, почорніла,
І тріщини на ній — мов зморшки на лиці;
І осипається вона, спорохнявіла,
Стирчить ребристий дах з рудих старезних
стіл...

Сумне видовисько безладдя і руїн!

Великий парк запав у тиші, як в могилі;
Під сонячними променями спить.
Од вітру ледве чутно листя шелестить,
Мов прибережний шум морської хвилі,
Що сонно хлюпає в блакитну далечінь.
Дерева густо посплітались. В парку тінь —
І сонце, сяючи вогненно над землею,
Не пробивається на стінену алею.
Дерева-велетні сплели шатром гілля.
Кущі без сонця видіють, зомлілі.

Могильний дух, занедбана земля.
Тхне сирістю і гниллю, тлінню й цвіллю.

Із ганку сходами високими на луг,
Увесь обсаджений вербою, кілька слуг
Звели повільно й тихо двох — стару й старого.
Старі ледь-ледь свої окостенілі ноги
Переставляли крок за кроком. Нелегка
Була для них обох ця втомлива дорога,
Щокрок обмацувана кінчиком ціпка.
Важкі й великі, їхні голови тремтіли.
А шкіра на лиці була така тонка,
Таке було сухе і виснажене тіло,
Що дивно тільки, як у них життя ще тліло.
Вмостивши зручно у м'які фотелі їх,
Лакеї в дім пішли. Вони ж сидять, тремтячи,
Безбарвні погляди пустих очей своїх
Перед собою втупивши. Сидять, неначе
Вже мертві. Вже ніщо в очах не промайне.
Лиш безперервне та дрібне й швидко тремтіння
Ще виявляє в них ознаки животіння.
На білім світі їх тримає лиш одне:
По кілька днів підряд ні слова не сказавши,
Вони тримаються одне другого завше.

II

Поляну сонячне проміння залило.
Морськими хвилями здійсмається тепло.
Розбурхані весною, теплою порою,
Дерева п'ярко сік струмують під корою.
І всюди — в царстві трав, і листя, і квіток —
Метелики ведуть барвистий свій танок.
Долина тріскоту оглушливого повна,
І горизонт розширився й подаленів;
У нетрях клумб тріщить капела цвіркунів,
Мов збожеволіла, горласта, невгамовна.
Життєва міць вирує п'ярко на землі.
Стара фортеця ніби знов помолоділа,
Як в перші дні свої, в гарячій світлі біла,
З гранітним усміхом на кам'янім чолі.

Старі потроху ожили. Тіла залякли
В огненнім кूपелі розслабили і розм'якли.

Вже очі кліпають, і гамір неясний
Дух приспаний у них, дух ледве чутний будить,
Вдихаючи тепло, старі сухотні груди
Повільно повняться наснагою весни.
Зіпершись на ціпки, старі повільно встали.
І, посміхнувшись пересохлими вустами,
Старий промовив до дружини: «Суцый рай!»
Стара від слів його неначе враз проснулась;
Обвівши поглядом знайомий небокрай,
Вона промимрила: «Це юність повернулась».
І їхні голоси — немов мечання кіз,
І радістю весни старечі губи мліють.
Вони схвильовані, бо терпко пахне ліс,
І голови старі від пахощів хмеліють,
Мов від міцного як для старості вина.
Старий привітно похитав їй головою
І, відчуваючи дух давній над собою,
Сльозливим голосом до неї простогнав:
«Який чудовий день! Як той, коли весною
Ти вперше вийшла на побачення зі мною».
І знов задумались. Але гіркі думки
Збиваються на путь второвану, відому,
Як кораблі, що, обійшовши всі материки,
Тим самим курсом повертаються додому.
І він до неї знов: «Минули наші дні.
Он лава кам'яна, дивись, у глибині.
То — наша». Жінка, мов поранена стрілою:
«Ходім, — сказала, — глянемо». І тут обоє
Разом схопилися у пориві одним.
Дивацька пара! Бліді, згорблені, старечі;
На ній — квітчаста хустка, напнута на плечі,
Мисливський одяг відпрасований — на нім.

III

Вони оглянулись: чи їх ніхто не спинить?
А потім, скрючені, зігнувши круглі спини,
Знедолені життям і тягарем років,
Вони, мов діти ті, за руки узялися
І, захаращуючи стежку, поплелися,
Щокрок хитаючись, ходою пияків.
І так, виписуючи кренделі й зигзаги,
Ішли вони, спираючись на всі боки,

Немов на дерев'яні поги, на ціпки,
Ледь-ледь тримаючись у стані рівновати.

Та от, задихавшись, нарешті досягли
Вони алеї в парку — і минуле
Знов перед ними ожило і промайнуло.
І їм здалось: стежки ще берегли
І свіжі, і зволожені і досі
Сліди ті, де колись ступали ноги босі,
Неначе їх вони чекали щодоби.
І йшли старі, мізерні й жалюгідні,
Під вічну тінь, що кидали тисячолітні,
Гігантські, віттям сплетені дуби.
І, мов відкривши том, віддавна знаний, любий,
«Це тут», — промовив він. «О так!» — відповіла
Вона. «Я цілував тут пальці?» — «Так». —
«І губи?» —
«І губи. Тут». І знов їх пам'ять повела
Вибоїстим шляхом у спогади юначі
Про поцілунки їхні, пристрасні й гарячі.
Як перше, радісні, щасливі, як колись,
Серця віджили знов натхненням зайнялись,
Цілком у владі мрії давньої своєї;
Вогонь у грудях, пальці з пальцями сплелись,
Руками, як колись, щасливо обнялись, —
Так увійшли вони удвох під тінь алеї.

IV

Старезна лава мокрим мохом обросла.
«Вона!» — «О, так, вона!» Щаслива пара сіла.
Від хвили спогадів, від їхнього тепла
Глибинна тінь дерев у парку посвітліла.
Та раптом по траві — не знати, звідкіля —
Слизьке, брудне жабисько виповзло. Повільні,
Незграбні рухи лап. Повзе, мов немовля,
Що не навчилося ходити. Мимовільні
Гарячі сльози бризнули в старих з очей:
Вона — секретів їхніх перший свідок — знала
І клятви пристрасні, й весняний хміль ночей.
Ропуха моці дон-жуанів теж пізнала.
Надувши свій живіт, товстий, як у вола,
І вирлооко блимаючи час від часу,

До ніг закоханих вона приволокла
Свою довірливу, свою драглисту масу.
Старі заплакали. І раптом десь між віт
Почулися дзвінки пташині переливи,
Так добре знані їм вже вісімдесят літ.
І в дивовижному тремтінні перед ними
Із глибини минулого, за роком рік,
Немов стрімкий в своїй навальності потік,
Постало все життя — у щасті, оп'янінні,
І всі нестримні їхні пестоці нічні,
І втома вранішня, й пробудження хмільні,
І потім, звечора, в саду рухливі тіні,
І смолянисті аромати лісові,
І поцілунків млюсть, і чад у голові...

Старі розчулились — і враз, немов завісу
Зняли з алеї, тихий подув вітерця
Доніс до них пахучу юність лісу,
Як і раніше, їм хвилюючи серця.

Збудили стиглу кров солодкі давні муки,
І пристрасть приспана в них знову ожила.
Вони пашать вогнем. Тремтять старі тіла
І для обіймів посплітались їхні руки.
Та замість образу натхненного лица,
Що їм примарилось було крізь відстань часу
І знов розбурхало їм вичахлі серця,
Один у одному знайшли бридку гримасу.
Вони заплющились, ослаблі раптом так,
Немов їх грізний передсмертний переляк
Скував.

«Ходімо геть». — «Ходім». Але не встали
Вони, бо образами власного буття
Налякані були і ніби повростали
У лаву кам'яну. Сиділи без пуття,
Старі та немічні, і жах чигав над ними,
І вже самі вони здавались кам'яними.
А потім враз вони схопилися притьмом,
Скорботно стогнучи, махаючи руками,
У дуги зігнуті, помчались геть бігом.
Холодний піт, мов дощ, їх заливав струмками.

Їм важко дихалося. Пліснява і цвіль,
Що тут, здавалося, гніздилася віками,
Холодним подихом душили звідусіль.
Тепер поезія, немов на шиї камінь,
Обтяжувала їх і сковувала біг
Закляклич, і старих, і неслухняних ніг.

V

Стара, мов тріснута пружина, надломилась
І впала. А старий тримався на ногах.
Він думав, що вона лише перевтомилась,
Бо ще тремтіла вся. Та раптом дикий жах
На нього налетів страшним морозним шквалом.
Він нахилився, взяв за руки, обійняв,
Струснув і, сили всі напруживши, підняв.
Та обважніле тіло вже було зів'ялим.
Стара вмирала. Він поклав тягар важкий
І зразу кинувся шукати допомоги.
Та без підтримки, без надійної руки
Смішні були його заплутані стрибки,
І костур плутався, і плуталися ноги,
І арабесками поплутались дороги.
Він дихав, ніби кашляв, і тремтів,
Мов від пропасниці, зубами дріботів,
І підгиналися в колінах ноги в'яло,
Немов вони танок химерний танцювали.
І натикався він на стовбури старі;
Дерева, мов м'ячем, шпурляли ним —
Одне до одного — в своїй жорстокій грі,
Його агонією бавлячись нечемно.
І він побачив, що стоїть перед кінцем,
Що в боротьбі страшній уже фатально гине.
Мов потопельник, що шукає соломини,
Він крикнув жалібно й на землю впав лицем.
Та кволий стогін згас, приглушений вітрами,
І чулося йому, як десь над деревами
Похмуро крякав крук у чорну далечінь,
Як бемкав битий дзвін над п'тьмою густою.
А потім стихло все. Могильною плитою
На нього налягла густа й холодна тінь.

Вони лишилися там. А день погас — і скоро
Вже небо огорнув густий, погребний морок.
Вони лишилися там, мов листя, що згребли
У купи. Їх трясла жорстока лихоманка.
У чорній тьмі вони невидимі були.
Лісні звірята дивувалися: ще зранку
Без перешкод вони гасали навпрошки;
Одні з них роздивлялися тіла старечі,
А інші лізли через них, мов через речі,
І слинили по них потворні слимаки,
І комашня на них, як на мерцях, хотіла
Знайти притулок в звивинах старого тіла.
А потім вдарив грім. І, ніби з лотоків,
Холодна злива зашуміла над землею
І полилася крізь дерева на алею,
На двох від холоду задублих бідаків.
І цілу довгу ніч лило, гриміло, вило.

І тільки вже коли на світ благословило,
В кущах під ринвою із листя, між багна,
Побачили: вони, вже без кровинки в тілі,
Скоцюрблені, страшні і задубілі,
Мов потопельники з глибин морського дна.

ПРОГУЛЯНКА

В шістнадцять літ

Земля всміхалася. Ранковою порою
Трава тремтіла вся під чистою росою.
Немов душа моя, навколо світ співав.
Сховавшись у кущах, глузливий дрізд свистав,
Мов з когось насміхавсь. Можливо, що із мене.
І лаялись батьки, яким життя щоденне
Здавалося чомусь війною всі роки.
Вопа зі мною йшла і рвала квіточки.
Зійшли на гору ми, і я присів на схилі
Край ніг її на мох. Немов рудаві хвилі,
Прослалися горби на обрії яснім.
І мовила вона: «Он під шпилем гірським
Прудкий потік тече, а он лужок край нього!»
Та, крім краси її, не бачив я нічого.
Враз почала співать. Який прекрасний спів!
Але вертать пора, вечірній час наспів.
У лісі впав дубок і шлях закрит собою.
Підбіг я і підняв його над головою.
Йдучи під аркою, струнка і чарівна,
Уквітчана гіллям, сміялася вона.
Вкрай почуваннями схвильовані своїми,
Спустили очі ми, йшли травами густими.
Навколо нас поля мовчали між узгір.
Лиш іноді вона підводила свій зір.
Тоді здавалось нам (можливо, й помилково),
Що в молодих серцях щось вельми загадкове
З'явилося в тишині й сказало все без слів,
І вголос мовить так із нас ніхто б не смів.

НЕЧЕМНА ВИМОГА

Таж він — товстий, незграбний, мов коваль-
ський міх.

І ви ще маєте його за чоловіка!
Якщо ваш чоловік — потвора і каліка,
Хіба його дружину покохати гріх?

То суцця правда: він тупа й дурна істота.
Проте дрібний, мізерний він, щоб бути нам
страшним.

Якщо він стане поміж нами, то й над ним
Кохатимемось ми, аби була охота.

Хто він для нас? Та я дивуюся одним:
Ви все говорите про це тупе створіння,
Про клятви, жертви, дбкори сумління,
Обов'язки... І все це перед ним?

Що непокоїть вас? Хіба ви, щира, добра,
Розумна, справді, не зважаєте на те,
Що ви щодня лише для нього живете,
Спите щоночі біля цього одоробля?

Хіба ж бо вам хоч трохи каються слід?
Та ви не зрадите йому, хоч би й хотіли.
Він — виродок, він — євнух духа й тіла,
Нездатен — бачить бог — продовжити ваш рід.

Мадам! Погляньте лиш, які він очі має:
Дві дірки в днищі бочки, повної смоли.
Кінцівки куці, — певне, змалку не росли,
А над розпухлим животом грудей немає.

Він, черевань, і кроку вільно б не ступив.
На шию завжди він собі серветку в'яже:

Інакше-бо сорочку він у жир замаже,
Хоч тютюном давно її він засмітив.

У чорнім закутку, самотньо — непогано
Він чується. А то, буває, забреде
На кухню, бо, харчами напханий, гуде
Товстий живіт його розладнаним органом.

«Курчатком», «кицькою» він кличе вас. Однак
Його дотепність примітивна і нехитра.
У сварці двох кумась він любить роль арбітра:
Бо ж знаним між людьми стає він тільки так.

Всі кажуть, ніби він порядний, чесний, чемний;
Порядок любить він, старанний економ.
Буває, він милується кухарчиним стегном,
А вище — зась.. Для неї надто він нікчемний.

Шкарпетки штопати — це до смаку йому.
Рахує він свічки і цукор замикає.
Так, до наживи він палку любов плекає,
Тому кохає й вас; але лише тому.

Жінки для нього — те, що для осла сонати.
За вас, але не з вами він — у цьому суть.
Якщо йому про нас кумасі наплетуть,
Зрадіє він, але не буде ревнувати.

О, на любові, як на сідалі, повік
Сидіти радий він. Кишкастий грубіян він!
Проте опудалом городнім дерев'яним
Птахів лякати можна тільки віддалік.

Отож я вас, мадам, іще в обіймах стисну
І за свою любов стоятиму грудьми.
Якщо ж він, цей пузир, між нами стане, ми
Розчавимо його в обіймах — і не писне.

КІНЕЦЬ КОХАННЯ

Веселе сонце вигріло рівнини,
І ніжність під спокійним листям плине.
Розморені пахким жаданням теплим,
Розкрились квіти у тремкій росі.
Комахи п'ють із них тягучий сік
І розкошують на тоненьких стеблах.
Залляли луг метелики і квіти,
Ось-ось готове кожне полетіти.
Яка ж із них, із двох красунь, жива —
Чи квітка, чи мотиль? А невідомо!
В духмяному повітрі — млюсть і втома,
П'янким коханням все живе співа.
І жайворонки тчуть гучний дует,
Де зріє день в рожевому тумані.
І огирі — в розбурханім коханні,
І кролики в безпечний пірует
Стрибають за самицями своїми.
І радість, чарівниця невиситима,
Щоб заронити в серце свій посів,
Бентежних не шкодує голосів.
У кронах молодих дерев гостинних,
Де невгамовний мешкає народ,
В'юнкі рої невидимих істот,
Немов дрібні зернята-порошини,
Що їм бруньки — то царства запашні,
Вітають ласку у весняні дні.
Ледь видимі у буйнім жнивнім полі,
Долаючи свою спокійну путь,
Повільно двійко молодят ідуть.
Він поглядом своїм блукає долі.
Вона, присівши на горбок крутий,
Говорить: «Бачу, вже не любиш ти».
Холодний жест: «Чи то ж моя вина?»

Помовчали. І мовила вона:
«Одна лиш мить, короткий рік один —
І вічні почуття спливли, як дим.
Душа ще повна ніжними словами,
У серці — шал кохання і нестяма.
Так цілував учора, так голубив,
А зараз ось уже твоя рука
Мене лиш доторкнеться — і втіка.
І вже не прагнуть поцілунків губи;
Чому, скажи?» А він: «Або я знаю?»
Вона очима погляд той читає:
«Невже забув, як милував мене,
Як ніч, було, хвилиною змайне».
Він встав, мнучи сигару в пальцях кволих,
І виронив натомлені слова:
«Це вмерло й не повернеться ніколи.
Чому б я за минулим жалкував?
Його нам не змінити вже».

Поволі

Вони пішли, схиливши гірко чола.
Важкі ридання їй здушили груди,
І на очах бриніли краплі сліз.
А світ кипів, і млюсть буяла всюди,
Як свято,— і на небі, й на землі.
У полі серед пишних ячменів
Вони спужнули пару голубів.
І ті втекли в блакитному польоті.
Співаючи, йде хлопець на роботу,
Служниця, що від пісні аж цвіте,
Йому назустріч вибігла у степ.

Вона ж була похнюплена й німа.
І він за нею стежив крадькома.
Ввійшли у ліс. На трави, на стежини
Лились яскраві сонячні краплини.
Але ті двоє, мов сліпі, брели
І холодно місили їхній блиск.
І, зморена під тягарем борінь,
Вона припала під крислату тіль,
І тишу стогін стриманий порушив.
Він зачекав, чужий і незворушний,
Ждучи, що нею опанує спокій,
І кільця диму випускав ліниво,

Що танули у синяві глибокій.
Аж кинув раптом, вибухнувши гнівом:
«Кінчайте, з мене' ваших сліз доволі!»
«Лишіть мене саму в гіркому болі,
Ідїть!— Сльозинка чиста впала з вій:—
О, мала я таку нестямну душу,
Що через неї вік' страждати мушу.
Як люблять — то чому вже не повік?
Чому лишаяють? Я люблю без краю,
А ти мене навіки покидаєш».
«Що ж я зроблю? Таке життя, мабуть,
Що кожна радість вироста в журбу,
Що щастя нетривке. Хто ж обіцяв
Тебе любить довіку, до могили?
Кохання, як і все, старіє, гине.
Втім, друзями зостаньмось до кінця
І матимемо після цього лиха
Прихильність двох коханців — смирну й
тиху».

І він до неї руку простягнув.
Вона ридала: «Ні, ти не збагнув,—
Заламуючи у нестямі руки: —
О боже, боже!» Молодик без звуку
Дивився. «Годі!» — крикнув. І пішов.
Щоб вже ніколи не вернутись знов.

Вона була самотня. А згори
Ватаги птахів підіймали крик
Веселий. І далекий соловей
Бентежив десь повітря лісове,
Немовби перекочував перлини.
І ліс неначе піснею бринів
Од переливів зябликів невпинних
І свисту надокучливих дроздів.
І горобці серед квіток пахучих
Любилися відверто і жагуче.
І всюди в лісі крізь тремкі гілки
Струмів і бився подих полум'яний.
Вона звелась і мовила в блакить:
«Мужчина ниций, щоб збагнуть кохання!»

СІЛЬСЬКА ВЕНЕРА

Боги повік живуть. І родяться між нас
Так, як в Італії, прадавній і великій,
Але не клякне люд у наш тривожний час.
І тільки бог умре — забудеться навіки.
З'являються на світ, ідуть вони й тепер
Юрбою правити, вертїть часу колеса:
Герої зводяться з родини Геркулеса,
Стара земля іще народжує Венер.

I

У спечний день якось, на березі піщанім,
Рибалка, що завдав корзину сам собі,
Із піни, де земля зійшлася з океаном,
Зачув побіля ніг якісь плачі слабї.
Там кинув хтось дитя, щоб хвиля в море змила;
Прибїй до берега вже хвилю гнав гірку,
Лежала дівчинка, немов зродилась, мила,
З цілунку вічного водиці та піску.

Їй тіло він обтер, поклав її в корзину
На сітку — і пішов урочий в сяйві дня;
Як човник серед хвиль, похитуючи спину,
Дитя приколихав — заснуло маленя.
Він скоро обернувся на ледь помітну цятку,
І даль поглинула його, та бережком
Нескінчені слїди тяглися ланцюжком,
Блищала там вода гладенька, як спочатку.

Найдушку-крихітку любило їх село;
Тож інших клопотів ні в кого не було,
Як тільце цілувать рум'яне, наче ружа,
Животик в ямочках і пальці рук малих.

Вона в обійми йшла, щаслива й гарна дуже,
І радощі свої переливала в сміх.

І ось уже мала сп'ялась на ноженята,
Переставляє їх, боїться, йде-таки,
Хитаючись ледь-ледь, і звать її жінки,
Щоб глянуть, як біжить, веселістю пойнята.
Невдовзі, мов коза, стрибала між полів,
Лише струнка нога біліла з-під лахміття,
У травах, що до вуст сягали їй в поліття,
Гасала кожен день — ловила метелів,
І поцілунки всіх її щока манила,
Як манить бджіл рої до себе квітка біла.
Її в лунких полях ловили хлопчаки,
Стискали гарячє від стегон до голівки,
Тремтіли, мліючи, неначебто гладкий
Вони ласкали стан загонистої дівки.
Саджали дідусі її на горб колін;
Обнявши талію кощавими руками
І часу давнього спогадуючи плин,
Торкались кіс її зів'ялими губами.

А далі бігала гуляти на шляхи,
За нею сунули юрмою дітлахи,
Які тікали геть із дому чи зі школи.
Скорила дівчина великих і малих
І зрання до смерку, не томлячись ніколи,
Водила скрізь блудяг закоханих своїх.
Хлоп'ята, щоб її зачарувать, змагались:
Ті, як настане ніч і стихне денний галас,
Тягали яблука для неї із садів,
Не боячись кийка, сторожі й лютих псів;
Ті шастали в гаях і дерлися на віти,
Шукали дупел, гнізд, несли їй нашвидку
Вільшанок, чижиків і дрозденят в пушку.

А то ходили ще креветок наловити.
Босоніж дівчина здіймала свій сачок,
І в ньому в'юнився улов її чималий;
Хлоп'ята у воді прозорій споглядали
Мінливі обриси тугих її литок.
Увечері гуртом верталися додому,
Ставали іноді при березі крутому,

І кожен тут її, як сховав час нічний,
До себе пригортав, зворушливий, хмільний,
Вона, не боячись, у гордості високий,
Для жадних цілувань їм підставляла щоки.

II

Ще кращою вона доходить мужніх літ,
І пахне молода краса, як зрілий плід.
Вона білявенька, сливе руда. Немало
Жорстоке сонце піль її відцілувало,
Лишало на щоках веснянки чарівні;
А груди, замкнені у сукні затісній,
Здіймають щемно її корсаж двома горбками.
І все їй до лиця, гарнішає з роками,
Вродилася гнучка, гордлива і свята.
Блищить разок зубів, горять жаркі вуста,
Очей блакитних глиб — провітлий і одвертий.
Щоб їй сподобатись, мужчини ладні вмерти;
Назустріч бігли всі, як з'явиться вона.
В їх зорі бачила гарячу хіть жадливу,
Сміялась, далі йшла погідна, й пелена
На вітрі маяла, будила пристрасть хтиву.
В ганчір'ї — викликом світилася краса,
І кожен рух її був простим і величним,
Неначебно вона схиляла небеса,
Що б не робила — все здавалося незвичним.

Казали: той, хто раз торкнувся її руки,
Попав уже навек до неї в бран тяжкий.

Зимою лютою, коли од стін в хатині
Так тягне холодом, не держиться тепло,
А в'їжджені шляхи снігами замело,
До вікон уночі хитливі кралась тіні,
І довго й тупо в тьмі, що хмурилась, важка,
Товклися, як вовки, біля її домка.

У літню спекоту, коли на нивах зрілих
Жита валилися від чорних рук женців,
Коли блакитно льон переливався, цвів
І шепіт вітру ніс на кругойдучих хвилях,
В'язала й ставила вона за снопом сніп.

І сонце в небесах пливло, як смолоскип,
Ллючи мертвотний жар на стомлену долину;
Задихані, пітні, селяни гнули спину.
Стальних широких кіс ритмічний передзвін
Впокорені поля стрясав з усіх сторін;
В слідниці, що як мак, — ішла вона, проворна,
Сорочка напускна — і грудям вільно в ній...
Немов не чуючи жару страшної горна,
Яке сушило враз покоси запашні, —
Ішла і на плечі несла вона зраділо
Тугий пшениці сніп чи в'язанку трави.
І кожен чоловік, од млості ледь живий,
За нею пильнував, і дроз проймала тіло,
Здавалось, кожний з них на повні груди вив
Бентежні запахи, що жадно він ловив, —
Розквітла плоть її, мов квітка в дні весінні!

А потім, як ішов жнивварський день до сну
І сонце падало за смугу вогняну,
Ревниві-косарі здіймались на вершині,
На сонячному тлі, в півтіні голубій
Махали косами, і — починавсь двобій!

І впала на село жадана тіль спокоею.
І скошена трава покрилася росею;
Там захід потемнів, на сході ж он одна
Зоринка вже тремтить, мов крапля срібляна.
Далекий, чутний ледь, останній шум змовкає:
Собачий гавк, дзвінки і мукання корів,
І землю стомлену спочинок покорив,
А в небі чорному зоря з зорею грає.

Вона стежинами до гаю подалась,
То підбіжки в танок пускалась, ошаліла
Від листя запахів п'янкх, то раз у раз
Крізь плетиво гілля схвильовано гляділа
На перелив небес, обсіпаних вогнем.
Над нею ніжне щось, збудивши давній щем,
Як тиша голуба, висіло у повітрі:
То ласка ночі й сум, що ллються без кінця,
Зігріті сутінки, які гнітять серця,
Й передчуття біди чи горя в сплячім вітрі,
Біль самоти — в душі. А тут і там — стрібки,

І шамотня, і шум, хтось кроком боязливим
Іде, як звір нічний; м'який із моху килим,
І повні шелесту густі чагарники.
Невидимі птахи черкають крильми гілля.

І сіла тут вона, їй по ногах текла
До стегон тепла млість, за нею йшло безвілля;
Пшпурнула сукню геть і — гола, ніжна й зла —
Упала горілиць у травах запашистих
І поцілунків жде незнаних, свіжих, чистих.
Спливав із шкіри жар у плоть і до кісток,
Перебігало враз по ній швидке тремтіння.

І зграйка світляків, сяйнувши між гілок,
Круг неї вихрилась, як зоряне мигтіння.

На неї хтось наліг зненацька в тишині,
І губи гаряче в її уста впилися,
І на траві м'якій, як ложе, обплелися
Круг неї руки вміть, зімкнулися міцні.
Раптово чийсь кулак звалив того мужчину.
Як бик оглушений, він завалився на спину;
А другий тут його коліном придавив,
За горло люто стис, і той лише хрипів.
Але ж і другому, як молот, кулачище
Влупив по щелепах. І тріснуло в кущах,
Зачувся тупіт, стук; як тінь, метнувся жах, —
І бійка запальна гуде, лящить і свище;
Зійшлись чоловіки, немов самці, коли
Сурмить, їх кличучи, біляста олениця.
Ревли, хрипіли там од гніву, що яриться,
І груди кряками серед густої мли,
І кулаки важкі злітали, як дубини,
Вона ж під стовбуром сиділа вдалині
І гордо стежила в надії потайній,
Чим кінчиться той бій, жорстокий і невпинний.
Коли ж остався сам найдужчий із усіх,
П'яний, увесь в крові, до неї він побіг,
І під шатром гілля, як у затишній хижі,
Зустріла без страху вона обійми хижі!

III

Коли це на селі пожежа спалахне,
То іскри сіють ся, немов огненне зерно,
Летять на всі боки, а полум'я страшно,
До неба бурхнувши, на дім сусідній зверне,
І небокрай горить. Так полум'ям любов,
Що спопеля серця, вливає шал до тіла,
Усіх чоловіків, як буря, облетіла,
Умить обнявши край і розгорівшись знов.
У лісі на стежках, на долах у тумані,
Куди її вночі вело чуття, сліди,
Здається, скрізь-таки відбилися кохані, —
Там полюбовники стиналися завжди.
Побідникам вона здавалася на волю,
Несла свою любов, родившись для жаги,
Покірною, без зітхань од щастя чи нудьги,
І поцілунки їх сприймала, наче долю.
Хто зором вистежив на тілі чарівнім
Загублені стежки, устами брів по нім,
Хто плід зірвав хмільний, який здавен донині
Вирощує краса між стегнами богині, —
Той в серці дрозь беріг, неначе диво з див,
І, довго тремтячи від хтивого жадання,
Він скрізь її шукав, шалений, злий ходив,
Роняючи із вуст палкі слова кохання.

IV

Тварини на свій лад її любили теж,
Їх пестила вона, чудної ласки повна,
Довкола бігали вони раді без меж.
До неї лащились — лисніла шерсть і вовна;
За нею мчали пси, лизали їй ступні,
Іржанням огирі стрівали запальні,
Дибився яро бик, немов коло телички,
Жагою збурені, розкривши тьмяні вічки,
Тут півні билися, а там — цапи зійшлись,
Лобами буцались, тряслись на ніжках фавна.
Вподобали її джмелі та бджоли здавна,
По ній все лазили й ні разу не впились.
А пташки лісові, ну і співали, вражі!

Або ледь-ледь її торкалися крилом,
Годуючи пташат, захованих в корсажі.
Як розминалася з овець гуртом, —
Спинались баранці, круті здійнявши роги,
Не важили ніяк на крики вівчарів,
Ягниці мекали і в пітьмі вечорів
За нею дрібно йшли, не тямлячи дороги.

V

Часами ввечері тікала від усіх
Купатись. Місяць плив і в зорянім відлунні
Освітлював пісок, хитання вод морських.
На березі квапилась, і по жовтавій дюні
Через незмірену безлюдну далечинь
Велика і хистка за нею бігла тінь.
І жужмом на пісок скидала одежину,
Ступала гола вся, торкалась хвиль вона
Ногою білою і, знявши руки, в піну
Раптово кидалась, нестримна і пружна.
Виходила з води щаслива і струмиста,
Лягала горлиць на дюні, молодий
Видавлювала стан край хвильної води,
Коли ж йшла назад, повільна і врочиста,
Лишала контур свій на березі нічнім,
Де ніби статую звалили знамениту,
Високу, мідяну, і на красу відбиту
Дивились небеса в захопленні святім
Мільйонами очей. А хвиля плюскотіла,
Змивала обриси її міцного тіла!

VI

Така вона була, створили цю красу
Закони первісні; цей вічний тип, ця сила,
Яка з'являється з перебігом часу,
Правує волями всіма; вона зродила
Мистецтво пресвяте для подиву людей.
Ласкавість хвилею їй хлюпала з грудей,
Любили так її, що Клеопатру й Фриву
Кохали не міцніш у давні ті віки.
Ненавиділа все ж вона одну людину:
То був старий чабан, якому і вовки
Корилися.

Колись заблукана циганка
Укнюла його в глибокий темний рів.
Сільський пастух тоді на нього був набрів,
Ростив і вмер, йому лишивши наостанку
Злобу на тих, хто жив багато чи в добрі,
Та, кажуть, передав ще й таїнства старі.

Хлопчина ріс один, без хати, без родини,
Він пас гусей і кіз, простоював щоднини
На голім пастовні під вітром і дощем,
Лякливо шулився від лайок безупинних.
Коли ж він засинав, укутавшись плащем,
То бачив сни про тих, що сплять десь на перинах;
А потім, як зоря на небо день вела,
Він чорний хліб жував спрокволу, неохоче
І стежив за димком далекого села, —
Дим вився, наче знак, що юшка вже булькоче.

Так він старів. Його жахались на селі.
Гуділи без кінця про нього вечорниці,
Від тих оповідань довірливі й незлі
До ранку не могли заснути молодичі.
Він правив долею, був лютий, паче пес,
І часом насилав несхибно гнів заклятий
На ворогів своїх і, кажуть, міг читати
Прийдешнє по зірках у глибині небес.
Тулився в курені улітку і зимою,
Цураючись людей. А як було згори
Він кине дивний клич — то збудяться вітри
І потойбічний гук несуть йому луною.
Чортівську силу він в очах своїх таїв,
Скажених вмючи приборкувать биків.

Ще й не такі чутки летіли по окрузі.

Раз дівчина із ним зустрілася на лузі,
Злякалась — пізній час, і схопить він її.
Він мовчки геть пішов, а та всю ніч не спала,
Тремтіла від страху, оддалеки вчувала,
Як владний клич його летів через гаї.
Боролася вона, та, вчувши, що не зможе
Стояти до кінця, у чорну тьму пішла
Солом'яне й брудне із ним ділити ложе!

Опісля, як жадав, він кликав із села
Дівчаток по ночах. Всі — молоді, вродливі,
Ступали в той курінь покірні й соромливі,
Дівочі груди й честь — такі несли дари,
Любили чабана, хоч він — бридкий, старий.

Він був кошлатий весь од рота і до лоба,
Стовбурчилась цупка щетина сивих брів,
Здавалося, коли в товстім плащі він брів,
Що в шерсті цаповій уся його подоба!
Коли на гору він кульгав і ногу тяг
У сонці західнім, що слало тінь помалу,
То видилось — плигав диявол по горбах.

Цей Сатана сільський, весь повен хіті й шалу,
Під чорним пагорбом, ще голим із веспи,
Де золотим плащем послалися терни,
В квітневий гожий день раптово стрівся з тою,
Яку весь край кохав. Од млості затремтів
І став, мов сонячний притьмом удар схопив,
Засліплений її величною красою.
Ворожі два боги зійшлися накінець!
На нього глянула вона, мов на химеру,
А він уразився, як полохкий стрілець,
Що чатував газель, але зустрів пантеру!
Вона пройшла. Цвітінь важких і світлих кіс
Злилася з тернами букетом ледь яснішим;
За пагорбом пахким звернула під укіс,
Хоча здавався їй за всіх-усіх гидкішим,
Та вірила вона, що закликає він,
І кинулась тікати, аж гув у скропях дзвін.

Блукала до смерку і, тільки ніч на нивах
Із тіней виткала собі покров густий,
У перший раз вона лякалась темноти.
Просікою йдучи поміж дубів дрімливих,
Побачила ось так: стоїть біля стіни
Старих дерев пастух, незрушний, мовчазний.
Неслася стрімголов, не тямлячи нічого,
Тому і не могла дізнатись опісля,
Чи бачила вона в бентежну ніч здала
Лиш стовбур дерева, несхитного, сухого.

За днями місяці спливали. І смутна,
Як птаха, що в крилі давно свинець носила,
Спускалась од страху — летить було несила.
Не сміла й на часок піти кудись вона,
Бо знала — на шляху чекає окаянный,
Куди б не ткнулася, — стрівала на біду;
Питався поглядом: «Ну, прийдеш? Я пожду!» —
Немов залізо клав розпечене до рани.

Небавом надломив їй волю гніт важкий,
У серці виросла і мучила до щему
Потреба звіритись фатальності сумній.
І ладна здатися володарю своєму,
Вона в зимову ніч пішла його шукать.

Укутав землю сніг, повсюди біла гладь
Незрушно блискотить. Вітруга вив у полі
Так, ніби стужу ніс біду з кінця землі,
Дерева колихав у лісі, в свій млі, —
Вони над білістю стояли сірі й голі.
Невидний місяць плив у край сумних сновидь,
Визначувався тим, що кидав світлу нить.
І мучив холод злий весь світ аж до каміння.

Дубіли ноги їй, і думала вона
Лише про те, що йде шукати чабана,
Чорніла цяткою в долинах безгоміння.
І, як укопана, вона спинилась: там
Два звірі по снігу страхітні гнали гоном,
Неначе бавились, улад пружким стрибкам
Шугала їхня тінь над полем безборонним.
А далі враз крізь ніч рвонули мандрівні,
Обоє радісні, шалені, як на ловах,
До неї мчать, стають все більші вдалині,
Вона впізнала їх — вівчарок чабанових.
Охлялі з голоду, задихані, очей
З-під шерсті видно блиск, плигають, скалять ікла,
Мов усміхаються; вона, до всього звикла,
За ними в ніч іде; жалкий мороз пече.
Вони — ті рицарі, які з чужого краю
Своєму князеві ведуть вродливу кралю,
І, ведучи її лугами напрямці,
Гарцюють по путі любові посланці.

Чабан уже чекав, ступивши на вершину,
За руку взяв її, схопив і за хвилину
В одчинений курінь поквапливо затяг,
Палючим поглядом уже її роздяг.
І з голови до ніг він затремтів од щастя
Так, що удар його замало не підтяв:
Ще з тої зустрічі він задихався, ждав,
Мов хорт, якому взять звіріну не удасться!

Але коли вона відчула на собі
Ту ласку слимака, липучого, старого,
Що козами смердів одвічно, далебі,—
Нараз обмерла вся з цілунку крижаного.
А він, тримаючи в обіймах ніжний стан,
Що хлопці молоді уже давно пізнали,
Що пристрасті будив, усіх мавив у бран,—
Той виродок відчув, як в серці наростали
Шалені ревності. Тому страшної мсти
Неждано він забав убогою душею!

Обіймів перших стиск зуміла ще знести,
А далі — вирвалась, він кинувся за нею
І кулаками товк, щоб піддалась вона,
І в долі сніжному сховала типшина
Той крик, що з горла йде у смертний час людині.
Завили, як на те, протягло й страшно пси,
Шугнули в сонний світ їх тоскні голоси,
І дрозд їм підняла кудлату шерсть на спині.

А хижка від борні хиталася й гула:
Зітнулися, сплелись у відчаї тіла,
Об стіни билися, трясли гнилу будову,
То чувся лютий крик, то плач жіночий знову!
І знову йшла борня, спинилась, потім клич
Зачувся: «Поможіть!» — але глибока ніч
Поглинула його навек!

Бліде світання

Ледь-ледь уже лилось крізь сірий небозвід.
Вітрюга крижаний аж хрипнув од ридання.
Укрила паморозь деревця мертві, й слід
Засіявся. Навкруг усе свій край пізнало.

Немов завісу хтось підняв, ковзнула вбік
Хмарина, і на сніг рожеве світло впало.

І пурпур із небес, неначе кров, потік,
Червоним стало все: той пагорб у долині,
І стіни куреня, і на деревах іній.
Неначе вбивством тим весь небокрай набух!
Із хижі виглянув, став на поріг пастух.
Він теж кривавий був під зоряним сіянням!
Умилились небеса, і ранок ніч зборов,
Як сонце впливло — все побіліло знов,
І він стояв ще більш застрашливо-багряним,
Здавалось, мимохідь лице і руку він
Вмочив у беручкий розведений кармін.
У жмені зачерпнув сніжку, і тої ж миті
Од пальців на снігу проліг кривавий слід.
Упав навколішки, щоб хоч обличчя вмити, —
Червона потекла вода, і він поблід,
Злякався і тремтів. Пустився навмання.

Скотився із горба, через яри — на ниви,
Пробіг чагарники, що слалися, мов гриви,
Петляв, як гнаний вовк у вбивчій світлі дня!
Він став. Розширені од страху очі дикі
Блукали, чи села не видно поблизу?
А далі в жменях сніг розплавив на сльозу,
Щоб плями витерти яскраві та великі!
І знов побіг. Але закрався в серце жаж:
До смерті тут блукать, нікого не зустріти
Під небом крижаним у мовчазних снігах!
Він чує: дзвін гуде в безмовності розлитий,
І до села спішить щодуху напрямки.
Селяни гомонять похмуро, таємниче.
«Вона вже мертва, йдіть!» — їх за собою кличе.
Іде і грюкає над шляхом у хатки,
І знай човпе: «Та йдіть, я вбив її, померла!»
І слідом там росте, і крила розпростерла
Тривога над селом. Виходять із домів
І квапляться за ним, тим чортом волохатим.
Ступає кроком він сягнистим і завзятим;
Хапається. Рядок сумних чоловіків
Потягся через луг і поле неокрає
І всюди по шляху нових людей збирає...
Ішли вони гуртом, аж заперало дух,
До пагорба, куди їх вів лихий пастух!

Усякий розумів, кого зі злої волі
Жорстоко він убив, але — чому і як? —
Не запитав ніхто. Вчували всі однак
Над тою гибеллю немов дихання Долі.

Він був Підступністю, Краса — вона була;
Хтось мусив згинути. Дві Сили в світі рівні
Не правлять водночас. Кумири супротивні
Не зможуть поділити небес. Потвора зла
Ніколи не простить Красі.

Аж ось на схилі

Горба, під хижкою, спинилися вони.
Туди лише пастух насмів зайти й по хвилі
Ім виніс мертву він, понурій і страшній,
Щоб голу кинути, образивши востаннє,
Він ще гукнув: «Беріть, я вам її оддам!»
І, шаснувши в курінь, мерщій замкнувся там.
Заклякли люди всі, німі од зла й страждання!

Вона покоїлась в постелі сніговій,
Сяйлива та ясна, пречиста — не в крові.
То пси її знайшли і вилизали тіло,
Коли лягла вона незрушно й заніміло.
Була немов жива, мов спала. Та ясніш
Освітлювала їй лице надлюдська врода,
В якій і доброта, і лагідність, і згода, —
Та між тугих грудей стирчав крицевий ніж.
Простерлася нага видінням золотистим
На сніжній білизні. Розгублено глядів
На неї люд сільський з благоволінням чистим!
Розкішних кіс її вогненний перелив
Сіяв, розсипавшись, як пишній хвіст комети,
Як сонячність небес, що по землі пройшла;
Проміння райдужне — то святості прикмети,
То непогасний німб круг божого чола!

Та декілька селян, старіших і невпинних,
Раптово з пліч зняли плащі зі шкур цапиних
І вкрили похапцем їй світлу наготу,
А хлопці молоді рукави засукали,
Їй ноші із гілля дбайливо змайстрували, —
Тремтливих двадцять рук її несло, святу!

Юрма без слів її проводила, мов рідну,
І до села, туди, через долину блідну,
Проповз, як довгий змій, і щез кортеж-ланцюг.
І знову тихо скрізь і німо знов навкруг!

А той чабан, який замкнувся у хатині,
Відчув, що самота бере його навек,
Немовби цілий світ од нього геть утік,
Він вийшов — тишина у крижаній пустині!..
Боявся бути сам. В душі гніздився жах,
Він посвистав собак, двох сторожів надійних,
Поглянув — не біжать у далях сніговійних;
І здивувався, що їх не видно у полях...
Тоді він крикнув. Сніг — мовчав, укрит півсвіту...
Він, збожеволівши, завив, завив, як звір!

Собаки, втягнуті у той вселюдський вир,
Забувши пастуха, проводили убиту.

ПРИМІТКИ

До восьмого, останнього, тому ввійшли роман «Наше серце», п'єса «Мюзота», збірки новел «Дядько Мілон», «Носій», «Місті» та вибрані вірші Мопассана. В кінці тому подано бібліографію українських видань творів Мопассана та алфавітний покажчик творів, уміщених у даному восьмитомнику.

Роман «Наше серце» друкувався в журналі «Ревю де Де Монд» у травні-червні 1890 року і в червні цього ж таки року вийшов окремою книжкою у видавництві Оллендорфа.

П'єсу «Мюзота», написану у співавторстві з драматургом Жаком Норманом (1848—1931), вперше поставлено в театрі «Жімназ» 4 березня 1891 року. Одну із сцен надруковано в «Голуа» 6 березня 1891 року. Того ж таки року п'єса вийшла окремим виданням.

Збірки новел «Дядько Мілон», «Носій», «Місті» опубліковано посмертно. Дві перші з них Оллендорф видав у 1899 році — вони ввійшли до першого повного ілюстрованого зібрання творів Мопассана. Потім, після появи в 1908—1910 роках повнішого видання Конара, Оллендорф доповнив у 1912 році своє видання посмертним збірником новел «Місті». До цього, більшість новел публікувалася в періодиці.

До виходу окремою книжкою вірші публікувалися в періодиці, деякі під псевдонімом Гі де Вальмон (роки 1876—1880). Збірка «Вірші» вийшла друком 20 квітня 1880 року у видавництві Шарпантьє.

НАШЕ СЕРЦЕ

(Стор. 12) *Едем, Фолі-Бержер* — паризькі театри, що перетворилися наприкінці сторіччя на кафешантани.

(46) *Політехнічна школа* — вищий учбовий заклад у Франції.

(75) *...за один день став знаменитістю, на вірець Сари Бернар*. — Видатна французька артистка Сара Бернар (1844—1923) відразу здобула величезну популярність після першого свого виступу у п'єсі Франсуа Копне «Перехожий», поставленої 1869 року.

(78) *Я міркую, як пан Прюдом* — тобто з банальною повчальністю. Прюдом — образ пихатого обмеженого буржуа, створений письменником Анрі Монье (1799—1877).

(111) *Гудон* (1741—1828) — французький скульптор.

Клодіон, Клод-Мішель (1738—1814) — французький скульптор.

Буль, Андре (1642—1732) — французький різьбяр по дереву, майстер художніх меблів.

Танагрські статуетки — античні статуетки з розмальованої глини, знайдені при розкопці давньогрецького міста Танагри.

(112) *Дедал* — у грецькій міфології славетний скульптор і будівничий; побудував критському цареві Міносу лабіринт. Втік з Криту, піднявшись у повітря на штучних крилах, які зробив собі й синові Ікару.

(113) *Фальг'єр, Жан-Олександр-Жозеф* (1831—1900) — французький скульптор.

Нікколо і Джованні Пізанські. — Нікколо Пізанський — італійський скульптор (1220?—1280?); Джованні — його син, також скульптор (1245?—1320?).

Донателло (1386—1466) — славетний італійський скульптор і живописець.

Гіберті, Лоренцо (1378—1455) — італійський скульптор, архітектор і живописець.

(114) *Челліні, Бенвенуто* (1500—1574) — італійський скульптор, ювелір і письменник.

(120) *Коро, Жан-Батіст* (1796—1875) — відомий французький пейзажист.

(126) *«Чорний Кіт»* — один із паризьких кафешантанів.

МЮЗОТА

(162) *Саламбо* — йдеться про героїню однойменного роману Флобера.

(165) *Верне, Орас* (1789—1863) — французький художник-баталіст.

(166) *Мюзета* — одна з героїнь роману французького письменника Анрі Мюрже (1822—1861) «Сцени з життя богемки».

(195) *Як в Амбію*. — Паризький театр Амбію ставив в основному мелодрами.

ДЯДЬКО МІЛОН

(211) *Генерал Федерб* (1818—1889) — французький генерал, уславився двома перемогами під час війни 1870—1871 років.

ВЕСНЯНОГО ВЕЧОРА

(218) Її названо *Ліза*, бо вродилася вона за часів, коли у Франції панував над умами *Беранже*.— Героїні багатьох своїх віршів, своїй коханій і музі *Беранже* дав ім'я *Ліза* (*Лізета*).

СТАРІ МАНАТКИ

(235) *Сент-Бев, Шарль* (1804—1869) — французький поет романтичної школи, згодом відомий критик.

МАГНЕТИЗМ

(239) *Доктор Шарко, Жан-Мартен* (1825—1893) — відомий французький учений, дослідник нервових захворювань.

МРІЇ

(252) *Бодлера я читав*.— Натяк на книжку Бодлера «Штучний рай», де розповідається про вживання гашишу й опію.

СПОВІДЬ ЖІНКИ

(255) *Жахлива помста цього огидного аптекаря з Пека*.— Натяк на відому тогочасним читачам подію з французької кримінальної хроніки.

ЛИСТУВАННЯ

(272) *Чудовий Коклен*.— Мається на увазі один з талановитих акторів, братів *Кокленів*, що виступали в 80-х роках на французькій сцені (*Старший*, 1841—1909, і *Молодший*, 1848—1909).

Лоранс, Жан-Поль (1838—1921) — французький художник; на деяких його полотнах зображені жахливі сцени з часів інквізиції.

(273) *Сюллі-Прюдом, Арман* (1839—1907) — французький поет-парнасець.

(275) *Ле Пуатвен* (1806—1870) — дядько *Мопассана*, художник-мариніст.

ПРИЯТЕЛЬ ЖОЗЕФ

(289) «*Вольтер*», «*Републік Франсез*», «*Жюстіс*», «*Ентранс-жан*» — газети республіканського напрямку, занадто ліві в очах подружжя *Меруль*.

Рошфор, Анрі де (1830—1913) — французький публіцист, запеклий ворог Другої імперії, бичував опортуністів і реакцію; пізніше сам перейшов у табір реакції.

«*Голуа*», «*Клерон*» — газети консервативно-аристократичного напрямку.

БІЛЯ СМЕРТНОЇ ПОСТЕЛІ

(307) *Мюссе, Альфред де* (1810—1857) — французький поет-романтик.

«*Ролла*» — поема Альфреда де Мюссе.

(308) *Шопенгауер, Артур* (1788—1860) — німецький філософ-ідеаліст.

ПОЄДИНОК

(318) *Війні кінець*.— Йдеться про франко-пруську війну 1870—1871 років; перемир'я було підписано 28 січня 1871 року.

(320) *Бісмарк, Отто* (1818—1898) — пруський фельдмаршал і державний діяч.

НОВОСІЛЛЯ

(323) «*Саїс*» — опера Маргарити Оланьє, поставлена 1881 року; сюжет — із арабського життя.

(324) «*Генріх VIII*» — опера французького композитора Сен-Санса (1835—1921).

«*Мертвий Щур*». — У сімдесятих роках у Парижі з'явилося багато пивничок з незвичайними досі назвами — «Чорний Кіт», «Каторжне кабаре» тощо — місця зустрічей паризької богеми.

Салон — щорічна виставка картин у Парижі.

(325) *Бонна, Жозеф-Леон* (1833—1922) — французький художник-портретист.

Гійєме, Жан-Батіст (1842—1918) — французький художник-пейзажист, друг Мопассана.

Жервекс, Анрі (1852—1929) — французький художник.

Беро, Жан (1849—1935) — французький художник, друг Мопассана.

Ебер, Антуан-Огюст-Ернест (1817—1908) — французький художник-портретист.

Дюез, Ернест-Анж (1843—1896) — французький художник.

(330) *Батіст* — тут у значенні лакей.

МОЇ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ ДНІВ

(385) *Вергілійський куточок* — у «Буколіках», збірці еклог давньоримського поета Вергілія (70—19 рр. до н. е.), оспівувалася природа, милостива заступниця людської любові.

ФЕРМЕР

(401) *Апатарія, чи що.* — Йдеться про гепатит, хворобу печінки.

ТА, ЩО ПРИСИПЛЯЄ

(456) *Генерал Буланже, Жорж-Ернест* (1837—1894) — претендент на пост військового диктатора Франції.

(457) *Жюдік, Анна* (1850—1911) — відома французька опереткова актриса.

Граньє, Жанна (1852—1939) — відома французька комедійна й опереткова актриса.

Муне-Сюллі, Жан (1841—1916) — відомий французький драматичний актор.

Мельяк, Анрі (1832—1897) — французький драматург.

Галеві, Луї (1834—1908) — французький романіст і драматург.

Сарду, Вікторьєн (1831—1908) — французький драматург.

Бек (1837—1899) — французький драматург.

НЕОПУБЛІКОВАНА СТОРІНКА ІСТОРІЇ

(466) *Крилатий вислів Паскаля про піщинку, що змінила долю всесвіту, поклавши край успіхам Кромвелля.* — За словами французького філософа Паскаля (1623—1662), причиною смерті Кромвелля була піщинка в його сечовому міхурі.

(467) *Генерал Паолі, Паскаль* (1725—1807) — корсіканець, боровся за відокремлення Корсіки від Франції; помер у вигнанні в Англії, де підтримували його виступи проти революційної Франції.

РУКА ТРУПА

(473) *...немов у супутника святого Антонія.* — Супутником святого Антонія була свиня.

(475) *Трапісти* — чернецький орден.

ДІД ЮДА

(493) *Вічний Жид, пане.*— Старий селянин плуває Юду, що зрадив Христа, з іншим його легендарним сучасником, одним єврейським ремісником, що дістав прізвисько Вічний Жид.

СТРАХ

(503) *Овідієве річкове божество.*— Мається на увазі, мабуть, Ахелой, річковий бог, згадуваний у збірці поем давньоримського поета Овідія «Метаморфози».

(505) *...величезного каміння, священного...* (нижче: *друїдичні камені*). Маються на увазі менгіри і долмени, культове каміння давніх кельтів.

ПЕСТОЦІ

(509) Один філософ.— Мається на увазі Шопенгауер.

БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ ТВОРІВ ГІ ДЕ МОПАССАНА¹

- Барилочка.— Місячний «Додаток до «Батьківщини», Львів, 1886.
Переробив В. Савич.
- Над берегом моря.— «Зоря», Львів, 1889, 27 вересня. *Переклав Не. Я.*
[*Нестор Яворовський*].
- Жіноча любов.— «Діло», Львів, 1889, 18 і 19 вересня. *Переклав*
М. М.
- Пригоди Вальтера Шнапса.— «Діло», Львів, 1889, 20 і 23 грудня.
Переклав Ор. Д-б [*Орест Дубенський — псевдонім Дмитра Йо-*
сифовича].
- Хрестини.— «Діло», Львів, 1891, 14 серпня. *Переклав Мак.* [*Осип*
Маковей].
- Війна. Свобода.— «Зеркало», Львів, 1891, 27 жовтня. *Переклав Не. Я.*
[*Нестор Яворовський*].
- Горля.— «Народна часопись», Львів, 1892, 12 січня. (Уривки з тво-
ру вміщено в анонімній статті).
- Боклажок.— «Народна часопись», Львів, 1892, 12 і 13 січня. *Пере-*
клав О. М. [*Осип Маковей*].
- Страх.— «Народна часопись», Львів, 1892, 25 лютого. *Переклав*
О. М. [*Осип Маковей*].
- Чорт.— «Діло», Львів, 1892, 21 квітня. *Переклав Василь Ріленко*
[*Дмитро Йосифович*].
- Хорі.— «Діло», Львів, 1892, 12 травня. *Переклав Василь Ріленко*
[*Дмитро Йосифович*].
- Боягуз.— «Діло», Львів, 1892, 25 травня. *Переклав Василь Ріленко*
[*Дмитро Йосифович*].
- Ідіотка.— «Діло», Львів, 1893, 18 березня. *Переклав С. М.* [*Ми-*
хайло Струсевич].
- Любка.— «Народна часопись», Львів, 1893, 3 жовтня. *Переклав*
С. М. [*Михайло Струсевич*].
- Каліка.— «Діло», Львів, 1893, 13 грудня. *Переклав Василь Щурат.*
- Над могилою.— «Діло», Львів, 1894, 26 лютого. *Переклав Павло*
Кудрик.
- Місячна ніч.— «Діло», Львів, 1894, 13 і 15 жовтня. *Переклав Ва-*
силь Щурат.
- Монако.— «Діло», Львів, 1896, 15 січня. *Переклав Йосиф П-кий*
[*Партицький*].

¹ При складанні цієї бібліографії використано працю М. Греська «Твори Гі де Мопассана на Україні», Львів, 1960 р.

- Ординанс.— «Буковина», Чернівці, 1896, 9 вересня. *Переклав Василь Щурат.*
- В дорозі.— «Буковина», Чернівці, 1896, 26 жовтня. *Переклала Галля Кордуба.*
- Бочівка.— «Діло», Львів, 1896, 28 жовтня. *Переклав Василь Щурат.*
- Дядько Улян.— «Буковина», Чернівці, 1896, 5 грудня. *Переклав Мирон Кордуба.*
- Кельнер! пива! — «Буковина», Чернівці, 1896, 30 грудня. *Переклала Галля Кордуба.*
- Дика пані. Збірка новел. (За редакцією Івана Франка і з його вступною статтею «Кілька слів про автора»). Львів, накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1899, VI+93 с.
З м і с т: Дика пані. Бочівка. Місячна ніч. *Переклав Василь Щурат.* Любка. *Переклав С. М. [Михайло Струсевич?].* Кельнер! пива! В дорозі. *Переклала Галля Кордуба.* Дядько Улян. *Переклав Мирон Кордуба.* Монако. *Переклав Йосиф Партицький.* Боягуз. *Переклав Василь Ріленко [Дмигро Йосифович].* Жебрак. *Переклад анонімний.*
- Весняним вечором. Батько Мілон. Коло помершої.— ЛНВ [«Літературно-науковий вісник»], Львів, 1900, т. 9, кн. 2. *Переклала Марія Грушевська (з короткою приміткою Івана Франка).*
- Опир.— «Діло», Львів, 1900, 17 листопада. *Переклав «мл» [Михайло Лозинський].*
- Перший сніг. Мораль XVIII віку. Фермер.— ЛНВ, Львів, 1901, т. 14, кн. 5. *Переклала Марія Грушевська.*
- Горля. Збірка новел. *Переклала Марія Грушевська.* Львів, накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1902, 100 с.
З м і с т: Горля. Корчма. Чорт. Коло помершої. Очікування. Перший сніг. Нашийник.
- Любовні слова.— «Світ», Львів, 1906, 24 березня. *Переклав Олександр Пашкевич.*
- Техніка творення. [Лист Мопассана до молодого французького поета Моріса Вокера, 17. VII. 1885].— «Світ», Львів, 1906, 25 жовтня. *Переклав Олександр Пашкевич.*
- Барильце.— «Світова зірниця», Могилів-Подільський, 1906, №№ 37, 39, 40. *Переклав В. К.*
- Батько Мілон.— «Час», Київ, 1907, ч. 35—36. *Переклав Модест Левицький [?].*
- Сильна як смерть.— «Діло», Львів, 1908, від 3 січня по 8 травня. *Переклав Олександр Пашкевич.*
- Сильна як смерть. *Переложив Олександр Пашкевич.* Львів, накладом редакції «Діла», 1908, 243 с.
- Самота.— «Бджола», Львів, 1908, № 7—8 (липень — серпень). *Переклав Іван Сидоренко.*
- Батько Мілон. Київ, вид-во «Час», 1908, 16 с.
- Чорт.— «Народне слово», Львів, 1910, 11 і 13 січня. *Переклав Микола Венгжин.*
- Сліпий.— «Світова зірниця», Київ, 1911, № 15. *Переклав І. В. [Іоаким Волошиновський].*
- Історія одної дівчини з ферми. Збірка новел. *Переклав Осип Козут.* Львів, накладом В. Воберського, 1912, 93 с.

- З міст: Історія одної дівчини з ферми. Берта. Паризька пригода. Шалі. На весні. Прохід.
- Весняний вечір.— «Нове слово», Львів, 1913, 6 і 7 травня. *Переклав «мл» [Михайло Лозинський]*.
- Маленька бочівочка.— «Нове слово», Львів, 1913, 29 і 30 жовтня. *Переклав Михайло Лозинський*.
- Батько Мілон.— У збірці оповідань з чужих мов. «Будні», Київ, вид-во «Час», 1917, 79—90 с.
- Аллюма (й інші новели). *Переклав К[ость] Шмиговський*. Київ, «Криниця», 1918, 201 с.
- З міст: Аллюма. Івеліна Саморіс. Весною. Пані Паріс. Паризька пригода. Двері. Хазяйка. Реліквія. Вікно. Жага. Магнетизм. Викрутні. Новорічний подарунок. Крик тривоги. Заповіт. Легенда гори Сен-Мішель. Корсіканський бандит. Мій дядько Жюль. Волоцюга.
- Чабанський скік.— «Шлях», Київ, 1917, № 9—10. *Переклав Євген Тимченко*.
- Чабанський скік. *Переклав Євген Тимченко*. Київ, «Шлях», [1917], 8 с. (відбитка з ж. «Шлях»).
- Півень заспівав.— «Шлях», 1918, № 3. *Переклав Валентин Отамановський*.
- Приятелі. Менует. *Переклав Ю[рій] Русов*. Київ, вид-во «Грунт», 1918, 32 с.
- На воді. *Переклав Микола Шраг*. Передмова Остапа Грицая. Київ — Відень — Львів, вид-во «Чайка», [1923], XX+144 с.
- Вибрані оповідання. *Переклала О. Храпко-Драгоманова*. Відень — Київ, вид-во «За світом», [1924], 96 с.
- З міст: Бриліанти. Рука. Шпильки. Сповідь. Минуле. Латинське питання. Старий Монжіле. Паризька пригода.
- Монт-Оріоль. *Переклав Микола Шраг*. Передмова О. Грицая. Київ — Відень — Львів, вид-во «Чайка», [1924], т.т. 1 (XVIII+174 с. і 2 (180 с.)).
- Кохання.— «Літопис політики, письменства і мистецтва», Берлін, 1924, № 14. *Переклав Сергій Пащенко*.
- Дикі гуси, поезія.— ЛНВ, Львів, 1924, кн. 7—9. *Переклав Юрій Липа*.
- Івеліна Саморіс.— «Світ», Львів, 1925, 15 серпня. *Переклав М. Р-ий [Михайло Рудкицький]*.
- Бродяга. *Переклала Людмила та Михайло Івченки*. Харків, вид-во «Український робітник», 1926, 31 с.
- Селянські оповідання. Харків, вид-во «Український робітник», 1926, 31 с.
- З міст: Жебрак. Норманець. Старий.
- Прагнення, поезія.— ЛНВ, Львів, 1927, кн. I. *Переклав Юрій Липа*.
- Серце людини. *Переклав Василь Софронів*. Львів, б-ка «Нового часу», ч. 16, 1927, 96 с.
- З міст: Аллюма. Батько та син. Один вечір.
- Твори, т. I. Життя. *Переклав Борис Козловський*. (За редакцією, із вступною статтею і примітками проф. С. Савченка). Харків, «Книгоспілка», 1927, LX+224 с.
- Життя. *Переклав Борис Козловський*. Харків, «Книгоспілка», 1927, LX+224с.
- Твори, т. II. Сильна як смерть. На воді. *Переклав Валеріян Підмогильний*. Харків, «Книгоспілка», 1928, 296 с.

Бурлака. *Переклала М. Вишнівська*. Харків, «Книгоспілка», 1928, 24 с.

Твори, т. III. *Любий друг. Переклав Валеріян Підмогильний*. Харків, «Книгоспілка», 1928, 314 с.

Любий друг. Переклав Валеріян Підмогильний. Харків, «Книгоспілка», 1928, 314 с.

Сильна як смерть. Переклав Валеріян Підмогильний. Харків, «Книгоспілка», 1928, 208 с.

Твори, т. IV. Оповідання. Харків, «Книгоспілка», 1928, 336 с.

Зміст: Пампушка. Полева коханка. Мадемуазель Фіфі. Проклятий хліб. Ліжко № 29. *Переклав Михайло Качеровський*. Дім Тельє. Різдвяна ніч. Сестри Рондолі. Івета. Порт. *Переклав Петро Чикаленко*. Самотник. Ча іга. Одисея однієї повії. Муха. *Переклав Михайло Дейнар*. Могильниці. Аллюма. *Переклав Максим Рильський*.

Твори, т. V. Оповідання. *Переклав Борис Козловський*. Харків, «Книгоспілка», 1928, 350 с.

Зміст: По-родинному. Вїзд на село. На весні. Верхи. Два приятелі. П'єро. Пригода Вальтера Шнафса. Дитина. Королева Гортензія. Дорогоцінність. Мій дядько Состен. Парасоля. Орден. Спадщина. Прогулянка. Намисто. Батько. Хлопчик. Посаг. Захисник. Дядько Монжіле. Добродій Паран. Перлина. Яма. У лісі. Родина.

Дім Тельє [та інші] оповідання. Харків, «Книгоспілка», 1928, 100 с.

Зміст: Дім Тельє. Сестри Рондолі. *Переклав Петро Чикаленко*. Могильниці. Аллюма. *Переклав Максим Рильський*.

Івета [та інші] оповідання. Харків, «Книгоспілка», 1928, 102 с.

Зміст: Івета. Порт. *Переклав Петро Чикаленко*. Самотник. *Переклав Михайло Дейнар*.

Пампушка [та інші] оповідання. Харків, «Книгоспілка», 1928, 110 с.

Зміст: Пампушка. Мадемуазель Фіфі. Ліжко № 29. Проклятий хліб. *Переклав Михайло Качеровський*. Ча іга. Одисея однієї повії. Муха. *Переклав Михайло Дейнар*. Різдвяна ніч. *Переклав Петро Чикаленко*.

Твори, т. VI. Оповідання. Харків, «Книгоспілка», 1929, 336 с.

Зміст: Маррока. Поліно. Хитрощі. Прокинулась. Місячне сяйво. Двері. Бомбар. Вуси. Край ліжка. Викриття. Продається. Незнайома. У вагоні. Тасмниця. Необережність. Знак. Жозеф. Вечір. Баронеса. Спроба. Марна краса. Справа з латиною. Орапжерія. Месник. Годі! *Переклав Іван Рильський*. Паризька пригода. Слова в коханні. Бекас. Ця свиня Морен. Півень проспівав. Засув. Зустріч. Господиня. Щастя. Спомин. Позбавилась. Пані Парис. Скаженина. Сповідь. Реванш. Шпильки. Побачення. Чекання. Весняного вечора. Торт. *Переклав Максим Рильський*.

Твори, т. VII. Оповідання. Харків, «Книгоспілка», 1929, 358 с.

Зміст: Історія дівчини з ферми. Симонів татко. Кутя. Заступник. Нормандський жарт. Черевики. Перевбивниця стільців. На морі. Нормандець. Серед ланів. Св. Антоній. Барильце. Тітка Соваж. Мадемуазель Кокот. Повернення. Покидько. Томбукту. Старий. Коко. Жебрак. П'яниця. Зізнання. Батьковбивця. Сповідь Теодюля Сабо. Туан. Розалі Прюдан. Дядько Амабль. Сільські суди. Хрестини. Солдатик. Звір господаря Бельома. Диявол

Бродяга. Кривоніжка. Мартенова дочка. Продаж. Кролик. Гото-
батько й Гото-син. Буатель. Двадцять п'ять франків старшої
сестри. Дядько Мілон. *Переклала Людмила Івченко*. Справа пані
Люно. Ідилія. Злочин на гадку дядька Боніфація. Сліпий. *Пе-
реклав Максим Рильський*. Сторож. Потопельник. *Переклав Іван
Рильський*.

Твори, т. VIII. Оповідання. Харків, «Книгоспілка», 1929, 338 с.
З м і с т: На воді. Страх. У дорозі. Він? Орля. Любов. Вечір на
водохрещі. Справа про шлюбну розлуку. *Переклав Максим
Рильський*. Пані Батіст. Божевілля. Тестамент. Син. Привид.
Самогубство. Міс Гарріет. Сповідь. Берта. Маленька Рок. Заїзд.
Ніч. Обранець пані Гюсон. Вістовий. Муарон. Каліка. Маска.
Маслиновий гай. Хто знає? Перший сніг. Жак. Тик. *Переклав
Іван Рильський*. Хлопче, кухоль пива. *Переклав Борис Козлов-
ський*. Самотність. *Переклав Михайло Дейнар*.

Твори, т. IX. П'єр і Жан. *Переклав М. Дейнар*. Наше серце. *Пе-
реклала Ольга Косач-Кривинюк*. Харків, «Книгоспілка», 1930,
XVIII+298 с.

П'єр і Жан. *Переклав Михайло Дейнар*. Харків, «Книгоспілка», 1930,
130 с.

Наше серце. *Переклала Ольга Косач-Кривинюк*. Харків, «Книго-
спілка», 1930, 168 с.

Твори, т. X. Монт-Оріоль. *Переклав Валеріян Підмогильний*. Неділі
паризького буржуа. *Переклав М. Антонович*. Харків, «Книго-
спілка», 1930, 294 с.

Монт-Оріоль. *Переклав Валеріян Підмогильний*. Харків, «Книго-
спілка», 1930, 233 с.

Буатель. Харків, вид-во «Український робітник», 1930, 16 с.

Бродяга. *Переклали Людмила та Михайло Івченки*. (Післяслово
І. Юрченка). Харків, вид-во «Український робітник», 1930, 28 с.

Бурлака. *Переклала М. Вишнівська*. Харків — Одеса, «Молодий
більшовик», 1931, 24 с.

Любий друг. *Переклав Володимир Державін*. Київ — Харків, Держ-
літвидав, 1936, 368 с.

Любий друг. Спадщина. Київ — Харків, Держлітвидав, 1937, 422 с.

Вибрані твори. Київ, Держлітвидав України, 1954, 559 с. (Післямо-
ва І. Журавської).

З м і с т: Любий друг. *Переклав [Валеріян Підмогильний]*, Жит-
тя. *Переклав [Борис Козловський]*. Пампушка. Два приятелі.
Переклав Роман Терещенко. Сімонів батько. Покровитель. Про-
даж. *Переклала Надія Андріанова*. На морі. Покинутий. Туан.
Полонені. Бродяга. *Переклала Єлизавета Старинкевич*. Коптов-
ності. Дуель. *Переклала Н. Кравченко*. Повернення. *Переклала
Галина Венгерівська*. Щастя. *Переклав Максим Рильський*.
Диявол. *Переклала [Людмила Івченко]*.

Вибрані твори. Київ, Держлітвидав України, 1956, 556 с.

З м і с т ідентичний з попереднім виданням.

Життя. *Переклав [Борис Козловський]*. Київ, Держлітвидав Украї-
ни, 1957, 203 с.

Любий друг. *Переклав [Валеріян Підмогильний]*. Київ, Держлітви-
дав України, 1957, 309 с.

Монт-Оріоль. *Переклав Валеріян Підмогильний*. Київ, Держлітви-
дав України, 1957, 220 с.

- Сильна як смерть. *Переклав Валеріян Підмогильний*. Київ, Держлітвидав України, 1957, 195 с.
- Наше серце. *Переклала Ольга Косач-Кривинюк*. Київ, Держлітвидав України, 1958, 163 с.
- Хрестини. Оповідання. *Переклала [Людмила Івченко]*. Київ, Держлітвидав України, 1958, 40 с.
- З м і с т: Нормандець. Сповідь Теодюля Сабо. Хрестини. Диявол. П'єр і Жан. *Переклав [Михайло Дейнар]*. Київ, Держлітвидав України, 1958, 124 с.

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТВОРІВ
ГІ ДЕ МОПАССАНА,
ВМІЩЕНИХ У ВОСЬМИТОМНИКУ**

	Том	Стор.		Том	Стор.
Алюма	VII	185	Гай-гай	IV	117
Бабусині поради	VIII	342	Годі	VIII	375
Барильце	III	192	Горля	V	377
Баронеса	VI	327	Господиня	III	185
Батько	II	386	Гото-батько й Гото-син	VII	260
Батько	IV	18	Два приятелі	I	354
Батьковбивця	IV	87	Двадцять п'ять ф'ранків	VII	488
Бекас	II	201	старшої сестри	II	380
Бекаси	V	215	Двері	III	91
Берга	III	503	Дені	II	308
Біле і синє	VIII	447	Державний переворот	VIII	548
Біля смертної постелі	VIII	307	Дикі гуси	II	325
Божевільний	V	198	Дитина	V	437
Божевільний?	VIII	512	Диявол	VIII	551
Бомбар	V	53	Дід	VIII	492
Боягуз	IV	54	Дід Юда	I	139
Буатель	VII	206	Дім Тельє	V	127
Бувальщина	IV	111	Добродій Паран	II	366
Вбивця	VI	337	Дорогоцінність	V	355
Вдарте на сполох!	VIII	404	Дядько Амабль	VIII	211
Вендета	IV	67	Дядько Мілон	V	66
Верхи	I	331	Дядько Монжіле		
Весняного вечора	VIII	217	Жага	VIII	264
Вечір	VI	347	Жах	VIII	364
Вечір	VII	218	Жах	VIII	534
Вечір на водохреща	V	444	Жебрак	IV	82
Виїзд за місто	I	230	Життя	II	5
Відкриття	VIII	549	Жюлі Ромен	V	347
Відлюдько	V	307			
Вікно	VI	381	Забіганки	VIII	552
Він?	III	197	Завоювання	VIII	535
Вістовий	VII	241	Заїзд	V	473
Вовк	II	319	Запізній жаль	III	129
Волоцюга	V	485	Засіб Роже	V	103
Вуси	V	32	Засув	III	240

Заступник	I	371	Мартенова дочка	VI	341
Захисник	V	48	Маска	VII	471
Збожеволів?	I	316	Маслиновий гай	VII	423
Звичайна драма	VIII	430	Мати потвор	V	113
Звір господаря Бельома	V	163	Менует	II	222
Зізнання	IV	27	Месник	VIII	332
Злодій	I	361	Мій дядько Жюль	III	135
Злочин на гадку дядька			Мій дядько Состен	III	203
Боніфація	IV	7	Мільйон	VIII	496
Знак	V	431	Міс Гарріет	III	7
Зустріч	III	246	Місті	VIII	425
Івсліна Саморіс	VIII	282	Місячне сяйво	II	303
Івета	III	393	Місячне сяйво	VIII	260
Ідилія	III	106	Могила	VIII	518
Історія одної наймички	I	179	Могиляниці	I	165
Йосиф	V	466	Мой двадцять п'ять днів	VIII	381
Каліка	VII	483	Монт-Оріоль	VI	5
Капость	VIII	354	Мохаммед-Пройдисвіт	III	487
Капустю	VII	245	Мощі	I	307
Кімната № 11	V	78	Моя дружина	VIII	481
Кінець кохання	VIII	563	Мрії	VIII	251
Коко	IV	72	Муарон	II	391
«Коко, коко, холодний коко!»	VIII	478	Мудрець	III	226
Королева Гортензія	II	337	Мушка	VII	447
Корсіканський бандит	VIII	243	Мюзота	VIII	155
Коса	V	59	На березі	VIII	542
Край ліжка	V	247	На воді	I	173
Кривоніжка	V	418	На воді	VI	213
Кролик	VII	252	Навесні	I	242
Кропильник	VIII	522	Намисто	IV	32
Крутіїство	VIII	276	На морі	II	249
Куця	I	338	Натурниця	VI	321
Лист, знайдений на утопленому	VIII	359	Наш друг Пасьянс	V	16
Листування	VIII	271	Наше серце	VIII	5
Ліжко	I	312	Наші англійці	V	96
Ліжко № 29	V	37	Наші листи	II	398
Любий друг	IV	133	Неділі паризького буржуа	I	81
Любов	V	401	Незнайома	V	176
Любовне послання	VIII	541	Необережність	V	192
Магістизм	VIII	239	Неопублікована сторінка історії	VIII	466
Мадемуазель Фіфі	I	267	Нечемна вимога	VIII	561
Мале	IV	93	Ніч (Кошмар)	II	404
Маленька Рок	V	263	Новорічний подарунок	VIII	410
Мандрівне життя	VII	283	Новосілля	VIII	323
Маркіз де Фюмроль	V	423	Нормандець	II	254
Марна краса	VII	405	Нормандський жарт	II	233
Маррока	I	292	Носії	VIII	299
			Обпікся	VI	307
			Обрапець пані Гюсон	VI	291
			Одіссея одної повії	VI	375

Одруженя лейтенанта		Прокипулась	I	320	
Ларе	VIII	461	Проклятий хліб	III	216
Олександр	VIII	487	Про котів	V	333
Опісля	VIII	416	Прощання з тілом	VIII	247
Осел	III	98	Прощення	II	344
Останній вибрик	VIII	553	Птахолов	VIII	550
Оранжерея	VIII	312	П'яниця	IV	62
Орден	III	259			
			Ревапш	VI	367
Пампушка	I	43	Ржа	I	285
Пан Йокаста	VIII	435	Різдвяна казка	II	331
Пані Батіст	I	279	Різдвяна ніч	I	366
Пані Ерме	VIII	440	Роза	IV	12
Пані Паріс	V	340	Розалі Прюдан	V	329
Панна Кокотка	II	361	Розбитий корабель	V	295
Парасоля	III	232	Розлучення	VI	359
Паризька пригода	I	347	Рука	IV	76
Перебивниця стільців	II	243	Рука трупа	VIII	473
Переказ про гору свято-го Михайла	II	350	Са-Іра	V	229
Перлина	V	314	Самогубство	III	254
Перший сніг	VIII	446	Самота	V	242
Пестощі	VIII	508	«Святий Антоній»	II	285
П'єр і Жан	VI	387	Серед ланів	II	265
П'єро	II	217	Сестри Рондолі	III	157
Півень проспівав	II	271	Сильна як смерть	VII	5
Під сонцем	III	275	Син	II	276
Побачення	VII	277	Сирота	VIII	291
Повернення	III	459	Сільська Венера	VIII	566
Позбавилась!	V	412	Сільські суди	V	205
Поєдинок	VIII	318	Сімонів татко	I	222
Покидько	III	466	Скаженина	VI	314
Покійниця	VII	272	Скеля Чистунів	IV	99
Полева коханка	I	248	Сліпий	VIII	222
Поліно	I	302	Слова в коханні	I	343
Полковникові переко-нання	III	474	Сніжна ніч	VIII	540
Полонені	V	85	Солдатик	V	254
По-родинному	I	196	Сонячний удар	VIII	533
Порт	VII	233	Спадщина	III	25
Портрет	VII	479	Сповідь	IV	128
Посаг	V	22	Сповідь	V	107
Посім'яка	V	461	Сповідь	VI	353
Потопельник	VII	456	Сповідь жінки	VIII	255
Привид	II	373	Сповідь Теодюля Сабо	V	118
Пригоди Вальтера Шнаф-са	II	293	Спомин	IV	122
Причинна	II	214	Справа з латиною	VIII	388
Приятель Жозеф	VIII	286	Справа пані Люно	III	221
Продається	V	170	Справа про шлюбну розлуку	VII	493
Продаж	VI	332	Спроба	VII	462
Прогулянка	III	481	Старий	IV	47
Прогулянка	VIII	560	Старі манатки	VIII	235
			Стіна	VIII	529

Сторож	III	496	Хвороба Андре	III	210
Страх	II	227	Хитрощі	I	325
Страх	VIII	501	Хлопче, кухоль пива!	III	118
Стрибок пастуха	VIII	231	Хрестини	III	124
Сюрприз	V	237	Хрестини	V	187
Таємниця	V	182	Хто знає?	VII	500
Та, що присипляє	VIII	452			
Тестамент	II	260	Ця свиня Морен	II	203
Тик	VIII	370			
Тітка Соваж	III	148	Чекання	VIII	337
Томбукту	IV	104	Черевики	II	237
Торт	VIII	226	Чоловік-повія	V	28
Туан	V	7			
			Шалі	III	265
У вагоні	V	223	Шафа	V	72
Удова	II	355	Шворочка	III	111
У дорозі	III	142	Шпилька	V	209
У лісі	V	456	Шпильки	VII	213
Фермер	VIII	397	Щастя	IV	41
			Яма	V	406

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
«Наше серце». Худ. Рене Лелон	96—97
«Наше серце». Худ. Рене Лелон	96—97
«Дядько Мілон». Худ. Шарль Юар	96—97
«Сліпий». Худ. Шарль Юар	96—97
«Стрибок пастуха». Худ. Шарль Юар	192—193
«Корсіканський бандит». Худ. Шарль Юар	192—193
«Мрії». Худ. Шарль Юар	192—193
«Листування». Худ. Шарль Юар	192—193
«Приятель Жозеф». Худ. Шарль Юар	288—289
«Сирота». Худ. Шарль Юар	288—289
«Носій». Худ. Шарль Юар	288—289
«Перший сніг». Худ. Жанніо	288—289
Автограф Мопассана	301
«Неопублікована сторінка історії». Худ. Верже-Сарра	448—449
«Рука трупа». Худ. Рікардо Флорес	448—449
«Коко, коко, холодний коко!» Худ. Рікардо Флорес	448—449
«Олександр». Худ. Рікардо Флорес	448—449
Пам'ятник Мопассану в Руані	544—545
Робочий кабінет Мопассана	544—545
Яхта «Любий друг»	544—545
«На березі»	544—545

З М І С Т

		Переклали	
НАШЕ СЕРЦЕ	NOTRE COEUR	<i>Ольга Косач-Кривинюк</i>	5
МЮЗОТА	MUSOTTE	<i>Ірина Стешенко</i>	155
ДЯДЬКО МІЛОН	LE PÈRE MILON		
Дядько Мілон	Le Père Milon	<i>Людмила Івченко</i>	211
Весняного вечора	Par un soir de printemps		217
Сліпий	L'Aveugle	<i>Максим Рильський</i>	222
Торт	Le Gâteau		226
Стрибок пастуха	Le Saut du berger		231
Старі манатки	Vieux objets		235
Магнетизм	Magnétisme		239
Корсіканський бандит	Un bandit Corse		243
Прощання з тілом	La Veillée	<i>Ярема Кравець</i>	247
Мрії	Rêves		251
Сповідь жінки	Confessions d'une femme		255
Місячне сяйво	Clair de lune		260
Жага	Une passion		264
Листування	Correspondance		271
Крутіїство	Rouerie		276
Івеліна Саморіс	Yveline Samoris		282
Приятель Жозеф	L'Ami Joseph		286
Сирота	L'Orphelin		291
НОСІЙ	LE COLPORTEUR		
Носій	Le Colporteur	<i>Іван Рильський</i>	299
Біля смертної постелі	Auprès d'un mort	<i>Ірина Стешенко</i>	307
Оранжерея	La Serre	<i>Іван Рильський</i>	312
Повдиноч	Un duel	<i>Ірина Стешенко</i>	318
Новосілля	Une soirée Jadis	<i>Ярема Кравець</i>	323
Месник	Le Vengeur	<i>Іван Рильський</i>	332
Чекання	L'Attente	<i>Максим Рильський</i>	337

Бабусині поради	Les Conseils de la grande-mère	<i>Ярема Кравець</i>	342
Перший сніг	Première neige	<i>Іван Рильський</i>	346
Капость	La Farce		354
Лист, знайдений на утопленому	Lettre trouvée sur un noyé	<i>Кость Тищенко</i>	359
Жах	L'Horrible		364
Тик	Le Tic	<i>Іван Рильський</i>	370
Годі	Finis		375
Мої двадцять п'ять днів	Mes 25 jours	<i>Кость Тищенко</i>	381
Справа з латиною	La question du latin	<i>Іван Рильський</i>	388
Фермер	Le Fermier		397
Вдарте на сполох!	Cri d'alarme	<i>Кость Тищенко</i>	404
Новорічний подарунок	Etrennes		410
Опісля	Après		416
МІСТІ	MISTI		
Місті	Misti		425
Звичайна драма	Humble drame		430
Пан Йокаста	M. Jocaste		435
Пані Ерме	Madame Hermet		440
Біле і синє	Blanc et bleu		447
Та, що присипляє	L'Endormeuse		452
Одруження лейтенанта Ларе	Le Mariage du lieutenant Laré		461
Неопублікована сторінка історії	Une page d'histoire inédite		466
Рука трупа	La Main d'écorché	<i>Орест Сухолотий</i>	473
«Коко, коко, холодний коко!»	Coco, Coco, Coco frais!		478
Моя дружина	Ma femme		481
Олександр	Alexandre		487
Дід Юда	Le Père Judas		492
Мільйон	Un million		496
Страх	La Peur		501
Пестощі	Les caresses		508
Божевільний?	Un fou?		512
Могила	La Tombe		518
Кроцильник	Le Donneur d'eau bénite		522
ВІРШІ	DES VERS		
Стіна	Le Mur	<i>Михайло Литвинець</i>	529
Сонячний удар	Un coup de soleil		553

Жах	Terreur	<i>Дмитро Паламарчук</i>	534
Завоювання	Une Conquête	<i>Михайло Литвинець</i>	535
Сніжна ніч	Nuit de neige	<i>Василь Моруґа</i>	540
Любовне послання	Envoi d'Amour	<i>Михайло Литвинець</i>	541
На березі	Au bord de l'eau	<i>Дмитро Паламарчук</i>	542
Дикі гуси	Les Oies sauvages	<i>Микола Терещенко</i>	548
Відкриття	Découverte }	<i>Леонід Череватенко</i>	549
Птахолов	L'Oiseleur }		
Дід	L'Aïeul	<i>Станіслав Зінчук</i>	551
Забаванки	Désirs	<i>Леонід Череватенко</i>	552
Останній вибрик	La Dernière escapade	<i>Дмитро Паламарчук</i>	553
Прогулянка	Promenade	<i>Микола Терещенко</i>	560
Нечемна вимога	Sommatton	<i>Дмитро Паламарчук</i>	561
Кінець кохання	Fin d'amour	<i>Василь Моруґа</i>	563
Сільська Венера	Vénus rustique	<i>Михайло Литвинець</i>	566
Примітки			580
Бібліографія основних українських видань творів Гі де Мопассана			586
Алфавітний покажчик творів Гі де Мопассана, вміщених у восьмитомнику			592
Перелік ілюстрацій			596

ГИ ДЕ МОПАСАН
Сочинения в восьми томах
Том восьмой
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *О. В. Хагунцева*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректори *Білецька Т. Г.,*
Стадник Г. М.

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Довень-Захаржевська, 6/8. Здано на виробництво 14/XII 1971 р. Підписано до друку 12/VI 1972 р. Напір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 18,75. Умовн. друк. арк. 31,5+10 вкл. Обліково-видавн. арк. 32,018. Ціна 1 крб. 10 коп. Замовлення 1-46⁷.

Тираж 45 000.

1866. 400011

3

F